

Századvég Riport 2022

Századvég Riport 2022

Szerkesztők:
Stefkovics Ádám, dr. Pillók Péter

Századvég Kiadó
Budapest, 2023

Századvég Riport 2022

Szerkesztők:
Stefkovics Ádám, dr. Pillók Péter

© Századvég Kiadó, 2023

Felelős kiadó: Molnár Attila Károly

Olvasószerkesztő: Bobály Ilona

Borítóterv: Albert Anna

Tipográfia, tördelés és grafikonok: BánTóthKata

Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

ISSN 2939-8061

Tartalom

Köszöntő	7
Lánczi András: Mi változott? Béke és háború határán Magyarország	9
POLITIKA	13
László Tamás – Stefkovics Ádám – Szujó Flórián Zoltán: Érzelmi politikai polarizáció a koronavírus-járvány idején Magyarországon ...	15
Zenovitz Lili – Kollár Dávid: Identitásalakzatok Magyarországon	39
Péntekné Simon Nikolett – Ónadi Olivér – Szujó Flórián Zoltán: Kikre mondhatjuk, hogy „woke-isták”? – A „woke”-ság szociodemográfiai jellemzői	65
Belhaj Abdessamad – Speidl Bianka: Migráció és élelmiszerválság az új, multipoláris világrendben	91
TÁRSADALOM	105
Gyorgyovich Miklós – Kollár Dávid: Egy élhető ország kritériumai – társadalmi narratívák	107
Kollár Dávid – László Tamás: A reziliencia Magyarországon. Megküzdés az életút és a járványhelyzet nehézségeivel	129
Bukovics Babett – Pavalacs András – Tariska Andrea: A koronavírus elleni oltással kapcsolatos attitűdök hatása a társas kapcsolatokra és az életmódra	151
Bauer Béla – Déri András – Miskolczi Márk: Kultúrafogyasztási szokások átrendeződése a Covid19-pandémia idején	169
Hannos Gábor – Makay Mónika: A magyar lakosság nemzetiségekkel kapcsolatos percepciói	195

Béky Zoltán: A digitális szolgáltatásokról szóló EU-rendelet elemzése a véleménynyilvánítás szabadságának szempontjából ...	215
GAZDASÁG	261
Posgay István – Isépy Tamás: Hazánk makrogazdasági folyamatainak egyes jellemzőiről 2022-ben	263
Koncz Péter – Horváth Gergely: A vállalati és lakossági konjunktúra aktuális trendjei a koronavírus és az orosz–ukrán háború árnyékában	285
Kökény László – Hortay Olivér: A hatósági ár bevezetésének gazdasági hatásai a magyar társadalomra	313
Rozs Bálint: Zöld háttéripár fejlesztési koncepció	333
Rozs Bálint: Új agrár-szuperhatalom születik az energiaszankciók árnyékában? Oroszország mezőgazdasága	357
Menich Dóra – Mohay Domonkos – Horváth Orsolya: Középfokú duális képzés a gyakorlatban	379
Várady Eszter – Kelemen Gábor: Kibervédelmi tanúsítási rendszerek és egy egységes uniós kibervédelmi rendszerrel kapcsolatos vállalati attitűdök	401

Kedves Olvasó!

Ön a Századvég 2022. évi *Riport* kötetét tartja a kezében. Ez a kiadvány egyévnnyi kutatási munkát ölel fel és gondos előválogatás után mutatja be a legjelentősebb tanulmányokat, amelyek a Századvég berkein belül az elmúlt évben létrejöttek.

Riport kötetet évente adunk ki, hiszen általában éves periódusokra bontjuk az életünket. Az években való gondolkodás segít szakaszolni az amúgy sok szempontból folytonos életmenetünket, így jobban fel tudjuk dolgozni a történeteket, és emlékezni is könnyebb. Minden január 1-jén új szakasz kezdődik, decemberben pedig komolyan igyekszünk, hogy a 31-ei határpontig le tudjuk zárni a folyó ügyeinket. Pár kivételtől eltekintve – ilyen például a gázév, amely a fűtési szezon miatt október 1-jén kezdődik – ebbe az időkeretbe soroljuk be a napjainkat. 365 nap egy periódus, december és január határa pedig az elválasztópont.

2022 kilóg a szokványos évek sorából, mert a megszokott módszerrel nem tudjuk igazán jól szakaszolni. Ebben az évben is volt január 1-je, de a régóta húzódó vírushelyzet miatt belemosódik a járványidőszakba, így nem érezzük kiemelt kezdőpontnak. December 31-e is volt, de a szomszédunkban zajló háború újra felülírta az életünket, és amíg nem látjuk annak a végét, addig az évvárás is csak olyan nap, mint a többi. A 2022-es év egy folyamatos átmenetet jelentett két kibillenés között, de az időszak hangsúlyos ügyeit tekintve sem igazi eleje, sem vége nem volt.

2022-ben jelentősen eltolódtak a hangsúlyok, átalakult a problématerkép. Egyes témák leszállóágba kerültek, mint például a járványveszély vagy a klímaügyek, miközben mások felemelkedtek, így a háború és a recesszió. Vannak nagy visszatérők, mint a szabályozott energiaárak, de alig van olyan, ami végleg eltűnt. A járvány velünk élő lenyomatai, az alapvető társadalmi változások, amelyek az elmúlt évek gyors irányváltásaiból eredeztethetők, és a háború okozta átrendeződések még mind nyitott kérdések. Ezek vizsgálatából fakadó eredményeink jelentősek és tanulságosak, de messze még az a pont, ahol lezártnak tekinthetők.

Mi a Századvégnél küldetésünknek tartjuk a folytonos kutatást. Úgy gondoljuk, a hazai tudományos és kulturális térben nekünk az a feladat jutott, hogy a társadalom és a gazdaság szöveit figyelmesen felfejtve megismerjük és megértsük Magyarországot és a nagyvilágot. Kutatóink és elemzőink ebben az évben is azon fognak dolgozni, hogy a mélyére ássanak a bennünket körülvevő világ működésének és minél érthetőbben és átfogóbban mutassák be tapasztalataikat az embereknek.

Ugyan 2022 nem volt egy szokványos év, december 31-én azonban mégiscsak lezárult valami: a Századvég első harminc éve. 1993-ban, a Századvég Alapítvány létrejöttkor még kevesen gondolták, hogy a kezdetben lap- és könyvkiadásra, valamint politikai szakértők oktatására létrehozott alapítvány egy napon ilyen robusztus tudásközponttá válik. Készen állunk arra, hogy a következő harminc évet is a kutatásnak és a tudásmegosztásnak szenteljük.

Kenyeres Kinga,
a Századvég Alapítvány operatív igazgatója,
a Századvég Konjunktúrakutató vezérigazgatója

Lánczi András

Mi változott? Béke és háború határán

Magyarország

Egy évvel ezelőtt a *Századvég Riport 2021* című kötet legfőbb kérdése az volt, hogy „milyen Magyarország alkalmazkodóképessége a válságok korában, mennyire készült fel az újabb kihívásokra”. Azt is olvashattuk a tavalyi kötetről, hogy a „Századvég Alapítvány műhelyeiben három évtizede zajlanak rendszeres és az élet minden területére kiterjedő társadalomtudományi kutatások. Jelen kötetrel elindul a *Századvég Riport* című sorozatunk, amely empirikus kutatások alapján elemzi a hazánkat körülvevő világ történéseit, valamint az ország gazdasági, társadalmi és politikai folyamatait.” Amikor elindul egy éves értékelést tartalmazó kiadvány, akkor a legnagyobb szerkesztői kihívás, hogy a sok-sok kínálgató téma és szükséglet közül miként sikerül kiválasztani a valóban meghatározó jelenségeket, folyamatokat, történéseket. Vannak a megelőző évből áthúzódó folyamatok, makacsul ismétlődő jelenségek, amelyeket muszáj nyomon követni, de a legnagyobb feladat egy éves jelentés előtt a meghatározó új jelenségekre felhívni a figyelmet.

Ez a kötet tudományos óvatosságra és módszertani pontosságra törekszik. Szinte valamennyi tanulmány empirikus kutatás eredményét mutatja be olyan területeken, amelyeket fontosnak tartott a szerkesztő, illetve a tanulmány szerzője. Az empirikus tanulmányok előnye, hogy egy adott pillanat állapotát a lehető legpontosabban tudják megragadni, leírni, ám hátrányuk, hogy nehéz belőlük a jövőre következtetni, ezért szinte az összes tanulmány ad hosszabb-rövidebb elméleti, értékeket tartalmazó magyarázatot, hogy jobban értsük az empirikus felmérés tágabb kontextusát. Egész pontosan a tanulmányok elméleti bevezetői leginkább a fogalmi értelmezés kedvéért íródtak meg (összhangban a tudományos módszertani követelményekkel). Az az olvasó, aki ragaszkodik az empirikus leírás és elemzés normáihoz, bátran fordulhat a kötet bármelyik írásához. A szerzők mind jól elsajátították és alkalmazzák a modern társadalomtudományos elemzés eszközrendszerét. Ez érthető, hiszen a modern tudomány rögeszméje, hogy mindent mérni kell; ami nem mérhető,

az tudományosan nem értelmezhető. Mélni azonban csak azt lehet, ami már megtörtént, bekövetkezett. Emiatt előáll az az örök konfliktus, amely egy Századvég-típusú *think tank*tól elvárható jövőre orientáltságban ölt testet, illetve a mai bevett tudományos mércék és normák statisztikai átlagra fókuszált eljárása között húzódik. Amit mérni tudunk, az a politika számára csak korlátozott, közvetett haszonnal jár. Az empirikus mérések és tudományos következtetések közti feszültség első szakítópróbája a témák megválasztása. A „Mi a teendő?” kérdését mindig megelőzi a „Mi a kérdezendő?” megfogalmazása.

Mik is a magyar politikai közösség legfontosabb kérdései 2022-ben? Először is vannak tovább élő, folyamatos kérdések. Ilyen a tömeges, illegális migráció feszítő jelensége. A kötet egy igen pattogós tanulmányt tartalmaz erről a témáról: rövid, de hosszú távon is az egyik legfontosabb kérdés – elsősorban is az afrikai emberi életfeltételek bizonytalansága miatt – az Európára nehezedő végeláthatatlan migrációs nyomás. Csupán egyetlen adat: Afrika lakosságának 60 százaléka 25 évnél fiatalabb, míg az EU 27 országának 2019-es népességi adatai szerint a teljes népesség 20,3 százaléka 65 évnél idősebb. Afrikában az éhínség, a gabonahiány – nem függetlenül az orosz–ukrán háború következményeitől – előrevetíti a tömeges migráció fennmaradását, sőt, felerősödését. A civilizációk összeecsapásának azonban van egy új jelensége is: a migráció militarizálása. A migránsok sokaságát ugyanis föl lehet használni európai belső – gyakran csak ideológiai gyökerű – konfliktusokban: Szlovénia a választásai után úgy döntött, hogy lebontja a határkerítéseit, illetve Finnország irányában új migrációs útvonal alakult ki. Ami érdekes, hogy a szóban forgó tanulmány szerzői összekapcsolták a migrációban megfigyelhető új jelenségeket a migráció militarizálásával, azaz a volt szovjet köztársaságokban lezajló, külsőleg befolyásolt választási eredményeket, illetve a belorusz kísérletet, hogy a migránsokat bevonják a belorusz belpolitikai események befolyásolásába.

Másodszor, itt van a belső, az általunk befolyásolható jelenségek és folyamatok tárgyalása, megértése, megítélése. Fontosságát tekintve elsőként az érzelmi alapú politikai megosztottsággal foglalkozó tanulmányt említeném. A demokráciák egyik jelensége, hogy a polgárok megosztottá, olykor mélyen megosztottá válnak különböző politikai kérdésekben. 2022-ben láthatóvá vált a polarizáció a világ több országában, elsősorban is az Egyesült Államokban. Az erről szóló tanulmány azt is állítja, hogy a mérések alapján ez a megosztottság mélyebb, mint Magyarországon. A tét ugyanis az, hogy az érzelmi polarizáció nem veti-e szét a politikai berendezkedést. Másként fogalmazva: vajon a demokratikus berendezkedés garancia-e a belső konfliktusok kezelésére?

Harmadszor, Nyugaton mára a marxizmus újjáéledésének legfőbb bizonyítéka az ún. woke-ideológia megerősödése, amit lépten-nyomon emlegetnek, de kevesen tudják, mi is az. A kötet egyik tanulmánya érthetően és egyben eligazítóan mondja el, miről is van szó, még akkor is, ha kiderül, hogy Magyarországon alig van ember, aki tudja, mi az a woke, illetve, hogy egyáltalán mi közünk hozzá. A világ amerikanizálódásának egyik szimptomája, hogy ami eleve amerikai belpolitikai kérdés volt és maradt a mai napig, nevezetesen afrikaiak Amerikába hurcolása rabszolgaként, annak az egész Nyugat erkölcsi problémájává kell válnia. Miért kellene? S miért kellene olyan nemzeteknek is szolidaritást vállalniuk az amerikai emberekkel, amelyeknek sosem volt köze a rabszolga-kereskedelemhez, nem vettek részt a világ gyarmatosításában, minek nyomán kialakult a nyugati jólét, viszont például Európa keleti fele semmilyen módon nem volt felelős fekete Afrika alávetéséért? Csak akkor tartozhat valaki a Nyugathoz, ha erkölcsi felelősséget vállal a Nyugat meghatározó részének a történeti bűneiért, s az ezekben gyökerező mai konfliktusokért? A felelősség szétterítése, általános erkölcsi elvvé emelése olyannak, ami nem általánosítható, nem lehet más, mint politikai zsarolási eszköz. Hasonló a helyzet az emberi jogok terén végbemenő súlyos torzulásokkal: a mai liberális jogvédők megfélemlenek arról, hogy egy emberi jognak egyetemesen elismertnek kell lennie, különben végtelenül szaporíthatóvá válnak az emberi jogok, ezzel elveszítve a kifejezés eredeti vagy klasszikus értelmét. Mindenesetre Magyarországon is foglalkozni kell a woke-ideológia újabb és újabb, egyre radikalizálódó folyamataival, mert a kommunista ideológia sokféle alakot ölthet, s ezek azonosításában nekünk elég nagy tapasztalaton alapuló gyakorlatunk és felismeréseink vannak.

Negyedszer, a Covid19-járvány feltehetően végleg lekerült a legfontosabb tényezők listájáról, de hatásait tekintve nem. Több tanulmány is foglalkozik a járvány következtében megváltozó életmódbeli szokásainkkal, a kulturális fogyasztási trendek alakulásával, vagy érinti azokat. Legátfogóbban az *Egy élhető ország kritériumai – társadalmi narratívák* című írás veti fel azokat a kérdéseket, amelyek nem a gazdasági életszínvonal adatain keresztül érvelnek az emberek életminőségéről, hanem az ún. élhető társadalom fogalmából igyekeznek megközelíteni az emberi életet. A következő definíciót használják a szerzők: „élhető társadalom az, amely támogatja az egyéneket vágyaik és céljaik megvalósításában”. Elméleti háttérként egy régi és egy kortárs szerzőre hivatkoznak a tanulmány írói: J. S. Millre és Amartya Senre. Érdekes módon a kötet egy másik tanulmánya, amely a kultúrafogyasztási szokások átrendeződéséről szól a Covid19 hatására, szintén baloldali gondolkodókat – Pierre Bourdieu és Márkus

György – használ a kultúra fogalmának elméleti megalapozásához. Ennek oka feltehetően az, hogy a mai társadalomtudományok főáramlata, amelyből azután a standardizált módszertanok következnek, a liberális individualista emberképet és módszertani individualizmust alkalmazza. A megfelelési kényszer nagy úr, ugyanakkor sosem késő az egyébként helyénvaló kérdéseket esetleg nemcsak az individuum, de a közösségek oldaláról is feltenni.

Mint látható, a tanulmányok sokféle módon és értelemben provokatívak – ha egy ilyen jellegű kötet jó, akkor a tanulmányoknak önmagukban és a könyv egészét tekintve is adatgazdagnak, gondolatébresztőnek és egy kicsit – a tanulmányozott kérdés, téma, probléma élessége miatt – nagyratörőnek kell lenniük. Ez azt jelenti, hogy majd évekkel később, amikor egy időszakra visszatekintve értelmezni akarjuk, mi is történt velünk, a miértekre is választ kaphatunk az éves jelentések alapján. Az idei kötet még jóval több témával és kérdéssel foglalkozik, mint a fent említettek, de ez így van rendjén. Egy évenként megjelenő beszámoló mindig bizonyíték arra is, hogy mennyi és milyen színvonalú munka folyik egy Századvéghez fogható agytrösztben. Innen nézve is jelentős és ígéretes a 2022-ről szóló *Századvég Riport* kötet.

POLITIKA

László Tamás – Stefkovics Ádám –
Szujó Flórián Zoltán
*Érzelmű politikai polarizáció
a koronavírus-járvány idején
Magyarországon*

Bevezetés

A közélet átpolitizáltsága, a közbeszéd eldurvulása, a társadalom politikai megosztottsága mind társadalomkritikaként, mind az elitek bírálataként egyre gyakrabban megjelenő probléma világszerte. Ugyanakkor a vélemények polarizáltsága önmagában nem feltétlenül negatív jelenség, sőt bizonyos mértékű polarizáció éppen az egészséges, plurális demokráciák tipikus jellemzője, és növelheti a választási részvételt.¹ A polarizáció szélsőséges eseteit azonban káros jelenségként értelmezi a szakirodalom, mivel az erőteljes megosztottság a társadalmat olyan szétartó blokkokra, buborékokra szakítja, amelyek egyáltalán nem, vagy csak alig képesek egymással interakcióba lépni, márpedig a vita és a párbeszéd a demokráciák fontos alappillére.² A szélsőséges polarizációnak akár olyan negatív következményei is lehetnek, mint a gazdasági teljesítmény romlása.³

¹ Patkós 2017a.

² Iyengar et al. 2019.

³ Patkós 2017b. A szerző 122 ország adatait vizsgálva találta azt, hogy a pártos polarizáció negatív gazdasági hatásokkal jár. Az oksági mechanizmusok tesztelésére nem volt alkalmas az általa használt módszer, azonban az elméleti szakirodalom alapján számos tényezőt kiemel, amely az általa kimutatott gyengébb gazdasági teljesítményt okozhatja. A leggyakrabban említett tényező, hogy a pártos polarizáció kedvezőtlen a szavazók elszámoltatási képességére, ami a jó kormányzást ösztönözné. Továbbá a pártok között fennálló ellentét lassíthatja a döntéshozatalt, illetve egyes csoportoknál a saját érdekeik előtérbe helyezésével járhat a döntések meghozatala során. Amennyiben ezek a megosztottságok gazdasági szereplőkre is

Azokban a pártrendszerekben, ahol lényegében – szinte bebetonozott módon – két politikai tömb vetélkedik egymással, a politikai polarizáció jelensége jóformán „előre kódoltan” jelen van. Ebben az esetben ugyanis – a realitásokat tekintve – a közéletet befolyásolni kívánó állampolgár véleménye tulajdonképpen egy dichotómiákra, ellenpontokra épülő választási rendszerbe és politikai nyilvánosságba csatornázódik be. Erre jó példa az Egyesült Államok, ahol az adatok ráadásul azt mutatják, hogy az úgynevezett érzelmi polarizáció – azaz a választók saját pártjukhoz való érzelmi kötődése és a más pártokkal szemben tanúsított érzései közötti különbség – a kilencvenes évek óta folyamatosan nő.⁴ Hogy ennek nem szükségszerűen kell így lennie, azt jól mutatja, hogy egyes nyugat-európai országokban sokkal tagoltabb a politikai térkép – a választásokon induló erők az elért eredményektől, politikai alkuktól, aktuális érdekektől függően más és más összetételű, hol ideiglenes, hol tartósabb szövetségeket, koalíciókat kötnek egymással. Ez a döntéshozatal hatékonysága vagy a politikai élet mechanizmusainak átláthatósága szempontjából nem feltétlenül jobb, de azt megmutatja, hogy az egymással való éles szembenállásra épülő politikai viszonyok *nem feltétlenül determináltak*. Boxell és munkatársainak (2020) tizenkét OECD-országra kiterjedő elemzése azt mutatta, hogy messze az Egyesült Államokban nőtt a legerősebben az érzelmi polarizáció, míg öt, jellemzően többpártrendszerű politikai környezetben csak enyhén nőtt,⁵ és hat országban csökkent.⁶ A Policy Solutions friss adatai alapján az érzelmi polarizáció mértéke Magyarországon alacsonyabb, mint az Egyesült Államokban,⁷ igaz, a pártos vagy ideológiai alapú polarizáció európai viszonylatban Magyarországon az egyik legmagasabb.⁸ Ugyanakkor az ideológiai polarizáció 2010 és 2022 között csökkent.⁹

átterjednek, az a korrupcióra lehetőséget adó törvénykezést segítheti elő, ami kiszámíthatatlan gazdasági környezetet és így a befektetési kedv csökkenését eredményezheti.

⁴ Iyengar et al. 2019. Valójában a saját párt iránti érzések viszonylag stabilak, azonban az elmentábor iránti negatív érzések folyamatosan erősödnek. Ennek egy lehetséges magyarázata, hogy a mind nagyobb „médiazajban”, információs tömegben az ingerküszöb elérése érdekében a politikai verseny szereplői számára egyre inkább az érzelmi töltettel bíró, nem tárgyyszerű kommunikációs formulák tűnnek (költség)hatékonyak – így a politikai kommunikáció fókusza a politikai programokról áthelyeződik az ellenségekへ és morális felháborodásra épülő identitáspolitikákra.

⁵ Dánia, Franciaország, Kanada, Svájc és Új-Zéland.

⁶ Ausztrália, Japán, Nagy-Britannia, Németország, Norvégia és Svédország.

⁷ Policy Solutions 2022.

⁸ Patkós 2017a, 2019.

⁹ Policy Solutions 2022.

A koronavírus-járvány okozta globális válság egy olyan környezetet teremtett, amely kedvez a szélsőséges vélemények, összeesküvés-elméletek terjedésének – így reálisnak tekinthetjük, tekinthettük annak lehetőségét (és veszélyét), hogy a politikai színtér kiélezett küzdelmeit sem hagyja, hagyta hidegen a járványhelyzet „forró témája”, amely a média érdeklődését és a közfigyelmet talán korábban soha nem tapasztalt mértékben uralta a mögöttünk álló időszakban. Az elmúlt néhány évben azt láthatuk, hogy sok országban, így Magyarországon is gyorsan átpolitizálódtak a vírushelyzetre adott reakciók, a védekezési mechanizmusok, az oltás kérdése, ami a politikai blokkok további eltávolodásához is vezethetett. A pandémia ugyanakkor a társadalmi szolidaritást is erősítette,¹⁰ amely éppen a politikai korlátok lebontását eredményezhette. Tanulmányunkban azt a kérdést vizsgáljuk, hogy milyen egyéni tényezők erősítik vagy gyengítik az érzelmi politikai polarizációt Magyarországon egy egészségügyi válság idején. Elemzésünk az általánosabb tényezők hatásainak felrajzolása mellett elsősorban arra fókuszál, hogy a koronavírus-járványra adott egyéni reakciók inkább elválasztották egymástól az egyéneket politikailag, vagy inkább közelebb hozták őket.

Az érzelmi polarizáció szakirodalma és mérése

Pártállás és érzelmi polarizáció

A saját párthoz való kötődés (*pártállás*) nemcsak a demokratikus választások során szavazatban realizálódó véleménynyilvánítás, de egyúttal identitásfunkcióval¹¹ is bír, ami nagy hatással van arra, hogy a választó

¹⁰ Feischmidt 2021; Grajczjár–Pauló 2021.

¹¹ A politika és a politikai kommunikáció diszkurzív jellegének meghatározó voltát helyezi előtérbe az úgynevezett „üres jelölő” fogalma, amely rámutat arra a jelenségre, hogy a posztmodern beszédterben a jelölt és a jelölő viszonya mindinkább elszakad egymástól – ilyen körülmények között a nyilvánosságban visszatérően tematizált kulcsfogalmak könnyen válhatnak olyan „hívószavakká”, melyeknek nem elsősorban a jelentésük a lényeges, hanem egyre inkább az identitás meghatározásában, a társadalmi viszonyok közötti pozicionálásban játszanak fontos szerepet (Laclau–Mouffe 1991; Máté-Tóth 2011). Olyan közéleti viszonyok között, ahol ez a mechanizmus egyre nagyobb teret nyer, kevésbé van szükség ideológiák (koherens eszmerendszerek) ismeretére (főként azok gyakorlatba való átültetésére), vagy beszédaktusokon túlmutató cselekvésekre annak érdekében, hogy a diskurzusban részt vevő ágensek hatást fejthessenek ki közvetlen környezetükre vagy akár a tágabb érte-

miként viszonyul a politikai rendszerhez. Az emberek jellemzően azokat a pártokat támogatják, melyek az általuk preferált politikát képviselik, olyan döntéseket hoznak (vagy ígérnek), amelyek az adott szavazó – és azon társadalmi csoportok, amelyeknek tagja – értékeivel, illetve érdekeivel egybeesnek. Ezt a racionális választáson alapuló pártállást egészíti, egészítheti, válthatja ki az *érzelmi alapú pártállás*, amely mögött – ideáltipikusan – nem instrumentális okok, érdekviszonyok állnak, és nem feltétlenül fejeződik ki szavazat képében, hanem egyfajta „öncélként”, önértékű cselekvésként jelenik meg magának a párt sikerének az előmozdítása.¹²

Az *érzelmi (politikai) polarizáció* megmutatja, hogy az állampolgárok milyen mértékben érznek szimpátiát a „saját”, hozzájuk közel álló párt(ok), illetve a szimpátiájukon kívül eső párt(ok) iránt, pontosabban, hogy e két viszonyulás milyen mértékben polarizált.¹³ Az „érzelmileg polarizált” választók erősen kedvelnek egyes pártokat, más pártokat pedig egyáltalán nem kedvelnek, sőt, adott esetben kifejezetten elutasítanak.¹⁴

Az adott párthoz való érzelmi kötődés meghatározó *a politikai valóság észlelése szempontjából*,¹⁵ hatása van arra, hogy az egyén mit gondol a pártok eszmeiségéről, illetve a politikai versenyről. Ward és Tavits tanulmánya, mely 34 országban 43 politikai választást vizsgált meg, szilárdan

leben vett társadalmi valóságra. Ellenben megnő az identitásfelmutatással összeszövődő nyilvános kommunikációk jelentősége, hiszen a témákról való beszéd és a politikai aktorokra irányuló szimpátia/antipátia kifejezése önértékkel bír, legitim kommunikációnak számít az új média kulturális közege által eleve támogatott aktivitás és érzelmi, érzelmi színezetű véleménynyilvánítás. Magyarországi, 2019-ben felvett adatok szerint az internethasználat a tartalommegosztási és véleménynyilvánítási aspektus okán egyértelműen leginkább a „baby boomer” generáció számára fontos, míg a fiatal felnőttek körében sokkal csekélyebb a jelentősége (László 2021). Mint jelen elemzés eredményeinél látni fogjuk, az idősebb nemzedékek körében az affektív politikai polarizáció esetében is relative nagy érintettség figyelhető meg – mindenekelőtt a politikai ellenoldal nagyobb elutasítottságára visszavezethetően. Az összefüggés lehetséges részmagyarázataként adódik a következtetés, hogy az idősebbek hagyományosan nagyobb arányú választási részvétele – aminek túloldalán a fiatalok Magyarországon különösen alacsony szintű politika iránti érdeklődése és szavazási hajlandósága található (vö. Kadlót 2016) – mögött az általánosan politika (és politikusok) iránti alacsony bizalmat (vö. Ipsos 2021) ellensúlyozni képes negatív motiváció (a „saját” párt alternatíváiként induló más formációk) különös szerepet játszik. Mindennek racionális alapját jelentheti a több évtizedre visszanyúló politikai emlékezet, amely viszonylag új keletű demokráciák esetében történelmi sérelmek, *sebzett kollektív identitások* talaján állhat (vö. Máté-Tóth–Balassa 2022; Kollár–László 2022).

¹² Ward–Tavits 2019, 8.

¹³ Wagner 2021, 1.

¹⁴ Ward–Tavits 2019, 1.

¹⁵ Uo. 8.

alátámasztotta, hogy a szavazók pártokhoz való érzelmi kötődéseik – legyenek akár pozitívak, akár negatívak – függvényében a pártok ideológiai álláspontját hol mérsékeltebbnek, hol szélsőségesebbnek érzékelik.¹⁶ Sajátos jellemzőjük az érzelmileg polarizált választóknak, hogy nagyobb eséllyel tekintik a politikát nagy tétű küzdelemnek, mint azok, akik gyengébb érzelmi szálak mentén viszonyulnak a politikum aktoraihoz.¹⁷

Az Egyesült Államokból, Nagy-Britanniából, Belgiumból és Spanyolországból származó adatok egyaránt azt mutatják, hogy a pártokhoz szorosan kötődő választók olyan mértékben elutasítják saját pártjuk politikai ellenfeleit, ami meghaladja az eltérő nyelvi, vallási, etnikai vagy regionális csoportokkal szembeni averzióik mértékét.¹⁸ Vagyis a *politikai törésvonal* ilyen értelemben mélyebb, mint sok, „hagyományos” előítélet.

A felelős kormányzás, illetve a demokratikus verseny szempontjából – egyes elemzők szerint – káros hatása lehet az érzelmi polarizáltságnak. Az ilyen választók ugyanis affektív kötődésük miatt elsősorban pártjuk politikai versenyben való sikerességének növelésében motiváltak, így kevésbé hajlamosak számonkérni „saját” pártjukon a politikai teljesítmény hiányosságait, illetve kevésbé hajlandók egy esetleges választási vereséget – legitim eredményként – elfogadni.¹⁹

Magyarországon az érzelmi polarizáció témájában a legjelentősebb aktuális kutatást a Policy Solutions készítette. Két adatfelvétel során (az első 2021 áprilisában volt, a második 2022 április–májusában) azt vizsgálták az Egyesült Államokban kifejlesztett „érzelmi hőmérő” módszerével, hogy érzelmileg mennyire polarizált a magyar társadalom. Ez a mérőeszköz eredetileg az USA kétpártrendszerére lett kidolgozva, ezért a két nagy (fideszes és ellenzéki) tömböt vizsgálták vele. Az eredmények azt mutatják, hogy a két tábor szavazói között kölcsönös ellenszenv áll fenn, azonban a kormánypárti szavazók esetében ez némileg gyengébb a másik tábor irányába, mint az ellenzéki szavazók részéről. Megfigyelhető volt, hogy az első (választások előtti) adatfelvételhez képest a második (választások utáni) idejére csökkent a táborok közötti ellenszenv (ezt a kutatók az „érzelmeikkel túlfűtött választási kampány” lecsengésével magyarázzák).²⁰ Kutatásuk eredményeit összevetették a 2020-as amerikai adatokkal,

¹⁶ Uo. 1.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Westwood et al. 2018, 1.

¹⁹ Ward–Tavits 2019, 8.

²⁰ Policy Solutions 2022, 6.

amiből azt a következtetést vonták le, hogy az amerikai társadalomhoz képest kevésbé polarizált a magyar társadalom. Az első adatfelvétellel összevetve a két ország választói között nem volt jelentős különbség abban, hogy a saját táboruk irányába mennyire mutatnak pozitív érzéseket (70 pont körüli érték), abban viszont igen, hogy az amerikai választók jobban elhidegültek (20 pont) az ellentábortól, mint a magyar választók (28 pont). Ezek az adatok azt mutatják, hogy az érzelmi polarizáció mértéke Magyarországon már ekkor is mintegy 10 ponttal alacsonyabb volt (41 pont), mint az Egyesült Államokban (51 pont). A második adatfelvételhez viszonyítva pedig ennél is jelentősebb különbség (16 pont) mutatkozik a két ország között.²¹

Az érzelmi polarizáció politikai és szociológiai háttere

A politikai táborok közötti ellenszenv nem általános jellemzője a demokráciáknak, bizonyos körülmények között felélénkül, más körülmények között azonban visszaszorul. Az érzelmi polarizáció változását mikro- és makroszintű tényezők is befolyásolhatják.²² A véleményalkotás folyamatára hatással lehetnek például gazdasági válságok (és hozójuk kapcsolódóan a gazdasági és politikai szereplők között felelősök megalapozott keresése, de akár a bűnbakképzés jelensége), ugyanakkor magánéleti történések (például politikai témák kapcsán elfajuló viták egy ünnepi asztalnál) is.

Rogowski és Sutherland kutatása szerint az állampolgárok fokozott érzelmi polarizációja figyelhető meg *ideológiai* eltérések esetén.²³ Amerikai állampolgárokon, országosan reprezentatív mintán elvégzett felmérésük eredményei azt mutatják, hogy minél nagyobb mértékű a politikai személyiségek közötti ideológiai különbözőség, annál inkább polarizált a pártok, pártcsoportok affektív értékelése.²⁴ Hasonló ideológiát képviselő tisztviselőket és jelölteket hasonlóképp értékelnek a válaszadók, azonban minél jelentősebb ideológiai eltérés van közöttük, annál jobban külön-

²¹ Uo.

²² Hartevelde 2021, 1.

²³ Rogowski–Sutherland 2015.

²⁴ Uo. 485.

bözik a hozzájuk kapcsolódó attitűd is.²⁵ Ezek az eltérések különösen nagyok azon szavazók esetében, akik magasabb szintű politika iránti érdeklődéssel jellemezhetők.²⁶

Hartevelde 40 ország 119 politikai választását összehasonlítva arra a következtetésre jutott, hogy jószerivel világszinten érvényesül az a mechanizmus, miszerint az érzelmi polarizáció erősebb, ha a politikai megosztottságot megalapozzák a politikum világán túlmutató, sokkal inkább szociológiai jellegű (például regionális, vallási, iskolázottsági) különbségek is.²⁷ Egy hollandiai panelvizsgálatból származó adatokból azt is kimutatta, hogy azok a szavazók, akik jobban illeszkednek pártjuk támogatói körének társadalmi-demográfiai profiljához, hajlamosabbak erős érzelmi kötődésre az adott párthoz.²⁸ Ez arra utal, hogy az érzelmi polarizáció részben a politikán kívül álló, szociológiai természetű feszültségeknek az eredője is.²⁹

A Policy Solutions kutatása azt is vizsgálta, hogy mi befolyásolja az érzelmi polarizációt Magyarországon. A regressziós modellekből az derült ki, hogy az érzelmi polarizáció valószínűségét növeli, ha a válaszadó baloldali, avagy jobboldali (a centristákkal szemben), ha érdeklődik a politika iránt, az ötvenes éveiben jár, fővárosi, avagy kisvárosban él. A szerzők a Covid19 kapcsán is találtak egy szignifikáns összefüggést: az oltottakra kevésbé volt jellemző, hogy nagy társadalmi távolságot érezzenek a politikai ellenoldallal szemben.

Érzelmi polarizáció a koronavírus-járvány kapcsán

Egy, az Amerikai Egyesült Államokban végzett kutatás eredményei szerint kapcsolat található az érzelmi polarizálódás és a Covid19-járványhoz való viszonyulás között. Ennek hátterében az áll, hogy az Egyesült Államokban jelentős különbségek mutatkoznak a tekintetben, hogy a meghatározó politikai szereplők milyen válaszokat adtak a járványra. A demokrata éltek eleinte sokkal inkább hangsúlyozták a vírus veszélyeit és az

²⁵ Uo. 504.

²⁶ Uo. 485.

²⁷ Hartevelde 2021, 1, 8.

²⁸ Uo. 1.

²⁹ Uo. 8.

azzal szembeni védekezés fontosságát, míg a republikánus elnök, Donald Trump és más republikánus tisztségviselők retorikájukban inkább próbálták mérsékelt jelentőségüként bemutatni a vírus okozta problémát. Ez a megosztottság kapcsolatban áll a pártállásbeli megosztottsággal, ami abban nyilvánul meg, hogy a másik oldallal szembeni ellenérzések nagyobb mértékével együtt jár az is, hogy a republikánusok kevésbé aggodnak a járvány miatt és kisebb mértékben támogatják a Covid19 társadalmi hatásainak enyhítését célzó politikákat.³⁰ Később, ahogy Trump és a republikánus párteltek a maszkviselés kérdésében elkezdtek a demokrata állásponthoz közelíteni, a közvéleményben is kimutathatóvá vált a párthoz tartozás szerinti különbség csökkenése (a maszkhasználat republikánusok körében való elfogadottabbá válásának köszönhetően).³¹

Magyarországon a Mi Hazánk Mozgalom volt az a párt, amelyik leginkább explicit módon tette országgyűlési választási kampánya központi elemévé a koronavírus-járványra és annak kezelésére vonatkozó álláspontját, kínálatát. Választási programjuk (Virradat Program Magyarország felvirágoztatására) külön fejezetet szentelt az „új Covid-világrend elleni harcnak”, de a választópolgárok által látott politikai kommunikációs kreatívok is „Covid-diktatúrát” emlegettek. A koronavírus-járvány kezelését illetően a kormányzó pártszövetség és az ellenzéki pártok között magától értetődő aszimmetria volt felfedezhető. A kormányzati kommunikáció csökkenthette a járvány veszélyeinek és ártalmainak hangsúlyozását (amennyire ezt a globális médiakörnyezet és a tényleges egészségügyi helyzet megengedte), valamint éppen ellenkezőleg, ráirányíthatta a figyelmet a védekezés fontosságára (politikai haszon szempontjából az erőfeszítések eredményességében bízva). Az ellenzéki oldal helyzete, szerepválasztási lehetőségei kevésbé voltak ambivalensek: választhatta, hogy maga is a védekezés fontosságára hívja fel a lakosság figyelmét (ezáltal konstruktív képet mutat), illetőleg hogy az Orbán-kormány által alkalmazott módszereket bírálja (mintegy kritikát gyakorolva és adott esetben kormányzati alternatívát felmutatva).

A koronavírus-járványról szóló magyarországi politikai kommunikációt kvantitatív és kvalitatív tartalomelemzési módszerek segítségével³² is megvizsgálták – igaz, leginkább internetes tartalmakra, azon belül is a Facebook közösségi platformon megjelenő forrásokra alapozva.

³⁰ Druckman et al. 2020, 35.

³¹ Uo. 36.

³² Szabó 2022.

Az elemzések ugyan kizárólag 2020-ból származó adatokkal dolgoztak (tehát Márki-Zay Péter és a Mi Hazánk Mozgalom választási hajrában mutatott tevékenysége értelemszerűen lényegében az idézett tanulmányok látókörén kívül esik), mégis mutatnak fontos tendenciákat a hazai affektív politikai polarizáció vonatkozásában, hiszen központi fogalmuk az úgynevezett érzelemmenedzserek (itt politikai aktorok, főleg pártelnökök és az online média ágensei) által gyakorolt „érzelemszabályozás”. A tanulmánykötetben megjelenő megközelítések közös nevezője, hogy a politikai kommunikáció elemeit az alapján vizsgálják, hogy milyen érzelmeket mutatnak, de még inkább, hogy milyen érzelmi reakciókat „ajánlanak” szimpatizánsaiknak, illetve a potenciális választóknak.³³

A tanulmányok szerzői a következőkre jutottak. Elemzéseikben többek között megállapították, hogy a „járványpolitizálás” tekintetében Orbán Viktor – a vizsgált korpusz alapján – nemcsak az aggodalom, de a (nemzeti) büszkeség érzését is fel tudta kínálni követőinek. Emellett tettere kész, a válságra aktivitással válaszoló vezetőként jelent meg a közösségi médiában.³⁴ Az ellenzéki vezetők ezzel szemben (2020-ban) a kormánnyal létrehozandó konszenzus lehetőségét rövid úton elvetették, kommunikációjuk is konfrontatívabbá, kritikussá vált, a különösen a 2020. március 30-án elfogadott új jogszabályi környezettel összefüggésben. A felkínált érzelmek közül ellenzéki oldalon egyértelműen az aggodalom a domináns, esetükben azonban annak tárgya nem pusztán és főként nem is a vírus, hanem a kormány járványkezelése.³⁵

Összességében az országgyűlési választási kampány – meglátásunk szerint – többnyire megmaradt a 2020-as év során kijelölődött keretben: a kormányoldal a védekezés sikereire és az emiatti büszkeségre koncentrált, míg az ellenzék egyre inkább a bajok okozójaként, sőt súlyosbítójaként tekintett a kormányzó erőre és mutatta be azt. Habár a témák az idő előrehaladtával fokozatosan eltolódtak, és a kampányhajrában már inkább az orosz–ukrán konfliktus került előtérbe (már a járvány második hullámában is erőteljesen jelentek meg alternatív témák a nyilvánosság politikai napirendjén³⁶), a rendelkezésre álló magyarországi adatok és a közéleti hírek ismerete alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a járvánnyal összefüggő politikai kommunikációban minden szereplő

³³ Vö. Szabó–Kiss 2022, 7–22.

³⁴ Szabó–Farkas 2022, 23–38.

³⁵ Kiss 2022, 39–55.

³⁶ Farkas 2022, 56–81.

hangsúlyosan élt az érzelmi töltetű kommunikáció alkalmazásával (a Mi Hazánk Mozgalom egészen a kampányhajrában is, amikor mások már inkább a szomszéd országban zajló fegyveres összecsapásokról beszéltek). Az affektív politikai polarizáció szempontjából azt feltételezhetjük, hogy a koronavírus ügyéhez való viszonyulás összefügg az érzelmi polarizációval, hiszen a téma rövid idő alatt erősen átpolitizálódott, és a pártok pozíciói viszonylag egyértelműek voltak. Általánosságban azt feltételezzük, hogy a koronavírusról való félelem nagyobb érzelmi polarizáltságot jelez elő.

Az adatok forrása és a kutatás módszertana

Adataink a Századvég Európa Projektjének legfrissebb, első 2022-es hullámából származnak. A kutatás összesen harmincezer európai megkérdezésére terjedt ki, harminc európai országban, telefonos (CATI³⁷) módszerrel, 2022. január és március között. Elemzésünkben csak a Magyarországon felvett adatokat használjuk. A magyarországi minta ezer főt számlált, amely nem, életkori csoportok, a legmagasabb befejezett iskolai végzettség és a lakhely településtípusa mentén reprezentatívnak tekinthető a 18 éves vagy idősebb magyar lakosságra nézve. Annak érdekében, hogy a minta az alapvető demográfiai változókra vonatkozóan pontosan leképezze a populációs arányokat, iteratív súlyozással korrigáltuk az adatokat. A kérdőív kitöltése húsz percet vett igénybe, a kérdések számos közéleti témát érintettek.

Az elemzés kulcsfogalma az érzelmi polarizáció, amelynek mérésére a *Comparative Study of Electoral Systems* (CSES) című kutatás kérdésblokkját használtuk. A válaszadóknak a Fidesz–KDNP-ről, az Ellenzéki Összefogásról,³⁸ a Mi Hazánk Mozgalomról és a Magyar Kétfarkú Kutya Pártról

³⁷ Computer Assisted Telephone Interviewing.

³⁸ Mint ahogy azzal a magyar politikai helyzetet ismerő olvasók tisztában vannak, az Ellenzéki Összefogás nem egy párt, hanem egy szövetség, amelyet több ellenzéki párt kötött a 2022-es országgyűlési választásokat megelőzően. Azért nem kérdeztünk rá egyesével az összefogás pártjaira, mert a választásokon együtt indultak a pártok, így realisztikusabbnak éreztük arra a pártszövetségre rákérdezni, amelyre ténylegesen szavazhattak is a választók 2022. április 3-án. Az elemzésben mindazonáltal emiatt nem állt módunkban differenciálni az összefogás pártjai között.

(MKKP) kellett kifejezniük, hogy mennyire kedvelik.³⁹ A skálát „érzelmi hőmérőnek” is szokás nevezni.⁴⁰

Ebből a kérdésblokkból három mérőszám is kinyerhető. Az egyik a *saját párt*, a másik az *ellentábor iránti érzések*, valamint az érzelmi polarizáció. Ugyanakkor az *érzelmi polarizáció* számítására számos módszer létezik. Jelen elemzésben a „kedvel–nem kedvel” típusú érzelmi polarizációs index számítását alkalmaztuk, amely talán a legelterjedtebb a szakirodalomban. Ennek lényege, hogy az érzelmi polarizáció mértéke a saját párt megítélése és a saját párton kívül eső pártok megítélése közötti különbségtől függ. Kétpárti politikai rendszerekben (mint amilyen például az Egyesült Államok) ennek számítása meglehetősen egyszerű, többpárti rendszerekben azonban nagyobb kihívással jár.⁴¹ A problémát az jelenti, hogy minél több párt szerepel a politikai palettán, annál komplexebb és heterogénebb az egyének érzelmi polarizációja.⁴² A hagyományos megközelítés (egyszerű kivonás a saját és az egyéb pártok megítélése között) nem tudja kezelni azokat az eseteket, ahol nincs egy egyértelmű kedvenc pártja az egyénnek, mert például több párthoz is közel érzi magát. Ez az amerikai, kétpárti rendszerben meglehetősen ritka, ám többpárti rendszerekben könnyen elképzelhető. Az egyszerű kivonás azonos súlyt rendel minden párthoz, vagyis nem veszi figyelembe a polarizáció *szerkezetét*. A többpárti rendszerek komplexitásának megragadására Wagner távolságra vonatkozó megközelítését követtük, amelyet az alábbi képlet mutat be.⁴³

$$\text{Érzelmi polarizáció}_i = \sqrt{\frac{\sum_{p=1}^P w_p (\text{Érzés}_{ip} - (\text{Érzés}_{\max,i})^2}{n_p - 1}}$$

ahol p a párt, i a válaszadó, w_p az adott párt súlya,⁴⁴ Érzés_{ip} az egy adott párthoz tartozó érzés, $\text{Érzés}_{\max,i}$ a legmagasabbra értékelt párt(ok)hoz

³⁹ A pontos kérdés: „Most azt szeretnénk megtudni, hogy mit gondol a politikai pártokról. Kérem, értékelje őket egy 0–10-ig tartó skálán!” 0 – Nagyon nem kedveli, 10 – Nagyon kedveli.

⁴⁰ Iyengar et al. 2019.

⁴¹ Reiljan 2020; Westwood et al. 2018; Ward–Tavits 2019; Gidron et al. 2019; Wagner 2021.

⁴² Wagner 2021.

⁴³ Uo.

⁴⁴ A súlyokat ugyanezen felmérésből nyertük ki. A kutatás rákérdezett arra, hogy hogyan szavaznának a válaszadók egy most vasárnap tartott szavazáson. A pártok súlyait az érvényes választásokból kalkuláltuk. Alternatívaként a választási eredményekből / parlamenti mandátumarányokból is lehetett volna súlyokat számolni, ám ezt a stratégiát követve négyből két pártra vonatkozóan nem lettek volna adataink.

(saját párt[ok]hoz) tartozó érték, n_p pedig a pártok száma. Az érzelmi polarizációs index tehát a saját párt(ok)ra vonatkozó érzés és a többi pártra vonatkozó érzés súlyozott átlagos különbsége. Minimuma 0, ami abban az esetben fordul elő, ha a válaszadó minden párttal szemben azonos érzéseket táplál. Maximuma 10, amely esetben a válaszadó egy pártot 10-esre értékel, míg az összes többi 0-ra. A súlyozást azért tartottuk fontosnak, mert úgy véljük, nem mindegy, milyen pártokkal szemben vannak pozitív vagy negatív érzései a válaszadónak. Súlyozás nélkül hasonlóan polarizálnak tekintenénk azt a válaszadót, aki nagyon kedveli a Fidesz–KDNP-t, és nagyon nem kedveli az Ellenzéki Összefogást, míg azt a válaszadót, aki előbbi kettővel szemben hasonló pozitív érzéseket táplál, de nagyon nem kedveli az MKKP-t. A súlyozás ezt úgy korrigálja, hogy a nagyobb pártokkal számított különbségeknek nagyobb súlyt ad. Fontos, hogy ez a megközelítés megengedi azt, hogy több párt is legyen „saját párt”, szemben azokkal a megközelítésekkel, amelyek pártpreferencia alapján számítják az érzelmi polarizációt. Ez utóbbi megközelítés hátránya, hogy csak a szilárd pártpreferenciával rendelkezőkről ad információt. A mi számításunk egy jóval tágabb populációra terjedt ki. Az indexet minden olyan esetben kiszámítottuk, ahol legalább két pártot értékelt a válaszadó. A saját pártra vonatkoztatott érzést a négy változó maximumával, az ellentáborra vonatkoztatott érzést pedig a változók minimumával azonosítottuk.

Célunk az érzelmi polarizáció, a saját pártra és az ellentáborra vonatkozó érzések becslése volt, amelyek tehát 0-tól 10-ig tartó skálán mozogtak. Mivel a függő változók mögött komplex hatásstruktúrát feltételeztünk, SEM-modelleket alkalmaztunk.^{45,46} A modellek egyaránt tartalmaztak faktormodelleket és útmodellt (lásd 1. ábra). A modell elsőként azokra a politikai szociológiai szakirodalomban leggyakrabban tárgyalt szociodemográfiai változókra épít, amelyekről tudjuk, hogy összefügghetnek a politikai attitűdökkel.⁴⁷ Ezek a nem, az életkor, az iskolai végzettség, a településtípus és a vallásosság voltak. Mivel ezek a változók közvetlenül és a politikai attitűdökön keresztül is befolyásolhatják a politikai polarizációt, az útmodellbe két politikai változót vontunk be úgy, hogy ezek függő és független változókként

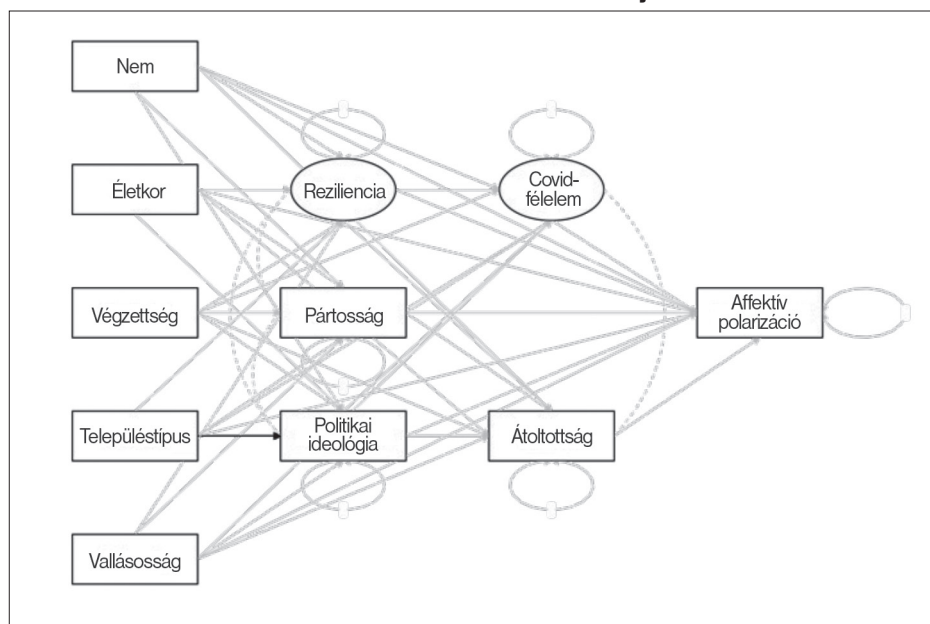
⁴⁵ Koltai 2013.

⁴⁶ A modelleket az R Ia van Rosseel „Ia van” csomagjával illesztettük.

⁴⁷ Makay–Stefkovics 2021; Enyedi–Tardos 2018; Szabó et al. 2021.

egyaránt megjelentek. A szakirodalom alapján azt feltételeztük, hogy a „pártosság” növelheti az érzelmi polarizáció mértékét, ezért egy olyan változót vontunk be, ahol az 1 azt jelentette, hogy az egyénnek van szilárd pártpreferenciája, a 0 pedig azt, hogy nincs. Hasonló hatást vártunk az ideológiai polarizációtól, ezért egy olyan változót is bevontunk, ahol az 1-es értékhez a bal–jobboldali skálán polarizált válaszadók tartoztak, a 0-hoz pedig az ideológiailag nem polarizáltak.⁴⁸ A politikai változók „mellé” a 10 itemes, Connor–Davidson-féle *rezilienciaskálából*⁴⁹ készült faktort vontuk be. Ezt azért tettük, mert a reziliencia jó eséllyel meghatározza a Covid19-járványra adott egyéni reakciókat, és ezen keresztül akár a politikai polarizációval is összefügghet. A reziliens egyének vélhetőleg könnyebben adaptálódtak a járványhelyzethez, amiből az is következik, hogy a témához kapcsolódó felfokozott politikai diskurzusok is kevésbé

1. ábra: Az érzelmi polarizációra illesztett SEM-modell sematikus ábrája

SAJÁT SZERKESZTÉS. MEGJEGYZÉS: UGYANEZT A MODELLT ILLESZTETTÜK A SAJÁT PÁRTRA ÉS AZ ELLENTÁBORRA VONATKOZÓ ÉRZÉSEKRE.

⁴⁸ Azokat tekintettük polarizátnak, akik a 0–10-es skála 0, 1, 2 vagy 8, 9, 10-es értékeit választották.

⁴⁹ Connor–Davidson 2003; Járai et al. 2015.

hatottak rájuk, mint azokra, akik kevésbé tudtak reziliensen reagálni a Covid19-járványra. Végül a járvánnyal kapcsolatban két változót vizsgáltunk: egy, a Covid19-félelem-skálából⁵⁰ készült faktort és az átoltottságot (0 = nem kapott oltást, 1 = be van oltva) vontuk be. A modellekben a politikai változók, a reziliencia és a Covid19-változók indirekt hatásait is vizsgáltuk.

Affektív polarizáció Magyarországon – az elemzés eredményei

A 2. ábrán a három függő változóra illesztett regressziós modellek béta-értékeit vizualizáltuk. Elsőként az érdeklődésünk központjában álló Covid19-változókra koncentrálunk. A koronavírusról való félelemnek nincs hatása az érzelmi polarizációra, ám erős pozitív hatása van a saját pártra és az ellentáborra vonatkozó érzésekre. Más szóval, aki erősen tart a járványtól, az nagyobb eséllyel érez pozitívan mind a saját, mind a „külső” pártok iránt.⁵¹ Az átoltottság azonban egyik változót sem befolyásolja. A várakozásainknak megfelelően növeli az érzelmi polarizáció esélyét, ha a válaszadó „pártos”, illetve ha ideológiailag polarizált, ráadásul ezen változók bétái a legmagasabbak. A pártosság és az ideológiai polarizáció a saját párt iránti pozitív érzések valószínűségét is növeli, ám az ellentábor megítélésére csak az ideológiai polarizáció hat (negatívan, ahogy azt vártuk).⁵² A stabil pártpreferencia nem függ össze a Covid19-változókkal, az ideológiai polarizáció azonban megnöveli az erős Covid-félelem valószínűségét, ami arra utal, hogy az ideológiai polarizáció a Covid-attitűdökön keresztül is hat az érzelmi polarizációra, amit a saját pártra vonatkozó

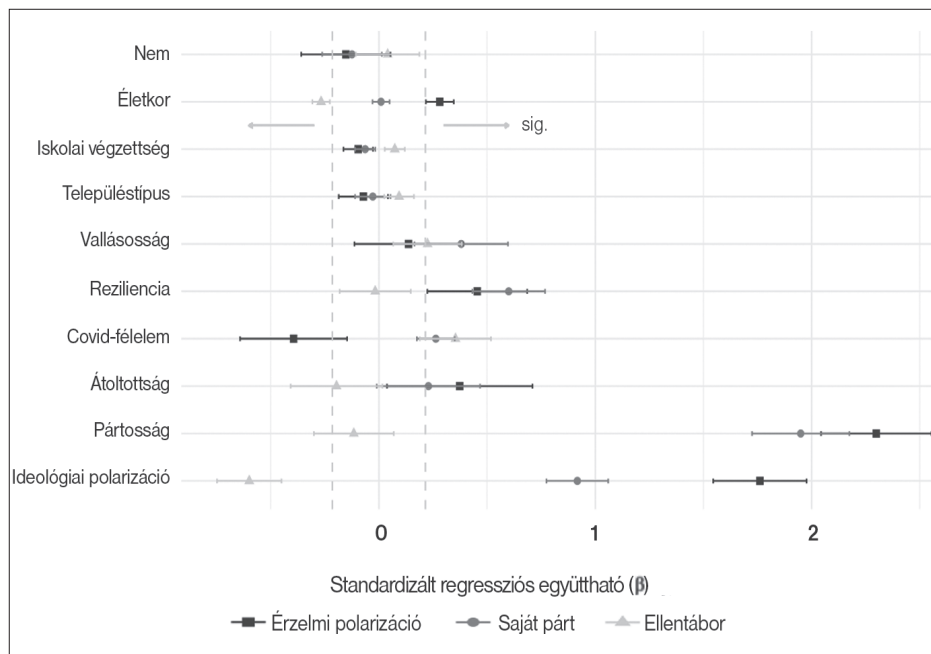
⁵⁰ Ahorsu et al. 2022.

⁵¹ Ebben az esetben tehát azt láthatjuk, illetve feltételezhetjük, hogy a válsághelyzeteknek lehet a politikával és a politikusokkal szembeni bizalomra – amennyiben az emberek tőlük várnak megoldást – gyakorolt pozitív hatása is. Ez ugyanakkor kockázatokat is rejt, ugyanis egyrészt a politikai verseny kiélezettsége mellett felerősödhetnek a túlzott reményeket tápláló szekuritizációs diskurzusok (Máté-Tóth–Szilárdi 2022), másrészt a politikai nyilvánosság ilyen tendenciái kedvezhetnek a populizmusnak és adott esetben szélsőségesebb erők hatalomra kerülésének, de legalábbis politikai súlyuk növekedésének (vö. Györffy 2018).

⁵² Ebből arra is következtethetünk, hogy pusztán a párthoz való kötődés kevésbé bír identifikációs jelentőséggel, míg a baloldali és jobboldali jelzők, címkék már kifejezetten alkalmasnak mutatkoznak arra, hogy akár „üres jelölökként” is hivatkozzunk rájuk.

érzések becslésénél talált szignifikáns indirekt hatás is alátámaszt.⁵³ Az egyéni reziliencia enyhén növeli az érzelmi polarizációt, és határozottan növeli a saját pártra vonatkozó pozitív érzések valószínűségét (az ellentáborra vonatkozót nem).⁵⁴ Némileg meglepő módon azonban

2. ábra: A három függő változóra illesztett regressziómodellek standardizált regressziós együtthatói

⁵³ Azt feltételezhetjük, hogy azok, akik baloldaliként vagy jobboldaliként azonosítják magukat, a politika, a közéleti témák és a politikai hírek iránt is nagyobb érdeklődést tanúsítanak. Ezt a sejtést erősíti, hogy a Covid-félelem is jelentősebb, ami könnyen visszavezethető arra a jelenségre, hogy a globális médiarendszer jóformán minden korábbinál nagyobb figyelmet szentelt a koronavírus-járványnak, ezzel fokozottan ráirányítva a figyelmet (miközben a nem szakértő médiafogyasztók tömegei aligha voltak képesek eligazodni a gyakran ellentmondásosnak látszó és kétes hitelességű hírek áradatában).

⁵⁴ Az adatok alapján azt gondolhatjuk, hogy aki – saját megítélése szerint – képes felmutatni a reziliencia jeleit (képes a változásokhoz alkalmazkodni, látja a dolgok humoros oldalát, erős emberként gondol magára stb.), az viszonylag nagy valószínűséggel lesz képes olyan, stabil identitást kialakítani (politikai kérdésekhez köthetően is), ami nem feltétlenül igényli, hogy hangsúlyos ellenségek támoassák meg. Fontos ugyanakkor megjegyeznünk, hogy a használt kérdések – mivel keresztmetszeti kutatásról beszélünk – nem alkalmasak közvetlenül a reziliencia vizsgálatára, hanem csupán az annak meglétét/hiányát detektáló válaszadói önértékelésekre, vagyis a *rezilienciaélményre* vonatkozóan szolgálnak információval.

a reziliencia nem áll összefüggésben sem a Covid19-félelemmel, sem az átoltottsággal.

A demográfiai változók közül direkt hatása egyedül az életkornak van. Minél idősebb a válaszadó, annál valószínűbb, hogy érzelmileg polarizált, igaz, emögött nem az áll, hogy az idősök inkább kedvelnék saját pártjukat, hanem jóval nagyobb valószínűséggel táplálnak negatív érzéseket az ellentábor iránt, mint a fiatalok.⁵⁵ Nem állítjuk azonban, hogy a többi demográfiai tényező ne hatna *közvetve* a polarizációra. Például a végzettség és a vallásosság mind a politikai, mind a Covid19-változókkal összefügg. A magas végzettségűek kevésbé pártosak és kevésbé polarizáltak ideológiailag, a vallásosak viszont polarizáltabbak a baloldali–jobboldali skála mentén, mint a vallástalanok. A magas végzettségűek nagyobb eséllyel oltották be magukat a vírus ellen, igaz (vagy talán éppen az oltottság hatására), kevésbé aggódnak miatta, míg a vallásosság éppen ellenkezőleg, csökkenti az oltás és növeli a Covid19-félelem esélyét.⁵⁶ Mindezen összefüggések közvetve befolyásolhatják az érzelmi polarizációt.⁵⁷

Végül a politikai változók, a reziliencia és a Covid19-változók interakciós hatásai pontosabb megértésének érdekében – a fenti modelleken kívül – lefuttattuk ugyanezeket a modelleket interakciós hatásokkal kiegészítve.⁵⁸ Ezekből egyrészt kiderült, hogy a Covid-félelemnek azért nincs szignifikáns hatása az érzelmi polarizációra, mert az a pártos és a párt nélküli, valamint az ideológiailag polarizált és a nem polarizált egyéneknél ellentétes hatást fejt ki (lásd 3. ábra). A Covid-félelem egyértelmű-

⁵⁵ Adekvát magyarázatát adhatja mindennek, hogy az idősebbeknél nem kizárólag a politikai emlékezet nyúlik vissza régebbi időszakokra, de a rendszerváltást megelőző történelmi események is – érzelmi összetevőktől egyáltalán nem mentes – lenyomatot hagytak a családi történeteken, személyes beállítódásokon egyes politikai közösségek, ideológiák vonatkozásában. Így válhat a jobb- és baloldali jelző napjainkban egyre inkább „üres jelölővé”, ami eszmerendszerek tartalmához mind kevésbé kötődik ugyan, de megőrzi identifikációs jelentőségét. A kommunista korszak vonatkozásában például elmondható, hogy minél idősebb valaki, annál inkább úgy gondolja, hogy fontos emlékezni az adott korszakra, míg a fiatalabban inkább elfelejtene az (Bauer et al. 2021).

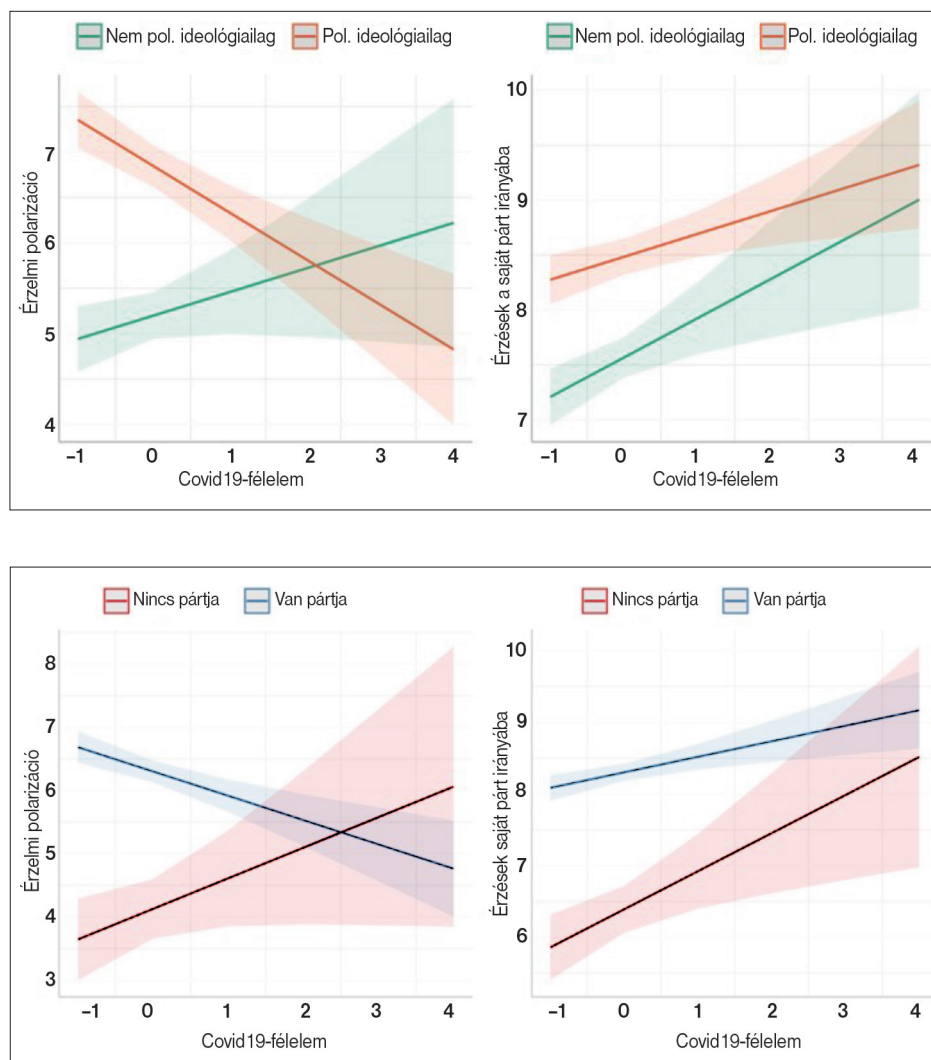
⁵⁶ A vallásos (főként a keresztény) tanítások végeredményben sok vallásos ember szemében mintegy az orvostudomány alternatíváiként jelennek meg – leegyszerűsítve azt is mondhatjuk, hogy a hitében erős, Istenben bízó ember kevésbé érzi szükségét, hogy egészsége védelméről saját döntése nyomán, védőoltással gondoskodjon (Garcia–Yap 2021). Érdekes ugyanakkor, hogy ez a típusú bizalom – a jelek szerint – csak a döntési szituációra terjed ki, mint hezitálás vagy elutasítás, de nem véd a mulasztásból adódó kockázatvállalással együtt járó félelemtől.

⁵⁷ Ezen indirekt hatások vizsgálatára jelen elemzésben nem térünk ki.

⁵⁸ Csak a „pártosság”, az ideológiai polarizáció, a reziliencia és a Covid-félelem között vizsgáltunk interakciós hatásokat, mivel az átoltottság nem tűnt fontosnak.

en felerősítette az érzelmi polarizációt azok körében, akiknek nem volt egyértelmű pártpreferenciája, vagy nem mondták egyértelműen magukat bal- vagy jobboldalinak, míg a pártos vagy ideológiailag polarizált egyéneknél csökkentette az affektív polarizációt. Hasonló látszik a saját párt iránti érzéseknél. A Covid19-félelem különösen azoknál erősítette fel a

3. ábra: A Covid-félelem, a pártosság és az ideológiai polarizáció interakciós hatásai az érzelmi polarizáció és a saját párt iránti érzések becslésében

saját pártra vonatkozó pozitív érzéseket, akiknek nincs saját pártjuk (de többnyire van olyan párt, amivel szimpatizálnak), vagy nem polarizáltak ideológiailag.⁵⁹ A reziliencia kapcsán nem találtunk ilyen kereszthatást.

Összegzés és következtetések

Tanulmányunk azt vizsgálta, hogy milyen tényezők erősítik, illetve gyengítik az érzelmi alapú politikai polarizációt a koronavírus-járvány idején Magyarországon. Kutatási eredményeink azt mutatják, hogy a koronavírusra adott egyéni reakciók komplex módon hatottak a választókra. A koronavírus veszélyként megélő, ám stabil politikai preferenciákkal és attitűdökkel rendelkező egyéneknek erősödött a saját pártjukhoz való, affektív alapú kötődése, viszont nem látják negatívabban az ellentábort (sőt). Ez arra utal, hogy a koronavírus okozta sokk egyrészt megerősítette a már meglévő kötődéseket, vélhetőleg a biztonság, a status quo igénye miatt, és nem távolította el a pártos egyéneket még inkább egymástól, aminek a szolidaritás erősödése lehet a magyarázata. Ugyanakkor a pártokhoz és ideológiákhoz kevésbé kötődő, bizonytalan, apolitikus egyének vírustól való félelme közelebb hozta őket a „kedvenc” pártjukhoz és növelte politikai polarizáltságukat. Elképzelhető, hogy ezekre az egyénekre úgy hatott a válság, hogy politikailag aktivizálódtak, a koronavírus kontextusában könnyebben vettek fel politikai pozíciókat és helyezkedtek szembe más pozíciókkal. Életszerűnek tűnik azt feltételezni, hogy a járványhelyzet azon széles tömegeknek is átformálta a mindennapjait, akiket egyébként közvetlenül nem érintett a járvány, és/vagy azokét is, akik a közéleti nyilvánosság kérdéseit rendszerint messzire elkerülik. Az újonnan adódó élethelyzetben az alkalmazkodás és feszültségoldás adekvát terepeként jelenhetett meg számukra a politika világa, ami maga is erőteljesen „rátelepedett” a koronavírusról szóló diskurzusokra, de legalábbis alakította azokat. Mint – ilyen értelemben – „új belépők” az adott szituációban érthető módon eleve érzelmi alapon közelítettek a járványnyal, illetőleg annak kezelésével kapcsolatban megszólaló vagy akár csak

⁵⁹ Esetükben azt feltételezhetjük, hogy kifejezetten az életmódra jelentős hatást kifejtő, relatíve drasztikus változásokat okozó járványhelyzet, maga a változás bírt olyan erővel, hogy – addigi gyakorlataiktól eltérő módon – olyan területeken is támaszokat keressenek, ahol eladdig nem alakítottak ki stabil attitűdöket.

(bűnbakként/megmentőként) megjelenő, megnevezhető politikusokhoz, politikai formációkhoz. Mindazonáltal további kutatások szükségesek az eredményeink pontosabb megértéséhez.

Az érzelmi politikai polarizáció viszonylag kevésbé vezethető vissza alapvető szociodemográfiai ismérvekre. A nem, az iskolai végzettség, a településtípus és az életkor közül egyedül utóbbi viszonylag nagyobb jelentőségű, amennyiben az idősebbekre jellemző, hogy nemcsak pártkötődéseik erősebbek, de a politikai alternatívák elutasítása is számottevő körökben. Ez a – magától értetődően hosszabb időtávra visszanyúló – közéleti emlékezet mellett történelmi sérelmekből is táplálkozhat. Az *ideológiai polarizáltságra* (vagyis arra, hogy valaki vállaltan jobboldalinak, illetve baloldalinak tartja magát, vagy sem) vonatkozó adatok tovább erősítik azt a képet, miszerint az éles, érzelmi színezetű szembenállással együtt járó megosztottság alapvetően 20. századi örökség, eszmerendszerekből derivált, egyre kevésbé tartalmi, ugyanakkor mégis identifikációs jelentőségű önmeghatározások eredője.

A politikai polarizáció ugyanakkor nem kizárólag „megkövült”, régi, adott esetben a politikai szocializáció során kulturálisan átörököltt viszonyulásokból, családi hagyományokból táplálkozhat – ugyanúgy befolyásolhatják aktuális események, illetve a politikum aktorainak azokra adott válaszai, az általuk kidolgozott narratívák. Mint láttuk, a politikailag kevésbé integrált csoportok polarizáltságát könnyen alakíthatják az aktuális kihívásokra adott válaszok.

Irodalom

Ahorsu, Daniel Kwasi – Lin, Chung-Ying – Imani, Vida – Saffari, Mohsen – Griffiths, Mark D. – Pakpour, Amir H. 2022: The Fear of COVID-19 Scale: Development and Initial Validation. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 20. évfolyam, 3, 1537–1545. <https://doi.org/10.1007%2Fs11469-020-00270-8>

Bauer Béla – László Tamás – Máthé Áron – Megyery Gerda – Vandróczyki Viktor 2021: *A kommunista diktatúra emlékezete a magyar társadalomban*. Budapest, Századvég Kiadó.

Connor, Kathryn M. – Davidson, Jonathan R. T. 2003: Development of a new resilience scale: the Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depress Anxiety*, 18. évfolyam, 2, 76–82. <https://doi.org/10.1002/da.10113>

Druckman, James N. – Klar, Samara – Krupnikov, Yanna – Levendusky, Matthew – Ryan, John B. 2020: Affective polarization, local contexts and public opinion in America. *Nature Human Behaviour*, 5. évfolyam, 1, 28–38. <https://doi.org/10.1038/s41562-020-01012-5> 10.1038/s41562-020-01012-5

Enyedi Zsolt – Tardos Róbert 2018: A magyar választók társadalmi beágyazottsága és ideológiai tagoltsága. In Böcskei Balázs (szerk.): *Várákzások és valóságok. Parlamenti választás 2018*. Budapest, Napvilág Kiadó – MTA TK Politikatudományi Intézet, 43–75.

Farkas Xénia 2022: Vizualitás és érzelemszabályozási ajánlatok a Covid19-járvány első és második szakaszában. In Szabó Gabriella (szerk.) 2022: *Érzelmek és járványpolitizálás. Politikai érzelemmenedzserek és érzelemszabályozási ajánlataik Magyarországon a Covid19-pandémia idején*. Budapest, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont, 56–81.

Feischmidt Margit 2021: Segítség és felelősség: a társadalmi szolidaritás formái, motivációi és vágyott hatásai a Covid19-járvány idején. *Regio*, 29. évfolyam, 2: 73–104.

Garcia, Louiegi L. – Yap, John Frederic C. 2021: The role of religiosity in COVID-19 vaccine hesitancy. *Journal of Public Health*, 43. évfolyam, 3, 529–530. <https://doi.org/10.1093/pubmed/fdab192>

Gidron, Noam – Adams, James – Horne, Will 2019: Toward a Comparative Research Agenda on Affective Polarization in Mass Publics. *APSA Comparative Politics Newsletter*, 29. évfolyam, 2, 30–36.

Grajczár István – Pauló Edit 2021: Szolidaritás járvány idején. *Szociológiai Szemle*, 31(2): 62–84.

Győrffy Dóra 2018: Válságkezelés és populizmus: a korlátozott állam szerepe. In Halm Tamás – Hurta Hilda – Koller Boglárka (szerk.): *Gazdasági, politikai és társadalmi kihívások a 21. században. Ünnepi kötet a 65 éves Halmi Péter tiszteletére*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 325–336.

Harteveld, Eelco 2021: Ticking all the boxes? A comparative study of social sorting and affective polarization. *Electoral Studies*, 72. évfolyam, 102337. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2021.102337> 10.1016/j.electstud.2021.102337

Ipsos 2021: *Global Trustworthiness Index 2021*. <https://www.ipsos.com/sites/default/files/ct/news/documents/2021-10/Global-trustworthiness-index-2021-ipsos.pdf> (Letöltve: 2022. 09. 01.)

Iyengar, Shanto – Lelkes, Yphtach – Levendusky, Matthew – Malhotra, Neil – Westwood, Sean J. 2019: The Origins and Consequences of Affective Polarization in the United States. *Annual Review of Political Science*, 22. évfolyam, 129–146. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-051117-073034>

Járai Róbert – Vajda Dóra – Hargitai Rita – Nagy László – Csókási Krisztina – Kiss Enikő Csilla 2015: A Connor–Davidson reziliencia kérdőív 10 itemes változatának jellemzői. *Alkalmazott Pszichológia*, 15. évfolyam, 1, 129–136. <https://doi.org/10.17627/alkpszich.2015.1.129>

Kadlót Tibor 2016: *Az Y-generáció politikai értékrendje Magyarországon és a régióban*. Budapest, Policy Solutions. https://www.policysolutions.hu/userfiles/elemzes/242/y_generacio_politikai_ertekrend.pdf (Letöltve: 2022. 09. 01.)

Kiss Balázs 2022: Ellenzéki érzelmek – érzelmes ellenzék. In Szabó Gabriella (szerk.) 2022: *Érzelmek és járványpolitizálás. Politikai érzelemmenedzserek és érzelemszabályozási ajánlataik Magyarországon a Covid19-pandémia idején*. Budapest, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont, 39–55.

Kollár Dávid – László Tamás 2021: Sebzett kollektív identitás – egy magyarországi felmérés tükrében. Konferencia-előadás. *SZTE–BBTE közös konferencia az SZTE alapításának 100. évfordulójára*.

Koltai Júlia 2013: A strukturális egyenletek modellezésének bemutatása egy komplex dizájnú kutatás (ISPJ) adatain keresztül. *Szociológiai Szemle*, 23. évfolyam, 2, 31–51.

Laclau, Ernesto – Mouffe, Chantal 1991: *Hegemonie und radikale Demokratie zur Dekonstruktion des Marxismus*. Wien, Passagen Verlag.

László Tamás 2021: A magyar társadalom hagyományos- és újmédia-használatának jellemzői. In Kollár Dávid – Pillók Péter (szerk.): *Értékelve. Társadalmi útikalauz stopposoknak*. Budapest, Századvég Kiadó, 193–244.

Makay Mónika – Stefkovics Ádám 2021: Mi oszt meg minket? Politikai törésvonalak vizsgálata Magyarországon. In Barthel-Rúzsza Zsolt – Fűrész Gábor – Pillók Péter – Stefkovics Ádám (szerk.): *Magyarország 2021. Társadalom, gazdaság és politika napjainkban*. Budapest, Századvég Kiadó, 241–278.

Máté-Tóth András 2011: Vallásértelmezések. *Vigilia*, 76. évfolyam, 10, 731–740. https://vigilia.hu/node/Vigilia_2011_10_facsimile.pdf (Letöltve: 2017. 12. 02.)

Máté-Tóth András – Balassa Bernadett 2022: A traumatizált társadalmi tudat dimenziói. *Szociológiai Szemle*, 32. évfolyam, 2, 57–77. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.2.3>

Máté-Tóth András – Szilárdi Réka 2022: Szekuritizáció és válás Kelet-Közép-Európában. *Regio*, 30. évfolyam, 1, 26–43. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v30i1.26>

Mi Hazánk 2022: *Virradat program Magyarország felvirágoztatására. A Mi Hazánk Mozgalom országgyűlési választási programja*.

Patkós Veronika 2017a: *A pártos polarizáció okai és hatásai az európai demokráciákban*. Doktori (PhD-) értekezés. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Doktori Iskola.

Patkós Veronika 2017b: Politikai polarizáció és gazdasági sikertelenség az európai demokráciákban. *Politikatudományi Szemle*, 26. évfolyam, 4, 29–52.

Patkós Veronika 2019: *Szekértáborharc: Eredmények a politikai megosztottság okairól és következményeiről*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont – MTA Kiválósági Kutatóhely Politikatudományi Kutatóintézete – Napvilág Kiadó.

Policy Solutions 2022: *Széttartó világok. Polarizáció a magyar társadalomban a 2022-es választások után*. Budapest, Friedrich-Ebert-Stiftung – Policy Solutions.

Reiljan, Andres 2020: 'Fear and loathing across party lines' (also) in Europe: Affective polarisation in European party systems. *European Journal of Political Research*, 59. évfolyam, 2, 376–396.

Rogowski, Jon C. – Sutherland, Joseph L. 2015: How Ideology Fuels Affective Polarization. *Political Behavior*, 38. évfolyam, 2, 485–508. <https://doi.org/10.1007/s11109-015-9323-7>

Szabó Andrea – Oross Dániel – Papházi Viktor – Pokornyi Zsanett – Sebestyén Annamária 2021: *A magyar társadalom politikai értékei, identitásmintázatai, 2020. A magyar társadalom politikai percepciója, értékrendszere, politikai gondolkodásmódja és részvétele 2020 decemberében*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet – Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely – Eötvös Loránd Kutatási Hálózat.

Szabó Gabriella – Kiss Balázs 2022: *Érzelmek, érzelemszabályozási ajánlatok és érzelemmenedzserek*. In Szabó Gabriella (szerk.) 2022: *Érzelmek és járványpolitizálás. Politikai érzelemmenedzserek és érzelemszabályozási ajánlataik Magyarországon a Covid19-pandémia idején*. Budapest, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont, 7–22.

Szabó Lilla Petronella – Farkas Xénia 2022: „Küzdelem a vírus ellen” – Orbán Viktor érzelemszabályozási ajánlatai a koronavírus-járvány első és második hullámában. In Szabó Gabriella (szerk.) 2022: *Érzelmek és járványpolitizálás. Politikai érzelemmenedzserek és érzelemszabályozási ajánlataik Magyarországon a Covid19-pandémia idején*. Budapest, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont, 23–38.

Wagner, Markus 2021: Affective polarization in multiparty systems. *Electoral Studies*, 102199. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2020.102199>

Ward, Dalston G. – Tavits, Margit 2019: How partisan affect shapes citizens' perception of the political world. *Electoral Studies*, 60. évfolyam, 102045. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2019.04.009>

Westwood, Sean J. – Iyengar, Shanto – Walgrave, Stefaan – Leonisio, Rafael – Miller, Luis – Strijbis, Oliver 2018: The tie that divides: Cross-national evidence of the primacy of partyism. *European Journal of Political Research*, 57. évfolyam, 2, 333–354. [doi:10.1111/1475-6765.12228](https://doi.org/10.1111/1475-6765.12228)

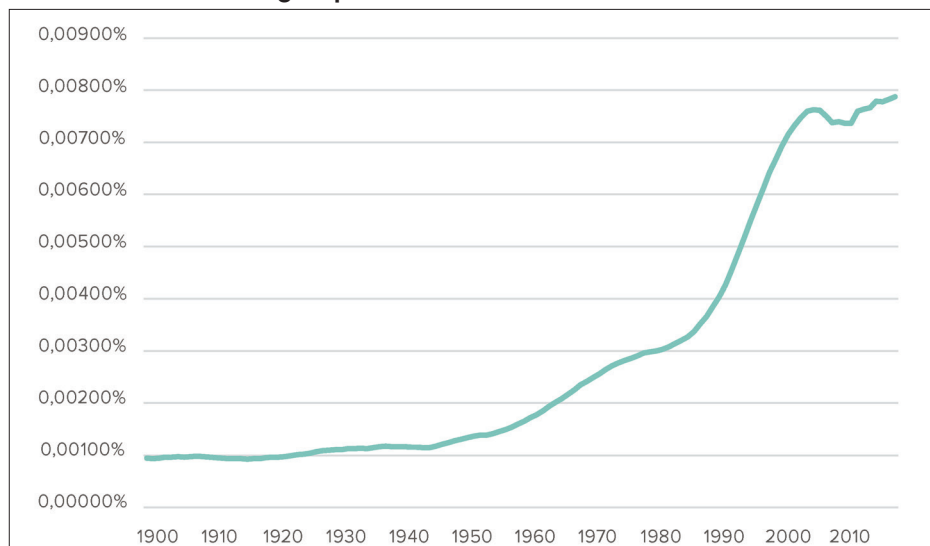
Zenovitz Lili – Kollár Dávid

Identitásalakzatok Magyarországon

Bevezetés: az identitás felemelkedése

Az identitás kérdése – beszéljünk akár a hétköznapi diskurzusokról vagy éppen a tudományos munkákról – egyre markánsabb hangsúlyt kapott az elmúlt évtizedekben. Ahogy azt Manuel Castells megjegyzi: „a vagyon, a hatalom és a bálványképek globálisan hömpölygő áramlása közepette közösségi és egyéni szinten egyaránt a magunk által felépített vagy mások által nekünk tulajdonított identitáskeresés válik a társadalmi célok alapvető forrásává”,¹ Hidas Zoltán szerint pedig „kultúránk valóságos identitáskultúrává vált: zajlik az identitás tömeges »keresése«, »megtalálása«, »vállalása« vagy éppen »alapítása«”.² Ez számtalan különböző

1. ábra: Az identitás (*identity*) kifejezés népszerűsége az angol nyelvű szövegkorpuszokban 1900 és 2019 között

¹ Castells 2005, 35.

² Hidas 2015.

területen is tetten érhető, legyen szó a tudományos szféra határán mozgó önsegítő kultúra felemelkedéséről, az irodalomtudományról, a pszichológiáról, a szociológiáról, a filozófiáról vagy éppen a politikaelméletről.

Ez utóbbi esetben a kurrens viták meghatározó hányada explicit módon is az identitás kérdése köré szerveződik. A hagyományos politikai témák mellett „– az egyéni szabadság és erőteljes gazdasági növekedés versus nagyobb társadalmi egyenlőség és újraelosztó állam – egyre markánsabbá vált az identitáspolitiká”,³ amelynek középpontjában a különböző társadalmi csoportok (identitásának) elismerésért folytatott „harca” áll.⁴ A baloldali politizálás korábbi domináns témái – például a munkások érdekképvisellete vagy az újraelosztás növelése – helyett a faji, nemi és szexuális identitások elismertetése került a középpontba. Ehhez hasonlóan a jobboldali politika prioritásai is megváltoztak. „Míg a 20. századi konzervatív pártok a szabadpiac és az egyéni jogok védelmét tekintették legfőbb feladatuknak, a 21. századi jobboldali politizálás az etnikai alapú nemzeti identitás megőrzésére helyezi a legfőbb hangsúlyt.”⁵

Ezeknek a folyamatoknak a háttérben több egymással összefüggő tényező áll. Egyrészt az általános érvényességi igényrel rendelkező nagy narratívák⁶ (például a kereszténység vagy a felvilágosodás eszméje) összeomlása – legalábbis a nyugati világban – felszámolta azokat az univerzális értelmezési kereteket, amelyek az egyéni cselekvések, értékelések, értelmezések számára útjelzőként szolgáltak. Így „ami maradt: egymással nem kompatibilis érték- és ontológiatörmelékek, amelyeket az egyéneknek és közösségeknek saját maguknak kell értelemmel teli aggregátumokká rendszerezniük”.⁷ Másrészt az anyagi szükségletek egyre szélesebb körű kielégítése miatt mind inkább a posztmateriális szükségletek kielégítése, az önmegvalósítás, az egyéni és közösségi identitás felépítése és elismertetése került a fókuszba.⁸ Ezt jól illusztrálja Inglehart „néma forradalom” hipotézise, amely szerint az értékek posztmaterializációja két hullámban valósult meg. Első lépésben az ipari társadalmak sajátságai lehetővé tették az erőforrások mobilizációját, az alapvető létfenntartási szükségletek kielégítését és a demokrácia, illetve a demokratikus intézmények kiépítését. Ezt követően – hála a vonatkozó rendszerek magas szintű

³ Kollár–Miskolczi–Kollár 2022.

⁴ Fukuyama 2018, 2021.

⁵ Kollár–Miskolczi–Kollár 2022.

⁶ Lyotard 1984.

⁷ Kollár D. 2020c, 106–107; Kollár–Déri 2011.

⁸ Inglehart 1997; Taylor 1981.

hatékonyságának – a személyek számára nem a materiális, hanem a poszt-materiális szükségletek kielégítése, az egyéni önmegvalósítás, az identitás kibontakoztatása került a fókuszba.⁹ Mindezeket a folyamatokat pedig – ezektől nem függetlenül – tovább mélyítette, hogy a „demasszifikálódott média ma szemképráztató sokféleségét jeleníti meg az olyan szerepmodelleknek és életstílusoknak, amelyekhez az ember mérheti magát. Az új média ugyanakkor nem teljes egészé formált típusokkal, hanem az azokra utaló képzetek széttöredezett szilánkjeival és »blip«-jeivel táplál bennünket. Ahelyett, hogy következetesen kialakított, könnyen azonosítható modellek előre gyártott választékát kapnánk, amiből választhatunk, nekünk magunknak kell különféle darabokból összeraknunk a számunkra megfelelő mintát, így alakítva ki saját konfiguratív vagy moduláris »énünket«.”¹⁰

Mindez persze nem jelenti azt, hogy korunk társadalmaira és az azokban fellelhető identitásvariánsokra homogén entitásokként tekinthetünk. A különböző élethelyzetek, létszituációk jelentős mértékben meghatározzák ugyanis azt, hogy milyen identitáselemek iránt mutat valaki affinitást. Ezt szemléletesen illusztrálják Zygmunt Bauman találó metaforái, amelyek szerint „mindannyian turisták vagy muszáj-turisták, azaz vagabundok (csavargók) vagyunk”.¹¹ Baumann szerint a 19–20. század metaforikus „hőse” a zarándok volt, akinek elsődleges célja egy stabil – alapvetően lineárisan építkező – életút és identitás megteremtése volt. Ezzel szemben a posztmodern kor fluiditása – epizodikus jellege – miatt lehetetlenné vált a zarándok életforma megélése és az identitás lineáris kibontakoztatása. Erre a paradigmaváltásra válaszul Baumann szerint két eltérő stratégia alakult ki. Az egyik a vagabund (csavargó) létforma, a másik pedig a turista életvitel.¹² Míg a vagabund – muszáj-turista – úgy próbál megküzdeni a rákényszerített étellel, hogy a zarándok életmód fogalmi kategóriáinak különböző elemeit használja fel saját identitásának megalkotásához, addig a turisták a megalapozás nélkül világ haszonélvezőiként, az epizodikus élmények autentikus fogyasztóiként építik fel identitásukat. Vagyis míg a vagabundok elsősorban általános fogalmak révén próbálják lehorgonyozni identitásukat, a turisták olyan tulajdonságok nélküli identitás¹³ megalkotására és elismertetésére törekсенek,

⁹ Inglehart 1997; Inglehart–Welzel 2005; Kollár D. 2020a.

¹⁰ Toffler 2001, 423.

¹¹ Kollár–Miskolczi–Kollár 2022.

¹² Baumann 1999.

¹³ Kollár D. – Kollár J. 2017.

amely nem írható le általános fogalmak révén.¹⁴ Ahogy ezt már korábban említettük, ezek az eltérő identitásvariánsok eltérő élethelyzetek, szükségletek és vélekedések iránt mutatnak affinitást.¹⁵ Azok számára, akik korlátozott mértékben rendelkeznek – materiális vagy immateriális – erőforrásokkal, az identitás individuális élményekre épülő modellje nem vagy csak korlátozottan használható.¹⁶ Ezzel szemben a magas erőforrás-ellátottsággal rendelkezőknek az elsődleges cél éppen az egyéni élményekre épülő identitás megalkotása és elismertetése.

Ezen különbségek következményei messzemenők lehetnek. Az eltérő identitásstruktúrájú emberek és közösségek ugyanis eltérő fogyasztási szokásokkal rendelkeznek, eltérő politikai narratívák és célok iránt mutatnak affinitást, és eltérő módon reagálhatnak a különböző fejlesztéspolitikai kezdeményezésekre is. Mindezzel összhangban dolgozatunk kettős célt szolgál. Egyrészt feltárjuk, hogy milyen eltérő identitástípusok különíthetők el a magyar társadalomban. Másrészt arra teszünk kísérletet, hogy megvizsgáljuk, valóban adekvát-e a baumanni diagnózis – egy lehetséges értelmezése – a magyarországi viszonyok között. Kérdésünk tehát, hogy az identitás különböző – a vagabund és zarándok ideáltípusok által kifeszített tengelyen lokalizálható – alakzatai valóban erős affinitást mutatnak-e az eltérő – materiális és immateriális erőforrásokban testet öltő – élethelyzetekkel. Ehhez a következőképpen járunk el: először röviden áttekintjük az identitás fogalmát és az identitás vizsgálatát célzó hazai kutatások főbb irányvonalait. Azután bemutatjuk az identitás mérésére használt főbb instrumentumokat, és ezek kontextusában értelmezzük saját „mérőeszközünket”. Majd pedig klaszterelemzés segítségével vizsgáljuk meg a Magyarországon azonosítható identitástípusokat és ezek eltérő élethelyzetek iránti affinitásait.

Az identitás meghatározása

Annak ellenére, hogy az identitás fogalma az elmúlt évtizedekben egyre nagyobb népszerűsége telt szert, maga a kifejezés továbbra is nehezen definiálható maradt. Mivel „[...] számos, egymáshoz legfeljebb csak érintő-

¹⁴ Kollár–Miskolczi–Kollár 2022.

¹⁵ Weber 2021; Kollár D. 2020b.

¹⁶ Kollár–László 2022.

legesen közelítő jelentésű identitásfogalom létezik egymás mellett, vetélkedik egymással. Fönnáll annak veszélye, hogy azok a tiszta körvonalak, amelyekre a kultúratudományos irányzatok az identitás definiálásával törekednek, a konkurenciaharcban elmosódnak”,¹⁷ az identitás témáját taglalva elkerülhetetlennek tűnik a fogalom részletesebb tárgyalása. Az identitás szótári meghatározása szerint: azonosság; önonazonosság, öntudat.¹⁸ Rendszerint relációfogalomként értelmezik; általában valaminek valamivel való azonosságát jelenti.¹⁹ Az explicit meghatározások kapcsán elmondható, hogy egyesek szerint az identitás „az emberek elképzelése arra vonatkozóan, hogy kik ők, milyen emberek, és hogyan viszonyulnak másokhoz”.²⁰ Mások úgy vélik, hogy az identitás legsikeresebben faji, etnikai, vallási, nyelvi és kulturális kategóriák menti önmeghatározások révén érhető tetten.²¹ Megint mások szerint az identitást „azok az elkötelezettségek és azonosítások határozzák meg, amelyek biztosítják azt a keretet vagy horizontot, amelyen belül esetről esetre megpróbálhatom meghatározni, hogy mi a jó, vagy értékes, vagy mit kellene tenni, vagy mit támogatok vagy ellenzek”.²² Megint mások pedig olyan sajátos szerveződésű kognitív struktúráként jellemzik az identitást, amely a szocializáció során alakul ki.

Ezek a különböző meghatározások számtalan eltérő identitásszint körülrajzolását teszik lehetővé. Vannak, akik az identitás közösségi dimenziójára fókuszálnak. Ebben az esetben különösen markánsan jelenhet meg a *lokális identitás*, amely a társadalmi identitástudat szerves részeként értelmezhető, és amelynek alapján az egyén a perszonális kapcsolathálójánál tágabb, földrajzi kategóriákkal meghatározható társadalmi csoport tagjának érzi és vallja magát. Vagyis a lokális vagy térségi csoporthoz tartozás egyúttal a csoport hagyományaival, értékrendjével való azonosság tudatát is jelenti.²³ A közösségi identitástípusokat a *kollektív identitás* fogalma tömöríti. A kollektív identitás nem azonos a csoporthoz tartozó egyének együttes, homogénként elképzelhető tudatával. „A kollektív identitáson az a kép értendő, amelyet egy csoport önmagáról alkot, és amellyel a tagok azonosulnak. Ez nem »önmagában« létezik, hanem

¹⁷ Wehler 1998, 5.

¹⁸ Magyar etimológiai szótár.

¹⁹ Weiss 2020, 224.

²⁰ Hogg–Abrams 1988, 2.

²¹ Deng 1995, 1.

²² Taylor 1989, 27.

²³ Murányi–Szoboszlai 2000, 28.

csak annyiban, amennyiben egyesek – a csoport tagjai – folyamatosan hitet tesznek mellette.”²⁴

Ezekkel szemben más szerzők elsősorban mikroszinten foglalkoznak az identitás kérdésével.²⁵ Ebben az esetben a *narratív identitás* kerül a fókuszba. A fogalmat Alasdair MacIntyre alapozta meg; elgondolása szerint az individuális élet egysége egy egyedi életben megtestesült narratíva egységeként fogható fel. Tehát elmesélt élettörténetünk egésze, hogy mely eseményeket, személyeket emelünk ki vagy éppen tartunk kevésbé jelentőségteljesnek, összegzi önazonosságunkat.²⁶

Ezek a megközelítések alapvetően két eltérő pályán mozognak. Vagyis az identitás fogalmát megragadni igyekvő konceptuális kísérletek jellemzően az identitást vagy *társadalmi*, vagy pedig *személyes* keretek között értelmezik. Előbbi szerint az identitás lényegében különböző társadalmi kategóriákra utal és az ezekkel való azonosulást fejezi ki. Ilyen kategória például: a nemzetiség, az etnikum, a nyelv, a lakóhely, a vallás stb. Ezzel szemben az identitást személyesen kategóriaként értelmező megközelítések az egyének sajátos élményeire és tapasztalataira fókuszálnak. Eszerint az identitás olyan individuális érték- és vélekedéskonstellációk eredménye, amely az egyes emberek életútját keretező, többé-kevésbé koherens epizódokban bontakozik ki. Ugyanakkor az identitás társadalmi és személyes aspektusai nem függetlenek egymástól. George Herbert Mead szerint például a kétféle identitás egymásra utaltsági viszonyban van: hiszen a személyes identitás is a társadalmi interakciók során alakul ki. Egyfelől az ugyanazon csoportba tartozó személyek egyedi élettörténetei létrehozzák az adott csoport szociális identitását, másfelől a csoport szociális identitása megteremti tagjainak személyes identitását is. A személyes és a társadalmi identitás szoros kapcsolatát az is magyarázza, hogy a kultúra minden esetben valamely mikrokulturális közeg révén áll az egyén rendelkezésére, így a csoportok életében való részvétel elengedhetetlen a személyes identitás megalkotásában.²⁷ Jan Assmann a Maurice Halbwachs-i kollektív emlékezetre épülő kulturális emlékezet fogalmát kidolgozva úgy véli, hogy paradox viszony áll fenn a személyes és a kollektív identitás között, bár csak egyének rendelkeznek ténylegesen emlékezettel, ugyanakkor a kollektívumok jelentősen befolyásolják

²⁴ Bakk 2005, 23.

²⁵ Bögre 2004; Maszlag–Csoba 2019.

²⁶ MacIntyre 1999.

²⁷ Mead 1973.

tagjaik emlékezetét, s ebben az értelemben az mégiscsak kollektív produktum lesz.²⁸

Aleida Assmann az archaikus és a modern társadalmak identitásforrásait vizsgálta, és arra az eredményre jutott, hogy az előbbieken a személyiség alakításában nagy szerepet kaptak a csoporton belüli szerepek és státuszok, melyek eleve kizárták az önmeghatározás és autonómia lehetőségét.²⁹ A modern társadalomban ugyanakkor a személyiséget alapvetően a belső impulzusok, küzdelmek alakítják. A modern szubjektum egyfelől az 1700 körül bekövetkezett politikai, gazdasági, kulturális, természettudományos fejlődés következménye, továbbá a polgári liberalizmus és a 17. századi korai puritán önéletrajzi gyakorlat, illetve a középosztálybeli regény műfajának megszületésére vezethető vissza. Más szavakkal – ahogy arra már korábban is utaltunk –, történelmi léptékben szemlélve egyfajta eltolódás figyelhető meg a társadalmi kategóriák identitásformáló szerepe felől a személyes élmények irányába. Mindez persze nemcsak eltérő időkben és eltérő konfigurációjú társadalmak között érhető tetten, hanem az egyazon társadalomban élő különböző élethelyzetű csoportok között is.

Identitáskutatás Magyarországon

Az identitás témájának kiemelkedő népszerűsége miatt nem meglepő, hogy az elmúlt évtizedekben számos alkalommal – több eltérő módszerrel – vették górcső alá az egyéni és a társadalmi identitás alakzatait Magyarországon. Ezek egy része történeti munka, amely arra a belátásra épít, hogy az adott gazdasági és politikai berendezkedés jelentős befolyást gyakorolt a magyar identitás alakulására. Ezen kutatásoknak az egyik legfőbb belátása, hogy a kilencvenes éveket megelőző évtizedekben az adott hatalmi elvárásoktól eltérő identitásmodellek (például nemzeti, etnikai, politikai, vallási) nem jelenhettek meg a nyilvános diskurzusokban. Ez a rejtőzködés társadalom-lélektani szempontból fontos következményekkel járt. Az 1947 után uralkodó szocialista ideológia és annak társadalmi gyakorlata megnehezítette a két világháborút követő traumák feldolgozását, amelyet csak erősített az államszocialista korszakot megelőző hagyományos közösségek felbomlása, illetve az elhallgatott bizonytalan magyar-

²⁸ Assmann 1999.

²⁹ Assmann 2012.

ságtudat. Mindezek következményeként a magyar társadalom többsége nem rendelkezett olyan stabil identitásmintákkal, amelyek megfeleltek volna a folyamatosan változó politikai környezet elvárásainak.³⁰

Más szerzők a történeti munkák és a kvantitatív adatok szintetizálása révén a nemzeti identitás azonosítására vállalkoztak. Csepeli például kimutatta, hogy a nemzeti identitás két válfaja ragadható meg: az egyik a spontán, a másik a tudatos nemzeti identitás. Eredményei szerint a spontán nemzeti identitás már rögzül a korai életszakaszban és általános érvénnyel jelen van, míg az erre épülő, de már gondolati elemeket is tartalmazó „ideológiai” identitás feltételez egyfajta intellektuális tudatosságot, amely a magasabb iskolázottsággal és véleményformáló státusszal jellemezhető társadalmi csoportok sajátja.³¹ Szintén a nemzeti identitás (büszkeség) kapcsán – kvantitatív módszereket alkalmazva – László Tamás és Makay Mónika négy jellegzetes büszkeségklastert azonosított.³² Eredményeik szerint míg az alacsonyabb végzettségűek jellemzően az általános értékre és tulajdonságokra építő büszkeségkép mutatnak affinitást, addig a magasabban kvalifikáltak a sikeresség-központú (tudomány, sport, kultúra) nemzeti identitás iránt mutatnak nagyobb nyitottságot.³³

Megint mások mikroszintű kvalitatív elemzések révén a narratív identitás alakzatait vizsgálják. Ebben az esetben kevésbé identifikálhatóak kulcstémák, de kiemelkedő érdeklődésnek örvend a vallási,³⁴ kisebbségi³⁵ és szubkulturális közösségek vizsgálata.

Összességében elmondható, hogy a hazai identitáskutatások közép-pontjában (különösen igaz ez a kvantitatív kutatásokra) a társadalmi identitás különböző variánsainak – elsősorban a nemzeti identitás eltérő aspektusainak – a vizsgálata áll. Felvethető, hogy az identitást a nemzeti csoport-hovatartozás dimenziójára „leszűkítő” empirikus társadalomtudományi gyakorlat kialakulásához az államszocializmus egyik lényeges társadalom-lélektani sajátossága is hozzájárult, nevezetesen az egypárt-rendszer, melynek keretei között – szemben például a felekezeti vagy a

³⁰ Hankiss 1983.

³¹ Csepeli 1992.

³² Ezek: 1. általános érték- és tulajdonság-központú büszkeségképpel rendelkezők; 2. történelem- és politika-központú büszkeségképpel rendelkezők; 3. sikeresség-központú (tudomány, kultúra, sport) büszkeségképpel rendelkezők; 4. természet- és építettkörnyezet-központú büszkeségképpel rendelkezők.

³³ László–Makay 2021.

³⁴ Bögre 2004.

³⁵ Maszlag–Csoba 2019.

„deviánsnak” tekintett, elkülönülő lokális kötődésű csoportokkal – a nemzet politikai azonosulás nélkül lehetett vonatkozási keret.³⁶ A rendszerváltozást követően azonban megváltozott a viszony az identitást konstituáló kontextusokhoz, aminek következtében a társadalmi szerepek felvállalhatóvá váltak, az identitás pedig többnyire egyéni döntések függvénye lett.³⁷ Éppen ezért azok a korábbi megközelítések, amelyek az identitás alakzatait pusztán a nemzeti kötelékek dinamikájára korlátozzák, nem képesek megragadni korunk identitásvariánsainak sokszínűségét. Így tanulmányunkban egy olyan mérőeszközt igyekeztünk kidolgozni és alkalmazni, amely képes megragadni az identitásalakzatok diverz jellegét.

Az identitásalakzatok mérése

Merőeszközünk kidolgozása során nagyban támaszkodtunk az identitás kérdését kvantitatív módon vizsgáló eltérő *gyakorlatokra*. A kvantitatív adatokra épülő identitáskutatások leggyakrabban két mérési módszert alkalmaznak. Az első megközelítés különböző – szilárd – társadalmi kategóriákkal való azonosulás révén próbálja definiálni a cselekvők identitását (például: „Mennyire fontos Ön számára a nemzet/család/munka...?”). Ennek a megközelítésnek két elsődleges korlátja van. Egyrészt jellemzően nagyon limitált kategóriával (maximum 3-4 állítással) dolgozik, amelyek nem teszik lehetővé az identitásvariánsok diverz jellegének megragadását. Másrészt pedig az identitás személyes élményekre, tapasztalatokra épülő jellegét szinte teljesen figyelmen kívül hagyja. Az identitás kérdőíves mérésére bevett második megközelítés elsősorban különböző identitásstílusok elkülönítését kísérel meg. Ezek a skálák különböző cselekvési és gondolkodási módokat rögzítenek. Az *Identity Style Inventory* például három identitásstílus elkülönítését teszi lehetővé.³⁸ Az első a normatív stílus (például: *Automatikusan elfogadom és követem azokat az értékeket, amelyek mentén neveltek*), a második az információs stílus (például: *Amikor egy életre vonatkozó döntés előtt állok, különböző nézőpontokat veszek figyelembe, mielőtt döntést hozok*), a harmadik pedig a diffúz-elkerülő stí-

³⁶ Murányi–Szoboszlai 2000, 27.

³⁷ Dessewffy 1997, 10.

³⁸ Smits et al. 2008.

lus (például: *Most nem igazán gondolok a jövőmre; az még messze van*).³⁹ Ennek a megközelítésnek – az elsővel szemben – az elsődleges limitációja éppen az, hogy lényegében teljesen figyelmen kívül hagyja az identitás társadalmi aspektusait, és főleg általános cselekvési stílusokat ír le. Mindezeket a hiányosságokat figyelembe véve jelen dolgozatunkban egy olyan mérőeszköz kidolgozására és alkalmazására tettünk kísérletet, amely – ha korlátozottan is, de – szimultán képes megragadni az identitás egyéni és társadalmi jellegzetességeit. Ehhez jó kiindulópontot jelentett a 2016-os Magyar Ifjúság kutatás identitás blokkja, amelyben 14 állítással próbálták megragadni a fiatalok identitását. Bár az egyes állítások ebben az esetben is csak különböző társadalmi kategóriákra vonatkoztak, a lekérdezett tételek diverz – az identitás több különböző aspektusát is megragadó – jellege árnyalt elemzéseket tesz lehetővé. Jelen kutatásunkban ezeket az állításokat egészítettük ki vagy éppen módosítottuk úgy, hogy különböző egyéni tapasztalatok identitáskonstituáló súlyára is rákérdeztünk. Ezzel összhangban kutatásunk során a válaszadóknak egy 28 itemből álló lista segítségével kellett jellemezniük, hogy az egyes tényezők mennyire határozzák meg az identitásukat (önképüket).

Adatfelvétel

Elemzéseink a Századvég konzorcium által elvégzett *Társadalmi struktúra és értékváltozás* című adatfelvételre épülnek. A kérdőíves kutatás során a magyar felnőtt lakosság körében összesen hatvanezer főt kérdeztünk meg egy húszperces kérdőív keretében ún. CATI módszerrel. A felvett minta nem, kor, iskolai végzettség, településtípus és régiós megoszlás szerint reprezentálja a teljes magyarországi felnőtt népességet. Az elemzésben közölt, teljes lakosságra vonatkozó sokasági adatok legfeljebb plusz-mínusz 0,4 százalékponttal térhetnek el a mintavételből fakadóan attól az eredménytől, amelyet az ország összes felnőtt lakosának megkérdezése eredményezett volna. A mintavételből fakadó torzulásokat iteratív súlyozással korrigáltuk a KSH 2016-os mikrocenzusa által közölt demográfiai arányoknak megfelelően.

A kvantitatív adatfelvétel során a vizsgált témák széles körű és árnyalt megragadása érdekében a hazai (Ifjúság 2008, 2016) és nem-

³⁹ Uo.

zetközi (World Value Survey, European Value Study) gyakorlatokhoz igazodva almintákat alakítottunk ki, amelyek révén egyszerre lehet csökkenteni a kérdezés hosszát és a növelni a vizsgált kérdéskörök számát. Az identitásra vonatkozó alminta tízezer fő megkérdezésével valósult meg.

Eredmények

A következőkben az identitásalakzatokat kirajzoló attitűdkérdések átlagértékeit mutatjuk be. A leíró adatok alapján elmondható, hogy magyar lakosság meglehetősen családcentrikusnak tekinthető, hiszen a legfontosabb tényező önképüket illetően egyértelműen a család (4,68). Ezt a meghatározó döntések követték (4,36), a dobogó harmadik helyén pedig a magyar állampolgárság áll (4,26). A legkevésbé a kedvenc sportcsapat tekinthető identitáskonstituáló tényezőnek (2,43), alacsony átlagértéket kaptak továbbá a felkeresett internetes oldalak (2,90) és a vallott politikai nézetek is (3,07).

Az átlagértékeket sorba rendezve tematikailag három nagyobb csoportra oszthatók az eredmények. Az első harmadban összességében a társas kapcsolatok szerepelnek (a család, a barátok és a párkapcsolat), idetartoznak még a nemzeti és regionális kötődésekre vonatkozó elemek is (magyar állampolgárság, nemzetiség, európaiság), továbbá az individuális elemek (fontosabb döntések, és amit az életben eddig elértek). Ezen elemek az 1-től 5-ig terjedő skálán a 4-es értékhatár felett szerepelnek.

A középső traktusba olyan tényezők sorolhatók, amelyek adminisztratív természetűek, és/vagy amelyeket jellemzően a közelebb álló emberek tudnak az egyénekről (lakóhely, munka, iskolai végzettség, szexuális orientáció), illetve az egyéni élmények és tapasztalatok is (problémák, amelyekkel szembesültek, dolgok, amiket kipróbáltak, és amit a világról tudnak).

A legkevésbé a szabadidő-eltöltésre alkalmas tevékenységek határozzák meg a válaszadók identitását (könyv, film, zenei stílus, kedvelt sportág és csapat, felkeresett internetes oldalak, vásárlási szokások, gyakran felkeresett helyek vagy utazási helyszínek). Idetartoznak még a küllemre vonatkozó állítások is (testi adottságok, öltözködési stílus), illetve azon tényezők, amelyek tágabb társadalmi csoportokra bontják a megkérdezetteket (társadalmi osztály, amelyhez tartoznak, vallás, amelyet követnek, politikai nézetük).

1. táblázat: Az alábbiak mennyire fontos részei az önképének, azaz mennyire határozzák meg azt, hogy Ön kicsoda? (1 – egyáltalán nem ért egyet, 5 – teljes mértékben egyetért)

	Állítás	Átlag	Szórás
Első csoport	A családjá	4,68	0,78
	Élete fontos döntései	4,36	0,86
	Az, hogy magyar állampolgár	4,26	1,11
	Amit elért az életben	4,18	0,91
	Nemzetisége	4,17	1,17
	A barátai	4,14	1,07
	Párkapcsolata	4,13	1,31
	Az, hogy Ön európai	4,00	1,20
Második csoport	A lakóhelye	3,91	1,15
	Amit a világról tud	3,88	0,95
	A munkája/munkahelye	3,87	1,27
	A problémák, amelyekkel szembesült	3,83	1,04
	Azok a dolgok, amiket kipróbált	3,76	1,01
	Iskolai végzettsége	3,71	1,15
	Szexuális orientációja	3,71	1,36
Harmadik csoport	A könyvek, amiket szeret	3,68	1,23
	A helyek, ahova elutazott	3,64	1,23
	A zenei stílus, amit szeret	3,59	1,18
	Testi adottságai	3,58	1,08
	A társadalmi osztály, amelyhez tartozik	3,49	1,14
	Az öltözködési stílusa	3,40	1,09
	Vásárlási szokásai	3,21	1,18
	A helyek (például színház, kocsmá), amiket látogat	3,18	1,34
	A vallás, amit követ	3,15	1,51

Identitásklaszterek

Az általános tendenciák leírását követően különböző identitáscsoportok létrehozására tettünk kísérletet. Ennek érdekében kétlépcsős klaszterelemzést végeztünk, amely során először K-központú nem hierarchikus

klaszterezési eljárás segítségével nagyszámú klaszterstruktúrát hoztunk létre.⁴⁰ Ezt követően pedig – a klaszterközpontokon futtatott – hierarchikus klaszterelemzéssel határoztuk meg az optimális klaszterszámot. Az eljárás során először minden egyes csoportot külön klaszterként határoztunk meg; ezt követően pedig a Ward-módszer segítségével vontuk össze úgy az egyes klasztereket, hogy az ennek révén létrehozott klaszteren belül a szórás a lehető legminimálisabb mértékben növekedjen. Ezt az eljárást egészen addig folytattuk, amíg jól elkülönülő csoportokat nem kaptunk. Az eljárás eredményeképpen tehát összevontunk a centroidokat és ezek felhasználásával, hoztuk létre a végső klasztereket.

A klaszterek jellemzői

Az eljárás eredményeképpen öt klasztert különítettünk el, amelyeket a baumanni metaforák által inspirálva neveztünk el, a vonatkozó 2. táblázatban pedig klaszterenként azt a tíz identitáselemet jelenítettük meg, amelyek az átlagosnál szignifikánsan fontosabbak voltak az adott klaszter tagjai számára.⁴¹ Ez alapján elmondható, hogy az első klaszterbe tartozók számára különösen fontos az állampolgársággal (magyarsággal), nemzetiséggel és tágabb régióval (Európával) való azonosulás. Mindemellett kiemelten fontos identitáskonstituáló tényező számukra a párkapcsolat, a család és a barátok, illetve az olyan személyes élmények, mint az utazások, a fontos döntések, az életben elért eredmények és a látogatott internetes oldalak. Ezek alapján elmondható, hogy a klaszter identitásában szimultán jelennek meg az egyéni – individuális tapasztalatokból és kapcsolatokból eredő –, illetve a kollektív – nemzeti és regionális kötődésre épülő – identitáselemek. Ezzel összhangban a klasztert *átutazóknak* neveztük el.

A második csoport számára kiemelten fontos a vallás, a nemzetiség, az állampolgárság, a regionális kötődés, a lakóhely, a munka, a család, a párkapcsolat és a politikai orientáció. Vagyis a klaszter tagjai számára első-

⁴⁰ Vö.: Miskolczi–Kollár 2019; Peterson et al. 2017.

⁴¹ A változókat először duplán centríroztuk – vagyis először vettük a változóhalmaz értékeinek a megfigyelési egységek átlagától vett különbségét, majd második lépésben a változók saját átlagaitól vett különbségét (Füstös–Kozjek–Gulyás 2017), ezután klaszterenként a tíz legmagasabb értékű változót jelenítettük meg (vö.: Miskolczi [é. n.]).

sorban azok a kollektív – általános fogalmak révén megragadható – identitáselemek a fontosak, amelyek révén megalapozhatják életüket. Éppen ezért a csoport *zarándokok* nevet kapta.

A harmadik klaszter tagjai számára a meghatározó identitáselemek közé tartozik a sportcsapattal, vallással, politikai nézetekkel, internetes oldalakkal, filmekkel/sorozatokkal és vásárlási szokásokkal való azonosulás. Azaz a csoport számára az elsődleges identitáskonstituáló tényezők közé a különböző materiális vagy éppen immateriális fogyasztási szokások tartoznak, így a klaszternek a *fogyasztók* nevet adtuk.

A negyedik klaszterbe tartozók számára az egyéni döntések, ismeretek, eredmények, problémák és élmények azok, amik kiemelten fontosak. Emellett jelentős számukra a család, a barátok és a párkapcsolat is. Így elmondható, hogy a csoporttagok identitása elsősorban az – általános fogalmakkal le nem írható – egyéni élmények és kapcsolatok epizódjaiban érhető tetten. Ezzel összhangban a klasztert *turistáknak* neveztük el.

Végezetül az ötödik identitáscsoport tagjai számára kiemelten meghatározó tényezők közé tartozik az európaiság, a magyar állampolgárság, a nemzetiség, a lakóhely, de különösen fontos számukra a vallás, a társadalmi osztályhoz tartozás és a politikai orientáció is. Mindezeket túl az identitásuk alapvető elemei közé tartoznak a materiális (vásárlás) és immateriális (filmek, sorozatok, zene) fogyasztási szokások is. Összességében tehát elmondható, hogy a klaszter tagjai számára az elsődleges identitáskonstituáló tényezőket a különböző külső referenciapontok és általános fogalmak segítségével leírható címkék jelentik, amelyek mintegy előre gyártott keretet biztosítanak nekik. Ezzel összhangban a csoport tagjainak a *vagabundok* nevet adtuk.

2. táblázat: Az identitásklaszterek jellemzői

Átutazók	Zarándokok	Fogyasztók	Turisták	Vagabundok
Az, hogy magyar állampolgár	A vallás, amit követ	A kedvenc sportcsapata	Élete fontos döntései	Az, hogy európai
Nemzetisége	Nemzetisége	A vallás, amit követ	Amit a világról tud	Az, hogy magyar állampolgár
Párkapcsolata	Az, hogy magyar állampolgár	A politikai nézetei	Amit elért az életben	Nemzetisége
Az, hogy európai	Párkapcsolata	A helyek (például színház, kocsmá), amiket látogat	A könyvek, amiket szeret	A lakóhelye
A családja	Az, hogy európai	Az internetes oldalak, amiket látogat	A problémák, amelyekkel szembesült	A vallás, amit követ
A helyek, ahova elutazott	Szexuális orientációja	A filmek/sorozatok, amiket szeret	A helyek (például színház, kocsmá), amiket látogat	A filmek/sorozatok, amiket szeret

Átutazók	Zarándokok	Fogyasztók	Turisták	Vagabundok
Az internetes oldalak, amiket látogat	A politikai nézetei	Vásárlási szokásai	Párkapcsolata	A zenei stílus, amit szeret
Amit elért az életben	A munkája/ munkahelye	A zenei stílus, amit szeret	A barátai	A társadalmi osztály, amelyhez tartozik
A barátai	A családja	A helyek, ahova elutazott	Azok a dolgok, amiket kipróbált	Vásárlási szokásai
Élete fontos döntései	A lakóhelye	Nemzetisége	A családja	A politikai nézetei

A klaszterek szociodemográfiai jellemzői

Az egyes klaszterek bemutatását követően megvizsgáljuk, hogy a különböző identitáscsoportok milyen szociodemográfiai változókkal jellemezhetők. Hipotézisünk szerint ugyanis az eltérő élethelyzetű társadalmi csoportok eltérő identitásvariánsok iránt mutatnak affinitást. Ezt a felvetést az eredmények (1. függelék) alapvetően alátámasztják, látható ugyanis, hogy jelentős eltérések vannak az identitásklaszterek demográfiai jellemzői között.

Az *átutazók* csoportban felülreprezentáltak a budapestiek, a középkorúak, az érettségivel rendelkezők, a férfiak, az ellenzéki szavazók, a valamilyen szellemi munkát végzők és a magasabb jövedelműek. Mindemellett kiemelkedően magas körükben azoknak az aránya, akik vallástalanként aposztrofálják magukat; felülreprezentáltak a liberálisok, a baloldaliak, az életükkel inkább elégedettek és azok, akik úgy vélik, hogy az ország helyzete inkább negatív.

A *zarándokok* körében az átlagosnál nagyobb arányban vannak a községekben élők, a felsőfokú végzettségűek, a nők, a kormánypárti szavazók, a gazdálkodó és diplomához kötött szellemi munkát végzők és a kedvezőbb anyagi helyzetben élők. De hasonlóképpen felülreprezentáltak azok is, akik magukat vallásosnak tartják, konzervatívok, jobboldaliak, nemzetben gondolkodók, illetve akik kifejezetten elégedettek az életükkel és az ország jelenlegi helyzetével.

A *fogyasztók* között kisebb településeken élők, idősebbek, érettségivel nem rendelkező középfokú végzettségűek, férfiak, Fidesz–KDNP-szavazók, szakmunkások és alacsonyabb jövedelműek vannak az átlagosnál nagyobb számban. Mindemellett magas körükben a magukat inkább vallásosnak tartók, a konzervatívok, jobboldaliak, emberiségben gondolkodók és az ország helyzetével elégedettek aránya is.

A *turisták* körében felülreprezentáltak a nagyobb településeken (Budapesten és megyeszékhelyeken) élők, a fiatalabbak, a diplomások, a diplomához kötött szellemi foglalkozásúak, az ellenzéki szavazók és a magas jövedelműek. Emellett a klaszter tagjai az átlagosnál szignifikánsan nagyobb arányban tartják magukat vallástalannak, liberálisnak és emberiségben gondolkodónak, illetve kiemelkedően magas az ország helyzetével elégedetlenek aránya is.

Végezetül a *vagabundok* körében különösen magas az idősebbek, az alapfokú végzettségűek, a nők, a kormánypárti szavazók, a betanított munkások és a kifejezetten alacsony jövedelműek száma. Hasonlóképpen felülreprezentáltak a magukat vallásosként aposztrofálók, a konzervatívok, az emberiségben gondolkodók és azok, akik elégedetlenek az életükkel (érdemes megemlíteni, hogy a kifejezetten elégedettek aránya is magasabb az átlagosnál).

Az eredményeket árnyalandozó öt logisztikus regressziós modellt is felépítettünk (2. függelék), amely révén azt vizsgáltuk meg, hogy a szociodemográfiai tényezők milyen mértékben befolyásolják az adott klaszterbe tartozás valószínűségét. Mivel felvethető, hogy a különböző szociodemográfiai tényezők között is van kauzális kapcsolat (például végzettség és politikai preferencia), a változókat két lépésben vontuk be az elemzésbe. Első lépésben a „hagyományos” (nem attitűdjellegű) szociodemográfiai jellemzőket vontuk be a modellbe, második lépésben pedig a preferencia- vagy éppen attitűdjellegűeket.

Az eredmények szerint az *átutazó* csoportba tartozás valószínűségét a hagyományos rétegképző változók mindössze 3 százalékban (Nagelkerke R négyzet) határozzák meg, és pusztán a jövedelem (magasabb) és az életkor (fiatalabb) fejt ki szignifikáns hatást. Az attitűdjellegű tényezők bevonását követően a modell magyarázó ereje 23 százalékra nő, a legmarkánsabb hatást pedig a vallásosság (vallástalan) fejt ki.

A *zarándokok* esetében a klasszikus szociodemográfiai tényezők magyarázó ereje hasonló (2 százalék), itt azonban minden vizsgált változó szignifikáns hatást fejt ki. A legmarkánsabbat az életkor (idősebb), majd a jövedelem (magasabb), aztán településtípus (kisebb) és a végzettség (magasabb), végezetül pedig a nem (nő). Az attitűdváltozók bevonása ebben az esetben is jelentős mértékben (18 százalékra) növeli a modell magyarázó erejét. A legmarkánsabb hatást itt is a vallásosság (vallásos) fejt ki.

A *fogyasztók* klaszterbe tartozás esélyét a nem attitűdjellegű változók 5 százalékban határozzák meg. A legmarkánsabb hatást a nem (férfi), majd a jövedelem (alacsonyabb), aztán az életkor (idősebb) és végül a végzettség (alacsonyabb) fejt ki. Az attitűdváltozók bevonását követően a vizsgált

modell 10 százalékban magyarázza a klaszterbe kerülés valószínűségét. A legmarkánsabb hatást továbbra is a nem (férfi) fejt ki, de jelentős mértékű befolyást fejt ki a vallásosság (vallásos) is.

A *turisták* esetében a hagyományos szociodemográfiai tényezők 18 százalékban befolyásolják a klaszterbe kerülés valószínűségét. A legmarkánsabb hatást az életkor (fiatalabb), az iskolai végzettség (magasabb) és a településtípus (nagyobb) fejt ki. De szignifikáns hatása van a jövedelemnek (magasabb) és a nemnek (férfi) is. Bár a hagyományos rétegtképző változók ennél a csoportnál is jelentős befolyást gyakoroltak, az attitűdváltozók bevonását követően itt is jelentősen megnőtt a modell magyarázó ereje (34 százalék). Ugyan a legnagyobb hatást továbbra is az életkor gyakorolja, és továbbra is meghatározó a végzettség, de a vallásosság szintén kiemelkedő mértékben befolyásolja a csoportba kerülés valószínűségét. Mindezen túl hatása van az emberiségben gondolkodásnak és az országos helyzet megítélésének (kedvezőtlen).

Végezetül a *vagabund* klaszterbe kerülés esélyét 29 százalékban befolyásolják a hagyományos szociodemográfiai változók. A legjelentősebb hatást a jövedelem (alacsony), majd a nem (nő), az életkor (idősebb) teszi, de a végzettség (alacsonyabb) is markáns tényező. Az attitűdváltozók (a modell magyarázó ereje ebben az esetben is 29 százalék) közül egyedül az étellel való elégedettségnek (elégedetlen) van érdemi hatása.

Következtetések

Tanulmányunknak két elsődleges célja volt. Egyrészt arra vállalkoztunk, hogy feltárjuk a magyar társadalomban azonosítható identitástípusokat. Másrészt pedig arra tettünk kísérletet, hogy megvizsgáljuk, milyen kongruenciák figyelhetők meg az egyes identitástípusok és az eltérő élethelyzetek között.

Zygmunt Baumann fogalmi keretét felhasználva öt identitáscsoportot különítettünk el, ezek az: 1. *átutazók* (individuális tapasztalatokból és kapcsolatokból eredő – illetve kollektív – nemzeti és regionális kötődésre épülő identitás); 2. *zarándokok* (kollektív – általános fogalmakkal megragadható identitás); 3. *fogyasztók* (materiális vagy éppen immateriális fogyasztási szokásokkal leírható identitás); 4. *turisták* (általános fogalmakkal le nem írható – egyéni élményekre és kapcsolatokra épülő identitás); 5. *vagabundok* (különböző külső referenciapontok és az általános fogalmak révén konstituálódó identitás).

A különböző identitásalakzatok és eltérő élethelyzetek közötti affinitások kapcsán elmondható, hogy valóban megfigyelhetők együtt járáások a tényezők között. Ez különösen két klaszternél jelenik meg markánsan: míg a *vagabund* (külső referenciapontokra és általános kategóriákra épülő) identitás jellemzőbb az alacsonyabb jövedelemmel rendelkezőkre, a kevésbé kvalifikáltakra, a nőkre és az idősebbekre, addig a *turista* (egyéni élményekre, tapasztalatokra és kapcsolatokra fókuszáló) identitás inkább a fiatalabb, magasan kvalifikált, nagyobb településeken élők számára adekvát.

Mindezeket viszont árnyalja, hogy az identitás materiális élethelyzethez kötöttsége nem szükségszerű. Három olyan klasztert is találtunk, ahol ezeknek a tényezőknek a magyarázó ereje kifejezetten alacsony volt. A *zarándokok* és az *átutazók* esetében a legmarkánsabb tényezőnek a vallásossághoz fűződő viszony bizonyult. Míg előbbiekre a vallásosság kifejezetten magas, addig utóbbiakra a kifejezetten alacsony szintje jellemző. És bár nem ilyen markánsan, de a *fogyasztókra* is jelentős befolyása volt a vallásosságnak. Ez persze nem azt jelenti, hogy ezeket a kölcsönhatásokat nem orientálják materiális tényezők is. A *zarándokok* és *fogyasztók* esetében – a vallásosságban tetten érhető különbségek mellett – a nem és a jövedelem jelenti a legnagyobb különbséget. Vagyis bár mindkét klaszterben jelentős identitásformáló tényező a vallásossághoz fűződő viszony, azt, hogy ebből milyen explicit identitásalakzatok emergálnak, jelentős mértékben befolyásolják más tényezők is (például a jövedelem és a nem). Ezeknek a különböző kölcsönhatásoknak a feltárása további kutatásokat igényel.

Irodalom

A. Gergely, András 1996: *Kisebbségi tér és lokális identitás* (II.). Budapest, MTA PTI.

Assmann, Aleida 2012: *Introduction to Cultural Studies. Topics, Concepts, Issues*. Berlin, Schmidt.

Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, Atlantisz.

Bakk, Miklós 2005: *A politikai identitás ontológiai alapjai*. Kolozsvár, doktori értekezés.

Barna, Gábor 2011: Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás. A népi kultúra szerepe a nemzeti kultúra és a magyar identitás megszerkesztésében. In Jankovics, József – Nyerges, Judit 2011: *Kultúra és identitás*. Budapest, Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság, 61–85.

Baumann, Zygmunt 1999: Turisták és vagabundok – A posztmodern kor hősei és áldozatai. *Lettre*, 35.

Bögre, Zsuzsa 2004: *Vallásosság és identitás – Élettörténetek a diktatúrában (1948–1964)*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó.

Bruner, Seymour Jerome – Feldman, Fleisher Carol 1996: *Group Narrative as a Cultural Context of Autobiography. Remembering our Past. Studies on Autobiographical Memory*. Szerk.: Rubin, David C. Cambridge University Press, 291–317.

Castells, Manuel 2005: *Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra. I. A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest, Gondolat – Infonia Kiadó.

Csepeli, György 1984: *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó.

Csepeli, György 1992: *Nemzet által homályosan*. Budapest, Századvég.

Deng, Francis M. 1995: *War of Visions: Conflict of Identities in the Sudan*. Washington, DC, Brookings.

Dessewffy, Tibor 1997: A kedélyes labirintus. Multikulturalizmus és posztkommunizmus. *Kritika*, 12. sz., 8–12.

Földes, Györgyi 2018: Identitás. In Kricsfalusi, Beatrix – Kulcsár Szabó, Ernő – Molnár, Gábor Tamás – Tamás, Ábel (szerk.): *Média- és kultúratudomány*. Budapest, Ráció, 92–108.

Fukuyama, Francis 2019: *Identity – Contemporary Identity Polity and the Struggle for Recognition*. London, Profile Books.

Fukuyama, Francis 2022: *Liberalism and Its Discontents*. London, Profile Books.

Füstös, László – Kozjek-Gulyás, Anett 2017: *Látens változó modellek*. Budapest, BCE–TEAM.

Hankiss, Elemér 1983: *Társadalmi csapdák/diagnózisok*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

Hidas, Zoltán 2015: Mindenek identitásától az identitások mindenségéig. 2000: *Irodalmi és Társadalmi Havi*lap, 2015: (8), 59–69

Hogg, Michael – Abrams, Dominic 1988: *Social Identifications: A Social Psychology of Intergroup Relations and Group Processes*. London, Routledge.

Ingelhart, Ronald 1997: *Modernization and Postmodernization*. Princeton University Press.

Inglehart, Ronald – Welzel, Christian 2005: *Modernization, Cultural Change and Democracy*. Cambridge University Press.

Kiss, Jenő 2017: Identitás és anyanyelv a magyarság történetében. *Magyar Tudomány*, 178. évf. 7. sz., 805–809.

Kollár, Dávid 2020a: A környezetvédelem és a posztmaterializmus szelme. *Replika*, (114): 133–155.

Kollár, Dávid 2020b. A protestáns etika kémiája. *Replika*, (117–118): 273–284. <https://doi.org/10.32564/117-118.11>

Kollár, Dávid 2020c: Rend és deviancia. *Jel-kép*, 1.

Kollár, Dávid – Kollár, József 2017: Tulajdonságok nélküli társadalom. *Jel-kép*, 3.

Kollár, Dávid – László, Tamás 2022: *Long torn by ill fate?* Kézirat.

Kollár, József – Déri, Krisztina 2011: *Vízen járni*. Budapest, Mentofaktúra Kiadó.

Kollár, József – Miskolczi, Bernadett – Kollár, Dávid 2022: *Identitás és életvitel*. Kézirat.

László, Tamás – Makay, Mónika 2021: A nemzeti büszkeség építőkövei. Nemzeti identitás és történelemkép a magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 31 (1) 87–115.

Macintyre, Alasdair 1999: *Az erény nyomában*. Budapest, Osiris.

Maszlág, Fanni – Csoba, Judit 2019: Preserving traditions and modernization. Identity patterns of three generations of Romani women. *Belvedere Meridionale*, 23: 4, 143–163.

Mead, George Herbert 1973: *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Miskolczi, Bernadett [é. n.]: *Mit ért valójában a UNDP fejlődés alatt és miért fontos is ez?* Kézirat.

Miskolczi, Bernadett – Kollár, Dávid 2019: Az elvándorlás motivációi a felsőoktatásban és a szakkollégiumokban In Feledy, Botond (szerk.): *Mit adtak nekünk a szakkollégiumok? II.* Budapest, Társadalmi Reflexió Intézet, 99–119,

Murányi, István – Szoboszlai, Zsolt 2000: Identitásjellemzők a dél-alföldi régióban. *Tér és Társadalom*, 14. évf., 1, 27–49.

Pataki, Ferenc 1982: *Az én és a társadalmi azonosságtudat.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Péntek, János 2007: Nyelv és identitás a Kárpát-medencében. *Hitel*, 20. évf., 7. sz., 91–98.

Peterson et al. 2017: Merging K-means with hierarchical clustering for identifying general-shaped groups. *Stat*, 7. évf., 1. sz., 1–16. <https://doi.org/10.1002/sta4.172>

Romsics, Ignác 2008: Identitáspolitika és történelem. In Romsics, Ignác: *Történelem, történetírás, hagyomány.* Budapest, Osiris Kiadó.

Rosa, Hartmut 2010: *Theorien der Gemeinschaft.* Hamburg, Junius Verlag.

Smits, Ilse – Luyckx, Koen – Schwartz, Seth J. – Berzonsky, Michael D. – Soenens, Bart – Vansteenkiste, Maarten – Goossens, Luc 2008: Capturing ruminative exploration: Extending the four-dimensional model of identity formation in late adolescence. *Journal of Research in Personality*, 42, 58–82. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2007.04.004>

Stachel, Peter 2007: Identitás. A kortárs társadalom- és kultúratudományok egy központi fogalmának genezise, inflálódása és problémái. *Regio*, 18. évf., 4. sz., 5–33.

Taylor, Charles 1989: *Sources of the self.* Cambridge, Harvard University Press.

Taylor, Charles 2007: *Secular Age.* Cambridge–Massachusetts, Harvard University Press.

Toffler, Alvin 2001: *A harmadik hullám.* Budapest, Typotex Kiadó.

Trócsányi, László 2014: Alkotmányos identitás és európai integráció. *Acta Universitatis Szegediensis: acta juridica et politica*, 76. kötet, 473–476.

Weber, Max 2020: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.* Budapest, L'Harmattan.

Wehler, Hans-Ulrich 1998: *Die Herausforderung der Kulturgeschichte.* München, C.H. Beck.

Weiss, János 2020: A kisebbségi identitástudat konstrukciói. In Daróczi, Enikő – Laczkó, Sándor: *Az identitás.* Budapest, Pro Philosophia, 224–232.

Függelék

1. függelék: A klaszterek szociodemográfiai jellemzői (korrigált standardizált reziduálisok⁴²)

		Átutazók	Zarándokok	Fogyasztók	Turisták	Vagabundok
Településtípus	Budapest	1,8	0,4	-3,7	3,2	-1,3
	Megyeszékhely	-0,4	-3,8	0,3	6,7	-2,4
	Város	0,4	-1,5	1,4	-1,7	1,5
	Község	-1,7	4,8	1,6	-7,0	1,6
Korkategória	18-29 éves	1,7	-8,8	-3,0	17,9	-6,9
	30-39 éves	3,6	-0,1	-6,0	13,3	-11,4
	40-49 éves	6,6	2,1	-4,6	7,3	-13,2
	50-59 éves	3,2	1,2	4,2	-3,9	-7,2
	60+ éves	-11,8	2,3	6,4	-22,6	29,0
Végzettség	Alapfokú vagy alacsonyabb	-9,0	0,8	1,3	-14,6	25,4
	Középfokú, érettségi nélkül	0,6	-2,4	9,5	-12,6	3,5
	Középfokú, érettségivel	4,9	-3,5	0	5,5	-8,0
	Felsőfokú vagy magasabb	1,6	5,7	-10,5	19,0	-16,5
Nem	Férfi	4,2	-3,6	10,5	2,1	-17,8
	Nő	-4,2	3,6	-10,5	-2,1	17,8
Politikai orientáció	Fidesz-KDNP	-10,9	13,8	10,8	-24,0	6,2
	Ellenzéki összefogás	10,9	-13,8	-10,8	24,0	-6,2
Munkajelleg	Még sosem dolgozott	-0,6	-1,3	0,7	1,4	0
	Gazdálkodó, őstermelő (mezőgazdaságban)	0,1	4,2	-0,7	-2,0	-2,3
	Fizikai munkát is végző kisvállalkozó (iparos, kereskedő)	1,5	0,4	1,4	-1,4	-2,7
	Szellemi szabadfoglalkozású	-0,9	0,8	-1,1	4,5	-3,5
	Egyéb vállalkozó	1,2	1,1	-1,7	2,1	-3,0
	Felső vezető (osztályvezető felett)	-1,4	0,9	-0,3	3,1	-2,5
	Középszintű vezető (osztályvezető)	0,7	1,6	-0,7	1,7	-3,9
	Alsó vezető (osztályvezető alatt)	-0,2	1,3	0	-0,4	-1,1

⁴² A korrigált standardizált reziduálisok (adjusted standardized residuals) a megfigyelt és a várható értékek közötti különbségek mértékét mutatják. Ha az érték alacsonyabb, mint -2, akkor a megfigyelt esetek száma kisebb, mint a várt gyakoriság, ha pedig +2-nél nagyobb, akkor a megfigyelt esetek száma magasabb a várt gyakoriságnál (<https://www.ibm.com/support/pages/interpreting-adjusted-residuals-crosstabs-cell-statistics>).

		Átutazók	Zarándokok	Fogyasztók	Turisták	Vagabundok
Munkajelleg	Közvetlen termelésirányító („kékgalléros”, beosztottakkal, például művezető)	0,7	0,2	-0,2	-1,4	0,7
	Diplomához kötött szellemi foglalkozású	2,2	4,2	-8,4	12,9	-11,3
	Egyéb szellemi (diploma nélküli foglalkozású)	2,5	-1,1	-1,7	1,4	-1,0
	Szaktmunkás (nem mezőgazdasági)	-0,5	-0,4	9,9	-11,9	1,0
	Betanított munkás (nem mezőgazdasági)	-2,9	-3,7	1,5	-7,8	15,2
	Segédmtunkás (nem mezőgazdasági)	-1,8	-0,1	-0,4	-4,3	8,0
	Mezőgazdasági fizikai	0	-0,7	-1,0	-2,5	5,2
	Közmunkás	-2,2	0,1	0,7	-3,0	5,1
	Diákmunkás	0,1	-5,4	-3,4	14,0	-4,3
Vallásosság	1 (vallástalan)	28,2	-21,0	-15,0	14,8	-4,9
	2	13,8	-10,4	-6,8	10,5	-6,7
	3	5,5	-7,4	0,4	5,4	-4,0
	4	-3,6	0,8	4,7	-2,3	-0,4
	5	-12,0	9,7	6,5	-6,3	0,9
	6	-12,4	13,2	4,4	-7,0	0,5
	7 (vallásos)	-20,3	16,0	6,7	-14,5	12,5
Liberális-konzervatív	Liberális	4,9	-7,7	-2,6	5,9	0,8
	-2	1,2	-3,6	-4,8	11,4	-3,4
	-1	2,1	-3,8	-3,0	8,5	-3,2
	0	5,2	-3,9	-3,7	6,6	-4,0
	1	0,6	0,4	-0,1	0,1	-1,3
	2	-2,3	5,1	1,6	-4,3	-1,2
	Konzervatív	-9,3	10,4	8,3	-17,9	7,4
Baloldali-jobboldali	Baloldali	4,1	-7,4	-1,9	2,5	4,2
	-2	1,7	-2,9	-2,6	7,1	-2,7
	-1	3,2	-4,3	-4,1	10,1	-4,0
	0	6,7	-6,4	-6,8	14,6	-7,0
	1	0,2	2,3	-1,3	2,0	-3,6
	2	1,1	6,8	-2,1	-3,3	-3,6
	Jobboldali	-11,6	9,6	11,8	-21,0	9,1
Nemzetben gondolkodó – emberiségben gondolkodó	Nemzetben gondolkodó	-4,1	9,5	7,3	-13,8	-1,6
	-2	-0,5	5,0	0,7	-3,6	-2,8
	-1	1,2	3,0	-2,1	1,1	-3,8
	0	3,5	-0,3	-0,3	0	-3,6

Nemzetben gondolkodó – emberiségben gondolkodó		Átutazók	Zarándokok	Fogyasztók	Turisták	Vagabundok
	1	4,9	-4,5	-1,7	5,2	-4,1
	2	1,5	-2,2	-2,5	8,5	-5,2
	Emberiségben gondolkodó	-2,2	-7,4	-3,2	5,7	10,6
Jövedelem (forint)	30 000 vagy kevesebb	-1,7	-2,4	1,0	-2,0	6,1
	30 001 - 60 000	-2,1	-3,1	1,6	-3,4	8,2
	60 001 - 90 000	-5,2	-1,6	0,2	-6,0	14,9
	90 001 - 120 000	-5,6	-0,4	-0,1	-7,3	15,8
	120 001 - 150 000	-5,2	0,8	1,7	-6,0	10,0
	150 001 - 200 000	-1,7	-0,3	3,3	-4,2	2,7
	200 001 - 250 000	1,4	-0,5	3,0	-2,0	-3,1
	250 001 - 300 000	2,0	0,5	1,9	-0,1	-5,7
	300 001 - 400 000	4,3	-1,4	0,5	5,1	-9,8
	400 001 - 500 000	3,7	2,6	-2,7	4,9	-9,6
	500 001 - 600 000	2,5	0,9	-2,5	6,5	-8,0
	600 001 - 700 000	3,1	0,3	-3,7	6,3	-6,1
	700 001 - 800 000	1,5	1,5	-3,0	3,9	-4,0
	800 001 - 900 000	0,9	1,1	-3,2	5,3	-3,9
	900 001 - 1 000 000	2,4	-0,1	-2,6	2,3	-1,9
	Több mint 1 000 000	1,2	1,6	-3,8	5,8	-4,8
Az ország helyzetének megítélése	Határozottan jó irányba tart	-8,0	7,3	6,5	-12,0	5,4
	Inkább jó irányba tart	-5,2	9,5	6,0	-13,5	1,2
	Is-is, jó és rossz is bizonyos tekintetben	1,1	1,0	-0,8	-2,5	1,4
	Inkább rossz irányba tart	6,0	-6,8	-3,9	11,0	-5,9
	Határozottan rossz irányba tart	5,1	-10,6	-7,6	15,6	0
Élettel való elégedettség	1 Elégedetlen	-0,9	-1,1	-1,2	-1,7	6,4
	2	-1,9	0,5	-1,1	0,6	2,6
	3	0	-2,1	-0,7	0	3,7
	4	-1,4	-2,7	0,2	2,2	2,5
	5	-3,6	-1,9	1,0	-1,4	7,4
	6	-0,7	-3,6	0,8	4,2	-0,4
	7	3,3	-2,7	-0,2	3,7	-4,7
	8	3,8	1,0	-0,7	0,2	-5,6
	9	-1,1	4,8	-0,4	0,1	-4,4
	10 Elégedett	-2,3	4,9	0,7	-7,5	4,3

2. függelék: Klaszterbe kerülést befolyásoló tényezők – logisztikus regresszió

		Átutazók		Zarándokok		Fogyasztók		Turisták		Vagabundok	
	Változók	Wald	EXP (B)	Wald	EXP (B)	Wald	EXP (B)	Wald	EXP (B)	Wald	EXP (B)
1. modell	Milyen településen lakik Ön?	1,59	0,96	19,84	1,15	2,78	1,05	22,17	0,83	3,64	0,92
	Kor	19,59	0,88	38,11	1,20	16,15	1,11	218,92	0,62	81,30	1,59
	Végzettség	0,97	0,96	13,46	1,16	11,86	0,88	68,97	1,58	30,65	0,73
	Nem	1,18	0,93	7,27	1,19	127,00	0,50	6,77	1,23	97,74	2,77
	Kérem, sorolja be a háztartás átlagos havi összbevétele a megfelelő kategóriába.	39,21	1,08	20,57	1,06	17,73	0,95	5,08	1,03	155,88	0,76
2. modell	Milyen településen lakik Ön?	4,17	1,08	3,59	1,07	0,01	1,00	2,74	0,93	4,79	0,90
	Kor	4,77	0,93	8,02	1,09	6,18	1,07	171,85	0,63	75,26	1,57
	Végzettség	2,74	0,92	16,25	1,19	8,63	0,89	68,26	1,66	24,23	0,75
	Nem	1,92	1,11	3,25	1,14	136,48	0,47	1,59	1,12	93,40	2,77
	Kérem, sorolja be a háztartás átlagos havi összbevétele a megfelelő kategóriába.	21,82	1,07	27,00	1,07	15,33	0,95	6,07	1,04	130,20	0,78
	Mennyire tartja magát vallásosnak egy hétfokú skálán, amelyen az 1-es jelentése, hogy vallástalan, a 7-es jelentése pedig, hogy vallásos?	548,76	0,60	332,50	1,42	82,91	1,16	92,07	0,80	8,24	1,07
	Ha most vasárnap lennének a parlamenti választások, és csak az alábbiak közül választhatna, kire szavazna?	2,30	0,83	1,88	0,85	2,05	0,86	7,41	1,45	0,72	0,87
	Konzervatív	0,11	0,99	9,97	1,06	0,04	1,00	9,90	0,93	0,04	1,00
	Jobboldali	1,21	0,98	0,29	0,99	3,17	1,03	7,76	0,93	0,52	0,98
	Emberiség	4,34	0,97	12,38	0,95	0,77	0,99	29,17	1,13	1,90	1,03

		Átutazók		Zarándokok		Fogyasztók		Turisták		Vagabundok	
	Változók	Wald	EXP (B)	Wald	EXP (B)	Wald	EXP (B)	Wald	EXP(B)	Wald	EXP (B)
2. modell	Mindent egybevetve, összességében mennyire elégedett jelenlegi életével?	7,41	1,06	0,00	1,00	0,00	1,00	1,78	0,97	13,16	0,92
	Összességében Ön szerint ma Magyarországon inkább jó, vagy inkább rossz irányba mennek a dolgok?	0,83	1,04	3,63	0,93	0,30	0,98	20,78	1,26	1,41	0,94
Hatás-nagyság	Nagelkerke R négyzet -1	30%		2%		5%		18%		29%	
	Nagelkerke R négyzet -2	231%		18%		10%		34%		29%	

Péntekné Simon Nikolett – Ónadi Olivér –
Szujó Flórián Zoltán

*Kikre mondhatjuk, hogy
„woke-isták”? – A „woke-ság”
szociodemográfiai jellemzői*

Bevezetés: az ideológiák jelentősége

Az ideológiák mint világnézeti elvek (értelmevilágok vagy rendképzetek) eltérő válaszokat adnak a társadalmi problémákra és a kor nagy kihívásaira. A társadalmi problémákra adott reflexiók mentén az ideológiák sok esetben programot is adnak arról, hogyan kellene a fennálló rendszert átalakítani a saját nézeteik szerint. Az egyes ideológiák között az egyenlőség – legyen az jogi, gazdasági vagy politikai – kérdéséhez való hozzáállás is sarkalatos pont, kérdései egyre hangsúlyosabban vannak jelen a közéleti diskurzusokban. Ilyen, az egyenlőséget zászlajára tűző „új” ideológiának számít a woke, mely egyúttal vizsgálatunk tárgyát is képezi.

Az elmúlt években az úgynevezett woke-kultúrának és az ahhoz köthető mozgalmaknak – mint például a Black Lives Matter (BLM) vagy a MeToo – a megjelenése és terjedése Észak-Amerikában és Európában is nagy hatással volt a politikai diskurzusra. Ennek eredményeként olyan témák, mint az etnikai, a szexuális kisebbségek helyzete és az ehhez köthető identitások egyre inkább a figyelem és a viták középpontjába kerültek Magyarországon is. Tanulmányunkban bemutatjuk a woke-eszme-rendszer építőelemeit, továbbá azokat a dimenziókat, melyek meglátásunk szerint az ideológia alapvető részét képezik (mint például a rasszizmus, a nemi egyenlőtlenségek, a társadalmi csoportok diszkriminációjának kritikája és elutasítása), továbbá az ehhez kapcsolódó politikai aktivizmust, ennek hazai relevanciáját, ezenfelül kitérünk a jelenség kritikai megközelítéseire is.

A téma szakirodalmi feldolgozása mellett kutatásunk fő részét egy nagymintás kérdőíves kutatás adatainak empirikus elemzése adja, melyben a magyar lakosság körében vizsgáljuk meg a woke fogalmával keretezhető nézetek ismertségét és elterjedtségét szociodemográfiai jellemzők (nem, életkor, lakóhely, iskolai végzettség, szubjektív jövedelmi helyzet) és értékorientáltság (politikai beállítottság, pártpreferencia, vallásosság) mentén. Célunk, hogy felderítő kutatásunk révén bemutassuk, hazánkban mely társadalmi csoportok körében jellemzőbb a woke-tudat, illetve annak különböző dimenziói.

A woke jelentése, valamint a woke-ság értelmezése

A woke-ideológia és az ahhoz tartozó mozgalom a társadalomban tapasztalható igazságtalanságokra, kiváltképp a rasszizmusra, illetve a „faji” igazságosságra hívja fel a figyelmet.¹ Ez az úgynevezett „ébrenlét” a kulturális és társadalmi értelemben vett tudatosságra és/vagy tájékozottságra utal.² A szótár meghatározása szerint a woke mint fogalom azt jelenti, hogy odafigyelni a faji vagy társadalmi megkülönböztetésre és igazságtalanságra. Gondolati rendszerként a woke-izmus arra utal, hogy politikailag vagy kulturálisan tudatosak és tájékozottak vagyunk, különösen a marginalizált közösségekkel kapcsolatos kérdésekben.³ Összességében a woke-izmus egy átfogó fogalom, amely szinte minden társadalomban alkalmazható, ahol azonosítani lehet valamiféle elnyomást, és az ideológia által szükségszerűen fel kell hívni a többségi társadalom figyelmét az országban tapasztalható egyenlőtlenségekre.

A woke-kultúra születése szorosan kapcsolódik a feketék rasszizmus elleni küzdelméhez.⁴ Az eredettörténetét szemügyre véve az Egyesült Államokban élő fekete közösségekben alakult ki. A woke-ság egyfajta válaszreakció a rasszizmusra és a faji megkülönböztetettségre. Az általános elv szerint a *stay woke* („maradj ébren”) kifejezés tudatformáló jelentőségű, arra ösztönzi az Egyesült Államokban élő fekete lakosságot, hogy mindig szem előtt kell tartaniuk a társadalomban tapasztalható egyenlőtlenségeket. Azo-

¹ A woke elnevezést a magyar nyelvben leginkább „felébredtnek”, „ébrenlétnek” vagy „felébredésnek” célszerű fordítani. A könnyebb fogalmazás végett ebben az írásban az angol megfelelőt használjuk.

² Shennan 2022.

³ Rhodes 2022.

⁴ Cammaerts 2022.

kat az embereket tekintik „felébredtnek” (*woke*), akik ebből a szempontból a tudatossági spektrum magasabb szintjein helyezkednek el.⁵ Ugyancsak a woke identitás alapjául szolgál a legjelentősebb fekete aktivista mozgalom, a Black Lives Matter. A BLM egy nemzetközi társadalmi mozgalom, amit az Egyesült Államokban alapítottak 2013-ban, a rasszizmus elleni küzdelem, illetve a feketék ellen elkövetett erőszak, és ezen belül is különösen a velük szembeni rendőri brutalitás ellen. A mozgalom neve azt az igényt fejezi ki, hogy a társadalom a fehérekével azonosan értékelje a feketék életét és emberi mivoltát.⁶ „A Black Lives Matter Global Network Foundation, Inc. egy globális szervezet az Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban és Kanadában, amelynek küldetése a fehér felsőbbrendűség felszámolása és a helyi erő kiépítése annak érdekében, hogy megakadályozzák az állam és az önbíráskodók által a fekete közösségek ellen elkövetett erőszakot.”⁷

A mozgalom a legnagyobb figyelmet 2020-ban kapta, mikor George Floyd, fekete amerikai lakos a rendőri őrizetbe vétel közben vesztette életét.⁸ Az erről készült és napvilágot látott felvétel az Egyesült Államokban heves reakciót és tiltakozóhullámot váltott ki. Ez az esemény a BLM mozgalmat ismét életre keltette. Azonban az igazságszolgáltatás megváltoztatására irányuló mozgalom több területre is begyűrűzött, az afroamerikai közösségben a mozgalom céljai szempontjából pozitív változásokat indított el, ezáltal ismét öntudatra ébredtek, igyekeznek életük irányítását a saját kezükbe venni, ezzel párhuzamosan pedig tömegesen kezdték el tanulmányozni a rendszerszintű rasszizmust és az egyenlőtlenségeket, ez pedig a többségi társadalomban is kérdéseket vetett fel.⁹

A woke-ideológia alkotóelemei

A woke szó fejlődése folyamatos. A kifejezés gyökerei a feketékkel szembeni rendszerszintű rasszizmushoz vezethetők vissza, azonban idővel használatossá vált az amerikai társadalomban fennálló egyéb (például

⁵ Edmondson–Edmondson–Perry 2019.

⁶ Tikkanen–Duignan–Rodriguez 2022.

⁷ A Black Lives Matter hivatalos oldalán talált információk alapján, saját fordítás: <https://black-livesmatter.com/about/>

⁸ Hill et al. 2020.

⁹ Az Index oldalán megjelent információk alapján: <https://index.hu/kulfold/2021/05/25/egy-evvel-george-floyd-halala-utan-a-rendorsegi-reform-meg-varat-magara/>

társadalmi, politikai és gazdasági) rendszerszintű egyenlőtlenségekről való tudás kommunikálására, illetve az azzal szembeni ellenállás kifejezésére is.¹⁰ Ezáltal a mai értelemben vett woke-mozgalom már nem pusztán a feketék érdekérvényesítését helyezi előtérbe, hanem tágabb értelemben a társadalmilag hátrányos helyzetben lévő csoportok érdekeit is képviseli,¹¹ túlmutatva az eredeti célján, így idetartoznak más etnikai, nemi és szexuális kisebbségek is, akik szintén valamilyen formában társadalmi igazságtalanság (vélt vagy valós) áldozatai.¹²

A woke-mozgalom mellett kiállók számára a rasszizmus kérdése folyamatosan napirenden szerepel, különböző formái jelennek meg és határolhatók el. A látens (más néven rejtett) rasszizmus a manifeszt, tehát a nyílt rasszizmus ellentéte. Ez a faji megkülönböztetésnek egy olyan változata, amit kevésbé könnyű észrevenni, hiszen nem manifeszt formában jelenik meg, a sértő és a sértett emberek között nincsen direkt nézeteltérés. A látens vagy rejtett rasszizmusra lehet példa a hallgatólagos üvegplafon egy munkahelyen vagy az esetleges diszkrimináció egy munkaerő-felvétel során.¹³ A strukturális rasszizmushoz viszont már egy tágabb, rendszerszintű diszkrimináció párosul. A strukturális rasszizmus olyan kulturális és intézményi gyakorlatokat normalizál, amelyek leginkább a fehér bőrszínűeknek kedveznek, ebből kifolyólag negatív hatást gyakorol a színes bőrűek életére, jólétére. Az ilyen jellegű rasszizmus egyaránt megjelenik társadalmi, oktatási, gazdasági és politikai rendszerek színterein.¹⁴

A woke-kultúra a szexuális kisebbségek társadalmi helyzetére is ráirányítja a figyelmet. Az ezen társadalmi csoport jogait és érdekérvényesítését képviselő LMBTQ közösséghez köthető kérdéseket manapság már gyakran a woke gyűjtőhalmazán belül helyezik el.¹⁵ Ugyancsak idesorolható – a nők ellen elkövetett szexuális bántalmazás és erőszak problémáját reflektorfénybe helyező – MeToo-mozgalom, amely a BLM-hez hasonlóan szintén a fennálló hatalmi struktúrák megváltoztatására törekszik. A mozgalom lényege azoknak a nemi normáknak és szerepeknek a megkérdőjelezése, amelyek a szexuális zaklatásban szerepet játszanak.¹⁶

¹⁰ Zavattaro–Bearfield 2022.

¹¹ Smith 2021.

¹² Cammaerts 2022.

¹³ Preston 2021.

¹⁴ Lander 2021.

¹⁵ Luk 2021.

¹⁶ Leung–Williams 2019.

A woke-ideológia kritikája: politikai és értékrendbeli véleménykülönbségek

A mozgalom megítélése igen megosztó, és sok ideológiai, valamint politikai kritika is megfogalmazódott vele szemben. A woke eszméjéhez a különböző eszmerendszerekben gondolkodók eltérő módon viszonyulnak. A woke-kultúra a baloldali (progresszív) liberálisok értékrendjéhez áll közel, míg a konzervatív jobboldaliak inkább elhatárolódnak a mozgalomtól és ellenzik annak „ideológiáját”.

Ez abban is megmutatkozik, hogy a jobboldali konzervatív értékrendet képviselők a woke-ot mint jelzót szarkasztikus, olykor pejoratív értelemben használják.¹⁷ Ed Kilgore demokrata politikai elemző a következőképpen fogalmazta meg a konzervatív nézetekről alkotott gondolatait: „a konzervatívok körében a wokeness a kisebbségek és a nők nevében folytatott szélsőséges identitáspolitikát mindent átható ideológiája, amely elnyomja a hagyományos kulturális nézeteket”.¹⁸ Egyes jobboldali vélemények szerint a woke egy neomarxista jelenség, melynek követői úgy vélik, a világon elnyomó hatalmi viszonyok uralkodnak. Ebből a perspektívából a woke nem más, mint egy olyan baloldali mozgalom, amely lényegében egyenlőtlen hatalmi viszonyokat és ehhez tartozó elnyomott társadalmi csoportokat azonosít.¹⁹

Továbbá az egyik legjelentősebb kritika a woke-kal szemben a *cancel culture* (az „eltörlés kultúrája”) vonatkozásában jelenik meg. Ez a társadalomban tapasztalható olyan viselkedésmód, amely során egy (vagy több) személyt azért nem támogatnak tovább, mert olyat mondott vagy cselekedett, ami bizonyos emberek számára sértő.²⁰ A közösségi platformokon publikált, politikailag inkorrektnek tekinthető megnyilvánulások miatt válhatnak egyes személyek (javarészt ismert emberek) az eltörlés kultúrájának áldozatává. Ebből kifolyólag az eltörlés kultúráját a nyilvános megszégyenítés egy formájaként is lehet értékelni, amely főként az online térben zajlik.²¹ Az LMBTQ közösség térnyerése is igen megosztónak

¹⁷ Romano 2020.

¹⁸ A France24 oldalán talált információk alapján: <https://www.france24.com/en/live-news/20220301-how-us-wokeness-became-a-right-wing-cudgel-around-the-world>

¹⁹ A Szilvay Gergely íróval készített interjúban elhangzottak alapján: <https://magyarnemzet.hu/lugas-rovat/2022/02/bozotharc>

²⁰ A Cambridge Dictionary hivatalos oldalán megjelent információk alapján: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/cancel-culture>

²¹ Velasco 2020.

mondható, mivel a nemi identitás kérdésköre már számos viharos vita témáját képezte. A woke-ságot ebből a szempontból temérdek kritika érte, mivel bizonyos közéleti események kapcsán sokan szélsőségesnek tartják nézeteit.²²

A woke-kal szemben így kialakult egy anti-woke-nak nevezett kultúra is, amely számára a woke – és az annak veszélyeire való hivatkozás – szimbolikus jelentőséggel bír, politikai hívókártyává vált. Így a woke a konzervatívabb (társadalmi változást ellenző) és a progresszívabb (társadalmi változásra törekvő) emberek között zajló kultúrharc²³ során fegyverként szolgál a különböző progresszív törekvésekkel szemben. Ez a jelenség tetten érhető abban, hogy a kifejezés a hozzá köthető képekkel (mint például a kritikai fajelmélet) e kultúrharc színterének egyik fontos szimbólumává is vált,²⁴ amely az általunk vizsgált országok közül az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban a leginkább kiélezett.

Tanulmányunkban ez idáig a woke-ideológia kialakulásáról és társadalmi beágyazottságáról értekeztünk, azonban elengedhetetlen megemlíteni azt is, hogy az egyes politikai narratívák szintjén hogyan jelenik meg a woke-jelenség. Az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában is meghatározó politikusok szólaltak fel a woke-kal szemben. Az amerikai Republikánus Párt egyes tagjai vagy képviselői már többször kifejtették a véleményüket a témáról. A volt amerikai elnök, Donald Trump gyakran kiállt a mozgalom ellen, éles véleményének többször hangot adott a médiában. Meglátása szerint „a radikális baloldal megpróbálja az amerikai demokráciát felváltani a woke-os zsarnoksággal”.²⁵ Az amerikai politikai berendezkedés e téren 2021-ben 180 fokos fordulatot vett, hiszen a demokrata jelölt, Joe Biden váltotta őt az elnöki székben. A volt elnök szerint a „Biden-kormányzat woke-kal rombolja az országot”.²⁶ Nagy-Britanniában tavaly a Konzervatív Párt társelnöke, Oliver Dowden határozottan ellenezte a woke-hoz kapcsolható eltörlés kultúráját, mondván, az „az egyének megfélemlítését és zaklatását” szolgálja. Frank Luntz jobboldali amerikai közvélemény-kutató szintén a woke-kultúrának a brit politikába

²² Luk 2021.

²³ A Cambridge Dictionary hivatalos oldalán megjelent információk alapján: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/culture-war>

²⁴ Zavattaro 2022.

²⁵ A CPAC (Conservative Political Action Conference) konzervatív konferencián elhangzott beszéd alapján: <https://www.france24.com/en/live-news/20220301-how-us-woke-ness-became-a-right-wing-cudgel-around-the-world>

²⁶ Smith–Kapur 2021.

történő beáramlását bírálja.²⁷ Emmanuel Macron francia államfő is kritikusan viszonyul a jelenséghez. Saját elmondása szerint ez a szélsőbaloldali ideológia megsemmisíti a nemzeti egységet, illetve Franciaország intellektuális és kulturális öröksége ellen irányul.²⁸ Azonban Macron kormányátalakítása – az elnök woke-kal szembeni kritikus attitűdjére tekintettel – meglepő fordulatot hozott. A francia államfő a közelmúltban új oktatási minisztert nevezett ki, mégpedig Pap Ndiaye személyében, aki közismerten a woke-kultúra támogatója és a pozitív diszkrimináció híve. Egyes vélemények szerint Ndiaye kinevezése veszélybe sodorhatja a francia univerzalizmust és a republikanizmust.²⁹

Woke a köztudatban: a jelenség ismertsége és megítélése

A külföldi sajtóban egyre sűrűbben foglalkoznak a woke-kultúrával, ebből kifolyólag egyre gyakrabban említik a témával kapcsolatos kulcsszavakat. Az Egyesült Királyságban a cancel culture kifejezést először 2018-ban, mindössze hat alkalommal említették meg a sajtóban. Ez a szám viszont jócskán eltörpül a 2021-ben tapasztaltakhoz képest, hiszen ebben az évben már 3670 cikkben szerepelt a kifejezés. A vizsgált fogalmat említő hírcikkek száma a brit újságokban 2019 és 2021 között 178-ról 1470-re nőtt.³⁰ Az is megfigyelhető, hogy a közvélemény számára is egyre inkább ismertté válnak a woke-kultúrához kapcsolható kifejezések. Eszerint az elmúlt két évben vált leginkább ismertté a woke és a cancel culture fogalma. 2020-hoz képest mindkét kifejezés ismertsége általában véve nőtt a brit lakosság körében. Legnagyobb mértékben az 55 éves vagy annál idősebb emberek körében figyelhető meg pozitív előjelű kiugrás. Érdekes tény, hogy a fiatalok esetében csak néhány százalékos eltérést tapasztaltak. A woke fogalmát a kezdeti vélekedéshez képest egyre inkább sértő, pejoratív jelzőként aposztrofálják a britek. A magukat konzervatív szavazóknak vallók és a legidősebbek egyre inkább úgy gondolják, hogy a woke sértő jelző. Két évvel ezelőtt a konzervatívok 33 százaléka, 2022-ben pedig

²⁷ Mason–Elgot–Allegretti 2021.

²⁸ Tóth 2021.

²⁹ Caulcutt 2022.

³⁰ A londoni King's College Policy Institute és az Ipsos UK kutatásából származó eredmények alapján: <https://www.ipsos.com/en-uk/woke-cancel-culture-and-white-privilege-how-uk-culture-war-debate-evolving>

már több mint a fele (55 százalék) vélekedett így. A legidősebb korosztálynál is hasonlóan magas arányok detektálhatók. A politikai oldalakat megvizsgálva elmondható az, hogy a woke és a cancel culture fogalmát a munkáspártiak nagyobb arányban ismerik (76 és 72 százalék) szemben a konzervatív szavazókkal (61 és 55 százalék). A brit lakosság több mint fele (54 százalék) egyetért azzal, hogy az Egyesült Királyságot megosztják az ún. kultúrharcok.

Egy másik, szintén a brit lakosság attitűdjeit vizsgáló kutatás³¹ is a woke-hoz való viszonyulást mérte fel. A vizsgálatokból kiderül, hogy a britek több mint fele (59 százalék) nincsen tisztában a woke fogalmának jelentésével, illetve a megkérdezettek 30 százaléka sohasem hallott az említett fogalomról. Azon kitöltők, akik tudni vélik, mit jelent a woke, kevesebb mint egyharmada (29 százalék) tartja magát woke-nak. A konzervatív szavazók közel háromnegyede (74 százalék), aki ismeri a kifejezést, rossz dolognak tartja azt. A brit munkáspárti szavazók woke-ról alkotott véleménye a felmérés szerint igen megosztónak bizonyult: 42 százalékuk jónak tartja, míg 43 százalékuk semlegesen áll a woke-hoz, tehát se jónak, se rossznak nem véli azt. Mindemellett, a woke-párti britek nagyobb valószínűséggel fontolgatják a társadalmi csoportok egyenlőségének támogatását, egyebek között a Black Lives Matter mozgalomét is.

A woke-kérdés megítélése kapcsán az Egyesült Államokban is jelentős pártpolitikai megosztottság észlelhető. A CBS és a YouGov felmérésének eredménye azt mutatja, hogy a Black Lives Matter mozgalom ötleteivel javarészt a demokraták, a fiatalok és az afroamerikaiak értenek egyet.³² A BLM elképzeléseivel a demokraták 79, míg a republikánusok csupán 16 százaléka értett egyet.³³

A woke-ideológia Magyarországon

A magyar lakosság woke-hoz való általános viszonyulásáról jelenleg kevés információ érhető el. Nem találtunk a magyar lakosság woke-kal kapcsolatos attitűdjét vizsgáló tudományos kutatásokat. Ugyanakkor úgy

³¹ Smith 2021.

³² De Pinto 2021.

³³ Smith–Kapur 2021.

látjuk, hogy politikai szereplők, illetve jobb- és baloldali médiumok is egyre inkább foglalkoznak a kérdéskörrel. Magyarországon jelenleg jobboldali értékrendet képviselő kormányzás van, amely határozottan ellenzi a Nyugaton egyre népszerűbbé váló baloldali eszmeáramlatot. Orbán Viktor, Magyarország miniszterelnöke a 2021-es Demográfiai Csúcson megtartott beszédében a következőt jegyezte meg a woke-kultúráról: „Mi ismerjük a marxista gondolat természetét, negyven évig kellett együtt élnünk vele. Mi be vagyunk oltva a woke-vírus ellen. A történelmünk úgy véd bennünket a kulturális baloldaltól, ahogyan a vakcinák védenek a koronavírustól.”³⁴ A konzervatív jobboldal és annak sajtóorgánumai (lásd *Origo*, *Magyar Nemzet*, *Mandiner*) jellemzően élesen bírálják a vizsgálatunk tárgyát képező jelenséget.³⁵ Ezen oldal narratívája szerint Magyarországot megosztják a kultúrharok.³⁶

A legnépszerűbb baloldali sajtóorgánumok (lásd *Telex*, *Index*, *HVG*) is foglalkoztak már valamilyen formában a woke kérdéskörével. Végző soron elmondható, hogy bár a baloldali sajtóban több olyan cikk jelenik meg a woke-hoz kapcsolható témákról, amelyek kevésbé negatív stílusban íródtak, a baloldalon is felbukkannak olyan közéleti személyek, akik ellenzik a woke ideológiáját. Egyes vélemények szerint megtévesztésként funkcionál, mintsem tényleges problémákra hívna fel a figyelmet. Schiffer András egykori baloldali politikus meglátása szerint a woke nem más, mint „a globális kapitalizmus eszköze az elcsatornázásra, az eltérítésre”.³⁷ Ennek hagyományos értelemben már nincsen köze a kisebbségek érdekérvényesítéséhez, hanem sokkal inkább a globális profitmaximalizáció számít.³⁸ Szijártó Imre egy véleménycikk formájában bírálja a woke-ot a járványkezelés kapcsán. Kritikájában megfogalmazza, hogy a woke-baloldal nem lépett fel az autoriter folyamatok ellen (gondolunk itt az egyén szabadságának korlátozására különböző intézkedésekkel), amelyeket a járvány kapcsán vezettek be.³⁹

³⁴ Idézve Orbán Viktor 2021-ben megrendezett Budapesti Demográfiai Csúcson elhangzott beszédéből: <https://hirado.hu/belfold/cikk/2021/09/23/orban-mi-be-vagyunk-oltva-a-woke-virus-ellen#>

³⁵ Kiss 2021; Botond 2022; Füredi 2021.

³⁶ Békés 2022.

³⁷ Szerencsés D. 2022.

³⁸ Schiffer 2022.

³⁹ Szijártó 2022.

A kutatás célja, hipotézisek megfogalmazása

Tanulmányunk elsődleges célja, hogy megismerjük, mely társadalmi csoportok állnak közel a woke-ideológiához.⁴⁰ A brit és az amerikai felmérések alapján arra számítunk, hogy életkor szerint a fiatalok, politikai beállítódás alapján pedig a baloldaliak itthon is felülreprezentáltak a woke-isták között. A brit felmérés arra is rámutatott, hogy a woke fogalma alapvetően kevésbé számít ismertnek, azonban a fiatalok és a baloldaliak nagyobb hányada olvasott vagy hallott róla valamilyen mértékben. Figyelembe véve, hogy szakirodalmi áttekintésünk szerint az Egyesült Államok és Nagy-Britannia tekinthető a woke-ideológia kapcsán kiéleződött kultúrharc elsődleges színterének, arra számítunk, hogy Magyarországon a fogalom ismertsége alacsonyabb lesz. Ugyanakkor abban a tendenciában itthon sem számítunk eltérésre, hogy a fiatalok és a baloldaliak tájékozottabbak e téren. Elemzésünk elején megvizsgáljuk azt is, hogy különböző társadalmi csoportok egyes woke-hoz közeli témákat milyen mértékben tartanak napjaink legjelentősebb kihívásai között számon. Erre vonatkozó hipotézisünk szerint a fiatalok és a balliberális pártok szavazói nagyobb arányban vélekednek úgy, hogy ezek a témák napjaink legjelentősebb kihívásai közé sorolhatók, ugyanis esetükben a woke-beállítódás nagyobb aránya együtt járhat azzal is, hogy az egyes woke-témáknak is jelentősebb súlyt tulajdonítanak.

Az általunk feldolgozott szakirodalom és kutatások mentén a következő hipotéziseket fogalmaztuk meg:

- H1: A woke-isták felülreprezentáltak a fiatalok és a magukat balliberális értékrendűnek vallók között.
- H2: A fiatalabb korosztály nagyobb valószínűséggel ismeri a woke és a cancel culture kifejezést.
- H3: Magyarországon a megkérdezettek kevésbé ismerik a woke fogalmát.
- H4: A fiatalok és a balliberális pártokra szavazók nagyobb eséllyel értékelik a woke-témákat napjaink egyik legjelentősebb kihívásaként.

⁴⁰ Ezekre a csoportokra a továbbiakban a „woke-ista” megnevezést fogjuk használni.

A kvantitatív kutatás módszertana

Tanulmányunkat a Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány által 2021-ben végzett húszezer fős, a 18 év feletti magyar lakosságot reprezentáló kvantitatív felmérés adatait felhasználva írtuk. A kutatás adatfelvételi időszaka januártól márciusig tartott. A mintavételből fakadó torzulásokat súlyozással korrigáltuk a KSH 2016-os mikrocenzusa által felvett demográfiai adatoknak megfelelően. Így a minta nem, korcsoport, iskolai végzettség és településtípus szerint reprezentálja a teljes magyar lakosságot. Az elemzésünk struktúráját úgy építettük fel, hogy az egyes, jellemzően a woke-ideológiához köthető kérdéseket leíró jelleggel ismer-tetjük, a magyar társadalom válaszai alapján. Ezt követően bemutatjuk, hogy mennyire ismert a woke kifejezés és más, woke-ideológiához köthe-tő fogalmak a hazai közvélemény számára. Elemzésünk harmadik részé-ben az egyes társadalmi csoportok egyenlőségével kapcsolatos attitűdöt vizsgáló változókból egy indikátort hoztunk létre, mely azt méri, hogy az általunk woke-célokként azonosított állításokban milyen intenzitású az egyetértés. Ennek érdekében a feltáró faktorelemzés egyik típusát, a főkomponens-elemzést választottuk. Ez a módszer olyan statisztikai el-járás, amely egy változószettet lineáris transzformáció segítségével alakít át egy új, az eredetinel kisebb számú változószetté. Ezáltal csökkenthet-jük a változók számát minimális információveszteség mellett.⁴¹ Továbbá regresszióanalízis segítségével azt is megvizsgáltuk, hogy mely változók magyarázzák a woke-mozgalom céljaival történő egyetértést.

Tekintettel arra, hogy ez egy korábbi kutatás adatbázisa, korlátot jelen-tett számunkra, hogy milyen változókat használhatunk a woke-ság mé-résére. E kutatásból azokat az állításokat vettük be a vizsgált változóink közé, melyek a korábbi kutatások szakirodalmi áttekintése alapján, vala-mint véleményünk szerint összefüggésbe hozhatók a woke-sággal.

Annak meghatározásakor, hogy a woke-ság szempontjából mely re-leváns változókat vonjuk be főkomponens-elemzésünkbe, elsődlegesen a YouGov brit közvélemény-kutató intézet *„Mit jelent a britek számára a woke?”*⁴² elemzésére építettünk. A kutatóintézet azt mérte fel, hogy me-lyek azok a nézetek, amelyeket a britek woke-ként határoznak meg. A vizsgált attitűdöket a válaszadók három kategóriába sorolhatták: (1) specifikusan woke-attitűd, (2) nem specifikusan woke-attitűd, de a

⁴¹ Székelyi–Barna 2008.

⁴² Smith 2021.

woke-istákra is jellemző lehet, (3) egyáltalán nem woke. A kutatás eredményei azt mutatják, hogy a nemek közötti egyenlőségnek, a szexuális kisebbségek egyenlőségének és a faji egyenlőségnek a támogatása, illetve a politikai korrektség fontossága egyaránt azon attitűdökhöz tartozik, amelyeket a britek lényegesen nagyobb arányban tekintenek specifikusan woke-attitűdnek, mint ahányan úgy vélekednek, hogy az egyáltalán nem woke. Ez alapján négy kérdéskört (nemek egyenlősége, etnikai és szexuális kisebbségek támogatása és politikai korrektség) szerepeltettünk a kutatásban.

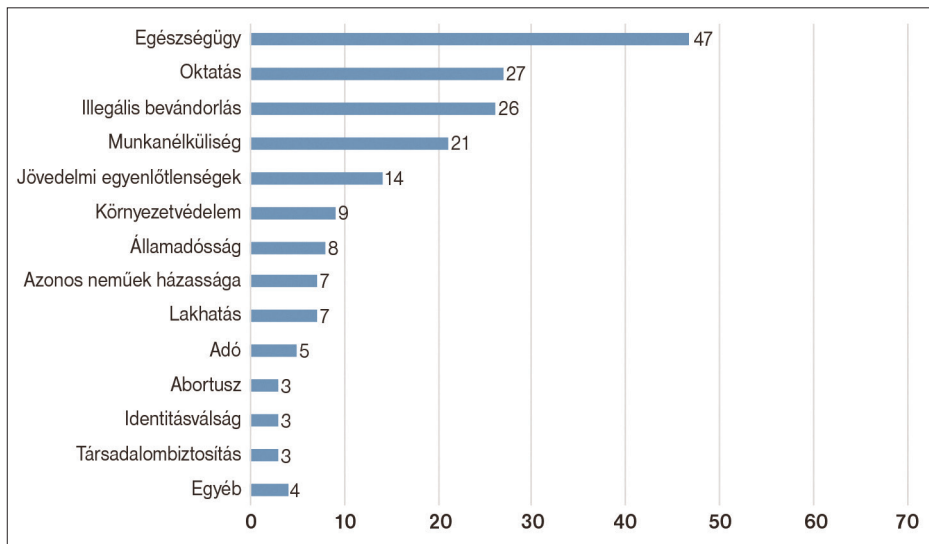
Továbbá egy módszertani tanulmány⁴³ alapján szintén bevontunk az elemzésünkbe egy csoportközi egyenlőtlenséggel kapcsolatos preferenciákat mérő állítást („Minden csoportnak egyenlő esélyt kell adni a sikerre”), szakirodalmi áttekintésünk szerint ugyanis az egyes társadalmi csoportok közötti egyenlőségre törekvés a woke-ság egyik alapvető építőkövének tekinthető.

A hazánkat érintő kihívások megítélése

A kvantitatív elemzésünk bevezetéseként megvizsgáltuk, hogy az országot érintő legfontosabb kihívások között mennyire vannak jelen válaszadóink szerint az általunk felsorolt tényezők. Összesen tizenhárom témát vetettünk fel, és ezek közül ötöt (abortusz, illegális bevándorlás, azonos neműek házassága, jövedelmi egyenlőtlenségek és identitásválság) határoztunk meg a woke szempontjából különösen fontos témaként, tekintettel arra, hogy ezek mind erősen kapcsolódnak a társadalmi csoportok közötti egyenlőség és hierarchia, illetve a kultúrharc vitatott kérdéseéhez. Feltételezésünk szerint ezek olyan fogalmak, melyek megítélése a társadalomban kettős: az anti-woke-isták vélhetően a vizsgált csoportok egyenlőségi és érdekérvényesítési törekvéseit élik meg fenyegető tényezőként, míg a woke-isták pont a csoportok elnyomásában láthatnak veszélyt. Ezenfelül a válaszlehetőségek között szerepelt a munkanélküliség, az oktatás, a környezetvédelem, a társadalombiztosítás, az egészségügy, az államadósság, a lakhatás és az adó kérdése is.

⁴³ Ho et al. 2015.

1. ábra: Az országot érintő legfontosabb kihívások a válaszadók szerint. Kérem, jelölje meg, hogy Ön szerint melyek az országot érintő legfontosabb kihívások. Legfeljebb két válasz jelölhető meg. (százalék, n = 20 013)⁴⁴

A felvetett témák közül válaszadóink legnagyobb arányban az egészségügyet (47 százalék) és az oktatást (27 százalék) tartják számon az országot érintő legjelentősebb kihívások között. Ezt követi az első woke-téma, az illegális bevándorlás (26 százalék). 10 százalék fölötti arányban említették továbbá a munkanélküliséget és a woke-témák közül a jövedelmi egyenlőtlenségeket (14 százalék). A többi woke-témát (hasonlóan a környezetvédelem, az államadósság, a lakhatás, az adó és a társadalombiztosítás témájához) a lakosság kevesebb mint egytizede sorolja az országot érintő legjelentősebb kihívások közé. Az azonos neműek házasságát a válaszadók 7 százaléka, az abortuszt és az identitásválságot pedig 3-3 százaléka említette.

Azt, hogy a woke-témákat mennyire tartják fontosnak a válaszadók, további vizsgálat alá vettük nem, iskolai végzettség, településtípus, korcsoport és pártpreferencia szerint is. A továbbiakban csak azokra a változókra térünk ki részletesebben, melyeknél említésre méltó különbséget találtunk az egyes csoportok között, és amelyek a khi-négyzet próba sze-

⁴⁴ A tanulmányban szereplő ábrák és táblázatok forrása: Századvég saját szerkesztés.

rint is szignifikánsak. Az eredmények alapján nem azonosítható minden felvetett téma esetében jellemző, egy irányba mutató tendencia abban a tekintetben, hogy mely társadalmi csoportok tartják számon a legnagyobb arányban a vizsgált témákat. Nemek szerint megállapítható, hogy a férfiak az illegális bevándorlás, illetve az identitásválság témáját nagyobb arányban tartják számon az országot érintő legfontosabb kihívások között, mint a nők. Ezzel szemben az abortusz és a jövedelmi egyenlőtlenségek kérdését a nők sorolják nagyobb arányban ide. Iskolai végzettség szerint megvizsgálva az látható, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek az abortusz, az illegális bevándorlás és az azonos neműek házasságának témájában képviseltetik magukat felülreprezentálva azok között, akik szerint ezek a témák az országot érintő legjelentősebb kihívások között vannak, míg a magasabb iskolai végzettségűekről az identitásválság kapcsán mondható el ez. Településtípusok szerint nézve az abortuszt, az azonos neműek házasságát és az illegális bevándorlást inkább a kisebb lakosságszámú településeken tartják számon az országot érintő legjelentősebb kihívások között; a jövedelmi egyenlőtlenségekről elmondható, hogy Budapesten a többi településtípushoz képest kicsit alacsonyabb azoknak az aránya, akik a legfontosabb kihívások között említik.

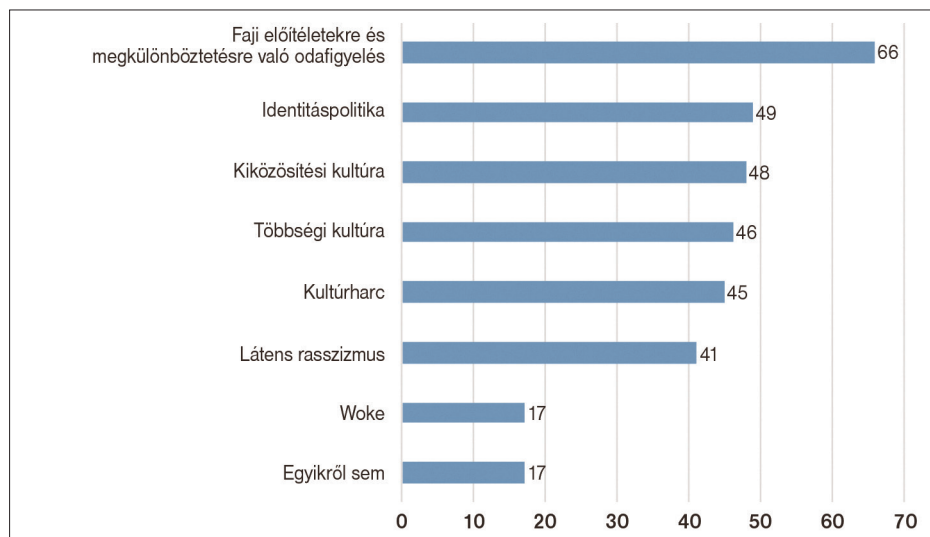
Korcsoportok szerint a fiatalok (30 év alattiak) az abortuszt, az idősebbek (50 és 59 év között, illetve különösen 60 év felett) az illegális bevándorlást és az azonos neműek házasságát, a 40 és 60 év közöttiek pedig az identitásválságot említik nagyobb arányban, mint a teljes populáció. A jövedelmi egyenlőtlenségeket igen hasonló arányban említik a különböző korcsoportokban, némileg a 30 és 39 év közöttiek emelkednek ki ebből a szempontból. Ez azt is mutatja, hogy nem igazolódott azon hipotézisünk, mely szerint a fiatalok tartanák fontosabbnak ezen témákat. Másik hipotézisünk arra vonatkozott, hogy a balliberális pártok szavazói vélekednek úgy, hogy ezek a kérdések a legfontosabb kihívások közé sorolhatók. Az eredmények azt mutatják, hogy ez sem igazolódott be: a kutatásunk idején parlamenti képvisellel rendelkező pártok szavazói közül a jobboldali-konzervatív Fidesz–KDNP szavazói vélekedtek leginkább úgy, hogy az abortusz, az illegális bevándorlás, az azonos neműek házassága, illetve az identitásválság napjaink legfontosabb kihívásai közé tartozik. Az abortusz és az illegális bevándorlás esetében legkevésbé a balliberális pártok (DK, Momentum, MSZP–Párbeszéd) szavazói vélekedtek így, míg az azonos neműek házasságának és az identitásválságnak az említett balliberális pártokhoz hasonlóan alacsony prioritást tulajdonítanak a Jobbik szavazói is. A jövedelmi egyenlőtlenségeket ugyanakkor a Fidesz–KDNP és az MSZP–Párbeszéd szavazói sorolták legkisebb arányban a hazánkat

érintő legnagyobb kihívások közé, míg a Jobbik, a DK és a Momentum szavazói voltak felülreprezentálva azok között, akik az egyik legnagyobb kihívásként tekintenek erre. Ezek az eredmények arra utalhatnak, hogy – feltételezésünkkel ellentétben – a vizsgált kérdések többsége az anti-woke-isták számára jelent nagyobb prioritást.

A woke-ideológiával összefüggésbe hozható fogalmak társadalmi ismertsége

Elemzésünk folytatásaként a woke-ideológiával összefüggésbe hozható különböző fogalmak ismertségét és az azokban való tájékozottságot vet-tük górcső alá: woke, faji előítéletekre és megkülönböztetésre való odafigyelés, többségi kultúra, látens rasszizmus, kiközösítési kultúra, kultúrharc, identitáspolitika. Az eredmények tanúsága szerint a tanulmány témáját képező woke-fogalomról relatíve kevesen hallottak vagy olvastak. A megkérdezettek mindössze 17 százaléka volt tisztában a fogalom jelen-tésével, míg a kitöltők zöme (83 százalék) számára ismeretlen a kifejezés. Ez az eredmény alátámasztja a korábban megfogalmazott hipotézisün-ket, miszerint Magyarországon a woke egy kevésbé ismert fogalom. Ezzel

2. ábra: A woke-ideológiával összefüggésbe hozható fogalmak ismertsége és a róluk való tájékozottság. Melyik kifejezésről hallott és/ vagy olvasott az alábbiak közül? (százalék, n = 20 013)

szemben a látens rasszizmust (41 százalék), a többségi és a kiközösítési kultúrát (46 és 48 százalék) már jóval nagyobb arányban ismerték a megkérdezettek. A kitöltők közel fele tisztában van a kultúrharc (45 százalék) és az identitáspolitikával (49 százalék) fogalmának jelentésével is. Végső soron mind közül a faji előítéletekre és megkülönböztetésre való odafigyelés a legismertebb kifejezés: a megkérdezettek kétharmada (66 százalék) volt tájékozott ezen a területen. Továbbá a válaszadók 17 százaléka vallotta azt, hogy a felsorolt fogalmak közül egyik sem ismerős számára. Jól látható tehát, hogy a woke-fogalom itthon, a köztudatban jelenleg kevésbé számít ismertnek. Ezzel szemben a faji előítélet és az azzal kapcsolatos megkülönböztetés sokkal inkább előtérben lévő téma a lakosság körében.

A továbbiakban az eddig ismertetett és vizsgált kifejezéseket vetettük össze szociodemográfiai változókkal. A vizsgált változók között szignifikáns összefüggés látható.

A felmérésünk alapján a legfiatalabb és a legidősebb korosztály az, amely kevésbé hallott a vizsgálatban szereplő fogalmakról. Ugyanakkor a 40 és 49 év közöttiek voltak a legtájékozottabbak. A 18–29 éves korosztály alig több mint tizede (12 százalék) hallott a woke-ról, ezzel ellentétben a negyvenesek 21 százaléka már olvasott a fogalomról. A cancel culture (kiközösítési kultúra) kapcsán szintén ez a tendencia figyelhető meg; a negyvenesek több mint a fele (55 százalék) ismerte az elnevezést, míg a legfiatalabbak kevésbé voltak tájékozottak (33,1 százalék). Mindezek alapján az a hipotézisünk, miszerint a fiatalok nagyobb arányban hallottak a woke, illetve a cancel culture kifejezésről, nem erősíthető meg. Az iskolázottság vonatkozásában az a tendencia figyelhető meg, hogy minél magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik valaki, annál inkább jellemző rá, hogy hallott vagy olvasott már a felmérésben szereplő fogalmakról. A nemek tekintetében a férfiak inkább hallottak vagy olvastak már az elnevezésekről, a nők kevésbé tájékozottak ezen a területen. A woke-fogalmat a férfiak 22 százaléka, míg a nők 13 százaléka ismeri. Általánosságban elmondható az is, hogy a városban, megyeszékhelyen és községben élők a fővároshoz képest kevésbé voltak tisztában az általunk felsorolt fogalmakkal. Továbbá felmérésünkéből az derül ki, hogy leginkább az ellenzéki pártokat preferálók körében jellemző a nagyobb tájékozottság, már ami a vizsgált témákat illeti. Az LMP-re, a Momentumra, a Kétfarkú Kutya Pártra, végül pedig a Demokratikus Koalícióra szavazók voltak leginkább járatosak az egyes fogalmakban. A Fidesz–KDNP-re szavazók a többi párthoz képest kissé háttérbe szorulnak e téren. Erre példa, hogy a tanulmány témáját képező woke-fogalmat a Momentumra és az LMP-re szavazók viszonylagos többsége nagyobb arányban ismerte, mint a Fidesz–KDNP-t támogatók. Általánosságban azok a megkérdezett-

tek, akik inkább az ellenzéki összefogásra szavaznának, nagyobb arányban hallottak már a vizsgált témákról, mint a Fidesz–KDNP-szavazók.

Mindemellett vizsgálatunk további fontos részét képezi a politikai ideológiák vizsgálata, amelynek során az egymással ellentétes nézetek (baloldali és jobboldali, liberális és konzervatív) szerinti különbségeket vettük górcső alá. A felméréshez két darab egytől hétig terjedő skálát használtunk, ahol az egyes jelezte azt, hogy az adott megkérdezett baloldali és liberális, míg a hetes a jobboldali és konzervatív válaszlehetőségeket. A négyes skálás válaszlehetőséget jelölőket középen állóknak neveztük el, továbbá a válaszmegtagadókat nem vettük a mintába. A könnyebb és átláthatóbb statisztikai elemzés érdekében egy csoportba soroltuk azokat a válaszadókat, akik inkább vagy teljes mértékben elköteleződnek az egyik vagy másik politikai/ideológiai értékrend⁴⁵ mellett. A liberálisokhoz képest a konzervatívok nagyobb arányban (20 százalék) hallottak már a woke fogalmáról, ugyanakkor mindössze 0,6 százalékpontos eltérés tapasztalható a két oldal között. A többségi kultúra (51 százalék) kapcsán szintén a konzervatívok voltak fölényben. Azonban a faji előítéleteket (70 százalék), a látens rasszizmust (48 százalék), a kiközösítési kultúrát (54 százalék) és az identitáspolitikát (56 százalék) illetően a magukat liberálisnak valló válaszadók voltak tájékozottabbak. A jobb- és a baloldali beállítottságuk összevetése során a korábbiakban leírtakhoz képest eltéréseket tapasztaltunk. A felmérésünkben a jobboldaliak 20 százaléka olvasott vagy hallott már a woke-ról, míg ugyanez a baloldaliak 17 százaléka igaz. Az olyan területeken, mint például a faji előítéletekre és megkülönböztetésre való odafigyelés (68 százalék) és a többségi kultúra (50 százalék), szintén a jobboldaliak vannak relatív többségben. Ezzel ellentétben a látens rasszizmus (46 százalék), a kiközösítési kultúra (53 százalék), a kultúrharok (52 százalék) és az identitáspolitika (54 százalék) terén a baloldali szavazók a tájékozottabbak.

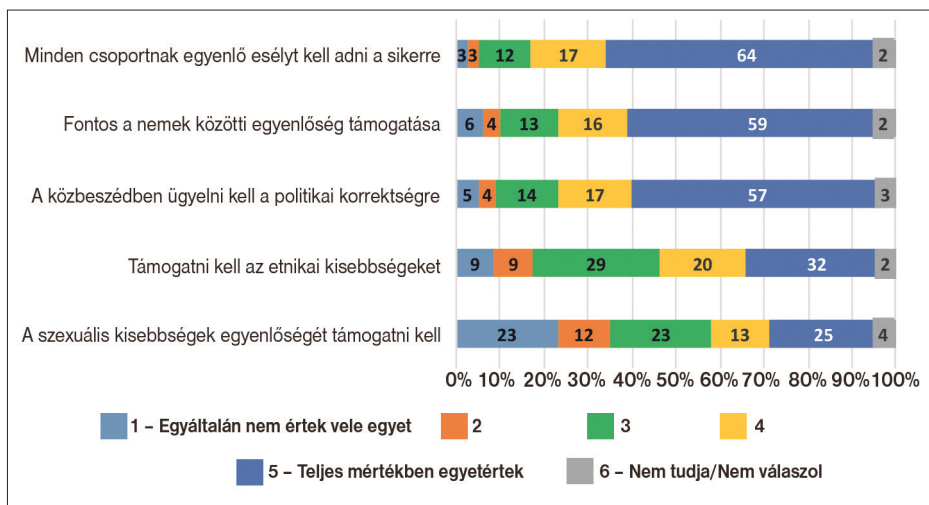
A woke-mozgalom általi célok fontossága a magyar társadalomban

A felmérésben szereplő, vonatkozó kérdésblokkban a különböző tételek a társadalmi hierarchia, az egyenlőség és a politikai korrektség kérdéseit feszegették. Elemzésünkbe olyan változókat vontuk be, melyek a

⁴⁵ Lásd liberális-konzervatív és baloldali-jobboldali ellentétek.

módszertani részben már ismertetett szempontok mentén összefüggésbe hozhatók a woke-mozgalom céljaival.

3. ábra: A woke-mozgalom céljaival kapcsolatos attitűdökkel való egyetértés (százalék, n = 20 013)

Az eredmények alapján, amennyiben a felsorolt állításokkal való egyetértést nézzük (összevonva az inkább egyetért és a teljes mértékben egyetért válaszarányokat), azt láthatjuk, hogy a döntő többség szerint (81 százalék) minden csoportnak egyenlő esélyt kell adni a sikerre. Ezt követően a nemek közötti egyenlőségnek van a válaszadók körében a legnagyobb támogatottsága (75 százalék). Ugyancsak a válaszadók szinte háromnegyede (74 százalék) gondolja úgy, hogy a közbeszédben ügyelni kell a politikai korrektségre. Azonban a nemek közötti egyenlőségtől eltérően jóval kisebb arány, ugyanakkor még mindig a válaszadók fele (52 százalék) látja úgy, hogy az etnikai kisebbségeket is támogatni kell. A megkérdezettek bő egyharmada (38 százalék) az, aki szerint a szexuális kisebbségeknek is egyenlőséget kell biztosítani. Ezek alapján a válaszadók részéről egyfajta támogató attitűdöt feltételezhetünk, ugyanakkor egyedül a nemek közötti egyenlőség támogatása van számottevő arányban jelen a társadalomban. Ezzel szemben az etnikai vagy szexuális kisebbségekhez való támogató viszonyulás kevésbé érzékelhető hazánkban.

Ezekből a változókból egy főkomponenst hoztunk létre, mely azt méri, hogy a woke-célokban milyen intenzitású az egyetértés. Ahhoz, hogy megvizsgáljuk, alkalmazható-e a módszer az általunk mérni kívánt

változókra, lekértük a Kaiser–Meyer–Olkin (KMO-) és Bartlett-tesztet. Az utóbbi azt vizsgálja, hogy az eljárásba bevont változóink nem korrelálatlanok-e, mivel az egymástól páronként független változók mögött nem találnánk látens struktúrát. A teszt szignifikáns lett, ami azt jelzi, hogy a mért változószett megfelel a követelményeknek, vagyis a változóink páronként nem függetlenek. Továbbá a vizsgált változószettünkben a parciális korrelációk is elfogadhatóan kicsik (KMO = 0,719).

1. táblázat: KMO- és Bartlett-teszt

KMO-teszt	0,719
Bartlett-teszt	0,000

A 13 itemből álló változószett azon változóit vettük be az elemzésünkbe, melyek összefüggésbe hozhatók a woke-mozgalom céljaival. Az eljárás során azokat a változókat tekintjük a főkomponens alkotóelemeinek, amelyeknek kommunalitása legalább 0,25. A táblázatból látszik, hogy az általunk vizsgálni kívánt öt változó elfogadható mértékben vesz részt a főkomponens kialakításában, így sikerült létrehozunk egy aggregált változót, amely a woke céljaival való egyetértés intenzitását méri. Az új, aggregált változónk, a főkomponens az eredeti öt változó információtartalmából 42 százaléknyi információt őrzött meg. Az eredeti változók 1-től 5-ig terjedő skálán voltak mérve, s az 5 jelentette a teljes egyetértést, az 1 pedig azt, hogy az adott cél nem fontos, így a későbbi elemzések során a főkomponens „nagy” értékei jelentik a woke céljaival történő erőteljesebb azonosulást.

2. táblázat: A főkomponens változóinak kommunalitása

A közbeszédben ügynöki kell a politikai korrektségre.	0,327
A szexuális kisebbségek egyenlőségét támogatni kell.	0,352
Fontos a nemek közötti egyenlőség támogatása.	0,427
Támogatni kell az etnikai kisebbségeket.	0,473
Minden csoportnak egyenlő esélyt kell adni a sikerre.	0,511

A woke-isták jellemzése

A fentebb elemzett változókból létrehozott woke-indikátor és a regresszióanalízis segítségével megvizsgáltuk, hogy mely változók magyarázzák a woke-mozgalom céljaival való egyetértést (függő változó). Számos demográfiai és a woke-ideológiával kapcsolatos kérdést bevontunk az elem-

zésbe. Azokat a változókat jelöljük és fejtjük ki bővebben a továbbiakban, melyek értéke szignifikáns, és ezáltal hatással vannak a woke-célokkal történő azonosulás mértékére.

3. táblázat: Koefficiensek

	Standardizált koefficiens béta	Szignifikanciaszint
Konstans		0,018
Életkor	0,182	0,000
Nem	0,069	0,000
Végzettség	0,071	0,000
Szubjektív anyagi jólét	-0,032	0,000
Szubjektív társadalmi csoport	-0,021	0,007
Liberális (1) - konzervatív (7) tengely	-0,120	0,000
Baloldali (1) - jobboldali (7) tengely	-0,123	0,000

A regresszioanalízis eredményei szerint a woke-mozgalom céljaival való egyetértés (függő változó) intenzitására az életkor, a nem, az iskolai végzettség, a szubjektív anyagi jólét, a társadalmi csoport önbesorolás alapján, valamint a politikai ideológiai tengelyeken elfoglalt hely van hatással. Ugyanakkor szükséges megemlíteni, hogy az elemzésbe bevont változók magyarázó értékét kifejező R^2 mindössze 6,9 százalék, ami meglehetősen alacsony magyarázott hányadnak számít. Ugyanakkor a regresszió szignifikáns – igaz, csekély százalékban –, de így az elemzésbe bevont változók hatását az alapsokaságra érvényesnek kell tekintenünk.

A standard béta értékek alapján a woke-istákat így jellemezhetnénk a vizsgált demográfiai paraméterek mentén: leginkább nők, magasabb iskolai végzettségűek, idősebb életkori csoportba tartoznak, jobb anyagi helyzetben vannak, önbevallásuk szerint inkább alacsonyabb társadalmi státuszúak, valamint közelebb áll hozzájuk a politikai baloldal és a liberális ideológia.

Mindezek alapján az életkort és a woke-célok iránt érzett szimpátiát vizsgáló hipotézisünket cáfolnunk kell, mivel az eredményekből azt láthatjuk, hogy a fiatalokkal szemben inkább a középkorú és idősebb korosztály ért egyet a társadalmi csoportok egyenlőségét támogató törekvésekkel. A másik, politikai beállítódásra vonatkozó feltevésünk azonban helyesnek bizonyult. A vonatkozó eredmények azt erősítik, hogy a politikai baloldalon elhelyezkedőkhöz, valamint a liberális értékeket vallókhoz közelebb állnak a woke-mozgalom céljai.

Regresszióanalízissel továbbá azt is megvizsgáltuk, hogy a woke-hoz kapcsolt egyes fogalmak ismerete hogyan befolyásolja a woke-célokkal való azonosulás mértékét (független változó). Függő változóink az alábbi, woke-hoz kapcsolt fogalmak voltak: woke, faji előítéletekre és megkülönböztetésre való odafigyelés, látens rasszizmus, kiközösítési kultúra, kultúrharc és identitáspolitiká. Érdekes, hogy maga a woke kifejezéssel kapcsolatos tájékozottság nem lett szignifikáns (regresszió szig. = 0,757), így nem állapíthatjuk meg, hogy ha valaki hallott vagy olvasott a woke-ról, az közelebb állna magához a mozgalomhoz. Emellett a többi vizsgált fogalomban való jártasság ugyan szignifikáns lett, de csupán elenyésző, 1 százalékos magyarázó erővel bír a woke-célokkal történő azonosulás terén. Így tulajdonképpen a woke-célokhöz társított szimpátiát nem magyarázza érdemben az ideológiához köthető, általunk vizsgált fogalmak ismerete.

Emellett ugyanazzal a módszerrel megvizsgáltuk azt is, hogy az általunk felsorolt társadalmi kihívások megítélésére milyen mértékű hatást gyakorol a woke-mozgalom céljai iránti szimpátia. A függő változóink az alábbiak voltak: abortusz, munkanélküliség, illegális bevándorlás, oktatás, azonos neműek házassága, környezetvédelem, társadalombiztosítás, egészségügy, államadósság, lakhatás, jövedelmi egyenlőtlenségek, adók, identitásválság. A környezetvédelem kivételével az általunk felsorolt valamennyi tényező megítélésére hatással van a woke-szimpátia, igaz, ezen tényezőkre is rendkívül csekély mértékben ($R^2 < 1$ százalék). Mindösszesen az oktatás helyzetének negatív megítélése mentén regisztráltunk 1,5 százalékos, ugyancsak alacsony magyarázó erőt. Vagyis sem a társadalmi kihívások megítélésének tekintetében, sem a woke-mozgalommal kapcsolatos fogalmakról való tájékozottságban nincs meghatározó szerepe a különböző társadalmi csoportok egyenlőségi törekvései – elvi síkon történő – támogatottságának.

Összefoglalás

Elemzésünk eredményei azt mutatják, hogy a woke-ideológiához tartozó fogalmak Magyarországon kevésbé számítanak ismertnek. A leíró statisztika alapján kijelenthető, hogy az egyes vizsgált fogalmak közül a woke volt a legkevésbé jelen a köztudatban. A megkérdezettek 83 százaléka nem ismerte a fogalmat, ami lényegesen nagyobb arány, mint Nagy-Britanniában (a brit felmérés szerint a britek 59 százaléka nem volt tisztában a fogalom jelentésével). A középkorúak, a férfiak, a magasabb iskolai

végzettségűek, a fővárosban élők, az ellenzéki pártokat preferálók és a jobboldaliak tájékozottabbak a fogalommal kapcsolatban.

A woke-mozgalom általi célokkal kapcsolatos attitűdök vizsgálata alapján kettősség figyelhető meg. Míg jelentős támogatást élveznek azon elvek, melyek szerint minden csoportnak egyenlő esélyt kell adni, hogy fontos a nemek közötti egyenlőség támogatása, valamint a közbeszédben ügyelni kell a politikai korrektségre, addig az etnikai kisebbségek támogatásával a lakosság alig több mint fele, a szexuális kisebbségek egyenlőségének támogatásával pedig a válaszadók csak bő egyharmada ért egyet.

Kutatásunk fókuszában az állt, hogy megvizsgáljuk, hogyan lehetne jellemezni a hazai woke-istákat az egyes demográfiai és értékrendi paraméterek mentén. Ennek érdekében létrehoztunk egy woke-indikátort, aminek segítségével regresszióanalízissel meg tudtuk vizsgálni az egyes társadalmi csoportok woke-ideológiával kapcsolatos attitűdjeit. Ez alapján megállapítható, hogy Magyarországon a woke-istákat így jellemezhetnénk: jellemzően nők, magasabb iskolai végzettségűek, idősebb életkori csoportba tartoznak, jobb anyagi helyzetben vannak, önbevallásuk szerint inkább alacsonyabb társadalmi státuszúak, valamint közelebb áll hozzájuk a politikai baloldal és a liberális ideológia.

Mindezek tudatában azt mondhatjuk, hogy a hipotéziseink igazolódtak a woke-fogalom alacsonyabb ismertségének vonatkozásában, illetve politikai és ideológiai szempontból is, amely szerint a baloldaliak és a liberálisok állnak közel ehhez az ideológiához. Ugyanakkor életkor tekintetében várakozásunkkal ellentétes eredményt kaptunk: az eredmények nem a fiatalabb, hanem az idősebb korcsoport felülreprezentáltságát mutatják a woke-isták között. Elemzésünk egyik legérdekesebb pontjának az a felismerés számít, hogy a magyar társadalomban a woke-izmus nem kifejezetten tudatos, hanem sokkal inkább egy intuitív állapot, minekután – bár a lakosság mindössze 17 százaléka hallott a fogalomról – a woke-mozgalomhoz társított célkitűzések ennél jelentősen nagyobb támogatottságot élveznek.

Irodalom

[sz. n.] 2018: Timeline: The Black Lives Matter movement. *ABC News*. <https://www.abc.net.au/news/2016-07-14/black-lives-matter-timeline/7585856?nw=0&r=HtmlFragment> Letöltve: 2022. október 14.

[sz. n.] 2021a: George Floyd halála felnyitotta az afroamerikaiak szemét. *Index*. <https://index.hu/kulfold/2021/05/25/egy-evvel-george-floyd-halala-utan-a-rendorsegi-reform-meg-varat-magara/> Letöltve: 2022. október 14.

[sz. n.] 2021b: Orbán: Mi be vagyunk oltva a „woke-vírus” ellen. *Hirado.hu*. <https://hirado.hu/belfold/cikk/2021/09/23/orban-mi-be-vagyunk-oltva-a-woke-virus-ellen#> Letöltve: 2022. október 14.

[sz. n.] 2022a: A Cambridge Dictionary hivatalos oldalán megjelent információk alapján. Cambridge University Press. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/cancel-culture> Letöltve: 2022. október 14.

[sz. n.] 2022b: A Cambridge Dictionary hivatalos oldalán megjelent információk alapján. Cambridge University Press. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/culture-war> Letöltve: 2022. október 14.

[sz. n.] 2022c: How US ‘wokeness’ became a right-wing cudgel around the world. *France24*. <https://www.france24.com/en/live-news/20220301-how-us-wokeness-became-a-right-wing-cudgel-around-the-world> Letöltve: 2022. október 14.

Békés, Márton 2022: Kultúrharc Magyarország ellen. *XXI. Század Intézet*. <https://www.xxiszaszadintezet.hu/kulturharc-magyarorszag-ellen/> Letöltve: 2022. október 14.

Botond, Bálint 2022: A kultúrávesztés következménye. *Magyar Nemzet*. <https://magyarnemzet.hu/velemeney/2022/01/a-kulturavesztes-kovetkezménye> Letöltve: 2022. október 14.

Cammaerts, Bart 2022: The abnormalisation of social justice: The ‘anti-woke culture war’ discourse in the UK. *Discourse & Society*, <https://doi.org/10.1177/09579265221095407> Letöltve: 2022. október 14.

Caulcutt, Clea 2022: France’s culture wars reignited after Macron appoints ‘woke’ minister. *Politico*. <https://www.politico.eu/article/france-culture-war-emmanuel-macron-government-woke-minister-pap-ndiaye-education-reform/> Letöltve: 2022. október 14.

Ching Velasco, Joseph 2020: You are cancelled: Virtual collective consciousness and the emergence of cancel culture as ideological purging. *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, 12(5), 48–68. <http://rupkatha.com/V12/n5/riocls21n2.pdf>

Cox Edmondson, Vickie – Edmondson, Brandy S. – Perry, Tonya B. 2019: Stay woke: The Black Lives Matter movement as a practical tool to develop critical voice. *Communication Teacher*, 33(4), 298–303. <https://doi.org/10.1080/17404622.2019.1575433>

De Pinto, Jennifer 2021: CBS News poll: Widespread agreement with Chauvin verdict. *CBS News*. <https://www.cbsnews.com/news/chauvin-verdict-opinion-poll/> Letöltve: 2022. október 14.

Füredi, Frank 2021: Magyarország a woke gyarmatosítók célkeresztjében. *XXI. Század Intézet*. <https://www.xxiszaszadintezet.hu/frank-furedi-magyarorszag-a-woke-gyarmatositok-celkeresztjeben/> Letöltve: 2022. október 14.

Hill, Evan – Tiefenthäler, Ainara – Triebert, Christiaan – Jordan, Drew – Willis, Haley – Stein, Robin 2020: How George Floyd Was Killed in Police Custody. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2020/05/31/us/george-floyd-investigation.html> Letöltve: 2022. október 14.

Ho, Arnold K. – Sidanius, Jim – Kteily, Nour – Sheehy-Skeffington, Jennifer – Pratto, Felicia – Henkel, Kristin E. – Foels, Rob – Stewart, Andrew L. 2015: The nature of social dominance orientation: Theorizing and measuring preferences for intergroup inequality using the new SDO7 scale. *Journal of Personality and Social Psychology*, 109(6), 1003–1028. https://eprints.lse.ac.uk/88104/1/Ho_et_al_in_press_JPSP_The_Nature_of_Social_Dominance_Orientation.pdf

Kiss, Károly 2021: Woke: a kapitalizmus végállomása. *Magyar Nemzet*. <https://magyarnemzet.hu/velemeney/2021/12/woke-a-kapitalizmus-vegal-lomasa> Letöltve: 2022. október 14.

Lander, Vini 2021: Structural racism: what it is and how it works. *The Conversation*. <https://theconversation.com/structural-racism-what-it-is-and-how-it-works-158822> Letöltve: 2022. október 14.

Leung, Rebecca – Williams, Robert 2019: #MeToo and Intersectionality: An Examination of the #MeToo Movement Through the R. Kelly Scandal. *Journal of Communication Inquiry*, 43(4), 349–371. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0196859919874138?journalCode=jcia><https://doi.org/10.1177/0196859919874138>

Luk, Johnny 2021: Why 'woke' became toxic. *Aljazeera*. <https://www.aljazeera.com/opinions/2021/6/24/what-is-woke-culture-and-why-has-it-become-so-toxic> Letöltve: 2022. október 14.

Mason, Rowena – Elgot, Jessica – Allegretti, Aubrey 2021: Conservatives take aim at cancel culture and ‘woke aggression’. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/politics/2021/oct/03/conservatives-take-aim-at-cancel-culture-and-woke-aggression> Letöltve: 2022. október 14.

Ni, Preston 2021: What Are Overt and Covert Types of Racism? *Psychology Today*. <https://www.psychologytoday.com/us/blog/communication-success/202111/what-are-overt-and-covert-types-racism> Letöltve: 2022. október 14.

Rhodes, Carl 2022: *Woke Capitalism: How Corporate Morality Is Sabotaging Democracy*. 1st ed. Bristol University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv21zp20t>.

Romano, Aja 2020: A history of “wokeness”. *Vox*. <https://www.vox.com/culture/21437879/stay-woke-wokeness-history-origin-evolution-controversy> Letöltve: 2022. október 14.

Sajtos, László – Mitev, Ariel 2007: *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Budapest, Alinea Kiadó.

Schiffer, András 2022: Je suis Idrissa Gueye! *Azonnali*. https://azonnali.hu/cikk/20220522_cim Letöltve: 2022. október 19.

Shennan, Rhona 2022: What does woke mean? Definition of woke culture in 2022 - and what critics mean by ‘woke police’. *NationalWorld*. <https://www.nationalworld.com/whats-on/arts-and-entertainment/what-does-woke-mean-definition-woke-culture-2022-3215758> Letöltve: 2022. október 14.

Smith, Allan – Kapur, Sahil 2021: Republicans are crusading against ‘woke’. *NBC News*. <https://www.nbcnews.com/politics/congress/republicans-are-crusading-against-woke-n1264811> Letöltve: 2022. október 14.

Smith, Matthew 2021: What does ‘woke’ mean to Britons? *YouGov*. <https://yougov.co.uk/topics/politics/articles-reports/2021/05/18/what-does-woke-mean-britons> Letöltve: 2022. október 14.

Székelyi, Mária – Barna, Ildikó 2008: *Túlélőkészlet az SPSS-hez – Többváltozós elemzési technikákról társadalomkutatók számára*. Budapest, Typotex.

Szerencsés D., Márton 2022: Az NGO-világgal kötött legkisebb deal is halálos ítéletet jelent bármelyik politikai erő számára – interjú Schiffer Andrással és Békés Bencével. *Hirado.hu*. <https://hirado.hu/cikk/2022/08/02/az-ngo-vilaggal-kotott-legkisebb-deal-is-halalos-iteletet-jelent-barmelyik-politikai-ero-szamara-interju-schiffer-andrassal-es-bekes-bencevel#> Letöltve: 2022. október 19.

Szijártó, Imre 2022: Elvtársak, ezt benéztük: a baloldal esete az autoriter járványkezeléssel. *Mérce*. <https://merce.hu/2022/01/22/elvtar>

sak-ezt-beneztuk-a-baloldal-esete-az-autoriter-jarvanykezelessel/ Letöltve: 2022. október 19.

Tikkanen, Amy – Duignan, Brian – Rodriguez, Emily 2022: Black Lives Matter. International activist movement. *Encyclopædia Britannica, Inc.* <https://www.britannica.com/topic/Black-Lives-Matter> Letöltve: 2022. október 14.

Tóth, Loretta 2021: Franciaország nem kér a woke kultúrából. *Magyar Nemzet.* <https://magyarnemzet.hu/kulfold/2021/10/franciaorszag-nem-ker-a-woke-kulturabol> Letöltve: 2022. október 14.

Zavattaro, Staci M. 2022: How “woke” became weaponized in the culture wars. *USAPP – American Politics and Policy.* <https://bit.ly/3IKFA7I> Letöltve: 2022. október 14.

Zavattaro, Staci M. – Bearfield, Dominic 2022: Weaponization of Wokeness: The Theater of Management and Implications for Public Administration. *Public Administration Review*, 82(3), 585–593. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/puar.13484>

Belhaj Abdessamad – Speidl Bianka
*Migráció és élelmiszerválság az új,
multipoláris világrendben*

A 2022. február 24-én kezdődött orosz–ukrán háború, amelynek gyökerei az Egyesült Államok által támogatott 2014-es Majdan-puccsig – tágabb értelemben pedig egészen a hidegháborút követő NATO-expanzióig – nyúlnak vissza, új globális geopolitikai rendet eredményezett. A többpólusú világban Oroszország, Kína, India, Brazília, Törökország, Irán és más európai, ázsiai, latin-amerikai és afrikai regionális szereplők versenyeznek az Egyesült Államokkal, Franciaországgal és Nagy-Britanniával különböző stratégiai kérdésekben, amint azt többek között a BRICS-együttműködés keretei és céljai is világosan jelzik. Az Egyesült Államok és nyugat-európai szövetségesei már nem uralják a világot és nem határozzák meg a nemzetközi politika napirendjét. Hosszú távon ez azt jelentheti, hogy Oroszország és Kína teret enged egy új hidegháborúnak, amelynek során a régió kis államai szuverenitást és gazdasági függetlenséget követelhetnek az amerikai befolyás háttérbe szorításával. Ennek jelei Afrika egyes országaiban már egyértelműen tapasztalhatók.¹ Különösen Kína törekszik arra, hogy gazdasági befolyását erősítse Afrikában.²

A többpólusú világ megszületése nem jár azonnali változásokkal a migrációs mozgások tekintetében, de úgy tűnik, hogy a nagy politikai és gazdasági átalakulások a migrációt ösztönző tendenciáknak kedveznek. Az elkövetkező évek migrációs mozgásának felvázolásához figyelembe kell vennünk olyan új tényezőket, mint Európa gazdaságának válsága, a balkáni államok megosztottsága az Oroszországhoz fűződő kapcsolatokat vonatkozásában, a militarizált migráció és a kialakulóban lévő globális élelmiszerválság. Tanulmányunkban ezeket a jelenségeket vizsgáljuk a globális migráció konfigurációjában.

¹ Euronews 2022.

² Maru 2019; NguyenHuu–Schwiebert 2019.

Militarizált migráció

Az egyik első lehetséges feszültséggóc, amely a folyamatban lévő globális geopolitikai változások közepette felbukkan, a migráció militarizálása. Ez a fogalom azt az egyre elterjedtebb gyakorlatot jelzi, amikor egyes országok a menekült- és migrációs táborokon belül fiatalokat toboroznak, hogy a világ különböző pontjain harcoljanak. A jelenség a közelmúltban vált aggasztóvá, amit jól érzékeltet, hogy az Európai Unió a palesztin Akram Mohamed Al-Saltit, a Palesztin Felszabadítási Hadsereg főparancsnokát és Abu Hani Shamot, a rezsim hadseregének egykori tisztjét, a Damaszkusz déli régióiban működő 'Umaria Szövetség jelenlegi vezetőjét kiemelten veszélyes személyként jelölte meg, mert palesztinokat és szíreket toboroztak, hogy Ukrajnában és Líbiában harcoljanak Oroszország oldalán.³ Az elmúlt évtizedben Irán is felhasználta a militarizált migrációt arra, hogy a területén élő síita afgán bevándorlókból megalakítsa a Fatemijún Brigádot azzal a céllal, hogy katonai műveleteket hajtson végre Irakban és Szíriában.⁴ Törökország szintén gyakran toboroz szíriai migránsokat és menekülteket, hogy zsoldosként harcoljanak Líbiában.⁵ Az Ukrajnában jelenleg zajló háború lehetőséget kínálhat a bevándorlók zsoldosként való toborzására, mivel sem Washington, sem Kijev nem tud több ukránt mozgósítani, s már eddig is több száz zsoldost toboroztak a Kaukázusból.

Megosztottság a balkáni útvonal országában

A 2022. április 24-én tartott szlovén parlamenti választásokon a Robert Golob vezette baloldali és liberális pártok koalíciója meglepő győzelmet aratott, felkorbácsolva az oroszellenes érzelmeket. Ez az ukrajnai háborút követő szlovén kormányváltás felelevenítette a Balkánon az oroszbarát Szerbia és az oroszellenes Szlovénia közötti ellentéteket. A Golob-kormány elkötelezettséget mutatott az EU iránti hűség politikája és a visegrádi tömbtől való eltávolodás mellett.⁶ Az új szlovén kormány a migrációt az unió számára fontos kihívásnak nevezte, hangsúlyozva, hogy átfogó

³ Council of The European Union 2022.

⁴ Globalsecurity [é. n.].

⁵ Sanders–Salameh 2020.

⁶ Sloveniatimes 2022a.

menekültügyi, migrációs és integrációs politikára van szükség, amely megkönnyíti az illegális migráció nyomására adott megfelelő válasz megtalálását, és a szabályozott bevándorlást.⁷ Más szóval, a szlovén kormány támogatja az EU „félíg nyitott, félíg zárt ajtós” migrációs politikáját, a migrációs beáramlás „terelésével” és a terhek megosztásával, feladva a korábbi szlovén korlátozó politikát. Június elején Golob kormánya 2022 egyik prioritásává tette a 196 kilométer hosszan húzódó kerítés eltávolítását a horvát határról.⁸ Az új kormány az illegális migráció kezelése érdekében a civil szervezetekkel is együtt kíván működni.⁹ A szlovén kormány bagatellizálja az új, nyitott migrációs politika biztonsági kockázatait.¹⁰

A szlovén kerítés lebontásának lelkes üdvözlése a legtöbb európai diplomáciai és médiaközegeben jól mutatja a balkáni migrációs útvonal fontosságát és az általa képviselt geopolitikai téteket. A szlovén döntésnek következményei lesznek az egész balkáni régióra, különösen Horvátországra nézve. Andrej Plenković horvát miniszterelnök szerint a szögesdrót kerítés eltávolítása jó döntés a szlovén kormány részéről.¹¹ Ez egy pragmatikus reakció, mivel Plenković gazdasági együttműködést kíván kialakítani az új szlovén kormánnyal. Ha azonban az illegális migránsok hulláma Boszniából Horvátországon keresztül áramlik majd Szlovéniába, nem valószínű, hogy Horvátország továbbra is örömmel fogadná a szlovén kerítés lebontását. Horvátországot egyelőre a konzervatív HDZ (Horvát Demokratikus Unió) párt vezeti, amely 2016 óta van kormányon, és mandátuma 2024-ig szól. Szerbiában és Boszniában évek óta illegális migránsok ezrei tartózkodnak, s a szlovén kerítés lebontása még több illegális bevándorlót vonzhat a balkáni útvonalra, ami tovább destabilizálhatja a balkáni régiót.

A balkáni geopolitikai feszültségek másik forrása a Szerbia és Koszovó között a közelmúltban kiéleződött feszültségek.¹² Oroszország és a NATO politikai részvételével a balkáni régió instabilitását mutatják. Amennyiben Koszovóban fellángol a konfliktus, az destabilizálja Albániát és Szerbiát, ami az illegális migrációs hálózatoknak kedvezhet. Ha Szerbia a NATO nyomásával szembesül, akkor a migrációs dömpinget is kihasználhatja és migránsokat küldhet a magyar, román és horvát határok felé.

⁷ *Idem.*

⁸ Sloveniatimes 2022c.

⁹ *Idem.*

¹⁰ Sloveniatimes 2022b.

¹¹ Hina 2022.

¹² Taylor 2022.

Szíria átalakítása: új szövetség Törökország és Oroszország között

Az ukrajnai háború következményeként két jelentős geopolitikai változás történt, mindkettő Szíriát és a migrációs kockázatokat érinti. Egyrészt Oroszország és Törökország az ukrajnai háború kitörése óta új szövetségre lépett. Az energiaellátás, az élelmiszer-, a fegyverkereskedelem, a Törökországot 2018 óta sújtó gazdasági válság, Szíria és a Fekete-tenger biztonsága közelítette az orosz és török érdekeket az amerikai külpolitikával és gazdasági szankciókkal szemben.¹³ Globális értelemben Oroszország eurázsiai ambíciói és az orosz–kínai gazdasági rendre való törekvés részleges szövetségre lép a török eurázsianizmus célkitűzéseivel.¹⁴ Másrészt Törökország az Oroszországgal kötött szövetségének eredményeképpen megváltoztatta szíriai politikáját. Ezt jól érzékelteti Mevlüt Çavuşoğlu török külügyminiszter kijelentése, hogy országa törekszik kiegyezni az ellenzékkel és a rezsimmel, illetve tartós békét teremteni Szíriában.¹⁵ Törökország felhagyott a Szíria felosztására vonatkozó, 2011 óta érvényben lévő tervével, és most egy erős szíriai kormányzatot követel, amely Szíria minden szegletét képes ellenőrizni.¹⁶ Törökország ellenségei Szíriában az Egyesült Államok által támogatott kurd milíciák és a síita milíciák, amelyeket Irán támogat.¹⁷ Törökország vélhetően azért választotta Oroszországot szövetségesnek Szíriában, hogy bizonyos biztonsági garanciákat kapjon Észak-Szíriában, különösen a kurd milíciák visszaszorítása érdekében.

Mivel Törökország taktikát vált Szíriában, és megerősíti kapcsolatait Oroszországgal, migrációs politikájában is módosulás következhet be. Törökországban 2023-ban választások lesznek, a szír menekültek ügye pedig kampánytéma. A migrációs színtéren három jelét látjuk ennek a változásnak. Derya Yanık török családügyi és szociális miniszter 2022. augusztus elején kijelentette, hogy 2023-ra minden szírnek el kell hagynia Törökországot.¹⁸ A török kormány e döntése megerősíti azokat a nyár elején bejelentett terveket, amelyek szerint egymillió szíriai lakost telepítenének Észak-Szíriába. Másodszor, ha Szíria és Törökország normalizálja

¹³ Özdemir 2022.

¹⁴ Colakoğlu 2019.

¹⁵ Soyulu 2022.

¹⁶ *Idem*.

¹⁷ MEMO 2022.

¹⁸ The National 2022.

kapcsolatait, Oroszország szponzorálásával Törökország hazatoloncolhatja a szíreket. Egy ilyen forgatókönyvhöz azonban számos gazdasági feltétel teljesülésére és Damaszkusz elkötelezettségére van szükség, hogy visszafogadja állampolgárait, valamint az érintett menekültek együttműködési szándékára. Harmadszor, Törökország kezdeményezheti az EU–Törökország migrációs megállapodás újratárgyalását, nyomást gyakorolva az EU-ra az Oroszországgal kötött szövetség részeként. A Görögországgal fennálló feszültséget vagy a Törökországba – különösen Afganisztánból – érkező illegális migránsok növekvő számát ürügyként használhatja fel arra, hogy több pénzt követeljen a migránsok megfékezésére. Erős jelzés az, hogy 2022 első felében mintegy 115 ezer illegális migráns lépett be az Európai Unió területére, ami 84 százalékkal több, mint az előző év azonos időszakában.¹⁹

Egy „migrációs háború” kilátásai

A 2021–2022-es belorusz–európai uniós határválság az illegális migráció miatti geopolitikai feszültségek egyik fő forrásává tette Fehéroroszországot. Ez a feszültség Litvániát és Lengyelországot közvetlenül érinti. Az ukrajnai háború két fontos változást hozott Fehéroroszország geopolitikájában. Először is, bár Fehéroroszország még nem vett részt közvetlenül a konfliktusban, logisztikailag és politikailag támogatja Oroszországot, aminek következtében nyugati szankciók sújtják. Egyelőre jelentősen visszaesett az illegális migránsok határátkelése Fehéroroszországból Lengyelországba és Litvániába az ukrajnai háború, valamint a Fehéroroszországba és Oroszországba való beutazásra vonatkozó korlátozások és a határok megerősítése miatt. Uniós nyomásra számos tranzitország és légitársaság sem engedélyezi számukra az utazást, Szíriában és Irakban szinte egyáltalán nem adnak ki turistavízumot Fehéroroszországba.²⁰ Mindezek ellenére szórványos átkelési kísérleteket rendszeresen tesznek illegális bevándorlók kisebb csoportjai.²¹ Elmondható tehát, hogy az ukrajnai háború pillanatnyilag befagyasztotta a fehérorosz migrációs válságot, mivel Fehéroroszország minden figyelmét az ukrajnai háborúra össz-

¹⁹ Frontex 2022a.

²⁰ al-Hijra ila Belarusia. https://www.youtube.com/watch?v=v_f50QQUox8

²¹ Frontex 2022b.

pontosítja, és nem engedheti meg magának, hogy illegális migránsokat mozgósítson a nyugati szomszédaival közös határra, mivel ez növelheti a feszültséget a régióban.

Lengyelország és különösen Litvánia is aktívan támogatja Ukrajnát Oroszországgal szemben, amire válaszul Moszkva a migrációs nyomást fegyverként használhatja Lengyelország és Litvánia destabilizálására. Ebből a célból Oroszország megnyithatja útvonalait az Irakból, Szíriából vagy Afganisztánból érkező bevándorlók előtt, és Fehéroroszországba irányíthatná őket, ami nyomásgyakorlási eszköz lenne nyugati ellenfeleire, különösen Lengyelországra, amely már most is súlyos válsággal néz szembe, mivel megközelítőleg másfél millió ukrán menekültet kell ellátnia.²² 2022 augusztusában a lengyel kormány azzal vádolta Oroszországot és Fehéroroszországot, hogy mesterséges migrációs útvonallal destabilizálják a lengyel határt, és egyben tesztelik a lengyel külső határok védelmére vonatkozó biztonsági eljárásokat.²³ Ez jelzés lehet arra, hogy mi lesz Oroszország és Fehéroroszország migrációs stratégiája a következő hónapokban vagy években.

Finnország mint új migrációs útvonal

Az ukrajnai háború kitörése előtt Finnország aggódott amiatt, hogy Oroszország kihasználja 1340 kilométeres közös határukat és egy migrációs hadviselés áldozatává válik.²⁴ Finnország biztonsági intézkedések tekintetében nincs felkészülve az illegális migránsok áramlásának kezelésére. Finnország és Svédország geopolitikai helyzete gyökeresen megváltozott, amióta felhagytak a semlegességgel és teljes jogú tagként kérték felvételüket a NATO-ba, valamint anyagilag és katonailag is támogatták Ukrajnát. Oroszország most már ellenséggé tekint rájuk és számos „puha” eszközt bevet, hogy destabilizálja őket. 2022 júliusában a finn parlament törvényt fogadott el arról, hogy erősebb kerítéseket építsen az Oroszországgal közös határon, attól tartva, hogy Moszkva politikai nyomásgyakorlásra használhatja a migrációt.²⁵

²² UNHCR [é. n.].

²³ Spokesman for the Minister Coordinator of Special Services 2022.

²⁴ Mac Dougall 2021.

²⁵ Guardian 2022.

A jelenlegi finnországi baloldali kormány és oroszellenes programja, többek között az oroszok vízumkiadásának leállítására irányuló uniós kampány²⁶ visszafelé süllhet el; 2022 júliusában az oroszok személyforgalma az Oroszország és Finnország közötti határátkelőhelyeken 38 százalékkal nőtt.²⁷ Az Oroszország és a NATO közötti hibrid háború azonban valószínűleg a migrációra is kiterjed majd, és Oroszországnak ebben a tekintetben óriási előnye van, míg Nyugat-Európa rendkívül sebezhető. Finnországnak 555 km hosszú a határa Svédországgal, amely az illegális migránsok egyik kiemelt célpontja. Finnország és Svédország egyaránt komoly problémákkal küzd a bevándorlók integrációjában, amint azt a 2022-es svédországi zavargások is érzékeltették. Az orosz geopolitika egyik taktikája a semlegesség helyett az elköteleződést választó államok esetében a migráció fegyverként való felhasználása lehet.²⁸

Az élelmezésbiztonság és a nemzetközi migráció összefüggései

Az ukrajnai háború előtt, 2020-ban megközelítőleg ötven ország búzaimport-szükségletének legalább 30 százaléka az Orosz Föderációból és Ukrajnából származott, közöttük huszonhat ország búzabehozatalának több mint felét így biztosította, harminchat pedig a világ legkiszolgáltatottabb és legszegényebb államai közé tartozik. Ezekben az országokban az élelmiszer-infláció 15 százalékos vagy annál magasabb, a családok pedig jövedelmüknek akár 50 százalékát is élelmiszerre költik.²⁹ Mivel a világ népességének mintegy 35 százaléka számára a búza az elsődleges alapélelmiszer, ez a háború többszörös hatással van a globális piacokra és az élelmezésbiztonságra, különösen pedig az alacsony jövedelmű, élelmiszerimporttól függő térségek lakosságát sújtja. Helyettesítő beszerzési forrást találni a világméretű élelmiszerhiány ismeretében nem jelent rövid távú problémát, ám békeidőben is áremelkedéssel jár. Az alternatív megoldások keresésekor azonban nemcsak a kivitel mennyisége, hanem a felvásárló országok gazdasági ereje is meghatározó. Jelenleg az alacsony jövedelmű országok 60 százalékát

²⁶ Financial Times 2022.

²⁷ Schengen Visa Info 2022.

²⁸ Braw 2022.

²⁹ Husain 2022.

fenyegeti az adósságválság magas kockázata, szemben a 2015-ös 30 százalékkal, s ezek egy része már most a fizetéseképtelenség küszöbén áll. Az ENSZ Globális Válságkezelő Munkacsoportjának értékelése szerint mintegy 1,7 milliárd ember szenvedhet nagymértékben az élelmiszer-biztonság, az energiaárak és az adósságterhek radikális emelkedése miatt.

A hatások azonban sokkal súlyosabbak lesznek a világ azon országában, ahol az élelmiszerek a fogyasztói kiadások több mint 40 százalékát teszik ki.³⁰ Macky Sall szenegáli elnök, az Afrikai Unió elnöke a France 24-nek adott interjújában arra figyelmeztetett, hogy az éhínség az egész kontinenst destabilizálhatja.³¹ Egy 2022-ben, tizenöt afrikai ország fiataljai körében végzett felmérés szerint egyre több afrikai fiatal tervezi, hogy elhagyja hazáját és északra vándorol. Afrika lakosságának mintegy 60 százaléka 25 évnél fiatalabb, és több mint egyharmada 15 és 34 év közötti. A négyezeröttszáz, 18 és 24 év közötti válaszadónak legalább kétharmada szinte minden országban úgy vélte, hogy országa rossz irányba halad, a borúlátók aránya két év alatt 11 százalékkal nőtt. Míg a 2020-as felmérés szerint a fiatalok több mint kétharmada eltökélt volt a maradás mellett, a mostani felmérés szerint 52 százaléuk tervezi, hogy a következő három évben külföldre vándorol; Nigériában és Szudánban ez az arány 75 százalékra emelkedett.³²

Az élelmezésbiztonság hiánya és a rendszeres, állandó nemzetközi migráció közötti kapcsolatot vizsgáló 2022-es tanulmány az egyéni szintű élelmezésbiztonság globális mérőszámának adatait a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet 16 célországába irányuló, 198 származási országból érkező migrációs áramlásokra vonatkozó adataival vetette össze a 2014-es és 2015-ös évre vonatkozóan, figyelembe véve a migráció egyéb kulcsfontosságú mozgatórugóit, mint például a jövedelmet és a klímaváltozást. Az eredmények azt jelezték, hogy az emberek nemcsak az élelmiszer-biztonság átlagos gyakoriságára reagálhatnak, hanem a származási országon belüli élelmiszer-biztonság eloszlásában elfoglalt relatív helyzetükre is. A szerzők egyértelmű összefüggést találtak az élelmezésbizonytalanság és a nemzetközi migráció között, megállapítva, hogy az előbbi nagyobb hatást gyakorol a migrációra, mint a nemzeti jövedelem és a klímaváltozás.³³

³⁰ Cousin 2022.

³¹ Perelman 2022.

³² Rédaction Africanews 2022.

³³ Smith–Wesselbaum 2022.

Sadiddin és munkatársainak 2019-es tanulmánya szerint az élelmezési bizonytalanság fontos meghatározója mind a migrációs váagnak, mind a migrációs döntésnek: növeli a nemzetközi migráció iránti vágyat, ami a bizonytalanság súlyosságával együtt erősödik.³⁴ Az érintett országokban a nemzetközi migráció realitása társadalmi csoportonként változó. A vidéki lakosság számára az élelmiszer-bizonytalanság súlyosabb következményekkel jár,³⁵ ami rendszerint, anyagi eszközök hiányában elsősorban belső migrációt eredményez.³⁶ Ezeken a területeken a belföldi migránsok gyakran a városi informális szektorban helyezkednek el, bizonytalan és változó jövedelemmel. Ugyanakkor a vidéki migránsok a városba irányuló migrációt a nemzetközi migráció első lépéseként is használják. Az élelmezésbizonytalanság hatásai a már meglévő belső társadalmi és politikai feszültségeket kiélezi, így lázadások és konfliktusok forrása lehet, közvetett módon és középtávon ösztönözve a nemzetközi migráció intenzitását, amint ez a 2011-es „arab tavasz” esetében történt. Az élelmiszer-bizonytalanság állandósulása a rossz kormányzással és strukturális problémákkal társulva migrációösztönző hatású. Az élelmiszer-ellátási láncok megszakadása, az infláció és az ukrajnai háborúból eredő eladósodás egyre inkább migrációs ösztönző a régió fiataljai számára, még akkor is, ha a helyzet az EU-ban is egyre kedvezőtlenebbé válik. Az Arab Barométer Network által készített, 2022 augusztusában közzétett, migrációs hajlandóságot vizsgáló felmérés például azt mutatja, hogy az irakiak 35 százaléka, a libanoniak 38 százaléka, a tunéziaiak 45 százaléka, a szudániak 46 százaléka és a jordániaiak 48 százaléka tervezi a migrációt a rossz gazdasági körülményekre hivatkozva. Céljukként Észak-Amerikát és Európát jelölik meg.³⁷

Összegzés

Az új többpólusú világ a hidegháború, a Nyugat szembenállása Kínával és Oroszországgal, valamint a hibrid háború – gazdasági, civilizációs és proxy háborúk – keveréke. Egy ilyen radikális geopolitikai változás je-

³⁴ Sadiddin et al. 2019.

³⁵ FAO 2014.

³⁶ Smith–Wesselbaum 2020.

³⁷ al-Shu'ub al-'arabiyya al-akthar raghba fi al-hijra. alkhaleejonline.net/لكي يفارج وفن/
ورج هل ا-ي-ف-تب غر-رثك اال-ة-ي برعل-ابوعش ل-ل-ك-ي يفارج وفن

lentős következményekkel jár a gazdaságra, az emberi mobilitásra és a bevándorlásra. Oroszország és az USA közé szorulva Európa recesszióval és sebezhetőségével szembeül, nemcsak a migráció fegyverré válása, hanem a terrorizmus és az integrációs problémák miatt is. Ami a ME-NA-régiót illeti, országai megragadhatják az új többpólusú világ adta lehetőséget a szuverén gazdaság kifejlesztésére és a szegénység csökkentésére, valamint a kivándorlást ösztönző tényezők kezelésére. Középtávon azonban az infláció és az élelmezési bizonytalanság társadalmi és politikai konfliktusokat eredményezhet és megnövelheti a Közel-Keletről és Afrikából érkező illegális migránsok számát.

Irodalom

Braw, Elisabeth 2022: Russia is Taking Advantage of the Invasion-Stirred Migration Crisis. *Foreignpolicy.com*. <https://foreignpolicy.com/2022/07/18/russia-ukraine-war-migration-food-crisis-putin/>

Colakoglu, Selçuk 2019: *The Rise of Eurasianism in Turkish Foreign Policy: Can Turkey Change its pro-Western Orientation?* <https://www.mei.edu/publications/rise-eurasianism-turkish-foreign-policy-can-turkey-change-its-pro-western-orientation>

Council of The European Union 2022: *Russia's invasion: EU Council subjects six individuals and one entity to restrictive measures*. https://portal.ieu-monitoring.com/editorial/russias-invasion-eu-council-subjects-six-individuals-and-one-entity-to-restrictive-measures/383868?utm_source=ieu-portal

Cousin, Ertharin 2022: *The War in Ukraine and the Rush to Feed the World*. <https://www.bcg.com/publications/2022/how-the-war-in-ukraine-is-affecting-global-food-systems>

Euronews 2022: *NATO summit to highlight growing influence of Russia, China in Africa*. <https://www.euronews.com/2022/06/26/nato-summit-to-highlight-growing-influence-of-russia-china-in-africa>

FAO 2014: International Fund for Agricultural Development; World Food Program. *The state of food insecurity in the world 2014. Strengthening the Enabling Environment for Food Security and Nutrition*. Rome, FAO. <http://www.fao.org/3/a-i4030e.pdf>

Financial Times 2022: *Finland and Estonia urge EU to stop issuing tourist visas to Russians*. <https://www.ft.com/content/33173b4e-aa75-46b6-ae6b-83c2591c1c10>

Frontex 2022a: *EU external borders in June: Western Balkan route most active*. <https://frontex.europa.eu/media-centre/news/news-release/eu-external-borders-in-june-western-balkan-route-most-active-oPV0mM>

Frontex 2022b: *Migratory Map*. <https://frontex.europa.eu/we-know/migratory-map/>

Globalsecurity [é. n.]: *Liwa Fatemiyoun*. <https://www.globalsecurity.org/military/world/para/fatemiyoun.htm>

Guardian 2022: *Finland passes law to bolster border fence with Russia*. <https://www.theguardian.com/world/2022/jul/07/finland-passes-law-to-bolster-border-fence-with-russia>

Hina 2022: PM welcomes decision by Slovenia to remove razor-wire fence from border. *N1info.hr*. <https://hr.n1info.com/english/news/pm-welcomes-decision-by-slovenia-to-remove-razor-wire-fence-from-border/>

Husain, Arif dr. 2022: *The Ukraine War is Deepening Global Food Insecurity — What Can Be Done?* <https://www.usip.org/publications/2022/05/ukraine-war-deepening-global-food-insecurity-what-can-be-done>

Mac Dougall, David 2021: Poland-Belarus crisis sparks fears in Finland migrants could be sent to its border with Russia Access to the comments. *Euronews.com*. <https://www.euronews.com/my-europe/2021/11/19/finns-fear-migrants-will-be-sent-to-their-border-with-russia>

Maru, Mehari Taddele 2019: Why Africa loves China. *Al Jazeera*. <https://www.aljazeera.com/opinions/2019/1/6/why-africa-loves-china>

MEMO 2022: *Turkey planned Syria military operation after Russia withdrawal, sources reveal*. <https://www.middleeastmonitor.com/20220605-turkey-planned-syria-military-operation-after-russia-withdrawal-sources-reveal/>

NguyenHuu, Tam – Schwiebert, Jörg: 2019: *China's role in mitigating poverty and inequality in Africa: an empirical query*. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13547860.2019.1632645?journalCode=rjap20>

Özdemir, Sinem 2022: Turkey and Russia: A partnership essential to both. *DW.com*. <https://www.dw.com/en/turkey-and-russia-a-partnership-essential-to-both/a-62790489>

Perelman, Marc 2022: Africa 'already has shortage' of grain and fertiliser, AU head Sall warns. *France24.com*. <https://www.france24.com/en/tv-shows/the-interview/20220610-africa-already-has-shortage-of-grain-and-fertiliser-au-head-sall-warns>

Rédaction Africanews 2022: *Growing number of African youth want to move abroad - survey*. <https://www.africanews.com/2022/06/13/growing-number-of-african-youth-want-to-move-abroad-survey/>

Sadiddin, Ahmad – Cattaneo, Andrea – Cirillo, Marinella – Miller, Meghan 2019: Food insecurity as a determinant of international migration: evidence from Sub-Saharan Africa. *Food Security*, 11, 515–530. <https://doi.org/10.1007/s12571-019-00927-w>

Sanders, Levin IV – Salameh, Khaled 2020: *Syrian mercenaries sustain Turkey's foreign policy*. <https://www.dw.com/en/turkey-syrian-mercenaries-foreign-policy/a-55098604>

Schengen Visa Info 2022: *Finland Reports Increasing Number of People Crossing at Russian Border*. <https://www.schengenvisa.info/news/finland-reports-increasing-number-of-people-crossing-at-russian-border/>

Sloveniatimes 2022a: *Fajon announces return to EU core, credible foreign policy*. <https://sloveniatimes.com/fajon-announces-return-to-eu-core-credible-foreign-policy/>

Sloveniatimes 2022b: *Police chief says fence removal will not result in lower security*. <https://sloveniatimes.com/police-chief-says-fence-removal-will-not-result-in-lower-security/>

Sloveniatimes 2022c: *Slovenia to remove fence from southern border by year's end*. <https://sloveniatimes.com/slovenia-to-remove-fence-from-southern-border-by-years-end/>

Smith, Michael D. – Wesselbaum, Dennis 2020: COVID-19, Food Insecurity, and Migration, *The Journal of Nutrition*, 150(11), November, 2855–2858. <https://doi.org/10.1093/jn/nxaa270>

Smith, Michael D. – Wesselbaum, Dennis 2022: Food Insecurity and International Migration Flows. *International Migration Review*, 56(2), 615–635. <https://doi.org/10.1177/01979183211042820>

Soylu, Ragıp 2022: Turkey's Cavusoglu says he met Syrian foreign minister in October. *MiddleEastEye.net*. <https://www.middleeasteye.net/news/turkey-syria-cavusoglu-says-met-foreign-minister>

Spokesman for the Minister Coordinator of Special Services 2022: *A hybrid attack on Poland*. <https://www.gov.pl/web/special-services/a-hybrid-attack-on-poland>

Taylor, Alice 2022: Kosovo PM says tensions with Serbs in north could escalate, warns of possible new conflict. *Euractiv*. <https://www.euractiv.com/section/enlargement/news/kosovo-pm-says-tensions-with-serbs-in-north-could-escalate-warns-of-possible-new-conflict/>

The National 2022: *Turkey's ruling party, Syrian refugees and the return of Kemalism*. <https://www.thenationalnews.com/opinion/comment/2022/08/23/turkeys-ruling-party-syrian-refugees-and-the-return-of-kemalism/>

UNHCR [é. n.]: *Ukraine Refugee Situation*. <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine/location?secret=unhcrrestricted>

TÁRSADALOM

Gyorgyovich Miklós – Kollár Dávid

Egy élhető ország kritériumai – társadalmi narratívák

Bevezető gondolatok

A 21. században egyre markánsabban jelenik meg az a szándék, hogy a társadalmak fejlettségét és az egyének életminőségét ne csak makrogazdasági mutatókon keresztül ragadjuk meg, hanem a lakosság életminőségét, a társadalmak élhetőségét állítsuk a fókuszba.¹ Az élhetőség szótári meghatározása szerint olyan környezet, amely alkalmas arra, hogy élni lehessen benne, vagy ahol érdemes élni.² A fogalomhoz leggyakrabban társított kifejezések közé a boldogság, az elégedettség, az anyagi biztonság és az önmegvalósítás sorolható.³ Az élhetőség koncepcióját és a hozzá kapcsolódó társfogalmakat megragadni igyekvő meghatározások alapvetően két eltérő – ám egymással szorosan összefüggő – pályán haladnak. Míg az egyik az élhetőség strukturális-materiális tényezőit állítja a fókuszba, a másik alapvetően a szubjektív-individuálisan meghatározott tényezőkre fókuszál.⁴ Előbbi (strukturális-materiális) arra az előfeltevésre épül, hogy vannak a jó élethez minden ember számára elengedhetetlen tényezők. Ezek közé tartozik a lakosság megfelelő bérszínvonala,⁵ az intra- és az intergenerációs társadalmi mobilitás lehetősége,⁶ az intézmények hatékony és átlátható működése,⁷ a közbiztonság és az egészségesen leélt élet elősegítése.⁸ Ezzel szemben a jólét szubjektív jellegzetességeit előtérbe helyező megközelítések elsősorban arra a belátásra alapoznak, hogy az

¹ Vö.: Stiglitz et al. 2009; Anand 2016; OECD 1976.

² Google: Liveable.

³ Vö.: Anand 2016; Miskolczi et al. 2022.

⁴ Miskolczi et al. 2022.

⁵ Goldsmith 1996.

⁶ Corak 2013; Chan 2017.

⁷ Kroll 2008; Glatz–Eder 2020.

⁸ Miskolczi et al. 2022.

individuumoknak eltérőek az igényei, céljai, szükségletei és élethelyzetei. Míg az elégedettséget és a boldogságot egyes embereknél például egy új táska megvásárlása okozza, addig másoknál egy könyv elolvasása, vagy éppen egy jó étel elfogyasztása. Eszerint az élhető társadalom az, amely támogatja az egyéneket vágyaik és céljaik megvalósításában.

Ez összecseng Stuart Mill társadalmi szabadságról alkotott nézeteivel, szerinte ugyanis a társadalmi intézmények – vagyis általában a strukturális komponensek – feladata a minél változatosabb individuális élettervek biztosítása, mivel „az egyéniség szabad fejlődése a jólét egyik leglényegesebb tényezője”,⁹ vagy másképp kifejezve „egyéniiségének fejlesztésével egyenes arányban válik minden ember értékesebbé a maga számára, és így lesz képessé rá, hogy értékesebbé váljék a faj számára is”.¹⁰ Ebben a kontextusban a strukturális tényezők (intézmények) legfontosabb funkciója, hogy az egyes élettervek megvalósításához szükséges szabadságot biztosítsák.¹¹ Ez összhangban van Amartya Sen képességelméletével, amely szerint az egyéni és társadalmi jólét fogalmai és ebből következően az élhetőség a tevékenységek/létállapotok (*functionings*) és képességek (*capabilities*) révén konceptualizálhatók legsikeresebben.¹² A tevékenységek/létállapotok egy olyan életvitel körvonalait rögzítik, amelyet egy adott helyzetben elérhetünk, a képességek pedig azok, amelyek lehetővé teszik ezt. Explicit módon kifejezve, „[a] tevékenység/létállapot egy személy állapotának a részletét reprezentálja – pontosabban azokat a különböző dolgokat, amelye[ke]t sikerül végrehajtania, vagy amely állapotokat sikerül elérnie az élete során”.¹³ Ezzel szemben a képességek „kifejezés a tevékenységek/létállapotok alternatív kombinációira utal, amelyeket egy személy el tud érni, és amelyek közül választhat egy kollekciót”.¹⁴ Ebben a kontextusban az élhetőség (materiális és immateriális értelemben egyaránt) egy olyan állapot körvonalait rajzolja meg, amelyben az állampolgárok magas lehetőségpotenciállal rendelkeznek, vagyis birtokukban vannak azok a „képességek”, amelyek révén a számukra kíváncsi életet megvalósíthatják. Ezzel összecseng Christian Welzel és Ronald Inglehart empirikus elemzése, amely szerint makro- és mikroszinten is kimutatható egy erős összefüggés az ágencia (a cselekvőképesség élménye) és az étellel való elégedettség között. Vagyis a cselekvők azokban a társadalmakban elégedet-

⁹ Mill 1994, 66.

¹⁰ Uo. 73.

¹¹ Pápay 2010, 78.

¹² Sen 1986.

¹³ Sen 1993, 31.

¹⁴ Uo.

tebbek és boldogabbak, ahol magas hatóképeséggel, az életük alakítása feletti kontrollal rendelkeznek.¹⁵ Más szavakkal, a társadalmi jólét és az élhetőség fogalmain keresztül konceptualizált mintázatok azokban a társadalmakban valósulhatnak meg a legsikeresebben, amelyekben a kiszámítható módon működő intézmények és társadalmi gyakorlatok teret engednek az emberek számára saját céljaik és igényeik megvalósításához.

A társadalmi indexek margójára

Az „élhető” társadalom megalkotásának és fenntartásának vágya az emberiséggel egyidős, amelyet a társadalomtudományok is különböző megközelítésekkel és eredményességgel igyekeznek támogatni. Részben ezt a célt szolgálják az utóbbi fél évszázadban elterjedt ún. „társadalmi indikátorok” (vagy „mutatók”, „indexek”),¹⁶ amelyek alapot próbálnak nyújtani egy vagy több társadalom körülményeinek adott szempontokból történő átfogó megítéléséhez.¹⁷ Az OECD 1976-ban már nyolc „elsődleges célterületet” vett górcső alá mérőeszközeinek használatakor: az egészséget, az egyéni fejlődést (a tanulás révén), a foglalkoztatás és a munka minőségét, az idő- és szabadidő-eltöltést, a javakhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáférést, a fizikai környezetet, a személyes biztonságot és igazságszolgáltatást, valamint a társadalmi részvételt. A tématerületek kiválasztásának egyik szempontja volt, hogy ezek egyfelől – tágran értelmezett – politikai jelentőséggel is bírnak, másfelől számszerűsíthetők, így relatíve könnyen felderíthetők, értelmezhetők, és időbeni változásuk is könnyen detektálható. Ezen instrumentumok korabeli úttörőinek is meggyőződése, hogy fontos szerepet játszhatnak a közpolitika alakításában, az állampolgárok jólétének helyi, országos vagy akár nemzetközi szinten történő szabályozásában.¹⁸ Az elsőket követően tömegesen jelentek és jelennek meg olyan indexek, amelyek arra vállalkoznak, hogy – adott társadalmi jelenséget, problémát hol szűken, hol tágran értelmezve – feltárják a vizsgálatba vont országcsoportok helyzetét. Kutatásunkat megelőzően 27 olyan indikátort gyűjtöttünk össze, amely Magyarországról is kvantifikált ál-

¹⁵ Welzel–Inglehart 2010.

¹⁶ A kifejezés Raymond Augustine Bauer (1966) nevéhez fűződik, aki még az amerikai űrprogram társadalomra gyakorolt hatásának tanulmányozására állította össze *Social Indicators* című esszégyűjteményét.

¹⁷ Vö.: OECD 1976.

¹⁸ Vö.: Tomy 2015.

lításokat fogalmaz meg. Megfigyelhető, hogy ezen jelentésekben hazánk hol elől, középtájon, ritkábban hátrébb szerepel. Ezek a jelentések adott esetben valóban viszonylagos kapaszkodót, támpontot jelenthetnek a terület döntéshozói számára, ugyanakkor mindenképpen számolni kell e skálák deficitjeivel is. Egyfelől az OECD is rámutat, hogy a kutatásokhoz használt egyes fogalmak társadalmanként és időben is eltérhetnek, továbbá nem minden fogalomnak van széles körben elfogadott egységes, standardizált mérőszáma az egyes országokban. Másfelől országonként eltérhetnek a kulturális és az értékrendi preferenciák is, amit fontos figyelembe venni a közvetlen kérdésen alapuló, összehasonlító elemzések során. Ezzel összefüggésben bizonyos tématerületek sikerindikátorai is elúthetnek az eltérő kulturális háttérű társadalmakban, így amit adott országban a nemzetközileg egységes módszertan alapján jónak és kívánatosnak tekintenek, az más nemzet esetében ezzel akár ellentétes is lehet.

Éppen ezért a társadalmi mutatók megfelelő helyiértékén való és nem végtelen értelmezése, az ok-okozati összefüggések részletes háttérelmzése is kritikus szempont, hiszen egyedül ilyen használata könnyítheti meg e gyakorlatok nemzeti adaptálását vagy fenntartását.¹⁹ Másrészt nem haszontalan elképzelés egyes esetekben a nemzetközi mutatók kizárólag hazai vagy régiós szinten történő, részletesebb vizsgálata sem, amelyre egy elnagyoltabb, sok esetben az egész világra kiterjedő, standardizált módszerű kutatás csak rendkívül felszínesen képes. Ennek oka, hogy a standardizált módszertan miatt óhatatlanul kihagyhatnak a sikerindikátorok közül olyan tényezőket, amelyek nemzeti vagy régiós szinten kiemelkedő fontosságúak az adott társadalom számára (például család, vallás, nemzeti hagyományok, a kultúra egyes egyedi elemei). Papíron tehát egy társadalom akkor sikeres a kutatás szempontjából, ha a mérésbe bevont mutatók erre utalnak. Ennek elmaradása azonban még nem feltétlenül jelenti a társadalom sikertelenségét.

Mindezekkel a belátásokkal összhangban jelen kutatásunk célja, hogy az élhetőség jellemzőinek empirikus megragadásakor szimultán vizsgáljuk a strukturális tényezőkre és egyéni helyzetre vonatkozó attitűdöket. Részben az előbbieken tárgyaltakra hivatkozva a társadalomtudományi kutatócsoport szerette volna megismerni a magyar társadalom jelenlegi és a minden-

¹⁹ A legegyszerűbb példa talán a bűnügyi mutatók. Vagyis az erőszakos bűncselekmények számának növekedése jelenthet természetesen bűnözésszám-növekményt is, de azt is, hogy javult a társadalomban a bűncselekmények bejelentési lehetősége, esetleg érzékenyebb lett a társadalom bizonyos devianciákra, illetve azt, hogy éppen a rendőrség dolgozik magasabb minőségben, mint korábban, így a regisztrált esetek számának növekménye akár pozitív tendenciára is utalhat.

napjait valóban alakító ún. „élhetőségi” szempontjait, hogy ne kizárólag a nemzetközi felmérésekből vonhassunk le következtetéseket, hanem az itt élők által narrált szempontok szerint vegyük górcső alá és alakítsuk indikátorokká, majd pedig kvantifikáljuk azokat a területeket, amelyek Magyarországot komfortosabbá tehetik. A kutatás célja tehát egy olyan társadalom-keresztmetszeti kép felvázolása volt, amely a tudomány módszertani keretein belül, de elsősorban az állampolgárok elképzeléseire épül, és különböző társadalomszervezési tematikák mentén mutatja be Magyarország kvázi ideáltipikus állapotát – elsősorban a polgárok, másodsorban az adott szakterületek mentén megszólaltatott szakértők szemével. Tanulmányunkban kutatásunk egyes részfázisainak legfőbb eredményeit mutatjuk be, hozzátevé, hogy bár kutatásunk alapkövét a fókuszcsoporthozos beszélgetések fektették le, és a szakértői interjúk tették mélységeiben is érthetővé az állampolgári attitűdöket, terjedelmi korlátok miatt főleg az ezekből formált kvantitatív eredményekre koncentrálnunk, előbbieket pedig csak összegzően mutatjuk be.

Egy élhető ország indikátorai – módszertani megközelítések

A kutatás három módszertani lábra épült. 2022 márciusában nyolc darab hatfős fókuszcsoporthoz tartottunk online, különböző társadalmi rétegekbe tartozó, eltérő élethelyzetű személyekkel, akiket az ország különböző pontjairól és eltérő méretű településeiről rekrutáltunk. A csoportbeszélgetések célja az „élhetőség”, valamint a kapcsolódó fogalmak feltárása és tartalmi feltöltése volt a lakosság narratíváival, hogy így határozzuk meg a kutatás későbbi szakaszaiban vizsgálandó területeket is.

A márciusi fókuszcsoporthoz követően április–júniusban húsz szakértői interjú felvételére került sor a lakosság által az előbbieken megnevezett szakterületek kutatóival, döntéshozóival. Ezek során egyfelől azokat a területeket és megközelítéseket „érvényességét” vizsgáltuk meg, amelyeket a lakossági csoportok feltártak előttünk, továbbá a megszólaltatott szakértők segítségével felvázoltuk az adott területek esetleges további hiányosságait, fejlesztési irányait, beavatkozást igénylő pontjait.

Végül 2022 áprilisában egy ezerfős, 15 perces, telefonos lakossági kérdőíves felméréssel zártuk a sort. A kérdőívben szintén a fókuszcsoporthoz által feltárt „élhetőségi” narratívák révén térképeztük fel a magyar lakosság preferenciáit a kérdésben. A minta a hazai felnőtt társadalmat nem, korcsoport, iskolai végzettség és településtípus szerint reprezentálta. A mintavételből fakadó hibákat iteratív súlyozással korrigáltuk.

Élhető Magyarország a lakosság szemével

A lakossággal, majd a szakértőkkel történt beszélgetések a kutatás alapját képezték, hisz a későbbi kutatási módszerek tartalmi megalapozását segítették elő, terjedelmi okokból azonban ezeknek csak a végső narratíváit ismertetjük. A csoportbeszélgetés vezérfonalát szándékosan egy laza, félig strukturált kérdéscsoport képezte, hogy mindvégig nagy teret engedjünk az asszociatív megnyilvánulásoknak is, amelynek eredményeképpen végül az „élhető ország” fogalmához összesen 83 lakossági megközelítést regisztráltunk.²⁰ Ezekből 8+2 olyan tématerületet azonosítottunk, amelyek lényegében hézagmentesen lefedik a csoportokon megjelentek véleményeit. Szakértő alanyainkat ezt követően úgy választottuk ki, hogy kutatási vagy munkaterületük ezen tíz szegmenst mindenképp lefedje. A csoportos és négy szemközti beszélgetések tartalma a következőképpen foglalható össze:

1. táblázat:²¹ A fókuszcsoportokon és szakértői interjúkon felmerült élhetőségi szempontok és narrált tartalmuk

Élhetőségi szempontok	Az élhetőségi szempontok tartalma a lakosság szerint	Az élhetőségi szempontok tartalma a szakértő megszólalók szerint
Asszociációk	Stabil és fejlett gazdaság Létebiztonság, jó életszínvonal Tervezhető jövő, jó jövedelem, munkalehetőség Jól működő, egyformán elérhető oktatás és egészségügy Biztonság, közbiztonság Környezetvédelem, sok zöldterület Egymás és egymás munkájának megbecsülése Béke, nyugalom Szabadság Lehetőségek Következetes, átlátható kormányzás Jó infrastruktúra, jól szervezett tömegközlekedés Akadálymentes épületek, utak, közlekedési eszközök	Megbecsültség/„respektus” (a társadalom tagjainak egymás iránti, a munkaadó és az állam respektusa) Felelős gondolkodású társadalom (mindenki felelősséget vállal önmagáért, tetteiért, környezetéért) „Biztonság” (anyagi, fizikai, jövőt érintő biztonság [„béke”]) „Otthonlét”, „helyemen vagyok”-érzet (a kulturális hagyományok fenntartása, a kárpát-medencei kulturális és nemzeti sokszínűség tudatosítása) Fenntarthatóság (gazdaság és ökológia egyensúlya, fenntartható egyéni fogyasztás, egészséges természeti környezet, diverz, sokszínű ökoszisztéma megtartása) Megfelelő munkaerőpiac (munkalehetőségek, szakmai közösségek, tervezhetőség, kisebb munkaterhelés, magasabb bér) Állam és magánszféra egyensúlya (alulról szerveződés támogatottsága, felelősségi szintek optimális beállítása) Közlekedés, mobilitás szervezettsége (választható, egymást kiegészítő magán- és tömegközlekedés, gyors, dugómentes, hálózatba szervezett infrastruktúra, komfortos, de fenntartható tömegközlekedés)

²⁰ Ezek közül természetesen egyes diskurzusok (például anyagi biztonság) számtalanszor felmerültek, de itt ugyanúgy egyetlen megközelítésnek tekintettük, ahogy az egészen egyedi meglátásokat is.

²¹ A tanulmányban szereplő ábrák és táblázatok forrása: Századvég-felmérés.

Élhetőségi szempontok	Az élhetőségi szempontok tartalma a lakosság szerint	Az élhetőségi szempontok tartalma a szakértő megszólalók szerint
Életszínvonal	Jövedelem, létbiztonság Anyagi biztonság (kielégítő, stabil, előre kalkulálható jövedelem) Stabil életvitel Tervezhető jövő (béke, nyugalom, lehetőségek, munkalehetőség tudata) Lakhatási lehetőségeikkel való elégedettség (van saját ingatlanra vagy lehetősége van vásárolni/bérelni). Saját vállalkozás esetén: átlátható, letisztított jogi és gazdasági környezet	Optimális bér- és anyagi helyzet (kifejezi a megbecsültséget, motivál a munkavégzésre, [részint] teljesítményalapú, elegendő egy relatív jólét fenntartásához [beleértve: szórakozás, társasági események, üdülés, megtakarítás]). Ehhez szükséges: ■ az állampolgárok önállóságra, felelősségvállalásra bízatalása ■ magas színvonalú közoktatás ■ munkalehetőségek teremtése ■ pozitív vállalkozói környezet ■ hatékony redistribúció ■ a leszakadók és veszélyeztetettek felzárkóztatása (segély „lábra állásig”) ■ alapvető jogvédelem ■ fenntartható gazdaság ■ tervezhető jövő biztosítása
Munka	Stabil munkahely Földrajzilag közeli Pozitív munkahelyi légkör Összefutó, elfogadó, egymást segítő munkahelyi közösség Modern, tiszta munkakörnyezet Lehetőség a személyes és a karrierfejlődésre Munkával arányos jövedelem érzete Munka hasznosságának érzete Tesztezhető munkatemetelés Családbarát (rugalmas munkaidő, opcionális home office, gyermektolerancia) Építő jellegű visszajelzés az elvégzett munkáról Javaslattelei lehetősége a vezető felé Stabil, kiszámítható, igazságos, hiteles és fair vezetés	Vállalkozói környezet nagy volumenű fejlesztése (mind több kiszámítható, munkát biztosító kkv enterjedése). Ehhez szükséges: a felelősségvállalás kultúrája ■ vállalkozói, menedzsmenti képzések minél fiatalabb korban ■ felelős vezetői képzés ■ a kudarckerülő mentalitás visszaszorítása ■ turbulenciamentes, adminisztratív kevéssé terhelt, kiszámítható jogi és gazdasági környezet Iskolai végzettségnek megfelelő munkalehetőség Saját munkával való egyéni megelégedettség Betöltött pozíció társadalmi, munkáltatói és munkatársi megbecsültsége Pozitív munkahelyi légkör Minőségi munka belső igénye, igényes munkakultúra (Minőség) szakmai képzések Szakmai előrelépésre való lehetőség Munkáltatói elvárások és autonómia egyensúlya Optimális utazási idő Rugalmasság (családbarát jelleg) Biztonságos, komfortos munkakörnyezet
Lakókörnyezet	Rendezett, mind zöldbebb közterület, játszótérek, parkok, tiszta levegő Minőség, élő szomszédsági kapcsolatok A közbiztonság érzete Fejlett infrastruktúra (úthálózat, járda, víz, gáz, villany, csatorna, szemétszállítás, internet) Közvetlen vagy közeli ingyenes parkolóhely (Tömegisport lehetősége Szórakozási, kultúrafogvasztási lehetőség Közel iskolá, óvoda, bölcsőde, egyéb közintézmények Átlátható, kommunikatív önkormányzat Elérhető, megfizethető szakemberek	Lakókörnyezet rendezettség. Ehhez szükséges: tiszta, rendezett lakókörnyezet (ami inkább a lakosok belső igényéből származó passzív és aktív tettekből fakad, és csak másodsorban függ a helyi önkormányzatától) ■ a „közterület” valóban „közös ügynek” számít ■ magas fokú közösségi öntevékenység, alulról szervezetheg ■ egymást tudatosan segítő szomszédság ■ vidéken is elérhető munkalehetőségek szélesebb választéka ■ közösségi élet és kultúrafogvasztás lehetősége ■ szolgáltatások (boltok, szolgáltatások, kisparcsok) elérhetősége ■ önkormányzat átlátható működése Megfelelő ingatlan: összközműves, jól szigetelt, egészséges építőanyagokból készült, alapvető helyiségekkel felszerelt. Logikus felújításpolitiká: célja a lakások energetikai jellemzőinek tömeges, de észszerű keretek közti javítása, valamint az alternatív energiaforrások használhatósága ■ hosszú távon megbízható befektetés ■ felhasználóbarát hitepolitiká (kiemelk a már megvalósult jó gyakorlatok megtartását) a gond nélküli parkolás biztosítottasága Élhető vidéki élet: nem jelent elszigeteltséget ■ bármiknek korlátozó feltételek nélküli megálászható az optimális lakóterület ■ agyvelszívás visszaszorítása ■ munkaadó és munkaképes rétegek visszaszabítása ■ a földművelés és állattartás presztízsenek visszaállítása ■ a vidék hagyományainak ápolása, fenntartása

Élhetőségi szempontok	Az élhetőségi szempontok tartalma a lakosság szerint	Az élhetőségi szempontok tartalma a szakértő megszólalók szerint
Egészségügy	A megelőzésre is hangsúlyt fektet Az alapszolgáltatások országos szinten közel azonos mértékben elérhetők Figyelem, személyre szabott orvosi ellátás és asszisztencia Az orvos és a személyzet tudása lépést tart a szakmával Az egészségügyi dolgozókat megfizetik Épületek belső és külső területe karbantartott Intézmények optimális felszereltsége Magán- és közegészségügy egyensúlya Egészséges életvitel lehetősége (táplálkozás, szűrővizsgálatok, sport)	Logikusan tervezett, átlátható betegút Kevésbé kórházcentrikus egészségügyi ellátórendszer: az ambulánsan ellátható betegeket, szűréseket alsóbb, háziorvosi szinten látják el, lévén a kórházakról ■ a háziorvosi praxisokban megjelennek pszsz szakemberek (diétetikusok, gyógytornászok, mentálhigiénés szakemberek) Megelőzés: prevenciók indikátorok fellátása és jutalmazása (például minél több oltást ad a háziorvos) kiterjedt szűrési rendszer (például a lakosságot is jutalmazással motiválja a részvételre) ■ egészséges életmód megjelenítése a NAT-ban ■ egészséges táplálkozás lehetőségének biztosítása a kevésbé jómódúak számára is Magánellátás és közegészségügy szétválása (a magánellátás nem kiegészítése a közegészségügynek, csak együttműködik vele mindössze a kényelmi szolgáltatás nyújtásában az önbetelítet) Holisztikus szemléletmód az emberrel mint egészszel foglalkozik (például az étkezést is figyelembe veszi a diagnózis felállításakor) A hozzátartozók mind nagyobb mértékű bevonása az ápolásba Ápolói szakma presztízsének növelése Egészségügyi szak(közép)iskolai képzésszám növelése Egészségügyi önkéntesség népszerűsítése Nővérszallók biztosítása
Oktatás	Gyakorlatias képzés Alternatív iskolák választhatósága Elhivatott, jól képzett tanárok Kis létszámú osztályok Tanulók egyéniségének, tanulási problémáinak figyelembevétele, kezelése Tanárak optimális bérezése Intézmények optimális felszereltsége Hatékony idegennyelv-oktatás Magas színvonalú felsőoktatás Esélyegyenlőség a hátrányos helyzetű tehetséges fiataloknak Élethosszig tartó tanulás lehetősége	Közoktatás: a legfontosabb közügy ■ nem a ranglistáknak szeretne megfelelni ■ általános, magas szintet igényel a tartalom ■ elméleti és gyakorlati képzés optimális egyensúlya ■ alap- és későbbi szükséges ■ munkahelyi kompetenciákra is felkészít ■ ingyenes tankönyvellátás ■ igényes, középfelelő elérhető szakmatanulási lehetőségek széles kínálata ■ a tanári pálya mind vonzóbbá tétele (a leginkább alkalmasak köpjenek erre a karrierútra) ■ a tanerő anyagi és társadalmi megbecsültsége ■ megfeleltetés és adott esetben kizáró jellegű kritériumrendszer is ■ elkölvezet, motivált, felkészült, korszerű tudást átadó, korszerű módszerekkel tanító, optimális terhelésnek kitett tanári gárda ■ a tanerő saját feladatait közszolgálati és nem piaci feladatnak tekint ■ a tanárképzés átlátható, ellenőrzött, szorosan együttműködik az oktatásért felelős állami döntéshozatalal, így az egyetemi tananyag összhangban van a közoktatási igényekkel Felsőoktatás: anyagi megbecsültség ■ oktató és hallgató közti kölcsönös megbecsültség, mester-tanítvány viszony ■ szűrési kritériumrendszer (kizárólag a legátírtabbabb oktatásnak) ■ jól definiált felsőoktatási stratégia ■ több kontaktóra, egyszerre kevesebb hallgatóval
Közülekedés	Modernizáló infrastruktúra Közülekedési eszközök állapota (tisztaság, modernizálódás) Összeszervezett tömegközlekedés Akadálymentesség Karbantartott közutak és sínhálózat Láványos zöldfejlesztések	Hálózatosabb közlekedési rendszer (elszigetelt területek körforgásba történő beiktatása) Hosszú távú, részletes közlekedési stratégia Vonat- és buszmenetrendek országos összehangolása Közülekedési szempontok legmagasabb foku figyelembevétele (például a vasút- és közúthálózat ne fragmentálja az ökoszisztémát) A tömegközlekedés vagy kerékpár vonzó alternatíva A magánautós közlekedésben nincs konszenzus (a szakértők egy része támogatja minden komfortfokozó fejlesztést, másik felük tudatosan szabta gátat neki)

Élhetőségi szempontok	Az élhetőségi szempontok tartalma a lakosság szerint	Az élhetőségi szempontok tartalma a szakértő megszólalók szerint
Közélet / politika / kormányzás / adminisztráció	Következetes, kiszámítható, hiteles átlátható, demokratikus kormányzás Logikus, következetes, ritkán változó szabályrendszerek Szakmájukban elismert döntéshozók Alacsony tartott infláció Kiegészítő, optimális adórendszer A szabad véleménynyilvánítás lehetősége A közügyekbe történő formális és informális beleszólás lehetősége Kiegészítő közmédia Korrupciómentesség Online ügyintézés, adminisztráció lehetősége mind több területen Közfeladatot el látók (kimondva: rendőrök, tűzoltók, eu. dolgozók, tanárok) optimális bérezése Idős és más okból munkaképtelen népesség relatív jólétének biztosítása Kiterjedt környezetvédelmi intézkedések (hangsúlyosan: fenntarthatósági szempontok figyelembevétele a döntéshozatalban, környezetvédelmi lépések támogatottsága)	Az államapparátus intézményei és képviselői iránti általános közbizalom megteremtése és fenntartása A közszereplőknek bizalmat megalapozó szakmai tudása van Megfelelő vitakultúra A lakosság számára természetes, hogy formálisan és informálisan is részt vesz a közügyek alakításában, bevonódik a társadalmi kérdésekbe Civil szervezetek döntéshozatalba történő optimális mértékű bevonása
Társadalom	Jó általános közhangulat Támogató társadalmi közeg (magas bizalmi szint, kölcsönös megbecsültség, egymás támogatása, nyitottság, barátságosság, figyelemesség egymással) Szabálykövető állampolgárok Élhető, vonzó vidéki élet (fejlett infrastruktúra, tömegközlekedés, oktatási és egészségügyi intézmények, üzletek, kulturális intézmények) Társadalmi rétegek közötti átjárhatóság, kisebb életsszínvonalbeli különbségek Gyakori alulról szerveződés Elterjedt önkéntesség, karitatív tevékenység, adományozási kultúra	Emberek közti kölcsönös megbecsültség, tiszteltet, bizalom Egymást segítő, alulról szerveződő helyi közösségek Elterjedt a formális és informális önkéntesség Kiterjedt párbeszéd a helyi és állami döntéshozók, az emberek, illetve a civil szervezetek között Valódi találkozásnak helyt adó lehetőségek „rituálék” alakulnak ki, amelyek érdekében az emberek összefutnak, ami összetartja őket, így közös identitást ad, és alakítja a közösségi normákat is

Fontos kiemelnünk, hogy ugyan önmagában az „energetika” kifejezés, valamint a „környezetvédelem” mint önálló élethezési szempont explicit módon nem jelent meg a fókuszcsoporthoz tartozó részt vevőkkel történt beszélgetésekben, viszont az itt bemutatott tematika közel mindegyike mentén elő-előjött, hogy az adott terület szabályozásakor fontos számukra, hogy a döntéshozó, amennyiben releváns, a környezetvédelmi és energetikai szempontokra is ügyeljen. Ennek okán e szempontokat a kutatás későbbi lépéseinek (például szakértői interjú vezérfonal, kérdőív) kialakításakor figyelembe vettük. Így interjúinkon már külön szempontként vizsgáltuk meg a területet. A környezet-, illetve természetvédelem kapcsán megszólalóink úgy látják, e célok akkor lesznek magabiztosan megvalósíthatók, ha a társadalom kritikus többségének belső igényévé válik egy általános környezet- és természetvédelmi viselkedésmód kialakítása. Hangsúlyozzák, hogy a környezeti nevelésnek kiemelt helyet kell kapnia a közoktatásban, sőt, a környezetvédelmi intézkedéseknek nemcsak közvetlen veszélyelhárításra kell korlátozódniuk, hanem széles körű ökoszisztéma-szolgáltatást nyújtó területek fenntartását kell célozniuk. Az energetikai kérdések terén konszenzus van a zéró emissziós hazai villamosenergia-termelés elérésében. Konkrétumként felmerült az észszerű határokon belüli atomerőmű-fejlesztés is, vele párhuzamban pedig a megújuló (szél- és napenergia) szintén észszerű mértékű bevonása. Nincs azonban egyetértés az utóbbiak valódi fenntarthatóságában: a közismert pozitívumok említése mellett egy-egy válaszdától erős szkepszis is megjelenik a valódi fenntarthatóságot és a természetvédelmet illetően (például a napelemparkok erős környezetkárosító hatására utalva). Mindazonáltal felmerül még a szoros és egymást partnernek tekintő együttműködés igénye a nemzetgazdasági ágazatok (például agrárium) és az állami természetvédelmi szervek között, ezzel együtt az ágazati szempontok együttműködés általi közös integrálása.

A kérdőíves adatfelvétel eredményei

Jelen fejezetben a kérdőíves adatfelvétel legfőbb eredményeire koncentrálnunk. Az elemzés során a kutatás korábbi fázisaiban meghatározott élethezésdimenziók mentén képeztünk le konkrét indikátorokat, amelyeket attitűdállítások formájában, ún. Likert-skálák²² segítségével kérdeztünk

²² „Mennyire tartja igaznak a következő állításokat egy ötfokú skálán, amelyen az 1 jelenti, hogy egyáltalán nem igaz, az 5-é pedig az, hogy teljes mértékben igaz. Véleményét

le. Mindezekén túl pedig megvizsgáltuk azt is, milyen kölcsönhatások figyelhetők meg az élıhetőség egyes aspektusai között.

A mérőeszköz kialakítása

Az élıhetőség különböző aspektusainak kvantitatív mérésére használt tényezők kiválasztása három lépésben történt. Először a fókuszcsoportos kutatás eredményeit felhasználva nagyszámú (83 db) indikátort dolgoztunk ki, amelyek összesen 8+2 csoportba voltak sorolhatók. Szakértői interjúkkal tovább vizsgáltuk immár célzottan a lakosság által megjelölt területeket és validáltuk, specifikáltuk a csoportokban felmerült szempontokat. Végül az adatfelvételi idő optimalizálása érdekében tovább csökkentettük az egyes dimenziókhoz tartozó indikátorok számát, úgy, hogy az azonos vagy nagyon hasonló szemantikai tartalmú lakossági állításokat összevontuk. Végül kérdőívünkben 38 attitűdállításra kerestük a válaszokat. Az egyes állításokra kapott válaszok alapján végül reprezentatív értelemben is láthatóvá vált az egyes dimenziók lakossági megítélése. Ezt követően arra kerestük a választ, hogy a különböző dimenziók között milyen kapcsolatok figyelhetők meg, valamint hogy melyek azok a dimenziók, amelyek legmarkánsabban befolyásolják Magyarországon az élıhetőség megítélését.

Az élıhetőségindikátorok kialakítása további három lépésben történt: elsőként megvizsgáltuk, hogy a lekérdezett változók milyen mértékben alkalmasak az élıhetőség különböző dimenzióinak empirikus tetten éréseire. Második lépésben kizártuk azokat a változókat, amelyek nem illeszkednek a modellünkbe, azután pedig létrehoztuk a konkrét indikátorokat.

Skálaválidáció

Ahhoz, hogy feltárjuk, a vizsgált változók milyen mértékben alkalmasak az élıhetőség különböző dimenzióinak leírására, két eljárást alkalmaztunk. Az első a megbízhatósági (Cronbach's alpha) vizsgálat, amely egy

e két végpont közti számokkal árnyalhatja.”

skála belső konzisztenciáját fejezi ki.²³ A másik a konfirmatív faktorelemzés, amely azt mutatja be, hogy egy látens (vagyis nem megfigyelt) változóstruktúra mennyire illeszkedik a kutatói hipotézishez.²⁴

**2. táblázat: Élhetőségszínvonalak és Cronbach's alpha (CA) értékek
(kurzíválva az elemzésből kizárt állítások)**

Dimenzió	Változó	CA - állítás	CA	Korrekció utáni CA
Életszínvonal	Elégedett az életével, ahogy mostanában él.	0,756	0,824	-
	Háztartásának anyagi helyzete megfelelő.	0,747		
	Az Ön személyes jövője jól tervezhető, kiszámítható.	0,776		
	Elégedett a lakhatási lehetőségeivel.	0,829		
Munka	Munkahelye vagy vállalkozása stabil, hosszú távon lehet vele tervezni.	0,739	0,756	-
	Munkahelyi környezete összességében megfelelő az Ön számára.	0,681		
	Munkája lehetőséget ad a fejlődésre.	0,663		
	Munkáját hasznosnak érzi.	0,721		
	Munkahelyén a munkaidő-beosztás kellően rugalmas és korszerű.	0,749		
Egészség	Minden lehetősége adott ahhoz, hogy egészséges életmódot folytasson.	0,871	0,855	-
	A környéken könnyen elérhető minden szükséges egészségügyi szolgáltatás.	0,820		
	Az állami egészségügyi ellátások színvonala megfelelő.	0,799		
	Az Ön közelében lévő állami egészségügyi intézmények állapota és felszereltsége összességében megfelelő.	0,812		
	Váratlan egészségügyi probléma esetén volna lehetősége hamar ellátáshoz jutni.	0,814		
Oktatás	Európai viszonylatban a magyar közoktatás megfelelő tudást biztosít a tanulóknak.	0,794	0,841	0,896
	A magyar közoktatás figyelembe veszi a tanulók egyéni szükségleteit.	0,793		
	A közoktatási intézmények felszereltsége megfelelő színvonalú.	0,797		
	Magyarországon a felsőoktatás megfelelő tudást ad az egyetemi hallgatóknak.	0,807		
	<i>Megengedheti magának, hogy kedve szerinti képzésben vegyen részt.</i>	0,900		

²³ Cho 2016.

²⁴ Kline 2010.

Dimenzió	Változó	CA – állítás	CA	Korrekció utáni CA
Lakóhely	Mindent összevetve lakóhelye egy jó, élhető környéken helyezkedik el.	0,656	0,75	0,804
	Lakóhelye környékén minden fontos szolgáltatás elérhető.	0,684		
	Lakóhelye környékén sok a zöldterület.	0,761		
	Lakóhelye környékén megfelelő a közbiztonság.	0,693		
	Lakóhelye környékén van lehetőség szórakozni vagy kultúrprogramon részt venni.	0,727		
Közlekedés	Lakóhelye környezetében a közutak, járdák állapota és mennyisége megfelelő.		0,694	
	Lakóhelye környezetében a tömegközlekedés megfelelő minőségű.			
Politika	Az országban a politikai vezetés alapvetően jó és kiszámítható döntéseket hoz.	0,903	0,922	0,939
	<i>Lakóhelyén az önkormányzat megfelelően és átláthatóan működik.</i>	0,930		
	Az országban megfelelően működik a demokrácia.	0,899		
	A hazai döntéshozók hiteles emberek.	0,901		
	Az országban szabad a véleménynyilvánítás.	0,906		
	A médiában több különböző politikai nézőpont megjelenik.	0,910		
	<i>Okmány- és más adminisztrációs ügyeit gyorsan el tudná intézni.</i>	0,926		
	Magyarországon összességében jók a környezetvédelmi intézkedések.	0,915		
Társadalom	Magyarországon összességében jó a közhangulat.	0,637	0,752	-
	Magyarországon az emberek megbecsülik egymást.	0,628		
	A közvetlen környezetében élő emberek segítőkészek egymással.	0,770		
	A társadalom egyes tagjai között nincs nagy életszínvonalbeli különbség.	0,727		

A megbízhatósági vizsgálat eredményei szerint a vizsgált változók alapvetően jól illeszkednek a feltételezett dimenziókhoz: a Cronbach's alpha mutató értéke a közlekedés dimenziót leszámítva minden esetben meghaladja a 0,7-es küszöbértéket. Egy változónál („Megengedheti magának, hogy kedve szerinti képzésben vegyen részt” [oktatás]) viszont egyértelműen azt látjuk, hogy jelentősen javulna a megbízhatósági mutató értéke abban az esetben, ha kizárnánk az elemzésből.

A megbízhatósági elemzést követően a konfirmatív faktorelemzést is elvégeztük, amely ismételten azt mutatja, hogy a vizsgált változók alapvetően jól megragadják az élhetőség meghatározott dimenzióit. Ezenkívül

azonban az eljárás két további tanulsággal is szolgál: egyrészt azt mutatja, hogy két változó (1. „Lakóhelyén az önkormányzat megfelelően és átláthatóan működik” [politika]; 2. „Okmány- és más adminisztrációs ügyeit gyorsan el tudná intézni” [politika]) csak gyengén illeszkedik a modellbe, másrészt pedig feltárja, hogy a közlekedés és a lakóhely dimenziók között nagyon erős összefüggés figyelhető meg. Ez utóbbi eredmény egyáltalán nem meglepő. Ahogy azt több korábbi kutatás is kimutatta,²⁵ a lakóhellyel való elégedettséget jelentős mértékben orientálja a lokális közlekedéssel való elégedettség mértéke.

Ezzel összhangban a két dimenzió összevonása – és a másik két változó kizárása – mellett döntöttünk.

Az így kapott indikátorok belső konzisztenciája megfelelő ($CA > 0,7$), és a faktorstruktúra illeszkedése ($RMSEA [0,052] < 0,1$) is jó.²⁶

A skálák kialakítása

A konkrét indikátorok kialakításához első lépésben 0–100-as intervallumra skáláztuk újra az egyes változókat. Második lépésben a konkrét élelhetőségdimenziók kialakításához két eljárást is kipróbáltunk:

1. A konfirmatív faktorelemzéssel kapott súlyokat felhasználva vontuk össze az itemeket. (Ebben az esetben az egyes változók nem azonos súllyal szerepeltek az elemzésben, hanem olyan mértékben, amilyenben azt az algoritmus „indokoltnak tartotta”).
2. Súlyozás nélkül átlagoltuk az itemeket. (Ebben az esetben az egyes változók azonos súllyal szerepeltek az elemzésben.)

Mivel a két eljárás eredménye között nagyon magas a korreláció ($R > 0,95–0,99$), a súlyozás nélkül kialakított indexeket alkalmaztuk. Ezt a döntést alapvetően két tényező is indokolta: egyrészt a súlyozás nélkül kialakított indexek könnyebben reprodukálhatók egy későbbi ismétlés esetén, másrészt potenciális idősoros elemzések esetén is egyszerűbben összehasonlíthatók a különböző mérések eredményei.²⁷

²⁵ Gyorgyovich–Pillók 2022.

²⁶ Vö.: Xia–Yang 2019.

²⁷ Vö.: Roser 2014.

3. táblázat: Az élehetőségdimenzió-index 100-as skálára alakított súlyozott és súlyozatlan verziói (átlag)

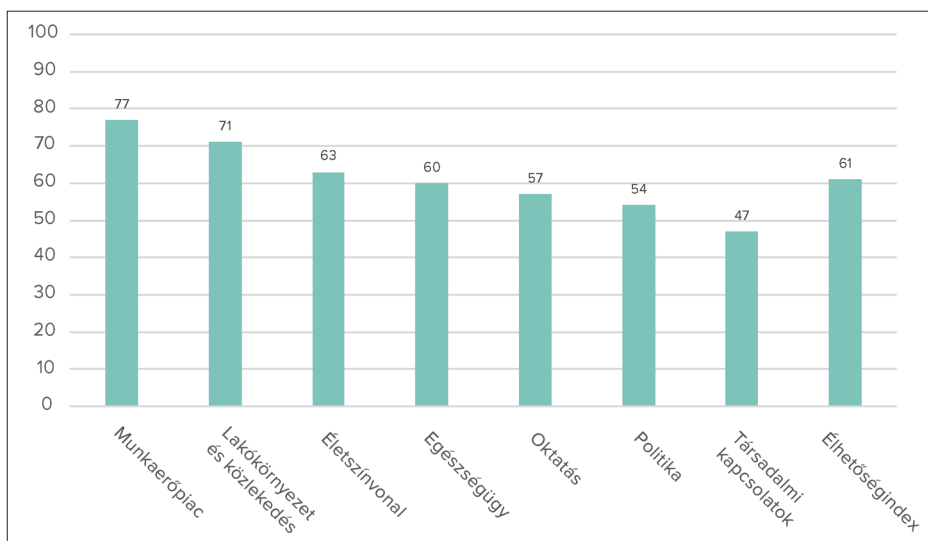
Dimenziók	Súlyozás nélkül	Súlyozva
Életszínvonal	63	63
Munka	77	77
Egészségügy	60	59
Oktatás	57	56
Lakókörnyezet és közlekedés	71	71
Politika	54	53
Társadalom	47	46

Az általános élehetőségindikátor kialakításakor is ugyanezt az eljárást alkalmaztuk. Vagyis az élehetőségindex az egyes dimenziók átlaga révén jön létre.

Eredmények

A kialakított indikátorokra vonatkozó eredményeket az alábbi ábra szemlélteti:

1. ábra: Az egyes élehetőségdimenziók jelenlegi értékei a 0–100-as skálán

Az eredmények alapján elmondható, hogy a lakosság leginkább a munkaerőpiac, illetve a lakókörnyezet és közlekedés dimenziókkal elégedett. A középmezőnyben helyezkedik el az életszínvonal és az egészségügy, valamivel pedig még lejjebb van az oktatás és a politika. A legalacsonyabb érték – ahol már összességben is többen vannak az elégedetlenek – a társadalmi kapcsolatok dimenzióban regisztrálható. Vagyis elmondható, hogy míg a munkaerőpiaci helyzetet és a lakókörnyezet állapotát jellemzően „élhetőnek” ítélik meg a válaszadók, addig a politika és a társadalmi kapcsolatok területén jelentős hiányosságokat regisztrálhatunk.

Kapcsolat az élhetőségdimenziók között

Az egyes dimenziókra vonatkozó általános eredmények bemutatását követően megvizsgáltuk azt is, hogy milyen kapcsolatok figyelhetők meg a különböző indikátorok között. Ehhez hálózatelemzést alkalmaztunk,²⁸ mivel ez az eljárás az összefüggések lineáris megragadása helyett az egyes tényezők közötti kölcsönhatásokat és visszacsatolási ciklusokat állítja a fókuszba.²⁹ Ez pedig különösen jól illeszkedik az élhetőség különböző dimenziói között tetten érhető kapcsolatok modellezésére.

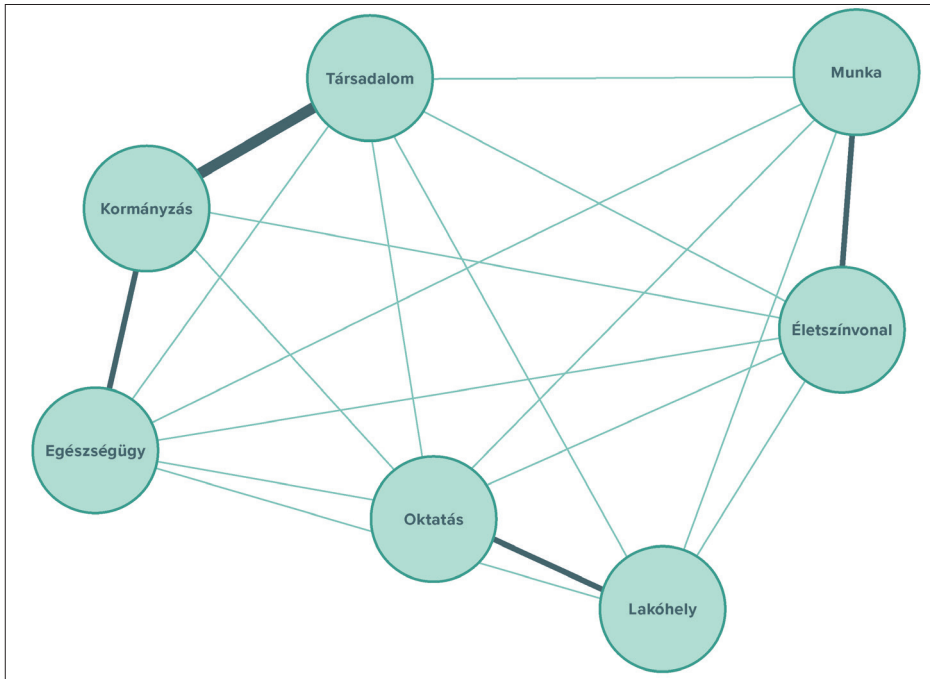
Az eredmények azt mutatják, hogy a hét komponens mindegyike kapcsolódik a hálózathoz, vagyis egy erősen integrált rendszert látunk. Az egyes elemek között pozitív irányú kapcsolat van, ami azt mutatja, hogy az élhetőség különböző dimenziói kölcsönösen „erősítik” egymást. A legmarkánsabb kapcsolat a politika és a társadalom, illetve a politika és az egészségügy dimenziók között figyelhető meg, de jelentős az oktatás és a lakóhely megítélése között is. Hasonlóképpen erős kölcsönhatás regisztrálható az életszínvonal és munka indikátorok között.

A hálózat általános felépítésének bemutatását követően megvizsgáltuk azt is, hogy mely változók foglalnak el központi pozíciót a rendszerben. Vagyis melyek azok a dimenziók, amelyek leginkább alakítják az „információáramlást”, azaz mely tényezők fejtik ki a legmarkánsabb hatást a

²⁸ A hálózat kialakításához az R programcsomag EBICglasso függvényét használtuk fel (Friedman–Hastie–Tibshirani 2019). Az élsúlyok (változók közötti kapcsolatok erőssége) a változók közötti parciális korrelációk értékével egyeznek meg. (A parciális korreláció egy változók halmaz esetén – egyszerűen szólva – azt mutatja meg, hogy milyen kapcsolat figyelhető meg két változó között abban az esetben, ha az összes többi változó hatását kizárjuk ebből a kapcsolatból.)

²⁹ Dalege et al. 2016.

2. ábra: Élhetőségdimenziók hálózata

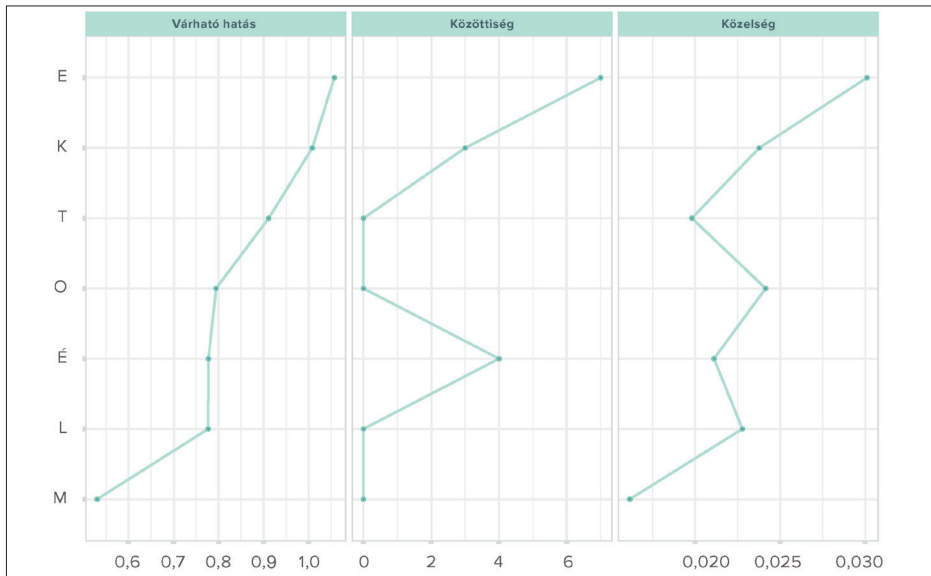
hálózatra. Ennek a mérésére a három leggyakrabban használt mutató az erősség (*strength*³⁰), a közelség (*closeness*) és a közöttiség (*betweens*³¹). Az erősség (vagy várható hatás) az egy adott csomóponthoz (változóhoz) közvetlenül kapcsolódó élcúcsok összege. Vagyis *ez a mutató azt írja le, hogy az adott csomópontnak mekkora közvetlen hatása van a hálózatra*. A közelség az adott csomópont (változó) és a hálózat összes többi csomópontja közötti legrövidebb út hosszának inverzét fejezi ki. Más szavakkal a közelség *azt mutatja meg, mennyire valószínű, hogy egy adott csomópontból származó információ közvetlenül vagy közvetve az egész hálózaton keresztül „utazik”*. Végezetül a közöttiség azt írja le, *hogy egy adott csomópont milyen erősen képes befolyásolni az információáramlást a hálózatban*.³²

³⁰ A „hagyományos” erősség mutató az élsúlyok abszolút értékeinek összege, vagyis a negatív kapcsolatok is nagyobb értéket eredményeznek. Ezzel szemben a várható hatás mutató korrigálja ezt a problémát.

³¹ Dalege et al. 2016; Kollár–László 2022.

³² Uo.

3. ábra: Centralitásmutatók

E – EGÉSZSÉGÜGY, K – KORMÁNYZÁS/POLITIKA, T – TÁRSADALMI KAPCSOLATOK, O – OKTATÁS,
É – ÉLETSZÍNVONAL, L – LAKÓHELY, M – MUNKAERŐPIAC

A vonatkozó mutatókról elmondható, hogy mindhárom esetén az egészségügy és a politika (a közöttiségnél még az életszínvonal, a közelségnél pedig az oktatás) fejt ki a legnagyobb hatást a hálózatban. Vagyis az élıhetőség különböző dimenziói közötti kölcsönhatásokat ezek a tényezők befolyásolják a legmarkánsabban. Más szavakkal *az egészségügy és a politika megítélése képes a legnagyobb hatást gyakorolni az élıhetőség általános percepciójára.*

Ezeket az eredményeket egy regressziós modell révén is megvizsgáltuk, ahol az élıhetőségindexet rögzítettük függő változóként, az egyes dimenziókat pedig függetlenként.

4. táblázat: Az élıhetőségindex és az élıhetőségdimenziók kapcsolata

Változó	Standardizált béta együttható
Politika	0,238
Oktatás	0,208
Egészségügy	0,206
Életszínvonal	0,19
Társadalmi kapcsolatok	0,17
Munkaerőpiac	0,159
Lakókörnyezet és közlekedés	0,151

Ezek az eredmények alapvetően egybecsengenek a korábbiakkal. A legmarkánsabb hatást ebben az esetben a politika, majd pedig az oktatás és az egészségügy fejt ki, de jelentős hatása van még az életszínvonalnak is. Mindezek az eredmények két dolgot implicálnak: egyrészt az élhetőség társadalmi megítélése növelhető olyan tényezők fejlesztése révén, mint amilyen az oktatás vagy az egészségügy, másrészt pedig jelentős mértékben befolyásolja a politikai hangulat általános megítélése is.

Ez utóbbit különösen jól illusztrálja, ha a politikai orientáció tükrében vizsgáljuk meg az egyes dimenziókat.

5. táblázat: Politikai orientáció és élhetőség

	Életszínvonal	Munkaerőpiac	Egészségügy	Oktatás	Lakókörnyezet és közlekedés	Politika	Társadalmi kapcsolatok	ÉLHETŐSÉG
Fidesz-KDNP	70	81	72	70	75	77	59	71
Összefogás	59	74	49	40	69	24	34	49
Magyar Kétfarkú Kutya Párt	56	73	43	40	59	31	36	48
Mi Hazánk Mozgalom	56	76	49	48	67	36	38	52
Nem szavazott	59	78	59	59	69	53	43	59
Nem válaszol	61	74	57	54	69	50	45	58

A legnagyobb különbség a politika terén regisztrálható: a Fidesz-KDNP-szavazók esetén 77, az ellenzéki szavazók esetén pedig 24 pontot ér el ez a dimenzió. Hasonlóan markáns különbség figyelhető meg az oktatás (70 pont szemben a 40 ponttal), a társadalmi kapcsolatok (59–34) és az egészségügy (72–49) esetén is. A legkisebb differenciák a munkaerőpiac (81–74) és a lakókörnyezet (75–69) esetén érthetők tetten. Az általános élhetőségindexnél pedig 22 pont a különbség a kormánypárti és az ellenzéki szavazók között.

Összegzés

A Századvég társadalomtudományi kutatócsoportja 2022 márciusa és júniusa között felmérést végzett a hazai lakosság körében, hogy feltárja, milyen kurrens szempontok mentén tekintenek a magyarok „élhetőnek” egy országot. Célunk egy olyan ideáltipikus országkép felvázolása volt, amely módszertanilag validálható, a hazai viszonyokra optimalizált társa-

dalomszervezési igazodási pont lehet a későbbiek során. Kutatásunkat az a felismerés hívta életre, hogy a sok esetben erősen tematizált nemzetközi indexek, bár fontos kapaszkodót nyújtanak hazánk relatív pozíciójának meghatározásához, nem adnak egységes képet az akár egészen eltérő élehetőségi szempontok egymáshoz való viszonyáról, valamint nem feltétlenül reflektálnak az adott társadalom sajátosan megjelenő igényeire.

Annak érdekében, hogy láthatóvá tegyük, milyen élehetőségi szempontok fontosak a hazai lakosságnak, nyolc fókuszcsoporthoz, majd húsz szakértői interjú segítségével 8+2 élehetőségi indikátort detektáltunk: oktatás, egészségügy, életszínvonal, társadalmi kapcsolatok, munkaerőpiac, lakókörnyezet, közlekedés, politika (+ energetika és környezetvédelem). Végül egy ezerfős lakossági kérdőíves adatfelvétel segítségével reprezentatív mintán mutattuk be ezen dimenziók kvantifikált eredményeit.

Az adatfelvétel rámutatott, hogy a lakosság alapvetően „élhetőnek” véli a hazai munkaerőpiaci lehetőségeket, illetve a lakókörnyezet és közlekedés állapotát,³³ a legkisebb pontszámokat pedig a (tágra értelmezett) politika (54), illetve társadalmi kapcsolatok dimenziók mentén regisztráltuk. További fontos megállapítás, hogy a vizsgálatba vont minden komponensünk „kapcsolódik” is egymáshoz, tehát modellünk egy erősen integrált rendszer, amelynek, úgy tűnik, minden eleme hatással van más élehetőségi aspektusokra is. Ezek közül is a legerősebb kapcsolatot a politika – társadalmi kapcsolatok, illetve a politika–egészségügy relációjában látjuk. Mindezekkel összhangban az élehetőségérzetet befolyásoló tényezők körét ezek az aspektusok befolyásolják a legmarkánsabban, tehát az élehetőségérzet ezeken a területeken végzett intervenciókon keresztül akár markánsan is növelhető.

³³ A 100-as skálán 77, illetve 71 pontot mértünk.

Irodalom

Anand, P. 2016: Happiness, well-being and human development: the case for subjective measures. *Human Development Report background paper*. New York, United Nations Development Programme.

Bauer, R. A. 1966: *Social indicators*. Cambridge, MIT Press.

Chan, T. W. 2018: Social Mobility and the Well-Being of Individuals: Social Mobility and Well-Being. *The British Journal of Sociology*, 69 (1): 183–206. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12285>

Cho, E. 2016: Making Reliability Reliable. *Organizational Research Methods*. *SAGE Publications*, 19 (4): 651–682. <https://doi.org/10.1177/1094428116656239>

Corak, M. 2013: Income Inequality, Equality of Opportunity, and Intergenerational Mobility. *Journal of Economic Perspectives*, 27, (3): 79–102. <https://doi.org/10.1257/jep.27.3.79>

Dalege, J. – Borsboom, D. – van Harreveld, F. – van den Berg, H. – Conner, M. – van der Maas, H. L. 2016: Toward a formalized account of attitudes: The Causal Attitude Network (CAN) model. *Psychological Review*, January 123 (1): 2–22. <https://doi.org/10.1037/a0039802>

Friedman, J. – Hastie, T. – Tibshirani, R. 2019 : *Graphical Lasso: Estimation of Gaussian Graphical Models*. <https://cran.r-project.org/web/packages/glasso/glasso.pdf>

Glatz, C. – Anja, E. 2020: Patterns of Trust and Subjective Well-Being Across Europe: New Insights from Repeated Cross-Sectional Analyses Based on the European Social Survey 2002–2016. *Social Indicators Research*, 148, (2): 417–39. <https://doi.org/10.1007/s11205-019-02212-x>

Goldsmith, E. B. 1996: *Resource management for individuals and families*. Minneapolis, West Publishing.

Gyorgyovich, M. – Pillók, P. 2022: Vándorlási vágyak és motivációk város és falu viszonylatban. In Pillók, P. – Stefkovics, Á. – Hortay, O. (szerk.): *Századvég Riport 2021*. Budapest, Századvég Kiadó, 353–368.

Jerome, F. – Trevor, H. – Tibshirani, R. 2011: Glasso: Graphical lasso-estimation of Gaussian graphical models. R package version 1.7. <http://CRAN.R-project.org/package=glasso>

Kline, R. B. 2010: *Principles and practice of structural equation modeling*. New York, Guilford Press.

Kollár, D. – László, T. 2022: *Long torn by ill fate? Politics in Central Europe*. Kézirat.

Kroll, C. 2008: *Social Capital and the Happiness of Nations. The Importance of Trust and Networks for Life Satisfaction in a Cross-National Perspective*. Bruxelles – Frankfurt a. M. – New York – Oxford, Peter Lang Publishing.

Max, R. 2014: *Human Development Index (HDI)*. <https://ourworldindata.org/human-development-index>

Mill, J. S. 1994: *A szabadságról*. Budapest, Osiris Kiadó.

Miskolczi, M. – Zenovitz, L. – Kollár, D. – Kollár, J. 2022: A szubjektív jóllét és az adaptív-konvergens, illetve exaptív-divergens gondolkodás közötti kapcsolat a koronavírus-járvány idején. *Acta Medicinæ Et Sociologica*, 13(35), 145–164. <https://doi.org/10.19055/ams.2022.11/29/8>

OECD 1976: *Measuring social well-being: a progress report on the development of social indicators*. Paris, OECD.

Pápay, Gy. 2010: *Demokrácia filozófiai megalapozás nélkül*. Budapest, Ráció Kiadó.

Sen, A. 1986: *The Standard of Living*. Cambridge University.

Sen, A. K. 1993: Capability and Well-Being. In Nussbaum, M. – Sen, A. K. (szerk.): *The Quality of Life*. Oxford University Press.

Stiglitz, J. E. – Amartya, S. – Jean, P. F. 2009: *Report of the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/8131721/8131772/Stiglitz-Sen-Fitoussi-Commission-report.pdf>

Tomyn, A. J. 2015: Raymond A. Bauer: Pioneer in the Use of Sample Surveys to Assess Quality of Life. *Applied Research in Quality of Life*, 10, 375–377. <https://doi.org/10.1007/s11482-015-9408-9>

Welzel, C. – Inglehart, R. 2010: Agency, Values, and Well-Being: A Human Development Model. *Social Indicators Research*, 97, (1): 43–63. <https://doi.org/10.1007/s11205-009-9557-z>

Xia, Y. – Yang, Y. 2019: RMSEA, CFI, and TLI in structural equation modeling with ordered categorical data: The story they tell depends on the estimation methods. *Behavior Research Methods*, 51, 409–428. <https://doi.org/10.3758/s13428-018-1055-2>

Kollár Dávid – László Tamás
A reziliencia Magyarországon
Megküzdés az életút és a járványhelyzet
nehézségeivel

A kutatás háttere

Mint minden nemzetet, a magyarokat is sorsfordító kihívás elé állította a világjárvány. Feltehető a kérdés, képesek vagyunk-e a körülmények megváltozására reziliens (rugalmasan ellenálló) válaszokat adni, ezáltal pedig pozícióinkat megőrizni vagy akár erősíteni a válság utáni, rohamléptekkel globalizálódó világban. A válasz nagymértékben múlik azon, hogy az egyének és közösségek hogyan élik meg az egzisztenciális és személyes viszonyaikat is drasztikusan átalakító jelenséget, és mit tudnak kezdeni vele. Az empirikus szociológia által rendszerint elszigetelten vizsgált témák (családi viszonyok, gazdasági helyzet, értékek és jövőkép stb.) totalitásként jelennek meg az ember életében, a történéseket és döntéseinket narratív keretben éljük át és osztjuk meg egymással – ezért meglátásunk szerint a fenti kérdésköröket egymás összefüggéseiben érdemes vizsgálni.

A nagymintás kutatás (amilyenre jelen tanulmány is épül) lehetőséget ad, hogy részletes modellt alkossunk a magyar társadalom csoportjainak eltérő mértékű és különféle tényezőktől függő ellenálló képességéről, megküzdési (*coping*) stratégiáiról, állandóságairól („kapaszkodóiról”, melyek biztonságot nyújtanak számukra és lehetőséget kínálnak az újrakezdesre), illetve változásairól (a döntések mögötti külső és belső mozgatórugókról, vonzó és taszító hatásokról). A kutatás eredményei stratégiai jelentőségűek, hiszen a talpra állás üteme és a társadalmi feszültségek tekintetében is kulcskérdés, hogy az erőforrásokat sikerül-e a megfelelő területekre, a megfelelő módon és időben összpontosítani.

A reziliencia fogalma és kutatása

Azt a képességet, amely lehetővé teszi a bizonytalanságot keltő, eddigi életvitelünket felkavaró események kezelését, rugalmas ellenálló képességnek, vagyis rezilienciának nevezzük.¹ A kifejezés – etimológiáját tekintve – a latin eredetű *resilio* szóból származik, amelynek jelentése: „visszapattan, visszaugrik”.² Így, bár gyakran szinonimaként használják a rezisztencia és reziliencia szavakat, paradigmatiság különbség van a kettő között, amit jól megvilágíthatunk az alábbi példa segítségével. Képzeljünk el egy kőgolyót, amibe mérgünkben egy jó nagyot belerúgunk. Mi történik ezután a kővel? Az égvilágon semmi, a kőben nem történik semmiféle szerkezeti változás, vagyis rezisztens marad a külső behatásra. Most viszont képzeljük el, hogy mi történik akkor, ha egy gumilabdát rúgunk meg: a labda először deformálódik, ezt követően viszont visszanyeri a rúgás előtti állapotát. A labda, bár nem rezisztens, a rúgás okozta behatásra mechanikai értelemben reziliens módon reagál.³

A rezilienciaalapú megközelítések először az 1950-es években, a pszichológia területén terjedtek el, és annak a képességnek a megragadására használták őket, amely révén az egyén képes megbirkózni különféle traumákkal.⁴ A fogalmat többé-kevésbé hasonló módon ragadták meg a matematikában is. A matematikai vagy mérnöki reziliencia „egyrészt azt a tartományt jelöli, amelyen belül az adott rendszer egyensúlyi állapotban marad a rá ható erőkhöz szemben. Másrészt pedig a rendszernek azt a képességét jelöli, amelynek segítségével egy külső sokkhatás után visszatérhet egy korábbi egyensúlyi állapotába”.⁵ A reziliencia fogalma mindazonáltal az ökológiai rendszerek kapcsán vált döntő jelentőségűvé. Először ebben az esetben is a mérnöki rezilienciához hasonló alapvetésekből indultak ki, vagyis az ökológiai rendszereket olyan, „lineárisan működő” rendszereknek tekintették, amelyek a stresszorok kivonása után visszatérnek az eredeti (egyensúlyi) állapotukhoz. „A régi domináns paradigmák implicit módon egy stabil és végtelenül rezi-

¹ Kollár–Kollár 2020; Kollár–Déri 2011; Holling 1972; Folke 2006; Joseph 2018; Reid–Chandler 2016, 2020.

² Székely 2015; Kollár–Déri 2011; Miskolczi 2022.

³ Székely 2015; Miskolczi 2022.

⁴ Seery – Holman – Cohen Silver 2010.

⁵ Kollár–Kollár 2020.

liens környezetet feltételeztek, ahol az erőforrás-áramlások szabályozhatók, és a természet a humán stresszorok kivonása után képes helyreállítani az egyensúlyi állapotát.”⁶ Ezt a megközelítést aztán Crawford Stanley Holling paradigmaváltó kutatásai kérdőjelezték meg és helyezték a reziliencia diskurzusát új pályára. Holling kutatásai során egy olyan erdőt vizsgált meg, amelyet komoly tűzvész sújtott. A korábban bemutatott megközelítések alapján azt várhattuk volna, hogy – amennyiben reziliens – ahogy telnek-múlnak az évek, az erdő ökoszisztémája végül visszatér a korábbi állapotába. Ezzel szemben a megfigyelések azt mutatták, hogy az erdő nem a korábbi állapotát „állította helyre”, hanem olyan mechanizmusokat „hozott létre”, amelyek lehetővé tették a felkészülést egy hasonló, jövőbeni sokkhatásra. Vagyis Holling⁷ kutatásai szerint az ökológiai rendszerek olyan komplex (tehát nem-lineáris dinamikákat követő) rendszerekként működnek, hogy a környezeti változásokhoz való alkalmazkodás során új, rájuk korábban nem jellemző ökológiai mintákat hozhatnak létre.⁸ Ezzel összhangban a reziliencia kurrens értelmezései szerint a kifejezés egy komplex, önszerveződő rendszernek (ami lehet ökológiai rendszer, társadalom vagy éppen emberek csoportja is) azt a képességét írja le, amely révén a külső sokkhatásokra válaszul új, a sokkhatás kezelését lehetővé tévő mintázatokat hozhat létre.⁹ Vagyis szemben az „az egyensúlyi állapothoz való visszatérést elősegítő megközelítéssel, a reziliencia fogalmára épülő megközelítés a változás és a heterogenitás fogalmaira helyezi a hangsúlyt”.¹⁰ Összegezve az elmondottakat: a reziliencia nem más, mint a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodás képessége, amely révén a rendszer működésére korábban nem jellemző mintázatok és struktúrák jönnek létre.¹¹

Elemzésünkben mindezek mentén egyrészt arra keressük a választ, hogy mi áll annak háttérében, hogy egyes emberek nagyobb, míg mások kisebb fokú rezilienciát mutatnak. Az életút milyen eseményei azok, amelyek jellemzően növelik a rugalmas ellenálló képességet, és melyek azok, amelyek ezzel ellentétesen hatnak. Másrészt kiemelt hangsúlyt fektetünk arra, hogy feltárjuk, a járványhelyzet okozta sokkhatások kezelését milyen tényezők segítették elő a leghatékonyabban. Ezzel összhangban a tanulmányunk a következőképpen épül fel: először megvizsgáljuk, hogy

⁶ Folke 2006.

⁷ Holling 1972.

⁸ Kollár–Kollár 2020.

⁹ Kollár–Kollár 2020; Folke 2006.

¹⁰ Holling 1973, 17.

¹¹ Kollár–Kollár 2020.

a reziliencia (élményét) milyen mértékben befolyásolják az életút során bekövetkező különböző traumák. Második lépésben feltárjuk, hogy a koronavírus-járvány pszichológiai hatásait milyen tényezők befolyásolták negatívan, és milyen stratégiák segítették elő a járványhelyzettel való megbirkózást. Végezetül ez utóbbi eredményeket felhasználva megnézzük azt is, hogy a koronavírus-járvány kapcsán tetten érhető negatív és pozitív erőhatások milyen mértékben befolyásolták az általános rezilienciát.

Az elemzés módszertana

A kvantitatív kutatás során a magyarországi felnőtt korú lakosság körében összesen húszezer főt kérdeztünk le egy húszperces kérdőív keretében, ún. CATI¹² módszerrel. A felvett minta nem, életkori csoportok, legmagasabb iskolai végzettség, a lakhely településtípusa és régiós megoszlás szerint reprezentálja a teljes magyarországi felnőtt népességet. Az elemzésben közölt, teljes lakosságra vonatkozó sokasági adatok legfeljebb plusz-mínusz 0,4 százalékponttal térhetnek el attól az eredménytől, amelyet az ország összes felnőtt lakosának megkérdezése eredményezett volna. A mintavételből fakadó torzulásokat iteratív súlyozással korrigáltuk a Központi Statisztikai Hivatal 2016-os mikrocenzusa által közölt demográfiai arányoknak megfelelően. Az adatfelvétel 2021. július 5-e és 2021. augusztus 17-e között zajlott.

A kvantitatív adatfelvétel során a vizsgált témák széles körű és árnyalt megragadása érdekében a hazai (Ifjúság 2008, 2016) és nemzetközi gyakorlatokhoz (World Values Survey, European Values Study) igazodva alminták alkalmazásával dolgoztunk, mivel így egyszerre lehet csökkenti a kérdés időtartamát és növelni a vizsgált kérdéskörök számát.

Az „általánosított” reziliencia és a járványhelyzet hatásai

Elemzésünkben először azt vizsgáljuk meg, hogy a különböző stresszorok, traumák milyen viszonyban vannak a rezilienciával. A reziliencia mérésére egy két változóra épülő indexet hoztunk létre. A korábban bemutatott szakirodalmi fejtegetésekkel összhangban az egyik változó

¹² Computer Assisted Telephone Interviewing.

a cselekvőképességre („Ura vagyok az életemnek, rajtam múlik, hogyan alakul”) helyezi a hangsúlyt, a másik pedig a megpróbáltatások ellenére fennálló stabilitást („A megpróbáltatások ellenére is töretlenül haladok a céljaim felé”) méri. Az egyes változókra vonatkozó leíró statisztika alapján elmondható, hogy a felsorolt állításokkal a válaszadók megközelítőleg 44 százaléka teljes mértékben egyetért, további 41 százaléka pedig inkább egyetért. Összességében tehát azt látjuk, hogy a lakosság túlnyomó többsége – saját bevallása szerint – rendelkezik a reziliencia valamelyik attribútumával. Mindezekén túl elmondható, hogy a két változó megfelel a – látens változó létrehozásához szükséges – statisztikai kritériumoknak; az alfa mutató értéke meghaladja a 0,68-at, a kommunalitások értéke a 0,75-öt, a megőrzött variancia pedig 76 százalék.¹³

A reziliencia változó létrehozását követően azokat a lehetséges stresszorokat, traumákat igyekeztünk megragadni, amelyek az egyéni életvitel szilárd kereteit alapjaiban felkavarhatják. Ehhez egy kétszer 30 tételből álló blokkot dolgoztunk ki. Az első harminc állítás azt méri, hogy megtörténtek-e a válaszadóval valaha az egyes traumák, a második változócsoporthoz pedig azt vizsgálja, hogy az elmúlt két évben történt-e ilyen a megkérdezettel.¹⁴ Az egyes traumák bekövetkezésének arányát az 1. táblázat szemlélteti. Eszerint a válaszadók egész életútját figyelembe véve a leggyakoribb trauma a szülő vagy más közeli hozzátartozó elvesztése és a költözés. Ezzel szemben a legritkébbak közé az ingatlanulajdon elvesztése (5 százalék), a súlyos baleset, a nagy értékű vagyontárgy elvesztése és a saját vállalkozás megszűnése sorolható (egyenként 8 százalék). Ha nem a teljes életutat, hanem az elmúlt két évet vizsgáljuk, akkor elmondható, hogy a legjellemzőbb „trauma”, stresszforrás a depresszió volt. Ez annyiban különösen érdekes, hogy messze ebben az esetben van egymáshoz a legközelebb a két érték (egész eddigi élet – elmúlt két év). Az adatok azt mutatják, hogy azoknak, akik valaha depressziósak voltak, bő 60 százaléka az elmúlt két évben (is) depressziós volt.

¹³ A két változó esetén alkalmazott főkomponens-elemzés egyik előnye, hogy az eljárás révén standardizált változókat kapunk, azokkal végezhetjük el az elemzést.

¹⁴ A kettébontás révén „egymás mellé téve” válik elemezhetővé a nagyjából a járványhelyzet idejére tehető (együttal „aktuális”) stresszorok, traumák feldolgozására való képesség, valamint az, hogy általában véve az életút mennyire volt terhelt különféle stresszforrások által, és mennyiben volt sikeres azok feldolgozása. A kérdőíves, keresztmetszeti vizsgálattal értelemszerűen az adatfelvétel „jelenében” detektálható rezilienciaélményen keresztül van módunk vizsgálni a fenti összefüggéseket.

**1. táblázat: „Mely események történtek meg Önnel,
illetve mely történéseket, érzéseket tapasztalta meg az...?”
(százalék)**

„Stresszorok”, traumák az életút során	...eddig élete során?	...elmúlt két év során?
Szülő elvesztése	50	8
Szülön kívül más, közeli hozzátartozó elvesztése	46	15
Költözés	45	12
Kisállat, házikedvenc halála	40	14
Lehangoltság, depresszió	28	17
Párkapcsolat felbomlása	28	6
Tartós betegség vagy sérülés	26	12
Fontos barátság megszűnése	26	9
Megbecsültség hiánya	25	13
Munkahely, állás elvesztése	23	7
Társas kapcsolatok beszűkülése	22	12
Túldolgozás, önkizsákmányolás	22	9
Pályamódosítás a karrierben	22	5
Magányos egyedüllét	21	12
Céltalanság, motiváció hiánya	19	11
Munkahelyi kiegész	18	8
Krónikus kimerültség	16	8
Válás	16	2
Lelki, pszichikai bántalmazás	14	5
Tartós munkanélküliség	14	5
Tanulmányok megszakítása	14	2
Megfertőződés koronavirussal	13	12
Fizetéseképtelenség	13	6
Kirekesztettség, diszkrimináció	9	3
Külföldön élés	9	2
Nagy értékű vagyontárgy elvesztése	8	2
Súlyos baleset	8	1
Fizikai bántalmazás	8	1
Saját vállalkozás megszűnése	8	1
Ingatlanulajdon elvesztése	5	1
Egyik sem	5	23

A következőkben azt vizsgáltuk meg, hogy milyen kapcsolat (korreláció) van a rezilienciaindex és az egyes traumák között. Az eredmények (1. függelék) szerint a legmarkánsabb negatív hatásokat egyértelműen a különféle pszichológiai komponensek jelentették. Ez pedig lényegében teljesen független volt attól, hogy a teljes életútra vagy az elmúlt két évre kérdeztünk rá. Ezzel szemben némiképp meglepő eredmény, hogy négy olyan trauma is volt, amely növelte a rezilienciát; ilyen a szülő elvesztése, a válás, más közeli hozzátartozó elvesztése és a koronavírussal való megfertőződés. Ez utóbbit leszámítva azonban az említett tényezők csak akkor növelték a rezilienciát, ha a trauma nem két éven belül következett be. A koronavírussal való megfertőződés sajátos hatásmechanizmusát nem nehéz magyarázni. Az az ember, aki sikeresen átvészelte a koronavírus-fertőzést, vélhetően kevésbé fél a vírus okozta megbetegedéstől.

Mindezeket követően annak érdekében, hogy a kétszer harminc változót kezelhető számú tételre redukáljuk, egyszerű főkomponens-elemzést végeztünk. Az eljárás két megfontolást követett: 1. a változópárok (valaha megtörtént – az elmúlt két évben megtörtént) összevonása egy olyan indexszé, amely esetben a magasabb érték az intenzívebb traumatizáltságot jelenti; 2. az azonos jellegű traumák összevonása. Ez utóbbi cél három változóhalmaz (munkahelyi kiégés – megbecsültség hiánya – céltalanság, motivációhiány; magányosság – depresszió; válás – párkapcsolat felbomlása) esetén teljesült. Az eljárás eredményeképpen végül 24 látens változót (főkomponenst) kaptunk.

Ezt követően megvizsgáltuk, hogy a rezilienciaindex alakulását milyen mértékben határozzák meg az egyes (látens) trauma-/stresszorváltozók. Ehhez egy lineáris regressziós modellt építettünk fel. Az eredmények alapján elmondható, hogy a független változók 8 százalékban határozzák meg a rezilienciaindex alakulását. A legnagyobb negatív hatást a kiégést – a megbecsültség hiányát, valamint a magányosságot mérő változó fejtette ki, de jelentős mértékben csökkenti az ellenálló képességet a kimerültségérzés, a kapcsolatok beszűkülése, a munkanélküliség, a fizetésektelenség, a kirekesztettség érzése és a bántalmazás is.

2. táblázat: Traumák/stresszorok és az általános reziliencia – regressziós modell

Változók	B	Standard hiba	Béta	t.	Szig.
Konstans	3,251	0,005		669,049	0,000
Kiégés – megbecsültség hiánya	-0,091	0,005	-0,128	-18,685	0,000
Magányosság	-0,076	0,005	-0,107	-15,627	0,000
Kimerültség – depresszió	-0,061	0,005	-0,086	-12,6	0,000
Kapcsolatok beszűkülése	-0,06	0,005	-0,085	-12,46	0,000

Változók	B	Standard hiba	Béta	t.	Szig.
Munkanélküliség	-0,056	0,005	-0,079	-11,483	0,000
Fizetésektelenség	-0,053	0,005	-0,074	-10,84	0,000
Kirekesztettség	-0,041	0,005	-0,058	-8,456	0,000
Bántalmazás	-0,03	0,005	-0,042	-6,166	0,000
Tanulmányok megszakítása	-0,016	0,005	-0,022	-3,242	0,001
Betegség	-0,014	0,005	-0,02	-2,94	0,003
Nagy értékű vagyontárgy elvesztése	-0,011	0,005	-0,016	-2,323	0,02
Ingatlan elvesztése	-0,01	0,005	-0,014	-2,048	0,041
Barátság megszűnése	-0,009	0,005	-0,013	-1,889	0,059
Költözés	-0,006	0,005	-0,009	-1,305	0,192
Vállalkozás megszűnése	0,004	0,005	0,006	0,887	0,375
Kisállat halála	0,01	0,005	0,014	1,99	0,047
Súlyos baleset	0,015	0,005	0,021	3,11	0,002
Koronavírus	0,02	0,005	0,028	4,161	0,000
Külföldön élés	0,023	0,005	0,032	4,701	0,000
Szülő halála	0,026	0,005	0,037	5,364	0,000
Pályamódosítás	0,031	0,005	0,044	6,418	0,000
Közel hozzátartozó elvesztése	0,036	0,005	0,051	7,406	0,000
Válás – párkapcsolat felbomlása	0,037	0,005	0,053	7,713	0,000
Önkizsákmányolás	0,043	0,005	0,06	8,793	0,000

A koronavírus-járvány és a megküzdési stratégiák

Az általánosított reziliencia és a traumák kapcsolatának feltárásán túl kutatásunkban kiemelt hangsúlyt fektettünk a koronavírus-járvány hatásaira és az alkalmazkodást elősegítő megküzdési stratégiákra is. Abból indulunk ki, hogy a járványhelyzet túlmutat a vírus okozta közvetlen károkon, és olyan élethelyzetként, körülményrendszerként is leírható, amelyben a szokványosan alkalmazott megküzdési módok nem, de legalábbis kevésbé alkalmazhatók. Ez alapján arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen specifikus mintázatok azonosíthatók jelen körülmények között. Ehhez három változóblokkot használtunk fel. Az első a koronavírus-járvány hatásainak „általános” aspektusait ragadja meg. Ezek közül egy változó azt méri, hogy milyen mértékben változtak meg a válaszadó mindennapjai a koronavírus-járvány ideje alatt. Az eredmények azt mutatják, hogy a válaszadók több mint fele nyilatkozott úgy, hogy a koronavírus-járvány hatására meg-

változtak a mindennapjai. Közülük 34 százalék reagálta azt, hogy inkább, 18,6 százalékuk pedig, hogy teljes mértékben. Ezzel szemben a lakoságnak 47 százaléka mondta azt, hogy nem változott meg számottevően az élete. Ezen belül hasonló arányban oszlanak meg az eredmények. A válaszadók 23,3 százaléka azt nyilatkozta, hogy egyáltalán nem, míg 23,6 százalékuknak a válasza az volt, hogy inkább nem.

Egy másik változó azt méri, hogy a válaszadókat milyen mértékben viselte meg a koronavírus-járvány. Az eredmények azt mutatják, hogy a megkérdezettek közel negyedét egyáltalán nem viselte meg a járvány, és közel 10 százalék nyilatkozta azt, hogy nagyon megviselte.

Harmadrészt megvizsgáltuk azt is, hogy a járvány (kezdeté) óta hamar visszatért-e az életük a rendes kerékvágásba. Az adatok szerint a megkérdezettek döntő többségének, 76,7 százalékának igen. Ezen belül hasonló arányban választották a két pozitív válaszopciót, de így is felülkerekedett, 40,6 százalékkal, azoknak a száma, akik azt mondták, hogy teljes mértékben. A lakoságnak kevesebb mint negyede nyilatkozta, hogy nem talált vissza az élete a rendes kerékvágásba.

Az egyes változók közötti kapcsolatot a 3. táblázat szemlélteti. Eszerint közepesen erős kapcsolat van a tételek között. Azokat, akiknek az életét markánsabban befolyásolta a járvány, jellemzően jobban is megviselte, és azok, akiknek az életére jelentős mértékben hatással volt és/vagy megviselte, azoknak valamivel lassabban állt vissza az élete a régi kerékvágásba. Bár ebben az esetben nem egyértelmű oksági viszonyról van szó – például elképzelhető, hogy valakinek az életformája objektív szempontból nem változott, de a pszichológiai nyomás hatására úgy érzi, jelentősen átalakult –, viszont ha ideáltipikusan szemléljük a kauzális láncot, akkor felvethetjük, hogy azokat jobban megviselte a járvány, akiknek az életére is nagyobb hatást gyakorolt, és azoknak, akik kevésbé voltak rezisztensek, valamivel nehezebben állt vissza az élete a régi kerékvágásba.

3. táblázat: A koronavírus-járvány hatásai – korreláció

	„Milyen mértékben változtak meg az Ön mindennapjai a koronavírus-járvány ideje alatt?”	„Mennyire viselte meg vagy sem Önt a koronavírus-járvány?”	„A járvány (kezdeté) óta hamar visszatért az életem a rendes kerékvágásba.”
„Milyen mértékben változtak meg az Ön mindennapjai a koronavírus-járvány ideje alatt?”	1	-,418	-,319
„Mennyire viselte meg vagy sem Önt a koronavírus-járvány?”	-,418	1	,352
„A járvány (kezdeté) óta hamar visszatért az életem a rendes kerékvágásba.”	-,319	,352	1

A koronavírus-járvány hatásait mérő „általános” változókon túl azt is megvizsgáltuk, hogy mely explicit tényezők jelentették a legnagyobb nehézséget a válaszadók számára. Az alábbi táblázat alapján elmondható, hogy a legtöbben a maszkviselést, a „nem tölthette el a szabadidejét ott, ahol szeretne volna” állítást, valamint a kijárási korlátozásokat említették. Jelentős számban mondták azt is, hogy a legnagyobb nehézséget az jelentette, hogy nem lehetett eleget találkozni a családtagokkal és a barátokkal. Ezzel szemben a legkisebb arányban a munkahely elvesztése, valamelyik hozzátartozó halála és a megbetegedés következett be.

4. táblázat: „A következők közül melyek jelentettek kifejezetten nagy nehézséget Önnek a járványhelyzet ideje alatt?” (százalék)

Állítás	Megoszlás
Maszkviselés	44
Nem tölthette el a szabadidejét ott, ahol szeretne volna	37
Kijárási korlátozások	35
Nem találkozhatott eleget a családtagjaival	35
Nem találkozhatott eleget a barátaival	32
Félt a megbetegedéstől	25
Felborult a napirendje	24
Meghiúsultak a tervei	22
Anyagi nehézségei voltak	20
Kilátástalanság	15
Magányosság	15
Otthonról kellett dolgoznia/tanulnia	12
Megbetegedett	12
Elvesztette egy hozzátartozóját	11
Nem tudta mivel lekötni magát	8
Elvesztette a munkáját	7
Egyik sem	11
Nem tudja; nem válaszol	1

Az egyes állításokat felhasználva olyan, látens változókat hoztunk létre, amelyek „tipikus” módon reprezentálnak bizonyos traumatípusokat. Az eljárás eredményeképpen öt főkomponenst kaptunk (2. függelék). Az első főkomponenshez a járványügyi korlátozásokhoz kötődő különféle változók tartoznak. A másodikon az unalomhoz és magányossághoz kapcsolódó állítások ülnek. A harmadikat a megbetegedéstől való félelem

és az izoláció konstituálja. A negyedikhez az anyagi nehézségek rendelhetők, az ötödikhez pedig a megbetegedés és a hozzátartozó elvesztése sorolható.

A különböző „koronatraumák” vizsgálatát követően feltártuk azt is, hogy milyen stratégiákat próbáltak ki a válaszadók, amelyek véleményük szerint segítettek megbirkózni a koronavírus-járvány kihívásaival. Az egyes állítások eloszlását vizsgálva elmondható, hogy a legtöbben (48 százalék) filmeket, sorozatokat néztek, könyveket olvastak, de 36 százalék azoknak az aránya is, akik egyszerűen csak próbálták derűsen látni a helyzetet. Ehhez hasonló arányban voltak azok is, akik igyekeztek kellő távolságtartással kezelni az eseményeket, és akik több időt töltöttek a szeretteikkel. Összességében elmondható, hogy a „legnépszerűbb” megküzdési stratégiák közé a pozitív szemlélet, a személyes kapcsolatok – lehetőségekhez mérten kivitelezett – intenzívebb ápolása és az új cselekvési formák (hobbik, tanulás) tartoznak. Ezzel szemben a skála másik végén a negatív töltetű állítások állnak, ilyen a szakember felkeresése vagy éppen valamilyen függőségbe menekülés.

5. táblázat: „A következők közül volt-e olyan, ami segített Önnek abban, hogy megbirkózzon a járványhelyzet nehézségeivel?” (százalék)

Állítás	Megoszlás
Filmeket, sorozatokat nézett, könyveket olvasott	48
Próbálta derűsen felfogni a helyzetet	36
Igyekezett a helyzetet kellő távolságtartással szemlélni	33
Több időt töltött a szeretteivel	30
Sokat beszélgetett másokkal	30
Próbálta humorosan felfogni a helyzetet	29
Próbálta elemezni a helyzetet, hogy jobban megértse	27
Belevetette magát a munkába	22
Megpróbált pihenni, szabadságra menni	22
Imádkozott vagy meditált	21
Új dolgokat tanult	19
Sportolni vagy mozogni kezdett	18
Valamilyen kreatív alkotótevékenységbe kezdett	15
Terveket, napirendet készített	14
Új dolgokat próbált ki, amiket korábban nem	14
Ivással, dohányzással vezette le a feszültséget	6
Másokon vezette le a feszültséget, kiadta a dühét	5

Állítás	Megoszlás
Nyugtatók vagy gyógyszerek szedésével próbálkozott	4
Szerencsejátékot úzott vagy pénzben játszott	3
Felkeresett valamilyen segítő szakembert	3
Egyik sem	11
Nem tudja; nem válaszol	2

A bemutatott változók révén különféle, látens megküzdési stratégiákat különítettünk el. Elemzéseink során négy ilyen eltérő stratégiát tudtunk meghatározni (3. függelék). Az első főkomponensbe a pozitív hozzáálláshoz és a derűs elfogadáshoz köthető különféle állítások kerültek; a második főkomponenshez az új dolgok, újszerű cselekvési formák sorolhatók. A harmadik a káros szenvedélyeket tömöríti, végül pedig a negyedik a szakemberhez fordulás különböző aspektusait fogja át.

A korábbiakban kinyert változók felhasználásával lehetőségünk nyílik arra, hogy megvizsgáljuk, melyek azok a tényezők, amelyek pozitívan vagy negatívan befolyásolták a koronavírus-járvány hatásait. Ehhez először azt néztük meg, hogy milyen kapcsolat figyelhető meg a vizsgált (látens) faktorok és a koronavírus-járvány pszichológiai hatásait mérő (függő) változó („Mennyire viselte meg vagy sem Önt a koronavírus-járvány?”) között. Mivel az adatbázis mérete lehetővé tette, nem pusztán a két változó közötti kapcsolatot vizsgáltuk meg, hanem megnéztük azt is, hogy a koronavírus-járvány hétköznapiakra gyakorolt hatásának függvényében hogyan változik meg a változók közötti reláció. Ezt a megközelítést az indokolja, hogy eltérő válságkezelési stratégiákra van szüksége annak, akinek az élete lényegében semmiben nem változott meg, mint annak, akinek teljesen felborult.

Az eredmények alapvetően megerősítik ezt a feltevést. Ugyan a negatív tényezők hatásmagyságában csak kismértékű szóródás figyelhető meg – minden esetben a félelem, izoláció fejtette ki a legnagyobb negatív hatást, amit a betegség, illetve unalom, magányosság faktorok követnek –, a megküzdési stratégiákban már jelentős eltérések regisztrálhatók. Akiknek az élete egyáltalán nem változott meg a járvány alatt, nem volt másra szükségük, mint pozitív hozzáállásra ahhoz, hogy kevésbé viselje meg őket a járvány. Ezzel szemben azoknál, akiknek az élete jelentősen megváltozott a pandémia miatt, a pozitív hozzáállás mellett az új dolgok kipróbálása és az új gyakorlatok kialakítása fejtette ki a legnagyobb (pozitív) hatást. Vagyis a rezilienciát leginkább a pozitív hozzáállás és az olyan új életstratégiák kidolgozása alapozta meg, mint amilyenek az alkotótevékenységek, az új hobbik, a tanulmányok vagy éppen a sport.

**6. táblázat: A koronavírus-járvány pszichológiai hatásai (függő változó: Mennyire viselte meg vagy sem Önt a koronavírus-járvány?)
– regressziós modell (standardizált béta együtthatók)**

	„Milyen mértékben változtak meg az Ön mindennapjai a koronavírus-járvány ideje alatt?”			
	Egyáltalán nem	Inkább nem	Inkább igen	Teljes mértékben
Korlátozások	-0,099	-0,107	-0,118	-0,061
Unalom, magányosság	-0,1	-0,145	-0,127	-0,153
Félelem, izoláció	-0,15	-0,188	-0,175	-0,182
(Anyagi) nehézségek	-0,069	-0,117	-0,159	-0,182
Betegség	-0,108	-0,151	-0,147	-0,144
Pozitív hozzáállás	0,112	0,117	0,15	0,163
Új dolgok	0,03	0,036	0,061	0,093
Káros szenvedélyek	0,012	-0,011	-0,044	-0,011
Szakember	-0,066	-0,032	-0,072	-0,023
Egyik sem	0,094	0,077	0,078	0,077

A rezilienciát meghatározó tényezők vizsgálatakor azonban nemcsak azt néztük meg, hogy mely tényezők azok, amelyek a járvány pszichológiai hatásait mérsékelni vagy éppen ellensúlyozni tudták, hanem feltártuk azt is, hogy mely komponensek segítik elő leginkább az élet visszatérését a rendes kerékvágásba. Ezek az eredmények lényegében egybecsengenek az előzőkkel. Vagyis azoknál, akiknek az életére nem volt hatással a járvány, a pozitív hozzáállás segítette elő legnagyobb mértékben a visszatérést a rendes kerékvágásba, azoknál viszont, akiknek jelentős hatást gyakorolt az életére a pandémia, az új dolgok kipróbálása is jelentős mértékben növelte a rezilienciát.

**7. táblázat: Helyreállítás (függő változó: „A járvány [kezdeté] óta hamar visszatért az életem a rendes kerékvágásba”)
– regressziós modell (standardizált béta együtthatók)**

	„Milyen mértékben változtak meg az Ön mindennapjai a koronavírus-járvány ideje alatt?”			
	Egyáltalán nem	Inkább nem	Inkább igen	Teljes mértékben
Korlátozások	-0,062	-0,106	-0,116	-0,127
Unalom, magányosság	-0,122	-0,159	-0,144	-0,149
Félelem, izoláció	-0,048	-0,047	-0,077	-0,035
(Anyagi) nehézségek	-0,123	-0,188	-0,182	-0,23

	„Milyen mértékben változtak meg az Ön mindennapjai a koronavírus-járvány ideje alatt?”			
	Egyáltalán nem	Inkább nem	Inkább igen	Teljes mértékben
Betegség	-0,037	-0,041	-0,049	-0,076
Pozitív hozzáállás	0,126	0,135	0,155	0,186
Új dolgok	0,001	0,014	0,019	0,063
Káros szenvedélyek	-0,043	-0,053	-0,031	0,004
Szakember	-0,022	-0,021	-0,014	0,009
Egyik sem	0,051	0,07	0,048	0,092

Mindezeket árnyalva megnéztük azt is, hogy mennyiben térnek el ezek az eredmények, ha a „visszapattanást” meghatározó tényezők hatását a járvány pszichológiai hatásainak függvényében vizsgáljuk. Az adatok azt mutatják, hogy lényegében teljesen ekvivalens tendenciákat ragadhatunk meg. Azaz míg azoknál, akiket nem viselt meg a járvány, a pozitív hozzáállás volt a legmarkánsabb faktor, addig azoknál, akiket jelentős mértékben megviselt, az új életstratégiák kialakítása is szignifikáns hatást fejtett ki.

8. táblázat: Helyreállítás (függő változó: „A járvány [kezdeté] óta hamar visszatartált az életem a rendes kerékvágásba”) és a járvány pszichológiai hatásai – regressziós modell (standardizált béta együtthatók)

	„Mennyire viselte meg vagy sem Önt a koronavírus-járvány? Kérjük, válassza ki azt az értéket, amely a legjobban tükrözi az Ön személyes álláspontját a két állítás között!”						
	1 – A koronavírus-járvány nagyon megviselt.	2	3	4	5	6	7 – A koronavírus-járvány egyáltalán nem viselt meg.
Korlátozások	-0,045	-0,14	-0,147	-0,118	-0,118	-0,097	-0,085
Unalom, magányosság	-0,152	-0,162	-0,161	-0,14	-0,122	-0,155	-0,125
Félelem, izoláció	0,026	-0,071	-0,052	-0,019	-0,034	-0,079	-0,05
(Anyagi) nehézségek	-0,222	-0,238	-0,187	-0,188	-0,127	-0,182	-0,184
Betegség	-0,088	0,019	-0,042	-0,03	-0,018	-0,038	-0,067
Pozitív hozzáállás	0,239	0,21	0,199	0,142	0,098	0,112	0,098
Új dolgok	0,083	0,029	0,026	0,006	0	-0,019	0,003
Káros szenvedélyek	-0,014	-0,009	-0,018	-0,019	-0,027	-0,018	-0,036
Szakember	-0,013	-0,01	0,009	0,006	-0,001	-0,009	0,011
Egyik sem	0,225	0,079	0,045	0,028	0,05	0,023	0,03

Összefoglalóan tehát elmondható, hogy a pozitív hozzáállás (derű, humor, távolságtartás, személyes kapcsolatok, szabadidő kiaknázása) és az új életstratégiák kialakítása (alkotótevékenység, új dolgok kipróbálása vagy

tanulása, sportolás elkezdése, napirendek készítése) kétszeresen is elősegítette a koronavírus-járvány hatásaival való megküzdést. Egyrészt ezek a megküzdési stratégiák képesek csökkenteni a pandémia kedvezőtlen pszichológiai hatásait, másrészt pedig elősegítik azt is, hogy az élet hamarabb visszataláljon a rendes kerékvágásba.

Kevert modell: „általánosított” reziliencia- és Covid-változók

Mindezeket követően megvizsgáltuk azt is, hogy milyen mértékben magyarázzák az általánosított reziliencia szintjét a különféle „Covid”-változók. Az eredmények azt mutatják, hogy a legnagyobb negatív hatást az unalom, a szorongás és az (anyagi) nehézségek jelentették. Ezzel szemben az általánosított reziliencia szintjét a pozitív attitűdök és az új dolgok, új életstratégiák kialakítása növelte a legnagyobb mértékben.

9. táblázat: Kevert modell – regressziós modell

Együtthatók						
Modell B		Standardizálatlan együtthatók		Standardizált együtthatók	t.	Szig.
		Standard hiba	Béta			
1	Konstans	-,005	,007		-,672	,502
	Korlátozások	,014	,008	,015	1,861	,063
	Unalom, magányosság	-,112	,007	-,113	-15,274	,000
	Félelem, izoláció	-,017	,008	-,017	-2,128	,033
	(Anyagi) nehézségek	-,122	,007	-,122	-16,901	,000
	Betegség	-,024	,007	-,024	-3,328	,001
	Pozitív hozzáállás	,148	,008	,149	18,968	,000
	Új dolgok	,100	,007	,100	13,563	,000
	Káros szenvedélyek	-,050	,007	-,050	-6,978	,000
	Szakember	-,062	,007	-,062	-8,545	,000
	Egyik sem	,079	,008	,079	10,173	,000
Függő változó: reziliencia						

Éppen ezért fontosnak tartottuk megvizsgálni, hogyan alakulnak az egyes megküzdési stratégiák a leíró statisztikák függvényében. A pozitív hozzáállás iránt a legnagyobb affinitást az ötven év fölöttiek és a nyug-

díjasok mutatják. Ennek háttérében vélhetően az állhat, hogy az ő életvitelüket kevésbé változtatta meg a koronavírus-járvány, így könnyebb volt kellő távolságtartással, derűsen kezelniük az eseményeket.

Az új dolgok, új életstratégiák kialakítása ezzel szemben a magasabb végzettségűekre, a fiatalokra és a diplomához kötött szellemi foglalkozásúakra a leginkább jellemző. Mindezek az eredmények azt sugallják, hogy míg a pozitív attitűd elsősorban az idősebbek, alacsonyabb képzettségűek számára hatékonyan alkalmazható stratégia, addig a fiatalabb, nagyvárosi, magasabban kvalifikált emberek számára az új életstratégiák és gyakorlatok kialakítása az adaptívabb.

Összegzés és következtetések

Elemzésünkben a magyarországi felnőtt társadalomra a legfontosabb szociodemográfiai változók mentén reprezentatív mintán, számos változó bevonásával vizsgáltuk az életút és a járványhelyzet során bekövetkezett kedvezőtlen események nyomán tetten érhető rezilienciát. A megkérdezésen alapuló mintavétel szerint a lakosság túlnyomó többsége rendelkezik a reziliencia valamely attribútumával – itt azonban fontos megjegyeznünk a válaszadás narratív keretezését, tehát ha egészen pontosak akarunk lenni, az ilyen típusú válaszokból leginkább arra következtethetünk, hogy az emberek többsége rendelkezik valamiféle rezilienciaélménnyel.

A különféle stresszorok közül kiemelendő az életút egészét tekintve és a járványhelyzet időszakára vonatkoztatva is igen elterjedt depresszió (azon megkérdezetteknek, akik valaha voltak már depressziósak, bő 60 százaléka a megkérdezést megelőző két évben is érezte magát depressziósnak). A koronavírussal való megfertőződés – elsőre talán meglepő módon – azok közé a stresszorok közé tartozik, amelyek a statisztikai összefüggések szerint növelik a reziliencia fokát. Ennek kézenfekvő magyarázata, hogy a megbetegedésen átesettek egy, a nyilvános diskurzusokban felettébb fenyegetőként megjelenő megpróbáltatáson „mérttettek” meg, így percepciójuk szerint a (rugalmas) ellenálló képesség terén kiemelkedőnek számítanak.

A járványhelyzet jelentőségét mutatja, hogy a válaszadóknak több mint a fele úgy nyilatkozott, hogy a koronavírus-járvány hatására megváltoztak a mindennapjai. Főként a maszkviselés, a szabadidő eltöltésének beszűkülő lehetőségei, a kijárási korlátozások, valamint a családtagokkal és

barátokkal való találkozások megritkulása voltak azok a tényezők, amelyek az emberek tömegei számára jelentettek nehézséget. Az ezekkel való megküzdésnek két fő csapásiránya körvonalazódott a kutatás eredményeiből: egyrészt a „pozitív” szemlélet és a személyes kapcsolatok lehetőségek szerint minél inkább való ápolása, másrészt pedig az újfajta tevékenységek kipróbálása, az életmód gyakorlatai terén mutatott innováció. A két „stratégia” közötti választás – az adatok szerint – abból is adódott, hogy az adott élethelyzet milyen szintű és módú alkalmazkodást „kényszerített ki”. Az látható ugyanis, hogy utóbbi irányt (az életmód gyakorlatainak keresztül megvalósított innovációt) jellemzően azok választották, akiknek az élete nagyobb mértékben változott meg a járványhelyzet hatására, és/vagy inkább megviselte őket a pandémia időszaka. Szociológiai ismérvek alapján ez leginkább a magasabb iskolai végzettségűeket, a fiatalokat és a diplomához kötött szellemi foglalkozásúakat érintette. Míg esetükben az életmód radikális átalakítása jelentette a legfőbb sikeres kezelési módot, addig az ötven év felettiek és a nyugdíjasok esetében – talán a kiforrottabb megszokások okán is – a másik irány, a csak kisebb finomhangolásokkal együtt járó derűs hozzáállás bizonyult célravezetőnek.

A reziliencia adaptív (konvergens gondolkodáshoz köthető) típusa – meglátásunk szerint – többé-kevésbé megfeleltethető az empirikus adatokból „kiolvasott” „derűs hozzáállás” stratégiájának, míg az exaptív (divergens gondolkodáshoz köthető) reziliencia az „életmódbeli innováció” irányvonalához áll közelebb. Előbbi lényege, hogy a külső sokkhatásra válaszul a rendszer – legyen az egy ember vagy egy társadalom – úgy reagál, hogy a már létező eszközeit, készségeit, kompetenciáit teszi még hatékonyabbá. Ezzel szemben az exaptív reziliencia során olyan megoldásokat keres, amelyek révén a rendelkezésére álló eszközöket, készségeket és kompetenciákat új módon használja fel, vagyis – az evolúcióbiológiából kölcsönzött kifejezéssel – exaptálja.¹⁵ William H. Calvin evolúcióbiológus szerint a divergens gondolkodás az olyan – kreativitást igénylő – tevékenységeket teszi lehetővé, amelyek során a korábban használt stratégiáink nem működőképesek, vagyis nincsenek konkrét elképzeléseink arra vonatkozóan, hogy az adott helyzetben mit kellene tennünk.¹⁶ Ezekben a helyzetekben a korábbi körülményekre optimalizált eljárásaink nem érvényesek, éppen ezért olyan kreatív megoldásokra van szükség, amelyekkel új módon tudjuk felhasználni a rendelkezésünkre álló készségeket és

¹⁵ Kollár–Kollár 2020; Gould–Vrba 1982.

¹⁶ Calvin 1997, 7; Kollár 2000.

kompetenciákat. A konvergens gondolkodás során ezzel szemben a cél a „meglévő” megoldások optimalizálása, vagyis a feladatok lehető leghatékonyabb elvégzése a probléma megoldásához már rendelkezésre álló eszközeink és kompetenciáink révén. A hatékonyan működő, a külvilág kihívásaihoz „alkalmazkodó” rendszer számára mind a konvergens gondolkodásra épülő adaptív rezilienciára, mind pedig a divergens gondolkodásra épülő exaptív rezilienciára szükség van. Mindezeket megerősíti James Winters kiváló tanulmánya is, amelyben ágensalapú szimulációval vizsgálta az adaptív és exaptív műveletek kapcsolatát. Eredményei szerint ha az optimalizáció (adaptáció, konvergens gondolkodás) túl erős, akkor a rendszer hamar „optimalizációs csapdába” kerülhet, vagyis saját megoldásának, „rögeszméinek foglyává” válik. Ha viszont állandóan új megoldásokat keres (exaptáció, divergens gondolkodás), akkor folyamatosan olyan alacsony optimalizáltságú megoldások születnek, amelyek nem tudják megalapozni a rendszer hatékony működését. Az „ideális” működéshez tehát az optimalizációnak olyan szintűnek kell lennie, hogy elég erős legyen az összetettebb bemeneti problémák kezeléséhez (vagyis képes legyen a feldolgozandó információ mennyiségét és a feldolgozás költségeit csökkenteni), viszont ne legyen olyan erős, hogy elnyomja a kreatív (divergens gondolkodásra épülő) innovációs készséget.¹⁷

¹⁷ Winters 2020.

Irodalom

Calvin, W. H. 1997: *How Brains Think: Evolving Intelligence, Then And Now* (Science Masters Series). New York, Basic Books.

Folke, C. 2006: Resilience: The Emergence of a Perspective for Socio-Ecological Systems Analyses. *Global Environmental Change*, 16. 253–267. <http://dx.doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2006.04.002>

Gould, S. J. – Vrba, E. S. 1982: Exaptation – A Missing Term in the Science of Form. *Paleobiology*, 8, no. [1]: 4–15. <http://www.jstor.org/stable/2400563>

Holling, C. S. 1972: Resilience and Stability of Ecological Systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, (4): 1–23.

Joseph, J. 2018: *Varieties of resilience*. Cambridge University Press.

Kollár, D. – Kollár, J. 2020: The Art Of Shipwrecking. *Dialogue and Universalism*, 30(1). 67–84.

Kollár, J. 2000: *Hattyú a komputer vizén*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar.

Kollár, J. – Déri, K. 2011: *Vízen járni*. Budapest, Mentofaktúra.

Miskolczi, B. 2022: *Intézményi bizalom és gazdasági ellenálló képesség*. Kézirat.

Reid, J. – Chandler, D. 2016: *The neoliberal Subject: Resilience, Adaptation and Vulnerability*. Maryland, Rowman and Littlefield Publishers.

Reid, J. – Chandler, D. 2020: *Becoming Indigenous—Governing Imaginaries in the Anthropocene*. Maryland, Rowman and Littlefield Publishers.

Seery, M. D. – Holman, A. E. – Cohen Silver, R. 2010: Whatever Does Not Kill Us: Cumulative Lifetime Adversity, Vulnerability, and Resilience. *Journal of Personality and Social Psychology*, 99, 6: 1025–41.

Székely, I. 2015: Reziliencia: a rendszerelméletől a társadalomtudományokig. *Replika*, 94, 7–23.

Winters, J. 2019: Escaping optimization traps: the role of cultural adaptation and cultural exaptation in facilitating open-ended cumulative dynamics. *Palgrave Commun*, 5, 149. <https://doi.org/10.1057/s41599-019-0361-3>

Függelékek

1. függelék: A stresszorok/traumák és az általánosított reziliencia kapcsolata (korrelációs együttható)

„Stresszorok”, traumák az életút során	Élete során	Az elmúlt két évben
Szülő elvesztése	0,088	0,008
Válás	0,048	-0,001
Megfertőződés koronavírussal	0,022	0,023
Szülőn kívül más, közeli hozzátartozó elvesztése	0,022	0,012
Pályamódosítás a karrierben	0,017	-0,006
Külföldön élés	0,015	0,007
Költözés	0,014	-0,012
Saját vállalkozás megszűnése	0,012	-0,009
Súlyos baleset	0,007	0,007
Párkapcsolat felbomlása	-0,006	-0,014
Kisállat, házikedvenc halála	-0,005	-0,002
Túldolgozás, önkizsákmányolás	-0,015	-0,026
Nagy értékű vagyontárgy elvesztése	-0,021	-0,038
Tartós betegség vagy sérülés	-0,029	-0,053
Ingatlanulajdon elvesztése	-0,033	-0,024
Fizikai bántalmazás	-0,050	-0,036
Fontos barátság megszűnése	-0,052	-0,049
Tanulmányok megszakítása	-0,054	-0,053
Munkahely, állás elvesztése	-0,061	-0,071
Munkahelyi kiegész	-0,074	-0,075
Tartós munkanélküliség	-0,086	-0,101
Krónikus kimerültség	-0,087	-0,094
Fizetéseptelenség	-0,095	-0,116
Kirekesztettség, diszkrimináció	-0,100	-0,078
Lelki, pszichikai bántalmazás	-0,103	-0,094
Magányos egyedüllet	-0,107	-0,107
Társas kapcsolatok beszűkülése	-0,115	-0,112
Megbecsültség hiánya	-0,115	-0,119
Lehangoltság, depresszió	-0,154	-0,176
Céltalanság, motiváció hiánya	-0,182	-0,185

2. függelék: Covid-traumák – főkomponens (faktorsúlyok)

	Korlátozások	Unalom, magányosság	Félelem, izoláció	Anyagi nehézségek	Betegség
Anyagi nehézségei voltak				0,726	
Elvesztette a munkáját				0,664	
Megbetegedett					0,771
Elvesztette egy hozzátartozóját					0,526
Félt a megbetegedéstől			0,646		
Nem tudta mivel lekötni magát		0,661			
Magányosság		0,656			
Kilátástalanság		0,431		0,537	
Felborult a napirendje		0,418			
Nem tölthette el a szabadidejét ott, ahol szerette volna	0,594				
Nem találkozhatott eleget a barátaival	0,404		0,548		
Nem találkozhatott eleget a családtagjaival			0,727		
Otthonról kellett dolgoznia/tanulnia.		0,472			
Maszkviselés	0,696				
Kijárási korlátozások	0,722				
Meghiúsultak a tervei	0,369				

3. függelék: Megküzdési stratégiák – főkomponens (faktorsúlyok)

	Pozitív hozzaállás	Új dolgok	Káros szenvédélyek	Szakember
Próbálta derűsen felfogni a helyzetet	0,707			
Próbálta humorosan felfogni a helyzetet	0,659			
Valamilyen kreatív alkotótevékenységbe kezdett		0,605		
Filmeket, sorozatokat nézett, könyveket olvasott	0,522			
Új dolgokat próbált ki, amiket korábban nem		0,699		
Igyekezett a helyzetet kellő távolságtartással szemlélni	0,698			
Megpróbált pihenni, szabadságra menni	0,535			
Ivással, dohányzással vezette le a feszültséget			0,672	
Másokon vezette le a feszültséget, kiadta a dühét			0,572	
Több időt töltött a szereteteivel	0,461			
Próbálta elemezni a helyzetet, hogy jobban megértse	0,600			
Sokat beszélgetett másokkal	0,566			

	Pozitív hozzáállás	Új dolgok	Káros szenvedélyek	Szakember
Sportolni vagy mozogni kezdett		0,493		
Imádkozott vagy meditált	0,458			0,367
Nyugtatók vagy gyógyszerek szedésével próbálkozott				0,695
Felkeresett valamilyen segítő szakembert				0,69
Terveket, napirendet készített		0,485		
Új dolgokat tanult		0,688		
Szerencsejátékot üzött vagy pénzben játszott			0,609	

Bukovics Babett – Pavalacs András –
Tariska Andrea
*A koronavírus elleni oltással
kapcsolatos attitűdök hatása a társas
kapcsolatokra és az életmódra*

Bevezető

A koronavírus-világjárvány az élet számos pontján új kihívások elé állította az emberiséget. Mivel nem volt az elmúlt száz évben hasonló pandémia, a rá adott reakció különleges megmérettetést jelentett egészségügyi, gazdasági és társadalmi szempontból egyaránt. A világjárvány így méltán hasonlítható katasztrófahelyzetekhez. Több korábbi katasztrófa – legyen az természeti vagy emberi – utáni kutatás során megfigyelték, hogy az emberek egymáshoz fűződő viszonya változásokon esik át, és növekszik a szolidaritás mértéke, kialakul egy erősebb társadalmi kohézió.¹ Ugyanakkor születtek olyan kutatások és tanulmányok is, melyek az általános bizalom csökkenését mutatták ki a katasztrófákat követően.²

A koronavírus-járvány egy lassú lefolyású „katasztrófa”, ami több hosszú távú következménnyel kiegészülve nyomot hagyhat az emberiségen. A kormány által bevezetett, a koronavírus terjedésének lassítását és megfékezését célzó védelmi intézkedések sokszor bezárkózással és elkülönüléssel jártak, melyek negatívan hathattak a társas kapcsolatokra. Az ilyen jellegű és mértékű társadalmi elszigetelődés, aminek szemtanúi lehetünk 2020. márciustól, a társadalmi tőke fogyásához is vezethetett,³ ami

¹ Hommerich 2012; Calo-Blanco et al. 2017; Morgan–Wisneski–Skitka 2011; Cassar–Healy–Von Kessler 2017; Sibley et al. 2020; Thoresen et al. 2021.

² Fleming–Chong–Bejarano 2014; Kang–Skidmore 2018.

³ Putnam 2002.

összefüggésben van a másokba vetett bizalom mértékével.⁴ Ugyanakkor egy ellentétes hatás is érvényesülhetett, hiszen a Covid19 „katasztrófa” kapcsán is feltételezhető, hogy kialakult egy közös cél, az egymásnak való segítségnyújtás igénye, ezek által növekedhet az általános bizalom embertársainkban.⁵ Az orvostudományba vetett hit, illetve a Covid19 ellen megjelent oltások iránti bizalom megkérdőjelezésének megjelenésével megosztottság alakult ki (például a vírus jelenlétét elismerők és a „vírustagadók” között), ami azonban ismét a negatív irányba hajthatja társadalmi kohéziókat. Az utóbbi bomlasztó, negatív jelenség önmagában is elegendő a bizalom gyengüléséhez nemcsak általánosságban, hanem a közeli ismerőseink körében is.⁶

Azzal, hogy számszerűen milyen hatással volt a járvány a társas kapcsolatokra és bizalomra, nemzetközi viszonylatban már több kutatás foglalkozott. A OnePoll ezerfős észak-amerikai online kutatása szerint 2020 márciusáról 2021 szeptemberére az amerikaiak 16 százaléka három barátságtól is megvált. Az oltott válaszadók közül pedig 14 százalék számolt be arról, hogy megszakította a kapcsolatot olyan barátjával, aki nem volt hajlandó felvenni a védőoltást.⁷ Egy másik, 2021 májusában készült kutatás szintén az amerikaiak nehéz helyzetéről tanúskodik: 47 százalékuknak legalább egy barátjával megszakadt a kapcsolata a megelőző egy évben, míg 9 százalékuknak legtöbb barátsága megszakadt. Ennek ellenpontjaként viszont 46 százalék új barátot szerzett 2020 és 2021 májusa között.⁸

A YouGov 2021-es adatközlése szerint a britek barátságait hasonlóképpen megviselte a pandémia: ötből két válaszadó kapcsolata szakadt vagy szűnt meg átmenetileg barátjával a járvány kitörése óta, 14 százalékuk pedig nem is tervezi újraéleszteni a megromlott kapcsolatot. A legintenzívebb változásokról a 16–24 éves korosztály számolt be. A krízis azonban növelte a kapcsolatok értékét a brit lakosok körében; 35 százalékuk gondolja úgy, hogy jobban értékeli baráti kapcsolatait, mint a járvány előtt.⁹

Az egyéni szinten túl a társadalmi kohézióra is hatással volt a járvány. A Pew Research 2021-es, 17 országban végzett telefonos kutatása szerint a vizsgált lakosok 61 százaléka gondolja úgy, hogy megosztottabbá vált nemzetük a járvány hatására, míg a válaszadóknak átlagosan csu-

⁴ Uo.

⁵ Thoresen et al. 2021.

⁶ Bjørnskov 2007; Brück et al. 2020.

⁷ OnePoll 2021.

⁸ Cox 2021.

⁹ YouGov 2021.

pán harmada érezte társadalmát összetartóbbnak, mint a járvány előtt. A járvány előrehaladtával, 2021-re azokban az országokban is a megosztottságot érzékelők kerültek többségbe, ahol a járvány elején még inkább erősebb integrációról számoltak be a korábbiakhoz képest. Megosztottságról a legnagyobb arányban az amerikaiak számoltak be (88 százalék), ami nem meglepő annak tudatában, hogy esetükben – ahogy korábban láttuk – akár a legszorosabb társas kapcsolatok, barátságok is viszonylag nagy számban bomlottak fel a Covid-járvány alatt.¹⁰

Hazánkban az eddig elérhető eredmények a családi kapcsolatok erősödéséről vagy változatlanóságáról és a baráti kapcsolatok enyhe visszaszorulásáról árulkodnak.¹¹ Egy hazai online lakossági kutatás során a minta 17,5 százaléka nevezett meg legalább egy olyan személyt, akit a járvány előtt még a fontos kapcsolatai közé sorolt, 2021 telén azonban már nem, és a leggyakrabban egy barátjuk „ elvesztéséről ” nyilatkoztak. A megromló kapcsolatok hátterében a járvány alatt tapasztalt eltávolodást és a találkozásra szánt idő hiányát említették a legnagyobb arányban, mely utóbbi a baráti kapcsolatok esetében még jellemzőbb válóoknak bizonyult.¹²

A kapcsolatok száma mellett a minősége is változott, a tízfokú skálán Herke és munkatársai enyhe, 0,21 pontos csökkenést regisztráltak a barátságok tekintetében, ami az átlagosnál nagyobb mértékben érintette a 30–39 éveseket, illetve a közép- és felsőfokú végzettségűeket.¹³ Vida és Popovics kutatása hasonló képet mutat: a válaszadók negyede számolt be arról, hogy romlott, ötödének viszont javult a kapcsolata környezetével a járvány alatt, míg a többség, (55,1 százalék) nem érzékelt változást. Tovább árnyalja a képet, hogy az egy háztartásban élőkkal pozitívabban alakult a megkérdezettek kapcsolata a pandémia alatt. A válaszadók többségének (60,9 százalék) változatlan maradt, több mint negyedének (28,8 százaléknak) javult, tizedének pedig romlott a kapcsolata közeli családtagjaival.¹⁴ Bíró-Nagy és Szászi 2021 márciusában készített kutatása is arra a következtetésre jutott, hogy míg a családi és párkapcsolati kötelékek inkább erősödtek a járványhelyzet alatt, addig a baráti kapcsolatok, ha változtak (a lakosság 71 százaléka nem számolt be változásról), inkább az elhidegülés irányába mozdultak el.¹⁵ Ezek az elmozdulások azonban pár hónap

¹⁰ Pew Research Center 2021.

¹¹ Bíró-Nagy–Szászi 2021a.

¹² Herke–Albert–Dávid 2021.

¹³ Uo.

¹⁴ Vida–Popovics 2021.

¹⁵ Bíró-Nagy–Szászi 2021a.

elteltével mérséklődtek, 2021 őszén már csak a lakosság 9 százaléka számolt be barátsági elhidegüléséről és 15 százalék azok szorosabbá válásáról, ami a kapcsolatok lassú gyógyulásáról árulkodik.¹⁶

A kapcsolatoknak nemcsak a száma és minősége változott, de a kapcsolattartás módjai is.¹⁷ Míg a Covid19 előtt a válaszadók 60 százaléka tartotta személyesen a kapcsolatot legalább egy barátjával, addig ez a járvány alatt 42,7 százalékra csökkent. A lezárások nyomán a beszélgetések a valós térből a telefonvonalakra vagy az online térbe terelődtek át, a fiatalok vagy maradtak a személyes találkozóknál, illetve inkább chatfelületeken, az idősebbek pedig telefonon tartották a kapcsolatot hozzátartozóikkal, ismerőseikkel.¹⁸

Összeségében tehát a korábbi kutatási tapasztalatok egy, a családi kapcsolatokat erősítő, de a baráti kapcsolatokat gyengítő járványhelyzet képét festik le, mely nyomán a társadalmi kohézió is meggyengülhetett egyes országokban. Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk, hogyan változtak Magyarországon az emberek szokásai és baráti kapcsolatai a Covid19 előtti állapothoz képest az oltás felvétele előtt és azt követően, továbbá érintőlegesen megvizsgáljuk a Covid19 társadalmi kohézióra, bizalomra gyakorolt hatását. Vizsgálatunk kulcsmomentumait az alábbi három fő hipotézis mentén tudjuk rendszerezni.

Véleményünk szerint óriási fordulatot jelentett a társadalom tagjai számára a társas kapcsolataikban és a korábban kialakított életmódjukban a Covid19-világjárvány megjelenése. A félelem és a korlátozások miatti bezártság okán ideje nagy részét mindenki otthonában kényszerült eltölteni. Volt, aki könnyebben alkalmazkodott az új helyzethez, és volt, akit komolyabban megviselt.

Első hipotézisünk az volt, hogy az oltás felvételének lehetősége sokak számára jelentős felszabadulást jelentett. A magyarok újra nagyobb biztonságban érezhették magukat, és ismét nyitottabbá válhattak különböző programok látogatására, illetve a barátokkal, közeli ismerősökkel való találkozásra. Hipotézisünk alapján arra számítottunk, hogy fontos mérőföldkő volt az oltás felvételének lehetősége azok számára, akik éltek vele, és jelentősen megnövelte társas aktivitásukat.

Második hipotézisünk szerint a Covid19-oltás kérdése megosztotta a magyar társadalmat. Mind a Covid19 betegség, mind az ellene ki-

¹⁶ Bíró-Nagy–Szászi 2021b.

¹⁷ Jakopánecz 2021; Herke–Albert–Dávid 2021; Albert–Brys–Gerdán 2021.

¹⁸ Herke–Albert–Dávid 2021.

fejlesztett vakcinák meghatározták a mindennapok társalgási témáját. Oltásellenesek és oltáspártiak között gyakran alakulhatott ki konfliktus, és sok esetben akár barátságok szűnhettek meg az oltás körüli vita miatt.

Végezetül harmadik hipotézisünk az, hogy a koronavírus megjelenése az egymás iránti bizalmat is csökkenthette. Tapasztalataink szerint a Covid19 előtt nem volt olyan fontos elvárás a magyar társadalomban, hogy betegen, főleg fertőző betegen ne menjen valaki közösségbe, illetve óvja magát és másokat az esetleges átfertőződéstől, a világjárvány beköszöntével azonban ez alapvető elvárássá vált. Előzetes elképzeléseink szerint Covid19 hatására ez a kérdés felértékelődött, azonban az emberek több ízben találtak olyan esetekkel, amikor embertársaik nem figyeltek erre a hallgatólagos megállapodásra, és emiatt az egymásba vetett bizalom csökkent a téren, hogy fertőző betegen az emberek nem mennek közösségbe.

Módszertan

Kutatásunk alapvetően három módszertani stratégiára épít. Első lépésként a másodelemzés módszerét alkalmazva a koronavírus megjelenése óta a magyar felnőtt lakosság szokásváltozásait vizsgáltuk át egy, a Századvég Konzorcium által 2020. szeptember és december között készített, hatvanezer fős lakossági kérdőíves adatbázis néhány kérdését alapul véve.

A másodelemzésen túl 2022 júliusában kérdőíves kutatást végeztünk a magyar felnőtt lakosság körében ezer fő megkérdezésével. A felmérés véletlenszerű kiválasztáson alapult, a mintavételből fakadó torzulásokat iteratív súlyozással korrigáltuk a KSH 2016-os mikrocenzusa által közölt demográfiai arányoknak megfelelően, így az nem, kor, iskolai végzettség és településtípus szerint megfelel a magyar felnőtt lakosság eloszlásainak. Az elemzésben közölt adatok legfeljebb plusz-mínusz 3,1 százalékponttal térhetnek el a mintavételből fakadóan attól az eredménytől, amelyet az ország összes felnőtt lakosának megkérdezése eredményezett volna.

A kérdőív validálása érdekében, annak véglegesítése előtt hat félig strukturált interjút készítettünk szintén 2022. júliusban. Az interjúk a kérdőív kérdéseinek tisztázásában segítettek. Az interjúalanyok közt volt oltott, oltatlan, fiatal, idős, férfi, nő, oltásszkeptikus és olyan, aki bízik a Covid19-vakcinákban.

A Covid19-járvány aktivitásra gyakorolt hatása

A Századvég Konzorcium által 2020 őszén¹⁹ készített nagymintás kérdőíves felmérés részletesebben kitért a Covid19-járvány olyan, viselkedésre gyakorolt hatásaira, melyek a főbb tevékenységek (például munkába/iskolába, kulturális eseményekre járás, sportolás) és a kapcsolattartás gyakoriságának változására adnak választ. A felmérés rávilágított, hogy a Covid19-járvány előtti időszakhoz képest a legdrasztikusabban a barátokkal való találkozások gyakoriságát redukálták az emberek a Covid19 első és második hullámában: a hétfokú skálán átlag 1,5-1,6 pontot esett a barátokkal való találkozás gyakorisága. Míg 2020. március előtt a magyar felnőtt lakosoknak csupán 16,2 százaléka nem találkozott egyáltalán barátokkal, minden második ember viszont legalább heti egyszer, addig a járvány első két hullámában megfordult az arány: a megkérdezettek közel fele (az első hullámban: 49,4; a másodikban: 46,5 százalék) egyáltalán nem találkozott barátaival, ötöde (17,9; 20,9 százalék) minimum hetente. Hasonló mértékben (átlagosan 1,2-1,3 ponttal) csökkent a rokonlátogatás, valamint a kulturális események látogatásának gyakorisága (1,3 ponttal).

A Századvég felmérése rávilágított arra, hogy a Covid19 első hullámában csupán heti rendszerességgel (egyszeri vagy többszöri alkalommal) mozdultak ki otthonról valamilyen célból a magyar lakosok, ami alig lett gyakoribb a járvány második hullámában. Ez jelentős visszahúzódot jelentett, hiszen a világjárvány kitörése előtt a többség mindennap elhagyta otthonát.

A fizikai visszahúzódotással párhuzamosan a közvetett kapcsolattartási módok előretörésére számíthatnánk, azonban ez nem így történt a Századvég nagymintás felmérése szerint: a telefonos kapcsolattartást lényegében nem befolyásolta a Covid19. Alig valamivel (0,1 ponttal a hétfokú skálán) nőtt a barátokkal vagy rokonokkal való telefonos kapcsolattartás intenzitása. A videochaten keresztüli kapcsolattartás némileg jobban elterjedt (0,3-0,4 ponttal), de számottevőnek ez a változás sem tekinthető. Elsősorban azok kommunikáltak gyakrabban videochaten, akik azelőtt is használták ezt a kapcsolattartási formát. Ezek az eredmények összességében az elszigetelődés irányába mutatnak, mely pszichésen is megterhelő lehetett a lakosság számára.

A saját kérdőíves vizsgálatunk során a közösségi események látogatása és a barátokkal nyilvános helyen való találkozás rendszerességét együt-

¹⁹ A kutatás még azelőtt készült, mielőtt hozzáférhetővé váltak a Covid19 ellen kifejlesztett vakcinák a lakosság számára.

tesen kérdeztük különböző időpontokra vetítve.²⁰ Az eredményekből az látszik, hogy a magyar emberek minimum havi egyszer eljártak közösségi eseményekre vagy barátaikkal találkozni a Covid19-világjárvány előtt. Valamivel aktívabb életmódot folytattak (átlag: 4,29 a hétfokú skálán) azok, akik később nem kértek a Covid19 elleni oltásokból, mint azok a megkérdezettek (átlag: 3,93), akik aztán beoltatták magukat. A koronavírus első két hullámában – mielőtt hozzá lehetett jutni az oltásokhoz – szintén az oltatlanok voltak valamelyest aktívabbak, azonban a járvány hatására mindkét csoportban nagyarányú (–1,55, illetve –1,38) aktivitáscsökkenésről beszélhetünk, tehát méltán érezhették magukat bezárva, elzárva a külvilágtól az emberek. Majd az oltások felvétele után megfordult a tendencia. Míg azok, akik felvették a koronavírus elleni védőoltást, átlagosan valamivel több mint havi egyszer (3,18) eljártak újra közösségi eseményekre vagy barátokkal találkozni, az oltatlanok viszont csak havi egyszer (2,9) mozdultak ki. A veszélyhelyzet elmúltával azonban újra közel olyan gyakran jártak el társaságba, mint a vírus megjelenése előtt, függetlenül oltottsági állapotuktól.²¹

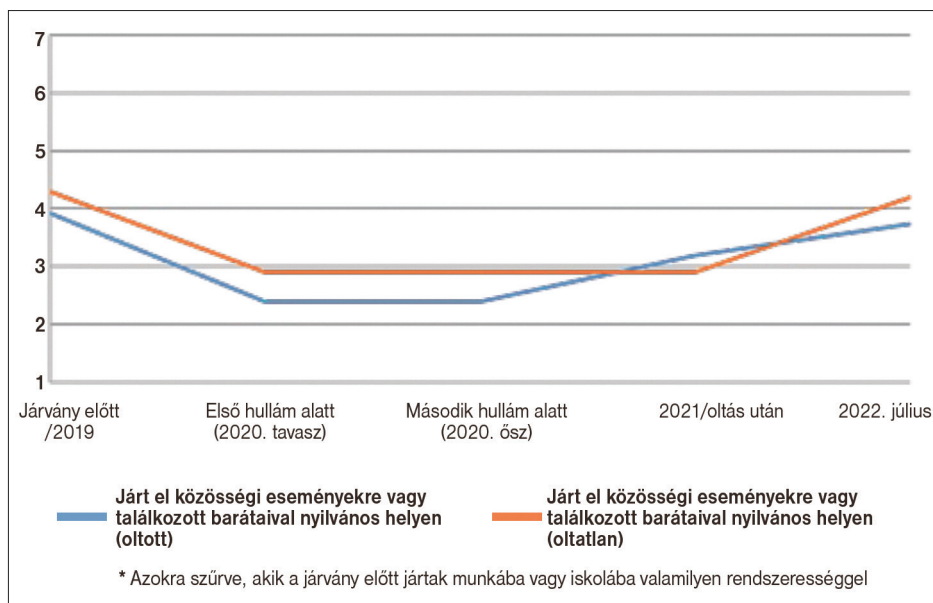
Az aktivitásváltozás háttérében álló összefüggések feltárása érdekében a szociodemográfia és a járvánnyal kapcsolatos egyéb attitűdváltozók hatását vizsgáltuk. A regresszioelemzés arra az érdekes összefüggésre világított rá, hogy míg az aktivitásra – arra, hogy a különböző időpontokban milyen gyakran járnak közösségbe a lakosok – hatással van az, hogy felvették-e az oltást a megkérdezettek, az aktivitás változására – csökkenésére vagy növekedésére – viszont nincs hatással. Ebből arra a következtetésre juthatunk, hogy a két csoport szokásai mögött nem az oltottság ténye, hanem eltérő társas személyiségtípusok állhatnak. A szociodemográfiai változók magyarázó ereje a regressziós modellekben 8 és 13 százalék között mozog a különböző időpontokra (a járvány előtt, a járvány adott hullámaiban és 2022 júliusában) vetítve. Mindegyik időpontban a nem és az anyagi helyzet hat szignifikánsan az aktivitásra, továbbá szignifikáns kapcsolat van a további változók közül az aktivitás és az oltottság, valamint az események látogatásának gyakorisága és a Covid19-től való félelem között: minél aggasztóbbnak tartja valaki a koronavírus-járvány terjedésének problémáját, annál ritkábban jár közösségbe (a járvány előtt, alatt és jelenleg).

²⁰ Mind a saját adatfelvételünkben, mind a Századvég 2020-as kutatásában azonos hétfokú skálán lehetett választ adni a tevékenységek gyakoriságára: 1 = egyáltalán nem végezte az adott időszakban, 2 = ritkábban, mint havonta, 3 = havonta egyszer, 4 = havonta többször, 5 = hetente egyszer, 6 = hetente többször, 7 = mindennap.

²¹ Az oltatlanok csupán 0,1, az oltással rendelkezők 0,19 ponttal kevesebbszer járnak közösségbe a hétfokú skálán mérve, mint a Covid19 megjelenése előtt.

A szokásváltozásokra²² a nem, az iskolai végzettség és az anyagi helyzet van hatással, akár a Covid19 előtti időszakról a veszélyhelyzetre történő aktivitáscsökkenést, akár a veszélyhelyzetről a jelenlegi helyzetre való áttérést nézzük. Az első két hullám alatt a nők, az iskolázottabbak és a jobbmódúak nagyobb mértékben fogták vissza találkozásaik gyakoriságát, majd a veszélyhelyzethez képest nyárra ők azok, akik nyitottabbá váltak. Viszont, ha azt hasonlítjuk össze, hogy jelenleg mennyit mozdulnak ki az emberek, és mennyit jártak el a Covid19 megjelenése előtt, nem találunk szignifikáns eltérést egyik vizsgált kérdés mentén sem.

**1. ábra: A koronavírus-járvány aktivitásra gyakorolt hatása
(1–7-ig terjedő skála átlagai)**

FORRÁS: SAJÁT SZERKESZTÉS. SZÁZADVÉG ALAPÍTVÁNY 2020, SAJÁT KUTATÁS 2022
1 = EGYÁLTALÁN NEM VÉGEZTE, 2 = RITKÁBBAN, MINT HAVONTA, 3 = HAVONTA EGYSZER,
4 = HAVONTA TÖBBSZÖR, 5 = HETENTE EGYSZER, 6 = HETENTE TÖBBSZÖR, 7 = MINDENNAP

²² Függő változóként az első esetben, ahol a Covid19 előtti időszakról a veszélyhelyzetre történő áttérést vizsgáltuk, egy -6-tól 0-ig terjedő skálát használtunk, ahol a -6 azt jelenti, hogy sokkal kevesebbet járt el az illető a Covid19-járvány első két hullámában, mint a járvány megjelenése előtt, a -1 = csak kicsit kevesebbet, a 0 pedig, hogy ugyanannyit járt el, vagy valamivel többet, mint előtte. A második esetben, ahol a veszélyhelyzetről a jelenlegi helyzetre való áttérést mértük, a skála 0-tól +6-ig terjed, ahol a 0 azt jelenti, hogy ugyanannyit vagy kevesebbet járt közösségbe a megkérdezett július közepén, mint a veszélyhelyzet alatt, a +6 pedig azt, hogy sokkal többet.

A Covid19-oltás életmóddal és kapcsolattartással való viszonya

Miután felvették a védőoltást az emberek, az érintettek 12,5 százaléka jóval többet, 11,4 százaléka többet, ötöde kicsivel többet járt el eseményekre vagy találkozott nyilvános helyen barátaival, mint az oltások felvétele előtt. A beoltott felnőtt magyar lakosok fele (56,8 százalék) nem változtatott társasági szokásain közvetlenül az oltások felvétele után, vagy valamivel kevesebbet járt el, mint korábban. A lineáris regresszió elemzés szerint ezúttal gyengébb kapcsolat mutatható ki a demográfiai változókkal (megmagyarázott hányad: 7 százalék). Az iskolai végzettséggel és a településmérettel egyenesen arányosan nő a „társasági hajlandóság” az oltások hatására, azaz a diplomásokra és a budapestiekre jellemző leginkább, hogy többet mozdultak ki, miután megkapták oltásaikat.

Más kérdéssel is megközelítettük, hogy vajon hatást gyakorolt-e az oltás felvétele az emberek életmódjára, kapcsolattartási szokásaira. A kérdésre adott válaszok alapján, a korábban bemutatott eredményekkel egybecsengően csupán szerény összefüggés rajzolódott ki az oltás és a kapcsolattartási, viselkedési, védekezési szokások változása között. A megkérdezettek mindössze 15,7 százaléka válaszolt igennel arra a kérdésre, hogy változtatott-e kapcsolattartási, viselkedési, védekezési szokásain, miután megkapta a Covid19 elleni védőoltást. A döntő többség (84,3 százalék) nem változtatott szokásain. A kérdésre igennel válaszolóknak egy nyitott kérdés adott lehetőséget arra, hogy megválaszolják, miképpen változtattak kapcsolattartási, viselkedési vagy védekezési szokásaikon.²³ A megkérdezettek legnagyobb része (19 százaléka) úgy érzi, bátrabb, szabadabb, nyugodtabb, vagyis nyitottabb lett az oltás felvétele óta. Minden nyolcadik megkérdezett (11,9 százalék) újra kimozdult, többet járt el eseményekre, emberek közé az oltások felvétele után. Minden tizedik válaszadó újra többet találkozott rokonaival, családtagjaival, idősebb ismerőseivel. 5,8 százalék kevesebbet hordott maszkot vagy el is hagyta azt.

Összességében tehát elmondható, hogy a többség számára nem volt olyan meghatározó társas interakcióiban a koronavírus elleni védőoltásokhoz való hozzájutás. A nagy többség elmondása szerint nem változtatott az oltás hatására életmódján, tehát az első hipotézisünk a kutatási

²³ Érdekes módon sokan (39 százalék) félreértelmezték a kérdést és arra válaszoltak, hogy a Covid19-járvány megjelenése óta min változtattak. Például többet mos azóta kezét, nagyobb távolságot tart stb.

eredmények fényében nem állja meg a helyét. Nem volt meghatározó fordulópont a magyarok társas életében az oltások felvételének lehetősége.

A fentieket támasztják alá a következő kérdésre adott válaszok is: *mi befolyásolta leginkább abban, hogy mennyit és milyen módon vett részt közösségi eseményeken, találkozókon a járvány ideje alatt?*²⁴ Leggyakrabban az általános járványügyi szabályok szigorúsága alapján döntöttek (21,2 százalék), nyolcból egy válaszdó (11,7 százalék) a maszkviselési kötelezettség mentén, 7,8 százalék az aktuális megbetegedési esetszámokat követve döntött.²⁵ A lakosság 7,3 százalékát az befolyásolta, hogy zárt vagy szabadtéri helyszínen lehet-e találkozni. Csupán 5,3 százalékot befolyásolt az, hogy be van-e már oltva, a másik fél oltottságától pedig csak 2,4 százalék tette függővé a találkozást.

A beoltottaktól azt is megkérdeztük, előfordult-e, hogy kevésbé keresték ismerősük társaságát, mert az nem oltatta be magát, illetve az oltatlanoktól fordítva. Az oltottak 13,4 százaléka nyilatkozta azt, hogy előfordult ilyen, mert félt, hogy megbetegíti oltatlan ismerőse, 8,2 százalékuk kevésbé találkozott oltatlan ismerőseivel, mert félt, hogy megbetegíti védetlen ismerőst. A megkérdezettek háromnegyede viszont nem kerülte senki társaságát azok oltatlansága miatt. Az oltatlanok 86 százaléka nem került másokat azok oltottsága okán, 7,5 százalékuk viszont volt, hogy került valakit azért, nehogy megbetegítse a másikat, vagy 3 százalék azért, hogy ő ne legyen beteg, 7,3 százalék pedig a konfliktus miatt ritkította találkozásait oltott ismerőseivel. Így összességében minden ötödik (21,1 százalék) felnőtt magyar lakossal előfordult, hogy az oltás miatt kevésbé kereste valamely ismerőse, rokona társaságát.

Covid19 mint társalgási vagy vitatéma

A járványtéma, valamint a Covid19 elleni védőoltás – a hivatkozott amerikai kutatásokhoz hasonlóan – a magyar lakosságot is megosztotta valamelyest. A felnőtt korú lakosság körében készített ezerfős reprezen-

²⁴ A kutatásban részt vevők két legfontosabb szempontot sorolhattak fel. A válaszokat súlyoztuk és összevonva mutatjuk be, az első említés kétszeres, a második említés egyszeres súllyal szerepel az összevonásban.

²⁵ A megkérdezettek 12,8 százaléka a koronavírus-járvány előtt sem járt eseményekre, találkozókra, 11,9 százaléka a járvány kitörése óta nem vett részt ilyesmin.

tatív kutatásunk szerint a megkérdezettek többségének (52,5 százalékának) előfordult vitája környezetével a koronavírus-járványról. A lakosság 6 százalékának komoly veszekedése is volt emiatt, 47,4 százalékának pedig csak kisebb vitája. Fontos megjegyezni, hogy a téma nem feltétlenül önmagában okozhatott nézeteltérést, hiszen az oltáspártiság, illetve a kormánypárt járvány megfékezését célzó intézkedéseinek támogatása gyorsan átpolitizálódott, így a nézeteltérések mögött vélhetően megbújik a téma politikai vetülete is. A logisztikus regresszió elemzés lényegében ugyanolyan összefüggésekre mutatott rá a szociodemográfiai és más független változókkal a nézeteltérések kapcsán, mint amilyen korrelációkkal a szokásváltozások mentén találkoztunk. A demográfiai változók önmagukban csupán 7,1–9,4 százalékot magyaráznak abból, hogy volt-e valakinek vitája környezetével a koronavírus-járványról, a többi független változó²⁶ modellbe építése 10,8–14,4 százalékra emelte a megmagyarázott hányadot. A legszorosabb összefüggést az iskolai végzettséggel találtuk: minél iskolázottabb valaki, annál valószínűbb, hogy összetűzésbe került barátaival, ismerőseivel vagy rokonaival a Covid19-ről. Ez azonban nem meglepő, hiszen a szokásváltozásoknál is az látszott, hogy a diplomások vették legkomolyabban a vírus terjedését és drasztikusan változtattak életmódjukon. Továbbá vélhetően inkább jellemző rájuk az intellektuális társalgás és a fejlettebb vitakultúra. A jobb anyagi helyzetben lévők körében szintén nagyobb valószínűséggel találkoztunk nézeteltéréssel. Róluk ugyancsak az mondható el, hogy nagyobb mértékben építették le kapcsolataikat és programjaikat a Covid19-járvány hatására, mint kedvezőtlenebb anyagi helyzetű embertársaik. Az életkorral mutatott még szignifikáns kapcsolatot a regressziós modell, mikor még csak a demográfiai változókkal elemeztük az összefüggéseket. Aszerint a fiatalokra inkább jellemzőnek tűnt, hogy vitába szállnak koronavírussal kapcsolatos témákban, azonban a többi független változó²⁷ modellbe emelése után az életkor hatása már nem érvényesült. A korábbiakhoz hasonlóan itt is a vírus terjedése körüli aggodalom hat még a konfliktusokra. Minél aggasztóbbnak tartja valaki a vírus terjedésének problémáját, annál valószínűbb, hogy vitába keveredett a témában. Gyenge összefüggést találtunk továbbá a pártpreferenciával: az Ellenzéki Összefogás szavazótáborával valamivel nagyobb valószínűséggel keveredett vitába, mint mások. Az ol-

²⁶ Mennyire aggasztja a koronavírus-járvány; be van-e oltva; volt-e Covid-beteg; az oltás miatt előfordult-e, hogy kevésbé kereste valaki társaságát; pártpreferencia.

²⁷ Ugyanazok a változók.

tottság nem hatott szignifikánsan a nézeteltérések előfordulási esélyére, és az sem, hogy előfordult-e a megkérdezettel az, hogy kevésbé kereste ismerőse társaságát, mert ő másként cselekedett az oltással kapcsolatban.

A vitában érintettek 89,5 százalékának szerencsére ezek nem okoztak törést kapcsolataiban, 8,3 százalékuknak azonban megromlott, 3,3 százalékuknak pedig meg is szakadt köteléke e viták következtében.

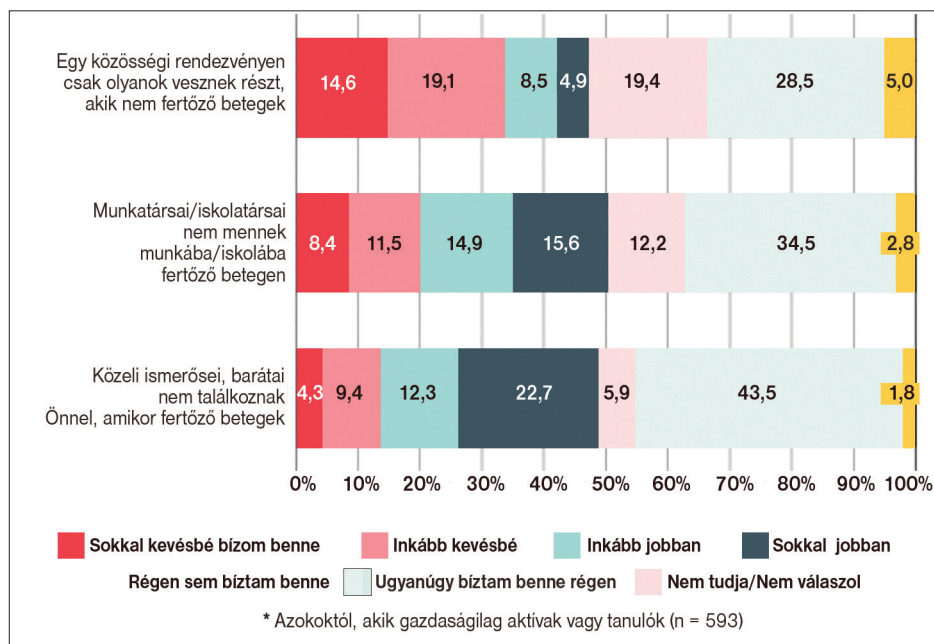
A kérdésre adott válaszok arra mutattak rá, hogy a második hipotézis sem állja meg teljes mértékben a helyét. Ugyan a többségnek volt vitája a Covid19-ről, komoly vitája keveseknek akadt. Összességében pedig csupán a magyar lakosok 1,7 százaléka jutott el a nézeteltérés folytán odáig, hogy meg is szűnt emiatt kapcsolata, 4 százalékban pedig előfordult, hogy Covid19-cel kapcsolatos véleménykülönbségek miatt romlott meg a viszonya. Tehát számottevő mértékű szakításokról nem beszélhetünk.

A Covid19-világjárvány bizalomra gyakorolt hatása

Magyarországon még nem készült felmérés a Covid19 általános bizalomra gyakorolt hatásáról, csupán a közeli kapcsolatokra vonatkoztatva, ahogy azt az előző fejezetekben bemutattuk. Mi is csupán a bizalomnak egy szeletét érintettük kutatásunkban. A Covid-szabályok betartásába vetett bizalmat mértük fel a kérdőívünkben. A válaszokból az derült ki, hogy ha a megkérdezettek össztársadalmi szinten gondolnak az emberek magatartására, a magyarok általánosságban kevésbé bíznak abban, hogy az emberek nem mennek közösségi rendezvényekre, ha fertőző betegségük van, mint ahogy közvetlen környezetükről vélekednek. Ez azonban nem meglepő, hiszen például konjunktúrakutatások során is általános tapasztalat, hogy a mikrokörnyezettel, amellyel az embereknek közvetlenebb tapasztalatai vannak, jellemzően elégedettebbek a megkérdezettek, mint általánosságban, az ország ügyeit illetően.

A felnőtt magyar lakosság harmada (33,7 százaléka) kevésbé bízik a koronavírus-járvány megjelenése óta abban, hogy *egy közösségi rendezvényen csak olyanok vesznek részt, akik nem fertőző betegek*, ötből egy a járvány előtt sem bízott ebben, tehát a többség (53,1 százalék) bizalmatlan valamilyen mértékben. A megkérdezettek több mint negyede (28,5 százaléka) viszont régen is bízott abban, hogy csak egészségesen járnak az emberek ilyen eseményekre, 13,4 százalékuk pedig optimistább lett a járvány kitörése óta.

2. ábra: A koronavírus-járvány megjelenése előtti időszakhoz képest jobban, kevésbé vagy ugyanannyira bízik abban, hogy...? (%)

FORRÁS: SAJÁT KUTATÁS 2022

Pozitívabb visszajelzéseket kaptunk, amikor a munka- vagy iskolatársakra kérdeztünk rá: a válaszadók kétharmada (65 százaléka) bízik abban, hogy munka- vagy iskolatársai nem mennek munkába, iskolába fertőző betegen. A megkérdezett aktív dolgozók harmada (34,5 százaléka) régen is bízott ebben, közel harmaduk (30,5 százaléka) bizalma viszont a Covid19-világjárvány terjedése óta nőtt. Még inkább lojálisak a magyarok közei ismerőseikkel, barátaikkal: a lakosság több mint háromnegyede (78,5 százaléka) adott pozitív választ velük kapcsolatban. A megkérdezettek 43,5 százaléka a járvány előtt is bízott barátaiban, hogy nem találkoznak velük, ha fertőző betegek, háromból egy esetben pedig a járvány óta alakult ki ez a bizalom feléjük.

Ismét logisztikus regresszió elemzést alkalmaztunk annak feltérképezésére, hogy kik azok, akik inkább bizalmukat veszítették abban, hogy embertársaik nem mennek fertőző betegen közösségi eseményekre. Akár általánosan tettük fel a kérdést, akár a munkatársakra, iskolatársakra vagy közei ismerősökre, barátokra vonatkoztatva, a szociodemográfiai változókkal egyik esetben sem állt szignifikáns kapcsolatban a

bizalomvesztés, egységesen vélekedett a lakosság. Viszont azok a megkérdezettek, akik voltak Covid-betegek, továbbá azok, akiket jobban aggaszt a koronavírus terjedése, egyértelműen nagyobb valószínűséggel váltak bizalmatlanabbá mindhárom embercsoporttal szemben. Továbbá azok a válaszadók, akikkel előfordult, hogy kevésbé keresték ismerősük társaságát, mert ők másként cselekedtek az oltással kapcsolatban, inkább bizalmukat veszítették ismerőseikben, barátaikban a tekintetben, hogy csak egészségesen találkoznak velük. A harmadik hipotézisünk – mely szerint valamelyest bizalmatlanabbá váltak a magyarok embertársaikban, hogy betartják a Covid19-járvány megjelenésének hatására létrejött új etikettet, ha csak távoli társadalmi környezetükre gondolnak a megkérdezettek – megállja a helyét: 20,3 százalékponttal nagyobb hányadban lettek bizalmatlanok, mint ahányan bizakodóbbak a járvány megjelenése előtthöz képest. A közvetlen környezettel kapcsolatban viszont javult a helyzet: nem lehet bizalomvesztésről számot adni, ugyanis 10,6 százalékponttal nagyobb arányban válaszolták azt az aktív dolgozók (vagy tanulók), hogy jobban bíznak munkatársaikban (iskolatársaikban), hogy fertőző betegen nem mennek dolgozni (vagy iskolába), mint akik kevésbé bíznak bennük a járvány kitörése óta. A közeli ismerősök tekintetében a mérleg egyértelműen pozitív; a lakosság 21,3 százalékponttal nagyobb arányban vélekedik pozitívabban, mint ahányan negatív irányú változást tapasztaltak.

Összefoglalás

Kutatásunk során az derült ki, hogy az oltáshoz való hozzájutás nem volt vízváltató a többség számára a társas kapcsolatainak ápolása tekintetében. Csupán az oltást felvevők kétötöde számára volt vélhetően fontos mérföldkő, hogy hozzájutottak a vakcinához, védettebbnek érezték magukat tőle és valamivel aktívabb életmódot folytattak utána. Maga a koronavírus megjelenése nagyobb életmódváltást jelentett mindenki számára, mint az oltottaknak az oltottság utáni felszabadulás. Többen az oltottak közül is óvatosak maradtak, azonban 2022 nyarára lassan mindkét csoport élete nagyjából visszarendeződni látszott, többé-kevésbé visszatértek az emberek korábbi életmódjukhoz, legalábbis ami a közösségi események látogatását és a barátokkal való találkozások gyakoriságát illeti. Legfrissebb kvantitatív kutatásunk terjedelmi korlátok miatt egyéb tevékenységekre nem térhetett ki.

A fellelhető korábbi kutatási tapasztalatokkal többnyire összecsengően eredményeink egy, a baráti kapcsolatokat megviselő járványhelyzet képét festik le. A világjárvány megjelenésével a különböző szokásrendszerek közül a barátokkal való személyes találkozások gyakoriságát építették le a legnagyobb mértékben a magyar lakosok. Terjedelmi korlátok miatt nem kérdeztünk rá külön, hogy mennyire rendeződtek vissza kifejezetten a baráti találkozások, illetve hogy a ritkuló találkozások mennyiben viselték meg vagy értékelték át a baráti kapcsolatokat, amely kérdések megválaszolására egy következő kutatás adhat alkalmat. Erre vonatkozólag Herke, Vida, Bíró-Nagy és munkatársaik kutatásában találhatunk utalásokat.²⁸ Felmérésünk rámutatott, hogy míg magára az aktivitásra – arra, hogy a különböző időpontokban mennyit járnak közösségbe a lakosok – hatással van az, hogy éltek-e az oltás lehetőségével a megkérdezettek, az aktivitásváltozás hátterében azonban jellemzően nem ez áll. Egyértelműen nagyobb társasági életet éltek a járvány előtt, a járvány első két hullámában és 2022 júliusában is azok, akik nem kértek a Covid19 elleni vakcinából, mint azok, akik felvették a védőoltást. Viszont mindkét csoport csökkentette aktivitását, mikor megjelent a vírus, illetve növelte a veszélyhelyzet megszűnésekor. A védőoltás felvétele vagy annak megtagadása nem befolyásolta közvetlenül azt, hogy mennyit jár el közösségi eseményekre valaki, illetve találkozik-e barátaival nyilvános helyen, legfeljebb rövid ideig tette valamivel bátrabbá az oltottakat a veszélyhelyzet alatt, a csökkenő esetszámokkal és az ennek köszönhető általános nyitással viszont a csoportok közötti ilyen jellegű különbség megszűnt. Eből arra a következtetésre juthatunk, hogy a két csoport eltérő szokásai mögött nem maga az oltás felvétele vagy fel nem vétele, hanem eltérő személyiségtípusok vagy gondolkodásmódok állhatnak, ami egy következő tanulmány vizsgálatának tárgya lehet, erre nem terjedt ki a kutatásunk.

Felmérésünkéből az is kiolvasható, hogy az oltás és a Covid19 körüli viták kevésbé voltak meghatározóak, mint ahogy azt előzetesen feltételeztük. Ugyan minden második magyar felnőtt lakosnak előfordult vitája a témáról, ez csupán a teljes lakosság 2 százaléka esetében vezetett szakításhoz. Minden ötödik felnőtt magyar lakossal előfordult, hogy kevésbé kereste valamely ismerőse, rokona társaságát annak oltottsági állapota miatt, azonban a megszakadó barátságok hátterében többségében nem a viták állhatnak, hanem a kapcsolatok fontosságának újraértékelése a távolságtartás során. Azzal azonban nem foglalkoztunk jelen kutatásunk-

²⁸ Herke–Albert–Dávid 2021; Vida–Popovics 2021; Bíró-Nagy–Szászi 2021a, b.

ban, hogy milyen szerepe lehet ezekben a vitákban a téma átpolitizált jellegének, és ezekért a nézeteltérésekért milyen mértékben felelnek a téma mögött feszülő politikai ellentétek. Egy következő kutatási fázisban érdemes lehet a Covid-viták előfordulását egybevetíteni azzal, hogy a lakosok közvetlen társas környezete mennyire homogén vagy polarizált politikailag, és ez milyen összefüggésben állhat a járványhelyzetről kialakult véleménykülönbségekkel, vitákkal.

A kérdőívünkre adott válaszok szerint általában más emberekre gondolva valamivel bizalmatlanabbak lettek a magyar lakosok a Covid19-etikett betartását illetően, hiszen minden harmadik válaszadó kevésbé bízik a járvány előtti időszakhoz képest abban, hogy közösségi rendezvényen csak olyanok vesznek részt, akik nem fertőző betegek. A munkatársaikban és ismerőseikben a bizalomvesztés mértéke viszont kisebb, sőt többeknek nőtt, mint csökkent a bizalmuk e tekintetben a közvetlen környezetükkel kapcsolatban. Kutatásunk azonban a bizalom kérdésének csupán egy kis szeletére terjedt ki. A jövőben érdemes lenne több szempontból körbejárni, hogy a Covid19 mennyiben befolyásolta a másokba vetett bizalmat, nem csupán nukleáris, hanem osztálytársadalmi szinten is, hiszen a teljes társadalmat érintő általános bizalom változása hosszú távon is meghatározó közösségünk működése szempontjából.

Irodalom

Albert, F. – Brys, Z. – Gerdán, M. 2021: A Covid19-pandémia hatása a fontos kapcsolatokra – Fókuszban a párkapcsolatok. In *A Covid19-járvány társadalmi hatásai – gyorsjelentés*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 14–17.

Bíró-Nagy, A. – Szászi, Á. 2021a: *Koronavírus és válságkezelés – A magyarok tapasztalatai egy év után*. Budapest, Friedrich-Ebert-Stiftung – Policy Solutions.

Bíró-Nagy, A. – Szászi, Á. 2021b: *Lélekben a járványon túl – A magyar társadalom a koronavírus-járvány negyedik hullámában*. Budapest, Friedrich-Ebert-Stiftung – Policy Solutions.

Bjørnskov, C. 2007: Determinants of generalized trust: a cross-country comparison. *Public Choice*, 130. évfolyam, 1–21.

Brück, T. – Ferguson, N. – Justino, P. – Stojetz, W. 2020: *Trust in the time of corona*. WIDER Working Paper Series wp-2020-82. Helsinki, World Institute for Development Economic Research (UNU-WIDER).

Calo-Blanco, A. – Kovářík, J. – Mengel, F. – Romero, J. G. 2017: Natural disasters and indicators of social cohesion. *PLoS One*, 12. évfolyam.

Cassar, A. – Healy, A. – Von Kessler, C. 2017: Trust, risk, and time preferences after a natural disaster: experimental evidence from Thailand. *World Development*, 94. évfolyam, 90–105.

Cox, Daniel A. 2021: *The State of American Friendship: Change, Challenges, and Loss*. <https://www.americansurveycenter.org/research/the-state-of-american-friendship-change-challenges-and-loss/>

Fleming, D. A. – Chong, A. – Bejarano, H. D. 2014: Trust and reciprocity in the aftermath of natural disasters. *The Journal of Development Studies*, 50. évfolyam, 1482–1493.

Herke, B. – Albert, F. – Dávid, B. 2021: Baráti kapcsolatok változása a Covid19 alatt. In *A Covid19-járvány társadalmi hatásai – gyorsjelentés*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 18–21.

Hommerich, C. 2012: Trust and subjective well-being after the great east japan earthquake, tsunami and nuclear meltdown: preliminary results. *Japanese Journal of Sociology*, 21. évfolyam, 46–64.

Jakópánecz, E. 2021: *A megváltozott élet a Covid19-járvány ideje alatt*. Nagyszámú mélyinterjú kutatás eredményei. <https://www.researchgate.>

net/publication/354094281_maradjotthon_Koronas_elet_A_megvaltozott_elet_a_COVID-19_jarvany_ideje_alatt_Nagyszamu_melyinterjus_kutatas_eredmenyei

Kang, S. H. – Skidmore, M. 2018: The effects of natural disasters on social trust: evidence from South Korea. *Sustainability*.

Morgan, G. S. – Wisneski, D. C. – Skitka, L. J. 2011: The expulsion from Disneyland: the social psychological impact of 9/11. *American Psychologist*, 66. évfolyam, 447-454.

OnePoll 2021: *Vaccinated americans call it quits with friends who refuse to get the covid-19 shot*. <https://www.onepoll.us/vaccinated-americans-call-it-quits-with-friends-who-refuse-to-get-the-covid-19-shot/>

Pew Research Center 2021: *People in advanced economies say their society is more divided than before pandemic*. https://www.pewresearch.org/global/2021/06/23/people-in-advanced-economies-say-their-society-is-more-divided-than-before-pandemic/?utm_source=AdaptiveMailer&utm_medium=email&utm_campaign=21.06.23%20-%20GENERAL%20COVID%20Global&org=982&lvl=100&ite=8708&lea=1865844&ctr=0&par=1&trk=

Putnam, R. D. 2002: Bowling together. *The American Prospect*, 13. évfolyam, 20–22.

Sibley, C. G. – Greaves, L. M. – Satherley, N. – Wilson, M. S. – Overall, N. C. – Lee, C. H. – et al. 2020: Effects of the Covid-19 pandemic and nationwide lockdown on trust, attitudes toward government, and well-being. *American Psychologist*, 75. évfolyam, 618–630.

Thoresen, S. – Blix, I. – Wentzel-Larsen, T. – Birkeland, M. S. 2021: Trusting Others During a Pandemic: Investigating Potential Changes in Generalized Trust and Its Relationship With Pandemic-Related Experiences and Worry. *Frontiers in Psychology*.

Vida, V. – Popovics, P. 2021: A Covid19-járvány hatása Magyarországon az élet különböző területeire (munka, magánélet, egészségi és mentális állapot). *Régiókutatás Szemle*, 6. évfolyam, 1, 25–36.

YouGov 2021: *The big friendship survey*. <https://docs.cdn.yougov.com/byav0wzw4d/YouGov%20-%20The%20Big%20Friendship%20Survey.pdf>

Bauer Béla – Déri András – Miskolczi Márk
*Kultúrafogyasztási szokások
átrendeződése
a Covid19-pandémia idején*

Bevezetés

Jelen tanulmány a kultúrafogyasztással összefüggő, főbb hazai tendenciákat ismerteti a SARS-CoV-2 vírus által okozott világjárványt megelőző és annak során végzett empirikus kutatási eredmények alapján. A kultúrafogyasztást vizsgáló kutatások számos lehetséges értelmezési keretet felvetnek, akár az intézményes és szakpolitikai környezettel, akár az egyének kultúrához való viszonyával kapcsolatban.

A következőkben elsősorban utóbbival foglalkozunk, azonban az intézményes környezetre is utalunk, különösen azért, mert a Covid19 vírus okozta pandémia jelentős intézményes változásokat hozott a kultúrafogyasztás lehetőségeivel összefüggésben is. Tanulmányunkban röviden tárgyaljuk a kultúrafogyasztáshoz kapcsolódó alapfogalmakat, majd bemutatjuk a közelmúltban lefolytatott empirikus kutatások legfontosabb eredményeit. Első elemzésként a Századvég Alapítvány 2017–2018-as adatfelvételét ismertetjük, amely a pandémia előtti kultúrafogyasztási szokásokról ad átfogó képet. Ezt követően a Covid19-pandémia kultúrára gyakorolt hatásainak nemzetközi értelmezéseit tárgyaljuk.

A továbbiakban a korábban még nem publikált adatsorokat használva a pandémia kultúrafogyasztásra, annak bizonyos aspektusaira gyakorolt hatását vizsgáljuk a KTI (Közlekedéstudományi Intézet Nonprofit Kft.) és a Századvég 2021-ben készült adatfelvétele alapján.

A tanulmány zárófejezetében a Covid19-pandémiát megelőző, illetve a világjárvány alatt lefolytatott kutatásokat ismertetve rámutatunk a legfontosabb szokásváltozásokra, a kultúrafogyasztás új, domináns irányaira, a jövőbeli kutatási lehetőségekre.

Szakirodalmi áttekintés

Jelen fejezetben néhány releváns elmélet mentén azon gondolatmenet felvázolása a célunk, amellyel a klasszikus és az általunk alkalmazott definíciók különbségei elméletileg és egy empirikus kutatás mentén értelmezhetők. Kiindulópontként a kultúra fogalmát értelmezzük, először tágabb, antropológiai értelemben, majd a szűkebb témánkhoz kapcsolódó szociológiai megközelítésben, amely témánk fókuszához közvetlenül kapcsolódik.

A kultúra korábban az egyéni képességekkel kapcsolódott össze: „A középkorban az eredeti jelentést az emberi képességekre is kiterjesztették: a kultúra egy személyes képesség lett, amelyet fáradhatatlan erőfeszítés és kemény munka árán lehetett elérni. A francia, a német és az angol is magába integrálta ezt a jelentést, először egyéni, majd közösségi értelemben is. Így lett a kultúra a civilizáció szinonimája.”¹

A kultúrába annak antropológiai értelmezése szerint beleértünk mindent, ami a társadalom tagjai számára lehetővé teszi, hogy a nagyrészt közösen értelmezett világban élve egymás számára érthető módon cselekedjenek.²

A kultúra szociológiai értelmezésének egyik központi alakja Pierre Bourdieu, aki a kulturális tőke definícióját fogalmazta meg. Anélkül, hogy Bourdieu tőkeelméletét részletesen ismertetnénk, annyit érdemes jelezni, hogy a tőke a francia szociológus értelmezése szerint felhalmozásból vagy elsajátításból álló munka eredménye. Meghatározó tanulmányában megkülönböztet gazdasági, kulturális és társadalmi tőkét.³ A kulturális tőke három formában létezhet:

- 1) bensővé tett, a szervezet tartós készségének formájában,
- 2) tárgyasult állapotban (kulturális javak, például könyvek, képek formájában), továbbá
- 3) intézményesült állapotban (titulusok, okiratok formájában).⁴

Ez a meghatározás segíthet elméletileg is megalapozni kutatásunk témáját és annak elemzési szempontjait. A következőkben alapvetően

¹ Szántó Diana: *Introduction to culture theories from an anthropological point of view*. Idézi: Udvarhelyi 2007.

² Márkus 2017.

³ Bourdieu 1997.

⁴ Uo.

a tárgyasult kulturális tőke kiterjesztett értelmezéséből indulunk ki, amennyiben kulturális objektumnak tekintjük a megvalósuló kulturális eseményeket, hiszen azok értelmezése is az inkorporált kulturális képességek függvénye, azonban az önmeghatározás és az ízlés kérdéseinél fontos szerepet kap az inkorporált kulturális tőke dimenziója is.

A bourdieu-i értelmezés alapján tehát alapvetően olyan társadalmi produktumokat vizsgáltunk, melyeknek befogadása és értelmezése a társadalmilag elsajátított tudások minőségével függ össze, legyen az (a szó hétköznapi értelmében vett) magas- vagy tömegkultúra.

„Abból a feltételezésből indulok ki, hogy a primér kulturális fogyasztás mögött olyan transzferek húzódnak meg, amelyek determinisztikus kapcsolatban vannak az elsődleges tényezőkkel, értem ez alatt a családi és intézményesített szocializációt és annak hatásait. Az, hogy az adott pillanatban ki mit fogyaszt kulturálisan, több tényező együttes eredménye. Mit is jelent ebben a láncolatban a kulturális transzfer? Olyan kölcsönös, egymásra ható értékátadást, amely befolyásolja ez egyén érdeklődését, érzékelését és érzékenységét. Ezt az értékátadást a továbbiakban 4É-nek nevezzük. A generációs értékátadásnak vertikális és horizontális formái is vannak. Míg az első, tehát a vertikális generációs transzfer esetében időben elnyúló, hosszú folyamatról beszélünk, a horizontális transzfer lehet pillanatnyi; úgy is fogalmazhatnánk, hogy divatszerű. Az empirikus szociológia hagyományos módszereivel nehezen leírható mindaz, ami ebben a térben az elmúlt két évtizedben történt, hiszen a hagyományosnak tartható kulturális helyszínek szerepe – az informatika és az erre ráépülő kultúrafogyasztás hatására – csökkent. Így csupán azoknak a kulturális tereknek a vizsgálata, ahol a *face to face* jellegű befogadás és értékátadás történik, nem ad magyarázatot önmagában arra, hogy az átadható kulturális transzfer a személyes offline kapcsolatra épül, vagy átveszi részben vagy teljes mértékben a helyét a személyes interakciókat nem igénylő online tér.”^{5,6}

A kulturális terek és transzferek kortárs vizsgálata tehát alapvetően kapcsolódik a digitális terekhez, amennyiben a kultúráteremtés és -fogyasztás színterei egyre nagyobb jelentőséggel duplikálódnak, replikálódnak és hozzák létre magukat az online térben. A Covid19 miatti

⁵ Bauer 2019, 44.

⁶ Bauer 2019.

pandémiás helyzet különös relevanciát ad a kultúrafogyasztás online vonatkozásainak vizsgálatához.

A következőkben egy olyan kulturális teret vizsgálunk, melynek produktumai a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében is értelmezhetők, amennyiben az inkorporált kulturális tőke mentén annak szimbolikus kifejezői, a szocializáció során elsajátított tudások és a habitus befolyásolja a részvétel minőségét és mennyiségét. Ugyanakkor fel kell figyelnünk arra a jelenségre is, hogy a városi kultúra alapvetően a fogyasztásra épül, míg a rurális kultúra önmegvalósító, teremtő jellegű.⁷ Megközelítésünk szerint a kultúrafogyasztás mintázatainak értelmezéséhez elengedhetetlenül szükséges megismerni a pandémia előtti jellemzőket is. Mivel tanulmányunkban más-más adatforrásokból, más-más módon operacionálisan adatfelvételekből származó eredményeket mutatunk be, a közvetlen összehasonlítás helyett csupán tendenciákat tudunk kiolvasni az adatokból, ez szükségessé teszi, hogy a részletesebb elemzést kronológiai rendben mutassuk be.

A 2017–2018-as kutatás részletesebb bemutatását az is indokolja, hogy az a kultúrafogyasztás témakörében páratlanul jelentős volt: mind a kutatás elemszáma, mind a kérdések részletessége kiemelten értékessé teszi az adatokat. Emellett feltételezhető, hogy a kultúra szerepével kapcsolatos társadalmi attitűdök kevésbé változtak, mint a konkrét kultúrafogyasztási szokások.

A kultúrafogyasztás tendenciái Magyarországon a Covid19-pandémiát megelőzően

A Századvég Politikai Iskola Alapítvány 2017. november 16. és 2018. január 13. között közvélemény-kutatást végzett a felnőtt magyar lakosság körében, amelynek során 53 077 véletlenszerűen kiválasztott felnőtt korú személy bevonására került sor. A kvantitatív, telefonos (CATI⁸) adatfelvételi módszerrel készült kutatás legfontosabb eredményeit az alábbiakban ismertetjük.

⁷ A fogalom értelmezésében szerepet játszik a forráshiány, illetve az, hogy ez a kultúramegközelítés – jellemzően – elsődlegesen a lokális térben értelmezhető.

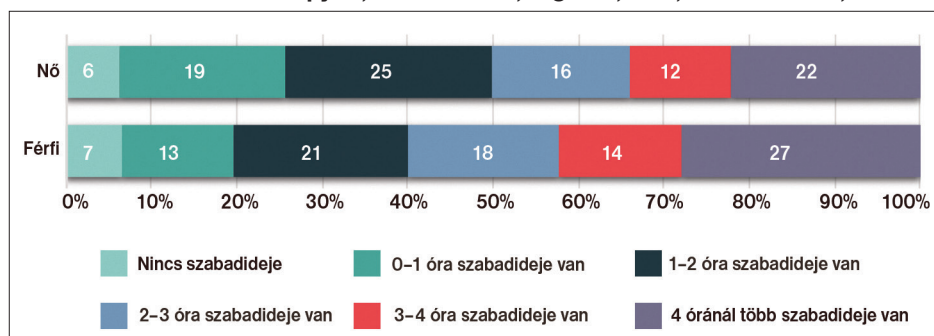
⁸ Computer Assisted Telephone Interviewing.

Szabadidő-eltöltési szokások

A kultúrafogyasztás alapkérdése, hogy van-e, és ha igen, mennyi szabadon felhasználható ideje van az állampolgároknak. A kérdés értelmezendő a munkanapokra és külön a hétvégére, amikor – többnyire – az emberek szabadon felhasználható idejét kevésbé a munkavégzés / iskolába járás általános, megszokott ritmusa határozza meg.

1. ábra: Meg tudná-e mondani, hogy mennyi szabadideje marad egy átlagos napon a munka, a tanulás, a háztartási és a ház körüli munkák elvégzése után?

(Társadalmi nem alapján, n = 49 992, sig = 0,000, Cramer'V: 0,112)

FORRÁS: SZÁZADVÉG 2018

A kutatási eredmények alapján elmondható, hogy a magyar társadalom mintegy 6-7 százalékának – saját bevallása szerint – egyáltalán nincs szabadideje egy átlagos munkanapon, további 16 százaléka pedig legfeljebb egy órát tud szabadon eltölteni hétfő és péntek között. Minden negyedik ember tehát minimális időt tud önmagára és a családjára fordítani hétköznapi napokon. Kissé talán meglepő módon a kérdezettek körében a leggyakoribb válaszkategória a *4 óránál több szabadideje van*, ami, mint majd későbbi elemzéseinkből kitűnik, alapvetően egy jól körülhatárolható társadalmi réteg válaszaiból adódik. A válaszok módusza (leggyakoribb értéke) 2 óra, míg a szélsőértékekre erősen reagáló átlag ebben az esetben 3,49 óra. Ha leválasztjuk a 16 óránál több hétköznapi szabadidővel rendelkezőket, akik egyébként túlnyomó többségében nyugdíjasok, illetve munkanélküliek, a napi átlagos szabadidő mennyisége valamelyest csökken, 3,17 órára, a válaszok módusza ugyanakkor nem változik, továbbra is 2 óra marad.

A hétvége a munkanapokhoz képest a szabadidő mennyiségében igen eltérő képet mutat. Ugyan a szabadidővel egyáltalán nem rendelkezők

aránya 2 százalékponttal csökken, viszont a jelentős mennyiségű idővel gazdálkodók aránya nagyságrenddel emelkedik. Tízből hat fő azt jelezte, hogy szombaton és vasárnap átlagosan több mint 4 órája van, amelyet tetszés szerint pihenéssel vagy szórakozással tölthet. Ez pedig már a kultúrafogyasztás szempontjából is jelentős, mérhető és kalkulálható idő.

Érdeemes megvizsgálni, hogy milyen szociokulturális és szocioökonómiai jellemzők mentén írható le a hétköznapi és a hétvégi szabadidő, már csak azért is, mert a szakirodalom és a kutatási tapasztalatok szerint a kulturális fogyasztás alapját épp ez a tényező képezi. A férfiak hétköznapi lényegesen több szabadidővel rendelkeznek, mint a nők, s az aktív korúaknak van a legkevesebb szabadidejük. Végzettség szerint a szakmunkás végzettségűek és az érettségizettek a leginkább elfoglaltak, míg az alapfokú végzettségűeknek van a legtöbb szabadideje.

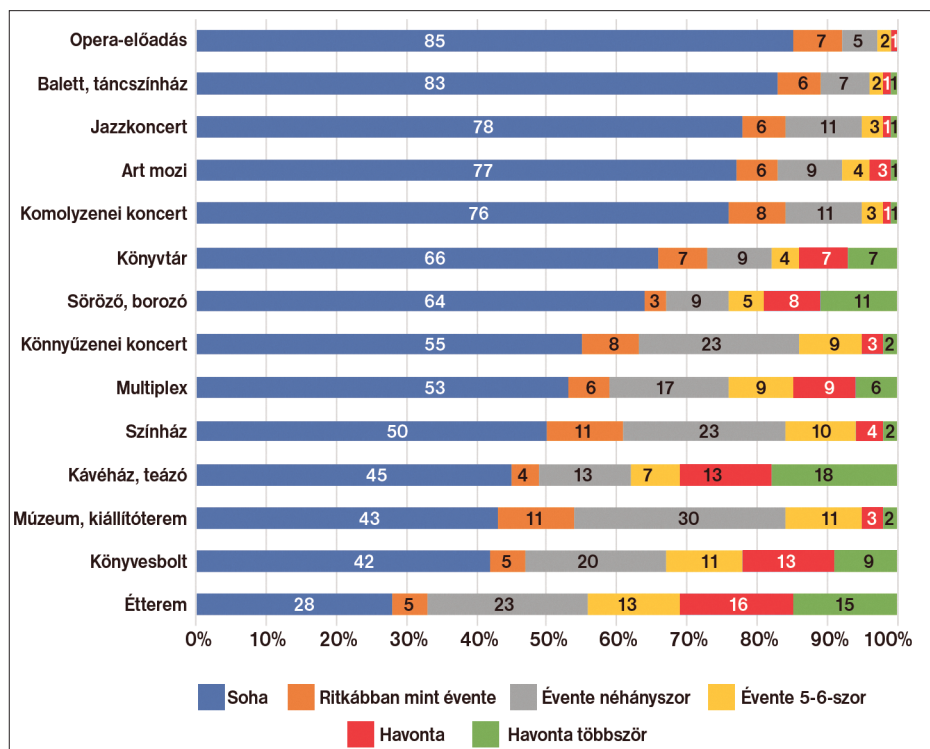
Függetlenül attól, hogy hétköznapról vagy hétvégéről beszélünk, a magyar társadalom döntő többsége az otthonát jelöli meg a szabadidő-eltöltés helyszínének. Olyan nagy az otthoni szabadidő-eltöltés túlsúlya, hogy hétköznapi egyetlen más kategória sem éri el a 10 százalékot. Hétköznapi meglehetősen ritkán hagyják el otthonukat a magyar társadalom tagjai, de ha mégis, akkor leginkább rokonokhoz, barátokhoz látogatnak el. Szociodemográfiai szempontból kiemelendő, hogy a nők nagyobb arányban töltik otthon hétköznapi a szabadidejüket, a nyugdíjasokhoz viszonyítva a fiatalok körében pedig háromszor magasabb azok aránya, akik barátaiknál töltik.

A magyar társadalom többsége hétköznapi és hétvégén is olvasással, valamint tévénézéssel tölti a szabadidejét. 10 százalék körüli említést ért el a számítógépezés és egy sajátos kategória, a *semmi különöset, csak úgy elvagyok*. Minden más szabadidő-eltöltési mód 10 százalék alatti vagy még annál is kevesebb említést kapott. Hétvégén a helyzet annyiban módosul, hogy a társas interakciók gyakorisága jelentősen növekszik. Az ún. passzív tevékenységek hétvégi leértékelődésével párhuzamosan növekedett az ún. társas aktivitások szerepe, ami már csak azért is érdekes, ellentmondásos, mert az előző kérdésnél – hol tölti a szabadidejét? – minden társadalmi csoportban az „otthon” volt a legtöbb válaszadó által jelölt kategória.

A magas- és tömegkultúra szerepe

A kutatás rámutatott arra is, hogy a kulturális fogyasztást illetően a szórakoztató műfajok iránti kereslet dominál (2. ábra).

**2. ábra: Általában milyen gyakran jár Ön a következő helyekre?
(százalékban, kerekítve, n = 53 077)**

FORRÁS: SZÁZADVÉG 2018

A hagyományos értelemben vett magaskultúrához tartozó műfajok (art mozi, balett, opera, komolyzenei koncert), úgy tűnik, a társadalom 1–2 százalékát tudják rendszeresen, azaz havi gyakorisággal megszólítani. Még a multiplex és a hagyományos mozik látogatottsága sem kifejezetten magas, hiszen a 18 éven felüliek 6 százaléka jelezte, hogy havonta többször, további 9 százaléka pedig havi gyakorisággal jár nem art moziba. A magyar társadalom 12 százaléka tekinthető a vizsgált 14 kulturális tér fogyasztása alapján kulturálisan teljesen passzívnak. Ezek a személyek soha semmilyen kulturális teret nem látogatnak, tehát még étterembe, kávézóba, könyvesboltba sem járnak. A magyar társadalom 31 százaléka legalább ötféle teret legalább havonta látogat.

Az alapfokú végzettségűek, az önmagukat az alsó osztályba sorolók, az alacsony jövedelműek, a 60 éven felüliek és ezzel párhuzamosan a nyugdíjasok kulturális fogyasztása jóval átlag alatti, leginkább ők azok, akiket

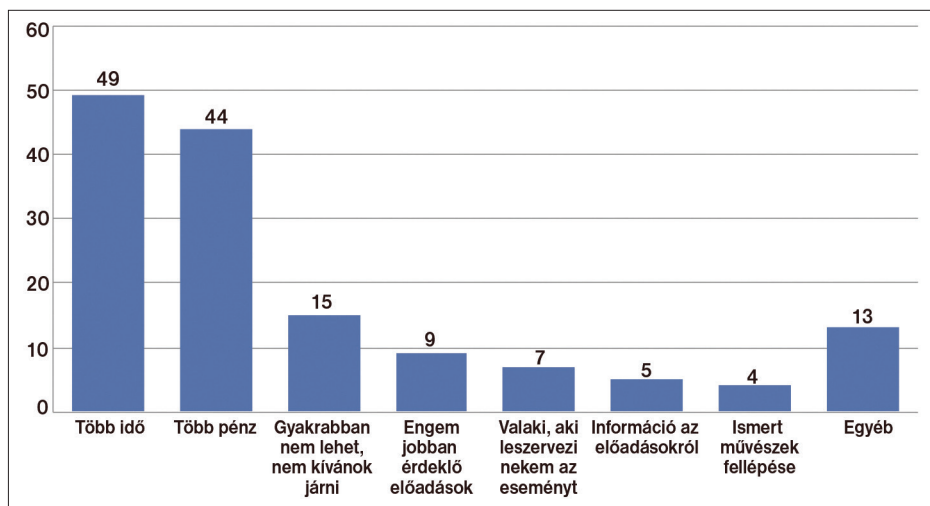
kulturálisan passzívnak nevezhetünk. Ezzel szemben minél magasabban képzett, minél magasabb a jövedelme, minél fentebb helyezkedik el a társadalmi ranglétrán – és minél fiatalabb – valaki, annál valószínűbb, hogy a fogyasztása az átlagos értéket lényegesen, statisztikailag releváns módon fogja meghaladni.

A kulturális fogyasztási szokások rögzülésével kapcsolatban kiemelendő, hogy a kulturális intézmények gyerekkori látogatása sokkal nagyobb arányban történt iskolai szervezésben, mint családdal. Minél magasabb iskolázottságú a kérdezett, annál valószínűbb, hogy volt gyermekkorában, illetve diákkorában múzeumban, színházban és komolyzenei koncerten egyaránt. Minél exkluzívabb, minél inkább az ún. magaskultúrához tartozik egy intézmény, annál valószínűbb, hogy a családi, szülői szocializáció fog a későbbi fogyasztásban szerepet játszani. Ezekben az esetekben a családi kulturális „transzmissziós szíj” érvényesül jobban.

A kultúrafogyasztást gátló tényezők

Azok között, akik el tudják képzelni az intenzívebb kultúrafogyasztást, leginkább a pénz- és az időhiány jelent gátló tényezőt (a válaszadók 44, illetve 49 százaléka számára – 3. ábra), azonban a kérdezettek szűk tizede nem talál érdeklődésének megfelelő programot.

3. ábra: Mi kellene ahhoz, hogy a jelenleginél gyakrabban járjon kulturális intézményekbe? (Két válasz adható – százalékban, kerekítve)

FORRÁS: SZÁZADVÉG 2018

Az egyéb válaszok közül kiemelendő az egészségi állapot, a teljes minta 5 százaléka ugyanis ezt is említette. Feltételezhető ezáltal, hogy ez egy erőteljesen körvonalazható indok lehet a kultúrafogyasztás korlátozására, különösen, hogy az akadálymentesség hiányát az összes válaszadó további 1 százaléka említette.

A társadalom többsége egyetért azzal, hogy az anyagi terhek sokakat gátolnak a kultúra fogyasztásában: a kérdezettek majd 40 százaléka teljesen egyetértő választ adott, további 18 százalék részben egyetértett, és csupán 16 százalék azoknak az aránya, akik részben vagy egyáltalán nem értettek egyet. Régiók szerint a Budapesten és a Nyugat-Dunántúlon élők a legkevésbé érzik magukat korlátozva ilyen téren (3,59, illetve 3,61-es átlagos értékekkel; az 5-ös érték jelenti a teljes egyetértést az anyagi terhek meglétére vonatkozó állítással), míg Észak-Magyarország és az Észak-Alföld a leginkább (3,82-os átlagaikkal).

A kulturális produktumok megítélése

A válaszadók szerint a kulturális produktumok feladata a szórakoztatás. Az erre vonatkozó állítással átlagosan 4,2-es mértékben értékelt egyet egy ötfokú skálán, a válaszadók mindössze 6,6 százaléka adott legalább részben egyet nem értő választ. A bourdieu-i értelemben vett felső osztályi ízlés⁹ (azaz a kultúra nem instrumentális szemlélete) leginkább Budapesten érvényesül, de még ott is 4,05-os átlagot tapasztaltunk.

A válaszadók majdnem negyede egyértelműen úgy érzi, hogy a kulturális produktumok neki szólnak, összesen majdnem kétötödük legalább részben magáénak érzi a kulturális színtér szolgáltatásait. Ezzel együtt a minta harmada legalább részben úgy véli, hogy nem találják meg őt a kulturális produktumok, a kulturális szolgáltatások sokkal inkább a műveltebb közönséget célozzák meg. A középosztályi mentalitás attitűdformáló szerepe tetten érhető a kulturális depriváció szempontjánál, amennyiben a legnagyobb szakadék a munkásosztály és az alsó középosztály között van: a hagyományosan középosztály-centrikus kultúrpolitika egyúttal Budapest-központú is, itt a legalacsonyabb a kimaradás érzése.

Magas a koncertek műveltséget terjesztő feladatával való egyetértés: 4,15-os átlaggal jellemezhető (itt már 7,2 százalék az egyet nem értők aránya, de 50,5 százalék a teljesen, további 24,2 százalék a részben egyetértőké). A kultúrára való szocializáció, úgy tűnik, a nők számára értelmeződik

⁹ Bourdieu 1979.

fontosabb feladatként, illetve az idősebbeknek: a 18–29 évesek átlagos egyetértése az országos átlag alatti (3,94), ami főleg a diákok meglehetősen kevésbé egyetértő attitűdjével függ össze (3,82-os átlagos egyetértés). Ez valószínűleg az iskolához, tanuláshoz fűződő negatív tapasztalatok következménye lehet inkább, mint valamiféle absztrakt művészeti eredményé.

A népesség valamivel nagyobb része a mozikat preferálja a színházakkal szemben. A mozik szórakoztató jellegét feltételező állítással (amely így, megfogalmazásából adódóan, elősegíthette az ezzel egyetértő válaszok felé tolódást) 32 százalék nem értett egyet, 36 százalék igen, egyharmadnyian a középso értéket jelölték, a színház mozinál nagyobb fokú személyességével azonban a legtöbb válaszadó (85 százalék) legalább részben egyetértett. A mozit a legidősebbek és különösen a fiatalok preferálták inkább, illetve a községekben élők, míg Budapest egyértelműen színházpárti többségű.

Válaszadóink 5 százaléka jelezte, hogy egyáltalán nincsenek hagyományos könyvei, a legtöbb kérdezettnek egy és száz kötet közötti a könyvtára. Az ezer példány feletti könyvtárral bírók (legalábbis erről beszámolók) a populáció 8 százalékát teszik ki. A magasabb végzettség több könyvet kódol: még az érettségizettek és a diplomások között is igen nagy szakadék van a könyvek számát illetően: míg a diplomások majdnem ötöde, addig az érettségizetteknek csak 8 százaléka rendelkezik ezernél több kötettel. A válaszadóink többsége (64 százalék) legfeljebb öt könyvet olvasott el az elmúlt évben, ebből a teljes minta több mint negyede egyet sem. Tíznel több könyvet válaszadóink bő ötöde olvasott, további 14 százalék 6–10-et.

A rendszeres olvasók között jócskán felülreprezentáltak a nők: 12 százalékuk olvasott húsznál több könyvet, szemben a férfiak szűk tizedével; s minél kisebb egy település, annál jellemzőbb az olvasás teljes hiánya az ott élőknel. A végzettség komoly befolyással van az olvasási szokásokra: a legtöbbször a diplomások olvasnak: csupán 7 százalékuk számolt be arról, hogy egyetlen könyvet sem olvasott, 18 százalékuk viszont húsznál is többet. A jelenleg tanulók is rendszeres olvasók, csak tizedük jelezte, hogy egy könyvet sem olvasott az elmúlt évben. A válaszadóink nagy többségének nincs elektronikus könyve, akiknek van, legnagyobb részben 10-nél kevesebbről számoltak be. A teljes minta négyötöde egyetlen e-könyvet sem olvasott az elmúlt évben, és elenyésző azok aránya, akik ötnél többet olvastak elektronikus formátumban – a teljes minta 7 százalékát sem teszik ki. Vagyis az e-könyv-olvasás még az erre képes eszközökkel rendelkezők esetében sem gyakori. Szemben a hagyományos könyvekkel, e-könyveket inkább a férfiak olvasnak (szűk negyedük, a nőknél ez csak 17 százalék). Az e-könyv-olvasás értelmiségi, nagyvárosi és a fiatal korosztályra jellemző tevékenység.

Kultúrafogyasztás a Covid19 idején – nemzetközi kitekintés

A pandémiás helyzet egy kulturális váltást hozott, ami a hagyományos normalitás megváltozásához vezetett. Déri András és Szabó Andrea (2021) ezt aszteroidahatásnak nevezték. A szerzők állítása szerint a koronavírus-járvány, az azzal együtt járó lezárások és szociális szeparáció egy kataklizmatikus esemény, exogén sokk, amelyet érdemes aszteroidahatásként definiálni: „A pandémia ugyanis, egyrészt, érdemben változtatta meg a társadalmi szokásokat, azaz a kulturális értelemben vett normalitást, másrészt olyan traumatikus folyamatokat indíthatott el (például elmagányosodás, szorongás, társadalmi feszültség, más anomikus folyamatok felerősödése, esélyegyenlőtlenségi problémák drámai kitüremkedése), amelyeknek hosszú távú hatásai vannak az egész társadalomra.”¹⁰

A kulturális javak keletkezésének, áramlásának és hasznosulásának szerkezete is elmozdult a járvány miatti lezárások hatására. A blogoszféra, a tartalommegosztók, a fájlcsere-oldalak (legyenek azok zenei, könyves, fotós vagy más tartalmak) a médiaüzletág hagyományos modelljeit hívják ki, s még egyértelműbben jelzik, hogyan csúszik egymásba nemcsak a fogyasztás és a termelés, hanem a fogyasztók és a termelők világa is. Tíz éve nem csupán az elmélete, de a gyakorlata is markánsan formálódik a részvételi múzeum és a részvételi könyvtár koncepciójának. Egyre többet hallunk a művészetvezérelt részvételi folyamatokról,¹¹ részvételi színházról¹² vagy partícipatív dizájnról: megszületett a részvételi kultúra paradigmája – még akkor is, ha sokak számára egyelőre csak az a megélt ez irányú tapasztalat, hogy az értékelő- és ajánlórendszerek miként teszik közösségivé a kultúra élményét is.

A digitális publikációk, virtuális múzeumi séták, letölthető színházi előadások mint kulturális események korábban is megjelentek a világhálón, a közösségi együttlét pandémia teremtménye korlátozása okán 2020-ban és 2021-ben a kultúra produktumainak – például a könyvnek, a színháznak, a koncertnek – a közönséggel való találkozásai áttelepültek az online térbe, ez az extrém helyzet a szélesebb közönség számára is utat nyithatott az aktív hálózati kapcsolatok felé.¹³

¹⁰ Déri–Szabó 2021, 4–27, 12–13.

¹¹ Koh 2015.

¹² Jouteur 2017.

¹³ Chatzichristodoulou et al. 2022.

A kultúrafogyasztás terén tapasztalt változásokhoz természetesen kontextusként ismerni kell az intézményrendszer változásait is. Az első, 2020 tavaszán beállt szigorú lezárások a művészet, szórakoztatás és szabadidős tevékenységek ágazatát érintették a leginkább negatívan az Európai Unióban: 2020 első negyedében az ágazat mind a bruttó hozzáadott érték, mind a ledolgozott munkaórák tekintetében a legnagyobb mértékű csökkenést (6 százalékpont) regisztrálta.¹⁴ A legtöbb ágazatban szintén megfigyelhető volt a munkavállalói jövedelem és a foglalkoztatottak számának csökkenése, de kisebb mértékben, ami a vállalatok és alkalmazottaik kompenzálására szolgáló többféle kormányzati támogatási rendszert tükrözi. Ez a kimagaslóan negatív teljesítmény a második negyedére is jellemző volt.

A kultúripar lehetőségeit kétfelé kell bontani. Egyrészt a lezárások alatti teljes időszak, amely mind a tartalom előállítását, mind a közönséghez való eljuttatását megnehezítette, és tulajdonképpen csak a digitális kulturális tartalmak tekintetében nyitott ki lehetőségeket akár az üzleti modellek, akár a kulturális produkciók előadása terén. A részleges nyitások és korlátozások időszaka már némi visszarendeződést is lehetővé tett, ez azonban még mindig csak kevesebbek számára jelentett hozzáférést (a társas távolságtartás és az alapvető bizalmatlanság miatt is), ami a fizetett kulturális tartalmak visszaeséséhez vezetett, és a szektor dolgozóinak bizonytalan léthelyzetét erősítette tovább. A bizonytalan léthelyzet ellenére 2020-ban nem figyelhattünk meg egységesen csökkenő tendenciát a kultúriparban dolgozók számában: noha az EU27 országaiban egy kisebb csökkenés volt megfigyelhető 2019-ről 2020-ra, a közép-európai régióban nem voltak ilyen egyértelmű tendenciák (1. táblázat).

1. táblázat: A kultúrában foglalkoztatottak aránya a teljes foglalkoztatottsághoz képest évenként, százalékban

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Csehország	3,8	3,9	3,7	4,1	3,9	3,7	3,6	3,9	4,0
Magyarország	3,7	3,9	3,7	3,6	3,3	3,4	3,6	3,9	3,6
Ausztria	4,0	4,2	4,0	4,1	4,1	4,2	4,2	3,8	4,0
Lengyelország	3,2	3,2	3,3	3,4	3,5	3,6	3,3	3,3	3,3
Románia	1,6	1,4	1,5	1,6	1,6	1,6	1,6	1,4	1,4
Szlovákia	2,6	2,2	2,5	2,5	2,9	2,8	2,9	2,8	2,9

FORRÁS: EUROSTAT, CULT_EMP_SEX 2021

¹⁴ European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies Directorate-General for Internal Policies 2021.

Mint a társas környezet számos vonatkozásában, a kultúrához való hozzáférés terén is az egyenlőtlenségek növekedése volt tapasztalható az intézmények szintjén is (a független, kisebb intézményeket érintette érzékenyebben a válság). Emellett új fogyasztói szokások is kialakulhattak: részben természetesen a digitális forrásokra való jelentősebb támaszkodás (akár a korábban is létező streaming szolgáltatások révén, akár a kulturális intézmények kényszerű innovációi által). A növekvő igény azonban nem mindig eredményezett fizetési hajlandóságot (noha az idézett tanulmány¹⁵ erről nem ír, feltehetően e téren is előnyben voltak a nagyobb, intézményesebb kulturális szolgáltatók).

Már a fentiek is mutatták, hogy a kultúrafogyasztás nemcsak kínálati, hanem keresleti oldalról is kényszerűen átalakult. Ehhez képest viszonylag kevés részletesebb kutatás van a témában. Egy, az Egyesült Királyság 16 évnél idősebb polgáira reprezentatív, online kutatássorozat első felvételekor, 2020 április–májusában azt találta, hogy a népesség 11 százaléka nézett online felvett színházi, koncert- vagy táncelőadást gyakrabban, mint korábban, 36 százalék esetében ez nem változott, 24 százalék azonban ritkábban tett ilyet, mint korábban. Megjegyzendő, hogy a kérdés többi eleménél is minden esetben nagyobb arányban válaszolták, hogy ritkábban fogyasztottak a digitálisan hozzáférhető média más típusaiból, így ez nem kiugró jelenség.¹⁶

Az is kiderült azonban, hogy a britek szintén nagyjából bő tizede nézett online felvett előadást a kérdéses előtti héten (érdekes, hogy ez az első hullámokban, április–májusban még magasabb volt, 17-19 százalék, mint az adatfelvételt lezáró hullámokban: 2020 novemberében már csak 10 százalék jelezte ezt). Hasonló számban (az utolsó adatfelvétel során, novemberben 12 százalék) jelezték, hogy az elmúlt héten festményeket és fotográfiákat tekintettek meg online.¹⁷

Mindezek alapján azt mondhatjuk, az emberek megértették annak szükségességét, hogy minimalizálni kell a vírusnak való kitettség kockázatát azáltal, hogy a fizikai távolságtartást lehetővé tevő eseményeken vesznek részt. Másrészt van egy második lehetséges reakció is, a nem részvétel általában. Néhány előadó-művészeti ág, például a színház esetében az általános tendencia volt a lakosságon belül a nem részvétel. Ezért a korlátozások vagy a kockázatok minimalizálásához szükséges különböző

¹⁵ Uo.

¹⁶ PEC 2020a.

¹⁷ European Parliament 2021.

feltételek a meglévő hátrányokhoz adódtak hozzá. Következésképpen néhány kulturális esemény szenvedett e két tényező halmozódása miatt: a zárt tér és a közönség „tradicionális” távolmaradása.¹⁸

A pandémia hatásai a magyar kultúrafogyasztásra

A Századvég Konzorcium 2021. július 5. és augusztus 17. között húszezer fős telefonos kutatást (CATI) végzett a magyarországi felnőtt lakosság körében. A kutatás véletlenszerűen kiválasztott személyek megkérdezésével készült, a minta a legfontosabb szociodemográfiai ismérvek (nem, életkori csoportok, legmagasabb befejezett iskolai végzettség, lakhely településtípusa, valamint régió) mentén reprezentatív a felnőtt korú lakosságra nézve. Az adatfelvétel egyik célja az volt, hogy feltárja a hazánkban élők kultúrafogyasztáshoz való viszonyát.

Szabadidő-eltöltési szokások

A 2. táblázatban látható kérdés alapján a kultúrafogyasztást tudjuk árnyalni, noha ez inkább általános, a habitusra és a kulturális önképre vonatkozó információkkal szolgál.

A kérdés bináris módon vizsgálta a kultúrafogyasztás és szabadidő-eltöltés különböző formáit. Azaz nem derül ki, hogy az adott tevékenység végzése milyen gyakoriságú, így feltételezhető, hogy a válaszokat a tényleges szokások mellett a normatív elvárások is meghatározhatták, és akik számára az önképhez fontosabb a kultúrafogyasztás, nagyobb valószínűséggel adhattak ilyenről számot.

Az adatokból jól kivehető, hogy az első hét kategória – melyek egyébként a szűkebb értelemben vett kultúra fogyasztását kódolják – közül a koncertjárás és a könyvesboltok látogatása a leggyakoribb (a válaszadók kb. negyedére jellemző). Ezzel ellentétben az operába járásról alig 5 százaléknyi válaszadó számolt be, így biztosan állítható, hogy az opera egy nagyon szűk társadalmi kör érdeklődési köréhez tartozó kulturális kifejezőmód. Látványos továbbá – és minden bizonnyal a vírushelyzettel is összefüggő tapasztalat –, hogy más szabadidő-eltöltési módok közül a természetjárás és kirándulás egészen kiemelkedően a legnépszerűbbnek

¹⁸ Pálici (szerk.) 2021.

bizonyult (a válaszadók bő fele megjelölte), és népszerűségben csak a fürdők és wellnessek látogatása közelítette meg; a válaszadók bő harmada ezt (is) megjelölte. Látható tehát, hogy a vírushelyzet belföldi turizmust felpörgető hatása a szabadidő-eltöltési szokások percepcióját, az arról való beszámolást is nagyban befolyásolhatta.

**2. táblázat: Függetlenül a járványhelyzettől, a következők közül Ön hova szokott járni kisebb-nagyobb rendszerességgel?
Több választ is megjelölhet! – a válaszok megoszlása**

Válasz	Százalék	N (összesen: 12 951)
Opera	4,7%	592
Kocsmá	12,6%	1004
Könyvtár	14,8%	932
Sportesemény (nézőként)	16,2%	969
Szórakozóhely	18,0%	187
Kiállítás, múzeum	22,4%	897
Színház	23,3%	1159
Koncert	24,2%	504
Sportolni	24,6%	722
Könyvesbolt	25,1%	650
Mozi	29,0%	982
Fürdő, wellness	36,0%	1441
Természetjárás, kirándulás	52,6%	2103
Egyik sem	18,5%	740
Nem tudja	0,5%	19
Nem válaszol	1,3%	51

FORRÁS: SZÁZADVÉG-KUTATÁS (2021), SAJÁT SZERKESZTÉS

A kultúrafogyasztás egy normatív megközelítésével folytatjuk, mely során az előbb említett, szűkebb értelemben vett kultúrafogyasztás különböző dimenziói közül a könyvtárak, könyvesboltok, színházak, koncertek, opera és kiállítások látogatására koncentrálnak. Megnéztük, egy-egy válaszadónk ezek közül mennyit jelölt meg, így egy 0-tól 7-ig terjedő skálát kaptunk, ahol a hetes értékűek a kulturális mindenevők, akik széles körű kultúrafogyasztással jellemezhetők, míg az alacsony értékkel bírók a feltehetőleg alacsonyabb kulturális érdeklődésűek. Természetesen ez,

az adatfelvétel sajátosságaiból fakadóan, szükségszerűen „félrehordhat” kicsit, hiszen ha valaki naponta jár operába, és emellett más kulturális érdeklődése nincsen, az ezzel együtt is magas kulturális tőkével jellemezhető, elemzésünkben mégis a szűkebb kultúrafogyasztásúak kategóriájába esik. Ezzel együtt is feltételezhető, hogy a többféle fogyasztással jellemezhető a kulturális tőkeellátottság hagyományos megközelítésében valóban magasabb helyet foglalnak el.

A népesség relatív többsége a szűkre szabott kulturális fogyasztásban nem vesz részt. A válaszadók bő kétötöde egyetlen vizsgált kérdésben sem jelezte, hogy a tevékenységet kisebb-nagyobb rendszerességgel űzné. A kulturális mindenevők egy tulajdonképpen mérhetetlenül kicsi csoportot alkotnak, míg a másik végpont, az 1-2 típussal jellemezhető a népesség harmadát teszik ki. 3 vagy több típusú kulturális fogyasztásban a népesség szűk negyede vesz részt.

A kulturális produktumok szerepe a pandémia alatt

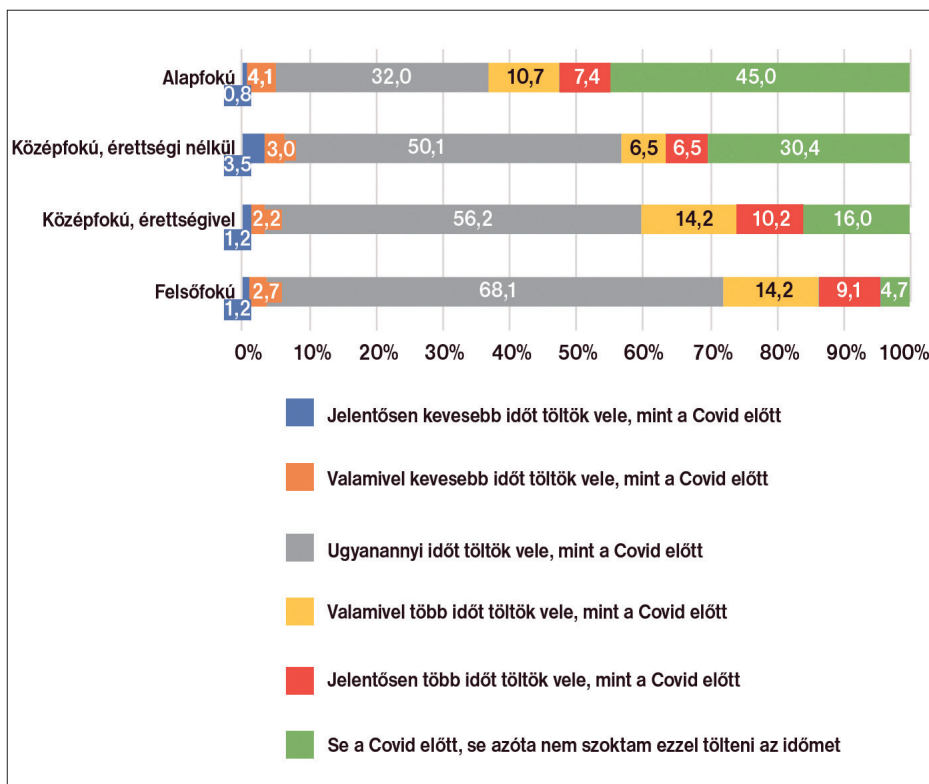
A továbbiakban a KTI SKFII Stratégiai és Koordinációs Központ Társadalomtudományi Kutatócsoport projektjének részeredményeit mutatjuk be. A kutatás keretében a magyarországi lakosságra nem, kor és lakóhely szerint reprezentatív mintavételre került sor, ezer fő telefonos (CAPI¹⁹) lekérdezésével. A kutatás eredményeire hivatkozva három fő szokásváltozásra hívjuk fel a figyelmet: könyv olvasási szokások (1), online streaming platformok használata (2), online kulturális eseményeken való részvétel (3).

Könyv olvasási szokások

A kutatás rámutatott, hogy a teljes minta 21 százaléka esetében a könyv olvasás iránti növekedő érdeklődés figyelhető meg, melyet a világjárvány hatásainak tudnak be a válaszadók (4. ábra). Az alanyok 12,2 százaléka valamivel több, 8,8 százaléka pedig jelentősen több időt tölt olvasással a pandémia előtti szokásaival összehasonlításban. A legnagyobb mértékben a közép- és felsőfokú végzettségűek jelezték, hogy többet olvasnak, mint korábban.

¹⁹ Computer Assisted Personal Interview.

**4. ábra: Könyvolvasási szokások a Covid19-pandémia alatt
(legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlás)**

FORRÁS: KTI 2021

Szociodemográfiai ismérvek alapján kiemелendő, hogy a férfi válaszadók között továbbra is szignifikánsan alacsonyabb a könyvet olvasók aránya, ahogyan azt a pandémia előtt a Századvég által lefolytatott reprezentatív kutatás eredményeinél is megállapítottuk. 24 százalékuk sem a Covid19 előtt, sem pedig azóta nem szokta ezzel a tevékenységgel tölteni az idejét. Ez az arány jelentősen alacsonyabb a női válaszadók esetében (13 százalék).

Életkori kategóriák szerint a legnagyobb arányban a 18–29 éves korcsoport utasítja el a könyvolvasást a pandémiától függetlenül (26,2 százalék). Ez legkevésbé az 50–59 éves korcsoport körében jellemző (14 százalék). A vilájárvány hatásait illetően az eredmények azt mutatják, hogy a 60 évnél idősebb korcsoport valamivel kevesebb időt tölt könyvolvasással a vilájárvány kezdete óta.

Településtípus alapján a világjárvánnyal összefüggésbe hozható változás nem figyelhető meg a válaszadók körében a könyvolvasási szokásokat illetően. A könyvolvasás elutasításával kapcsolatban azonban látható, hogy a falun élő lakosság szignifikánsan kisebb arányban nyitott e tevékenységre (a falusi lakosság 24,4 százaléka egyáltalán nem olvas könyvet), míg ez a budapesti lakosság csupán 6,4 százalékára jellemző.

Régió szerint a könyvolvasás legkevésbé az észak-alföldi (30,3 százalék), valamint a dél-alföldi (25 százalék) régióban jellemző. Budapestet követően a legkisebb arányban az észak-magyarországi lakosság utasítja el a könyvolvasást mint szabadidős tevékenységet (15 százalék).

Életszínvonal alapján – önbesorolás szerint – az alacsony kategóriába sorolt válaszadók körében növekedett jelentősebb mértékben a könyvolvasás iránti nyitottság. A kategóriába tartozó válaszadók 6,7 százaléka valamivel több könyvet olvasott a Covid19-pandémia ideje alatt a korábbi szokásaihoz viszonyítva. Ugyanerre a kategóriára jellemző azonban, hogy a világjárványtól függetlenül a többi életszínvonalú kategóriához viszonyítva a legkisebb arányban nyitottak a könyvolvasásra (23,1 százalékuk egyáltalán nem olvas könyveket szabadidejében).

A társadalmi réteggel összefüggésben hasonló eredmények mutatkoznak. Az alsó osztály esetében a legkevésbé jellemző a könyvolvasás (52,4 százalékuk egyáltalán nem). Kiemelendő azonban, hogy a munkásosztály (6,8 százalék) és a középosztály (15,3 százalék) körében is valamivel magasabb a könyvolvasók aránya a Covid19-pandémia előtti időszakhoz viszonyítva.

Az aktivitással összefüggésben a tanuló/hallgató kategóriába sorolt válaszadók között növekedett szignifikáns mértékben a könyvolvasók aránya (25,6 százalék). A vizsgált egészségi szempontokkal összefüggésben nem találtunk releváns különbséget a válaszadók körében a könyvolvasási szokások alapján.

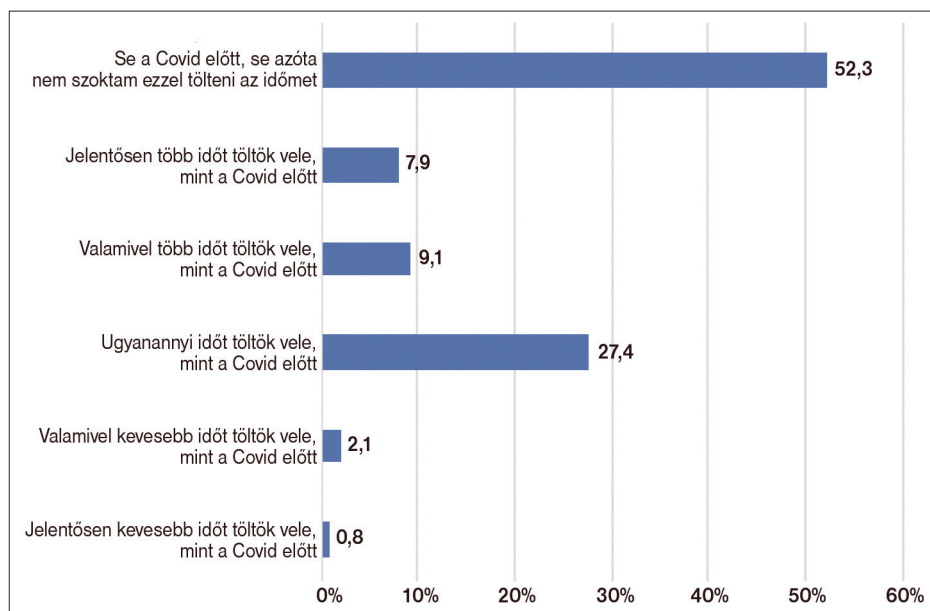
Az online streaming szolgáltatók szerepe

A kutatás keretében a legismertebb online streaming szolgáltatók (például: HBO Go, Netflix, Filmio) iránti nyitottságot is vizsgáltuk a Covid19-pandémia hatásaival összefüggésben. Az eredmények azt mutatták, hogy a teljes mintában inkább erősödött az online streaming felületek használata a világjárvány ideje alatt. A válaszadók 9,1 százaléka valamivel több, 7,9 százaléka pedig jelentősen több időt fordít erre a tevékenységre (5. ábra).

Nem szerinti megoszlás alapján szignifikáns kultúrafogyasztási különbségek nem észlelhetők e tekintetben.

Szignifikáns összefüggések azonosíthatók ugyanakkor a végzettség szerinti megoszlás alapján. Az alapfokú (65,6 százalék) és a középfokú végzettségű (érettségi nélkül) (62,7 százalék) alanyok utasítják el legnagyobb arányban a vizsgált tevékenységi kört. Ez legkevésbé a felsőfokú végzettségűekre (40,1 százalék) jellemző. A középfokú végzettségű (érettséggel) válaszadók körében növekedett legnagyobb arányban az online film- és sorozatmegosztó platformok használata (10,5 százalék).

5. ábra: Online streaming szolgáltatók használata a Covid19-pandémia idején (filmek, sorozatok megtekintése céljából – százalék)

FORRÁS: KTI 2021

Korcsoport szerinti megoszlásban egyértelműen látszik, hogy legkisebb arányban (30 százalék) a 18–29 éves korcsoport utasítja el a streaming felületek használatát. Kiemelendő továbbá, hogy ebben a korcsoportban növekedett szignifikánsan azok aránya, akik valamivel több (16,6 százalék) vagy jelentősen több (18,2 százalék) időt fordítanak e tevékenységre szabadidejükben. A 60 évesnél idősebbek túlnyomó többsége (77 százalék) a Covid19-pandémia előtt sem vett és azóta sem vesz igénybe online streaming szolgáltatásokat. További szignifikáns használati növekedés mutatkozik az 50–59 éves korcsoport körében. 3,7 százalékuk jelentősen több időt töltött az online streaming platformokon a pandémia ideje alatt.

Családi állapot szerint a hajadon/nőtlen válaszadók körében látható szignifikánsan erősödő érdeklődés a vizsgált platformok irányába (14,4 százalék). A családi állapot egyéb kategóriái szerint érdemi különbséget nem mutatnak az adatok.

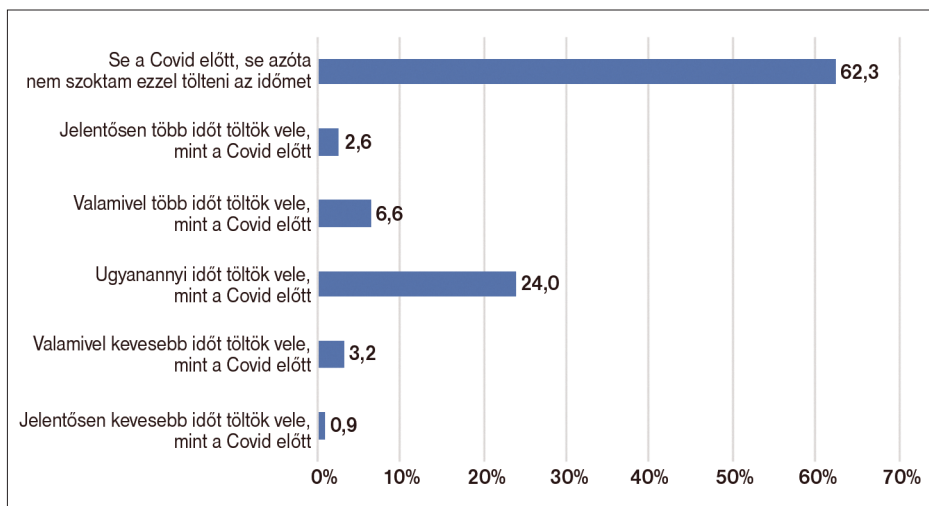
Településtípus alapján legkevésbé a falvakban lakó válaszadókra jellemző a streaming felületek használata (57,9 százalékuk elutasítja). Szignifikáns használati növekedés mutatkozik azonban a megyeszékhely kategóriájú településeken élők körében (13,2 százalék).

Régió alapján a kelet-magyarországi lakosság körében, életszínvonal alapján az alacsony életszínvonalúak (61,6 százalék) körében a legkisebb arányú a streaming platformok iránti érdeklődés.

Online kulturális események szerepe

A kutatás az online felületeken elérhető komolyzenei, világzenei és jazz-koncertek iránti keresletet is feltárta.

6. ábra: Online koncerteken való részvétel a Covid19-pandémia idején (%)

FORRÁS: KTI 2021

A kutatás rámutatott arra, hogy a teljes minta többsége (62,3 százalék) sem a Covid19-pandémia előtt, sem pedig a járvány ideje alatt nem vett részt ilyen szabadidős programokon (6. ábra). Kiemelendő, hogy az online koncertek iránt érdeklődő alanyok 24 százalékát nem befolyásolta a pandémia fogyasztási szokásaiban. A válaszadók 6,6 százalékára jellem-

zõ, hogy valamivel több időt fordított online koncerteken való részvételre; a tevékenységforma csupán a teljes minta 2,6 százaléka esetében vált jelentősebbé.

Nem, korcsoport és családi állapot szerinti megoszlás alapján szignifikáns különbség nem mutatkozott. Iskolai végzettség alapján a felsőfokú képesítéssel rendelkező alanyok 12,1 százaléka jelentősen több időt fordít az online koncerteken való részvételre. Végzettség szerint fontos hangsúlyozni, hogy az alapfokú képesítéssel rendelkező válaszadók túlnyomó többsége – a Covid19-pandémiától függetlenül – egyáltalán nem érdeklődik az online felületen elérhető koncertek iránt.

Társadalmi réteg alapján az alsó osztály (71,4 százalék) és munkásosztály (70,4 százalék) körében a legmagasabb az online zenei események elutasítása. A vizsgált tevékenységet illetően a legnagyobb nyitottság a középosztály (58,6 százalék) körében azonosítható.

Aktivitás alapján a foglalkoztatásban álló válaszadók körében növekedett legnagyobb arányban az online koncertek iránti igény (7,7 százalék). A nyugdíjas, valamint a hallgatói státuszúak között az arány szintén 5 százalék feletti. A munkanélküli alanyoknál a legalacsonyabb mértékben, de növekedett az igény a virtuális zenei események iránt.

Településtípust illetően a budapesti lakosoknál látható szignifikáns keresletnövekedés (13,3 százalék), valamint körükben a legnagyobb a járványtól függetlenül is az online koncertek iránti érdeklődés (54,3 százalék). Régió szerinti megoszlás alapján kiemелendő, hogy a dél-alföldi régióban jelentősen alacsonyabb az online koncertek iránti érdeklődés a többi magyarországi régió válaszadóival összehasonlításban. Életszínvonal alapján a legnagyobb mértékben az – önértékelés alapján – magas színvonalat fenntartó válaszadók körében (8,4 százalék) növekedett az érdeklődés, részvétel az online zenei események iránt.

A kulturális szokások változásának vizsgálata keretében az online platformokon zajló színházi programok szerepe is feltárássra került. A válaszadók többsége (69,8 százalék) sem a Covid19-járvány előtt, sem pedig azóta nem vett részt online színházi eseményeken. A teljes minta 10,7 százaléka azonban valamivel több (7,4 százalék) vagy jelentősen több (3,3 százalék) időt töltött online színdarabok megtekintésével.

A válaszadók életkor szerinti megoszlása alapján a 18–29 (3,7 százalék), a 30–39 (11 százalék) és a 40–49 éves korcsoport (11 százalék) körében egyaránt szignifikáns növekedés látható az online színházi programok irányába. Kiemelendő, hogy a 60 évesnél idősebbek körében a legalacsonyabb a nyitottság e tekintetben (76,7 százalékuk elutasítja a programlehetőséget).

Iskolai végzettség alapján az alapfokú képesítéssel rendelkezők túlnyomó többsége (86,1 százaléka), az érettségi nélküli középfokú végzettséggel rendelkezők 80,1 százaléka nem nyitott az online színházi programokra. Legnagyobb mértékben a felsőfokú végzettségű alanyok körében látható nyitottság (42,6 százalék), noha az érdeklődők aránya ebben az esetben sem éri el az 50 százalékot.

Társadalmi réteg alapján az alsó osztályba tartozó alanyok 85,7 százaléka, a munkásosztály 79,6 százaléka, az alsó középosztály 65,9 százaléka nem nyitott az online színházi programlehetőségekre.

Társadalmi réteg alapján szignifikáns keresletnövekedés látható azonban a középosztály körében, ahol az alanyok 9,7 százaléka nyilatkozott úgy, hogy a Covid19-világjárvány alatt jelentősen több időt töltött online színházi programokon való részvétellel.

Az aktivitás szerinti kategóriák szerint ebben az esetben is a foglalkoztatásban (18,8 százalék), valamint a hallgatói státuszban álló alanyok (10,3 százalék) nyitottabbak az online programlehetőségre.

Összegzés

A tanulmányban bemutatott empirikus kutatások rámutattak, hogy a kultúrafogyasztási szokásokra változó erősségekben, de szignifikáns hatást gyakorolt a Covid19-pandémia.

A járvány ideje alatt a fizikai aktivitást igénylő turisztikai termékek iránt erősödött leginkább a kereslet (a válaszadók bő fele megjelölte a kapcsolódó termékeket, például: természetjárás, kirándulás). Az eredményekben tehát a világjárvány belföldi turizmust felpörgető hatása a szabadidő-eltöltési és kultúrafogyasztási szokásokkal összefüggésben is tetten érhető.

Az eredmények arra is rávilágítottak, hogy a pandémia alatt erősödött a könyvolvasás iránti érdeklődés, mely a világjárvány közvetett hatásainak (például: korlátozó intézkedések, fizikai jelenlétet igénylő eseményeken való részvétel hiánya) tudható be. A változás legnagyobb mértékben a tanuló kategóriába sorolt válaszadókra jellemző. Kiemelkedő ugyanakkor, hogy a nyugdíjas korcsoport valamivel kevesebb időt tölt könyvolvasással a világjárvány hatására, aminek okai az eredményekből nem egyértelműek.

A világjárvány hatására jelentősen erősödött az alternatív kultúraforgasztást elősegítő platformok használata. Gyakoribbak lettek az online

platformokon elérhető élményszerzési lehetőségek (például: online színdarabok, zenei koncertek), valamint a korábban is széles körben elterjedt platformok (így filmek, sorozatok megtekintését szolgáló streaming szolgáltatók) iránti igény is erősödött. Kiemelendő, hogy a 18–29 éves korcsoport körében növekedett leginkább azok aránya, akik valamivel több vagy jelentősen több időt fordítanak streaming szolgáltatások használatára szabadidejükben.

Ugyanez a tendencia látható az online koncertek esetében is, melyek iránt a kereslet elsősorban a felsőfokú képesítéssel rendelkező alanyok körében erősödött.

Irodalom

Bauer Béla 2019: Kulturális transferek a társadalmi térben. *Korunk*, 5, 44–54.

Bauer Béla – Déri András 2011: Hálózathoz kötődve – a fiatalok online hálói. In Bauer Béla –Szabó Andrea (szerk.): *Arctalan nemzedék*. Budapest, NCSSZI, 283–292.

Bauer Béla – Déri András 2018 : Különbözőségek – generációs vagy társadalmi egyenlőtlenségek – a társadalmi tőke online összetevői. *Me.dok*, 1, 5–36.

Bauer Béla – Déri András – Miskolczi Márk 2021: *Viselkedési és fogyasztási szokások a Covid19 időszakában*. Kézirat. Közlekedéstudományi Intézet Nonprofit Kft. Stratégiai és Koordinációs Központ Társadalomtudományi Kutatócsoport.

Bourdieu, Pierre 1979: *La distinction: critique sociale du jugement*. Paris, Éditions de Minuit.

Bourdieu, Pierre 1997: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum.

Chatzichristodoulou, Maria – Brown, Kevin – Hunt, Nick – Kuling, Peter – Sant, Toni 2021: Covid-19: theatre goes digital – provocations. *International Journal of Performance Arts and Digital Media*, 18, 1, 1–6.

Déri András 2013: Generációk vagy egyenlőtlenségek – a társadalmi tőke online komponensei. In Molnár Katalin (szerk.): *Társadalom – Demokrácia – Szolidaritás. Tanulmánykötet Kozáry Andrea tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan, 75–84.

Déri András – Szabó Andrea 2021: Generációs kihívás a poszt-Covid időszakban. *Szociológiai Szemle*, 31(4), 4–27.

European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies Directorate-General for Internal Policies 2021: *Cultural and creative sectors in post-COVID-19 Europe*. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/652242/IPOL_STU\(2021\)652242_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/652242/IPOL_STU(2021)652242_EN.pdf) (Letöltve: 2022. 09. 26.)

Forgó Sándor 2017: Új médiakörnyezet, újmédia-kompetenciák. In uő. (szerk.): *Az információközvetítő szakmák újmédia-kompetenciái, az újmédia lehetőségei*. Eger, Líceum Kiadó.

Jouteur, Jean Benjamin 2017: *Théâtre participatif – Des maux en Actes*. [H. n.], Éditions Vie.

Koh, Jay 2015: *Art-Led Participative Processes: Dialogue and Subjectivity within Performances in the Everyday*. Helsinki, Academy of Fine Arts, University of the Arts Helsinki.

Közlekedéstudományi Intézet Nonprofit Kft. (KTI) [é. n.]: Viselkedési és fogyasztási szokások a Covid19 időszakában. Kutatási adatbázis használata a KTI engedélyével.

Márkus György 2017: *Kultúra, tudomány, társadalom. A kultúra modern eszméje*. Budapest, Atlantisz.

Pălici, Bogdan (szerk.) 2021: *Trends in the cultural consumption during the pandemic*. First edition. Bukarest, National Institute for Cultural Research and Training.

PEC 2020a: Digital Culture – Consumer Tracking Study, Wave 1. Policy & Evidence Centre. <https://cdn2.assets-servd.host/creative-pec/production/assets/publications/OCI-Covid-Week-9-FINAL.pdf> (Letöltve: 2022. 12. 07.)

PEC 2020b: Digital Culture – Consumer Tracking Study, Wave 9. Policy & Evidence Centre. <https://cdn2.assets-servd.host/creative-pec/production/assets/publications/OCI-Covid-Week-9-FINAL.pdf> (Letöltve: 2022. 12. 07.)

Századvég Alapítvány 2016: *A kultúra fogyasztásának változásai – stratégiai tanulmány*. Kézirat.

Századvég Alapítvány 2018: *Kultúrafogyasztás Magyarországon 2017(2018) – stratégiai tanulmány*. Kézirat.

Tufekci, Zeynep 2012: Social Media's Small, Positive Role in Human Relationships. *The Atlantic*, <http://www.theatlantic.com/technology/archive/2012/04/social-medias-small-positive-role-in-human-relationships/256346/> (Letöltve: 2022. 08. 29.)

Udvarhelyi Éva Tessa 2007: *Vándorok kultúrák között. Az interkulturális tanulásról külföldre készülő fiataloknak*. Budapest, Artemisszió.

Hannos Gábor – Makay Mónika
*A magyar lakosság nemzetiségekkel
kapcsolatos percepciói*

Bevezetés

Jelen tanulmányban elsősorban arra a kérdésre keressük a választ, hogy a „Mi” kategóriájával azonosított nem nemzetiségi, magát kizárólag magyarnak valló társadalom hogyan viseltet a „Másik”-ként azonosított nemzetiségi csoportok iránt. Ehhez először megvizsgáljuk a Mi és a Másik elméleti alapvetéseit, majd a Gyenge Zoltán által körvonalmazott három „K” (konfliktus, kommunikáció, kooperáció) szűrőjén át mutatjuk be 2021 nyarán felvett, ezerfős lakossági mintánk, valamint a 2021 őszén nemzetiségek képviselőivel készült tíz szakértői interjú tanulságait. Mindeközben röviden kitérünk a magyarországi nemzetiségi törvényekre, hiszen azok a címben is említett, empirikusan azonosított percepciókat – előfeltevéseink szerint – megfelelő módon árnyalják. Ugyanakkor mindenneke előtt meg kell világítanunk, hogy a nemzetiségek esetében oly sokszor emlegetett *többségi* és *kisebbségi* társadalom fogalmai milyen kihívások elé állítják az ilyesfajta vizsgálatokat.

A többségi és a kisebbségi

A kultúrát leírhatjuk akár a tehermentesítés abszolútumaként,¹ akár a jelentések magunk szötte hálójaként;² akár szimbolikus értelemalapításként,³ akár olyan integrált egészként, ami magában foglalja egy

¹ Gehlen 1976.

² Geertz 2001, 194–227.

³ Tengelyi 2018, 293

közösség (társadalom) tudását, hiedelmeit, vallását, művészetét, morális képességeit – és sok egyéb mást is –, amire az ebben a közösségben mozgó egyén a társadalom tagjaként szert tesz.⁴ Az azonban mindezen koncepciók figyelembevételével egyetemben is többé-kevésbé magabiztosan állítható, hogy a kultúra komplexitásredukciót (mondhatjuk: epokhét⁵) is eszközöl a társas világban – függetlenül attól, hogy mely leírási szintet alkalmazzuk.

Ilyesfajta komplexitásredukció munkál minden alkalommal, amikor cselekszünk, amikor valamit kommunikatív keretbe ágyazunk, amikor valamit elgondolunk, így egyszerűsítve le a minket körülvevő világ ezerarcúságából fakadó, s így a látencia állapotába visszaszorított frusztrációt. Így például amikor egy társadalmat a *többségi* és a *kisebbségi* pólusaira osztunk szét, és narratívánkat eszerint tematizáljuk, komplexitásredukciót hajtunk végre – amely mélyen gyökerezik kultúránkban. Röviden a komplexitásredukció célja a komplexitás megragadása, egyben áttekinthetővé tétele.

A kisebbségi-többségi fogalom pár ugyanis nem olyasvalami, ami teljes egészében megfeleltethető a szemben álló felek viszonyrendszerének, hiszen nem valószínű, hogy valaki csak a többségi, más pedig csak a kisebbségi kultúrát vallja magáénak, bármiféle kontextustól függetlenül, így a fogalom a relativizálás igényével lép fel. Nem mások ezek, mint ideáltípusok, amelyek egy bizonyos leírási szintjét adják a világunknak, így például, a nemzetiségi csoportok terepén vizsgálódva, a kisebbségi társadalmat⁶ alkotja mindenki, aki valamilyen nemzetiségi csoporthoz sorolja magát, míg a többségi társadalomba tagolódik mindenki, aki egyikhez sem. Ám ennél eggyel mélyebb rétegek felé is vehetjük az irányt, s ha például egy szerb csoport önmagáról mint kisebbségről beszél, akkor a magyarországi szerbekhez tapad a „kisebbség” címke, ellenben mindenki, aki nem szerb (így tehát például a magyarországi ör-

⁴ Tylor 1997, 108–127.

⁵ Lásd még Husserl 2000.

⁶ Kisebbségi társadalom: „A »kisebbség« fogalmának meghatározásakor első ismérvként arra gondolhatunk, a mindenkori kisebbségfogalom fontos feltétele, hogy az érintett csoport az adott közösségen belül számszerű kisebbségben legyen, ám ennek hiányában (például az apartheid korában Dél-Afrikában a feketék esetében) akkor is beszélhetünk kisebbségekről, ha a társadalom többi tagjához képest valamilyen egyéb, kimutatható hátrány sújtja őket. Ezért szerepelnek a nők is gyakran a kisebbségvédelem fogalma alá tartozó csoportként, noha a legtöbb társadalomban számszerűen valamelyes többségben vannak. Emellett az is előfordulhat, hogy a számszerű kisebbség – mondjuk, egy »uralkodó« nemzetiség – előnyösebb helyzetben van a többséghez képest” (Pap 2017, 4).

mények, romák vagy ruszinok is), a többségi társadalmat fogja megtestesíteni. Ez a viszonyulás akkor ölt testet, amikor a nemzetiségi egyén önmagát mint nemzetiséget gondolja, majd beszéli el. De a skála másik vége felől vizsgálva is ugyanez körvonalazódik, ha ugyanis nemzetiségi kérdésekben egy nem nemzetiségi egyén úgy vall magáról, mint egy „magyarról”, akkor ezzel az identifikációja révén kiszorítja a magyarság kategóriájából mindazokat, akik önmagukat nem gondolják magyarnak, hanem valamely nemzetiséghez tartozónak.⁷ Ekkor magyarsága mögött a nem nemzetiségi kultúrtermékek – például magyar néptánc, magyar népzene – sziluettje dereng fel. Úgy áll maga előtt, mint – példának okáért – egy magyar férfi, akinek a történelme, az anyanyelve, az értékei, a viselkedése teljesen mások, mint egy nem magyar férfié, ugyanakkor rokon a többi magyaréval. S minthogy olyan létfeltételek által szabotoltan, amelyek Magyarország területén belül materializálódnak, méghozzá a magyar állam törvényei szerint, tehát a magyar kulturális környezetben, automatikusan a többségi csoporthoz sorolja magát – s ugyanez mondható el például egy bolgár nőről. Így jön létre tehát a kisebbségi és többségi társadalom, valamint kultúra absztrakt kategóriája, s ahogy már kiemeltük, ha ez teljes komplexitásában nem is fedi le a valóságot, egyes kommunikatív szituációkban megfelelő értelmezési keretet biztosítanak ahhoz, hogy például a nemzetiségek kulturális mozgásterét le tudjuk írni.⁸

„Mi” és a „Másik”

A kisebbségi-többségi viszony alapjaira koncentrálna, de tárgyunktól nem eltávolodva, a „Mi” és a „Másik” viszonyrendszert vizsgáljuk meg. E kétpólusú társas viszonyban a „Mi” mindig azoknak a csoportját fedi le, akiknek szemszögéből leírjuk azt, így lehetnek akár a kisebbségi, akár a többségi társadalom tagjai. A „Másik” azon csoportot jelöli, akikre a „Mi” az opponenseként tekint, meghatározott tulajdonság- és attitűdkészletet,

⁷ Egyes esetekben kizár mindenkit, aki nemzetiséginek is, és magyarnak is vallja magát, azonban e kérdéskör vizsgálata nem képezi tanulmányunk tárgyát.

⁸ A kisebbségi-nemzetiségi identitáshoz, avagy a „másik” identitásához lásd még Adrigán 2018, 704–737; Bindorffer 2001; Borbély 2015, 79–88; Huszár 2017; Kókai 2019, 74–91; Koltai 2015, 396–408; Molnárné Balázs 2018, 7–26.

személyiségjegyeket, kulturális kelléktárat párosít hozzá, így körvonalazva azok csoportját, akik nem „Mi”-k.

A „Mi” és a „Másik” reláció olyan viszonyulásrendszer, ami tulajdonképpen a kultúra alapját adja, hiszen minden egyes ember besorolható valamilyen sajátos jellegzetességű csoportba. Minden ember ezekből a csoportosulásokból sajátít el bizonyos értékeket, amelyekből saját magát felépíti, illetve a hasonló értékellékttárral új csoportokat hoz létre. Ugyanakkor minden olyan szituációban, amikor két, nem egy csoporthoz tartozó, más értékészlettel rendelkező egyén összetalálkozik, akkor a „Mi” és a „Másik” megkülönböztetés jelenvalóvá válik, s annál nyilvánvalóbb, minél élesebb ez a különbség. S annál szembetűnőbb, minél inkább a kultúra területére terelődik ez a differencia.

A „Mi” és a „Másik” mint vizsgálati kategória elsősorban a kulturális antropológia szemléletét és irányát jellemzi,⁹ de a filozófia is termékeny tudományterületnek bizonyult számára „Simmeltől Derridáig”.¹⁰ E koncepciók döntő hányada kihangsúlyozza a találkozás momentumát, valamint azt, hogy kulturális eltérés minden esetben detektálható a szemben álló felek között. Alfred Schütz olyasvalamiként határozta meg az idegent, akiben detektálható valami, ami nem „Mi” vagyunk, e mögé tekintve azonban az ismeretlen vár „minket”. Az idegen pedig törekszik arra, hogy elismerjék, hogy különbözősége felszámolható legyen, s ekképpen a „Mi” is azt célozza, hogy annak idegenségét felszámolja, és valamilyen módon ismerőssé tegye.¹¹ Ezen elképzelés tükrözi, hogy a találkozás, a tapasztalat döntő befolyással bír, s az idegen valamilyen integrációs/asszimilációs kényszernek van alávetve, valamint azt is – ami egy nemzetiségekről szóló szakkikk esetében markáns hangsúlyú –, hogy „együttélésük” tartós. Éppen ez a kulcsmozzanat Simmel a „Másik”-ről vallott nézeteiben is, hiszen nála az idegen¹² egy olyan „vándor”,

⁹ Lásd expliciten például Biczó–Kotics 2013; Régi 2018; de impliciten az etnológia – akár elmélet-, akár gyakorlatorientált – egészét alapjában határozza meg e megkülönböztetés.

¹⁰ Biczó 2004; lásd még Biczó 2009.

¹¹ Schütz 1984, idézi Biczó 2010.

¹² Ezen a ponton érdemes különbséget tennünk az idegen és a „Másik” között, hiszen míg előbbi Simmelnél vagy Schütznel például mindig egy nemzetiségit azonosít, azaz olyat, aki kisebbségben találja magát az adott szociokulturális közegben; azonban hogy nemzetiségi vagy nem nemzetiségi-e a „Másik”, az attól függ, hogy melyik kategóriát pozicionáljuk „Mi”-ként. Jelen tanulmányban a „Mi” a nem nemzetiségieket jelöli, ezért feleltetjük meg az idegent a kizárólagos „Másik”-kal, de ez továbbra sem jelenti azt, hogy az idegen és a más mindig azonosak volnának, ahogy Gyenge Zoltán is állította: „az idegen mindig a más, de a más nem mindig az idegen” (Gyenge 2020, 11).

aki „ma jön, s holnap is marad”.¹³ Nála az idegen egyfajta megfigyelő, kevésbé résztvevő, s ezáltal képessé válik arra, hogy „benne élés” nélkül láthasson rá a „Másik”-ra. Ez a gondolat jellemzi dolgozatunk kiindulópontját is, hiszen minket a többségi társadalom „Mi”-jének analitikus, „Másik”-ról vallott (pre)konceptiói érdekelnek – s nem mellékesen az is, hogy ehhez mértén hogyan jut el sajátos „Mi”-jéhez.

Így jutunk el Gyenge Zoltánhoz, aki a következőket írja:

„A más különös relativitással bír. Első megközelítésben mindig valamihez képest különböző, azaz most *te* vagy a *más*, köztetek pedig én, ugyanakkor valaminek a más-léte nem független a magánvalósága szerinti lététől, vagyis az a *saját más-léte*, és mint ilyen legteljesebb mértékben hozzátartozik; a kettő afficiálja¹⁴ egymást, ön-magában (a kötőjel nem véletlen) egyik sem értelmezhető.”¹⁵

Az idézett sorok egyértelműen kifejezik, hogy a „Mi” és a „Másik” nem mozdulatlanok és nem önmagukban állva definiálják önmagukat, hanem éppen sajátos szembenállásuk – és ezáltal komplexitásredukciójuk – eredményei, azaz nem léteznek azelőtt, hogy a szembenállás kialakulna. Az is világos ugyanakkor, hogy a „Mi” és a „Másik” mint idegen között a felismerés után valamiféle interakciónak kell folynia. Gyenge Zoltán ezt a három „K”-nak nevezi, ami a történelem során e szembenállást jellemző három viszonytípust jelöli (konfliktus, kommunikáció és kooperáció).¹⁶

A konfliktus forrása mindig a „Mi” – ahogy Gyenge hívja: az azonosnak – státusz-, pozíció-, az egységességföltétele, így a konfliktust egy olyan kísérletnek tekintik Gyenge szerint, ami hatékonyan tudja ezeket az értékeket megőrizni. Lehatárolnak egy olyan szimbolikus területet, ami a „Mi” sajátja, ami szerintük eltűnne, ha a „Másik”-at a közelébe engednék, így azt vehemensen, a konfliktust felvállalva védik. A kommunikációt Gyenge „az értelem által vezetett kognitív tevékenységnek”¹⁷ nevezi, és olyan tevékenységként azonosítja, amely bár átfordulhat konfliktusba vagy kooperációba, de mindkettő sajátosságait mellőzi és lehetőséget teremt a párbeszédre és a megértésre, hiszen a kommunikáló felek ezekre hajlandóságot mutatnak. A kooperációban a felek elérik

¹³ Simmel 2004, 56.

¹⁴ Afficiál: megindít, hatást gyakorol. Itt: kölcsönösen feltételezi egymást.

¹⁵ Gyenge 2020, 56.

¹⁶ Uo. 73.

¹⁷ Uo. 76.

valamire való szabadságukat, vagyis azt, hogy szabadságukban állt ezt és ezt megtenni mindaddig, amíg a „Mi” nem sérti a „Másik” érdekeit, vagy éppen a „Másik” a „Mi”-ét, ami egyúttal előfeltételezi azt is, hogy nem áll szabadságukban *bármit* megtenni.¹⁸

Mindezen megfontolások segítenek nekünk abban, hogy empirikus kutatásunk adatainak elemzése során választ kapjunk a következő kérdésekre: Az önmagukat magyarnak vallók mennyiben tekintenek saját összmagyarországi közösségük részeként a nemzetiségekre? Egymáshoz és elsősorban saját magukhoz képest miképpen pozicionálják a nemzetiségeket? Összehangolhatónak vélik-e a „Mi” kultúráját a „Másik” kultúrájával? A többségi társadalom véleménye szerint van-e ellentét a többség és a kisebbség között? Ha igen, miben áll ez az ellentét, és milyen okokra vezethető vissza?

A továbbiakban a „Mi” és a „Másik” terminológiáját elhagyjuk, helyébe a „nemzetiség” és a „nem nemzetiség” lép, ugyanakkor a három „K” elvét végig szem előtt tartjuk és alkalmazzuk. Mielőtt azonban adataink felé fordulnánk, meg kell vizsgálnunk röviden – részben a szakirodalom, részben a forrásszövegek alapján – a nemzetiségi törvényeinket, kiemelt figyelmet fordítva a 2011-ben hatályba lépett jogszabályra, azok ugyanis érzékletes fokmérői annak, hogy miképpen tekint a „Mi” a nemzetiségi „Másik”-ra, és hogyan viszonyul hozzá. Eltérő ugyanakkor az egyes ember véleményklímájától, mivel a két közeg más típusú, más tőkájú emberekből áll össze, míg a törvények a politika- és a jogcsináló szakértők képzetei, addig empirikus anyagunk – mind kvantitatív, mind kvalitatív összetevői – a „mindennapi” alapján épülnek fel.

A nemzetiségi törvényekről

Magyarország első nemzetiségi törvénye¹⁹ – amely egyúttal Európa első deklarált nemzetiségi törvénye is volt – Szemere Bertalan 1849. július 23-i beszédén alapult, melyben az első felelős magyar kormány belügyminisztereként szót emelt a nemzetiségek ügye mellett. Úgy

¹⁸ Uo. 73–89.

¹⁹ Noha a nemzetiségi törvénykezelés számtalan dokumentumot, jogszabályt kitermelt, mi most csak három nemzetiségi törvénnyel/rendelkezéssel foglalkozunk, melyek egyúttal reprezentálják, miként alakult a nemzetiségekkel kapcsolatos (politikai) attitűd.

vélte, hogy a polgári tökéletesedés és szabadság eszméjének szükséges előfeltétele a nemzetiségi-kisebbségi csoportok szabadságának és méltóságának elismerése, ehhez pedig azokra Magyarország nem nemzetiségi lakosságának saját aktív részeseként kell tekintenie. E jogszabály értelmében újrászervezték a nyelvhasználat szabadságát, a hivatalviselési lehetőségeket és az oktatási jogokat a nemzetiségekre vonatkozóan.²⁰

Az 1993. október 20-án hatályba lépett *1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól* először rögzítette írásban, hogy mely tizenhárom csoportot ismer el hivatalosan nemzetiségként. Ezek a cigány, a német, a román, a szlovák, a horvát, a szerb, az ukrán, a lengyel, a bolgár, a görög, a ruszin, az örmény és a szlovén nemzetiség; ettől fogva választott anyanyelvük szerint vezethettek anyakönyvet, és saját önkormányzatokat szervezhettek.²¹ Az önkormányzatokat érintő finomítások a *2005. évi CXIV. törvény a kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó egyes törvények módosításáról* elnevezésű törvénnyel indultak meg, visszaszorítva a korábbi „kakukkfiókázás” jelenségét, mely lényegében azt jelenti, hogy bárki jelölthette magát nemzetiségi képviselőnek, és bárki szavazhatott is rájuk, attól függetlenül, hogy tagja volt-e az adott nemzetiségi közösségnek, vagy sem.²²

E jelenséget aztán a *2011. évi CLXXIX., a nemzetiségek jogairól* című, mai napig hatályos nemzetiségi törvény szorította vissza végleg. Hitet tesz a nemzetiségek anyanyelvápolásának és kultúramegőrzésének érdekében kialakítandó környezet szükségessége mellett, ami egyúttal biztosítja számukra azt is, hogy egyéni és közösségi jogaikat megfelelően és széleskörűen gyakorolhassák. Ezzel együtt a törvényhozás nyíltan elkötelezi magát a nemzetiségi ügy pártfogolása mellett, azért mindenkor felelősséget vállal. A jogszabály egyértelműen deklarálja, hogy a magyar államnak mindentől függetlenül tiszteletben kell tartania a nemzetiségek kulturális diverzitását, annak vallási, hagyománybeli, rítusbeli dimenzióival egyetemben, hiszen csakis így biztosíthatják e közösségek szabadságát és autonómiáját. Hovatovább, a törvény értelmében a magyar nemzet szabadsága is csak úgy valósulhat meg, ha a kisebbségi-nemzetiségi csoportok szabadsága is adott. Éppen ezért vallja a jogszabály, hogy a heterogén

²⁰ Kemény 1977; Tarján 1849.

²¹ Dobos 2009, 150–168.

²² Kállai 2013, 122.

kulturális összetétel és beágyazottság nem generálhat megosztottságot, polarizálódást, hiszen ez sokkal inkább a gazdagodás gyökere. Így a nemzetiségek által kitermelt értékek, kulturális tőkék, innovációk, kollektív képzetek stb. a magyar kulturális örökség komponenseiként kezelendők. A törvény az egyének szintjén is felvállalja a nemzetiségek védelmét, hiszen megerősíti a korábbi nemzetiségi törvényeket a szabad identifikáció felől, illetve arról is, hogy ezt az identitást bármikor és bárhol prezentálhatják, továbbá segít ennek megőrzésében. Ugyanezt a stabilizálást, újramegerősítést hangsúlyozza a jogszabály akkor is, amikor újfent biztosítja a nemzetiségeket afelől, hogy ők Magyarország politikai közösségének részei, így pedig államalkotó tényezők. Végül, a nemzetiségi önkormányzatok terepén is eszközöl némi újítást a jogszabály. Az első és legfontosabb innováció, hogy a nemzetiségi önkormányzatok lokális viszonyokban való működését teljesen újrakalibrálták, továbbá a nemzetiségek egyenként is kialakíthatnak országos nemzetiségi önkormányzatokat.²³

E jogszabályok szövegezéséből is látszik, hogy a nemzetiségek megmentésre váró kulturális egység képében manifesztálódnak, amelyek ki vannak téve a világ változékonyságának. Ahogy Kállai Ernő és Varjú Gabriella is megfogalmazta, az 1993. évi törvény például meg akarta őrizni azt a fajta unikális nemzetiségi identitást, amely révén a különböző nemzetiségek saját különállóságukat szavatolni képesek, és ezen erőfeszítések érdekében minden lehetséges forrást megmozgatott.²⁴ Ebben a nemzetiségi unikalitásban a nem nemzetiségi kultúra unikalitása is felsejlik, és a többségi társadalom úgy tükröződik benne, mint egy, a kihalás fenyegette unikumokat megmenteni igyekvő nemzet. Pozitív képet fest tehát mind a nemzetiségekről, mind önmagáról.

A magyarok viszonyulása a nemzetiségekhez

Elemzésünk során feltérképezzük a lakosság gondolkodását a nemzetiségekről, a „Mi” és a „Másik” viszonyára koncentrálva, továbbá a három „K” elméletet szem előtt tartva, tehát bemutatjuk, hogy a kvantitatív kutatási eredményeink alapján beszélhetünk-e konfliktusról, kommunikációról, illetve kooperációról a nemzetiségi és a nem nemzetiségi csoportok között.

²³ Móré 2014.

²⁴ Kállai–Varjú 2010.

Módszertan

Az elemzésbe bevont kutatás során ezer fő került megkérdezésre, telefonos formában. A megkérdezettek nem, korcsoport, iskolai végzettség és településtípus mentén reprezentálják a teljes magyar lakosságot. A teljes körű adatfelvételtől való eltérés legfeljebb plusz-mínusz 3,1 százalékos. Az adatfelvétel 2021. augusztus 2. és 19. között zajlott.

A különböző nemzetiségek, illetve általában véve a kisebbségek elfogadásának mérésére bevett módszer a Bogardus-skála használata, mellyel szociális távolságot tudunk mérni egy adott társadalmi csoportra vonatkoztatva.²⁵ A válaszlehetőségek két végpontja a „házasodnék vele”, illetve az „egy országban sem laknék vele”; előbbi a lehető legközelebbi kapcsolat elfogadását jelenti, míg utóbbi a legtávolabbi társadalmi távolságot jelöli. Véleményünk szerint a skála alkalmas arra, hogy meghatározzuk a társadalom viszonyulását az egyes nemzetiségekhez, illetve általában véve a nemzetiségekhez, hiszen a személyes kapcsolati szintek (távolságok) a legegységibb szinten határozzák meg az egyéneket.

Eredmények

Általánosságban elmondható, hogy a válaszadók negyede-ötöde nem foglalt állást ezekben a kérdésekben, aminek oka feltételezhetően az, hogy sokakra igaz: egyszerűen nem ismerik vagy nem ismerik fel az adott nemzetiségekhez tartozókat.

1. táblázat: Bogardus-átlag növekvő sorrendben²⁶

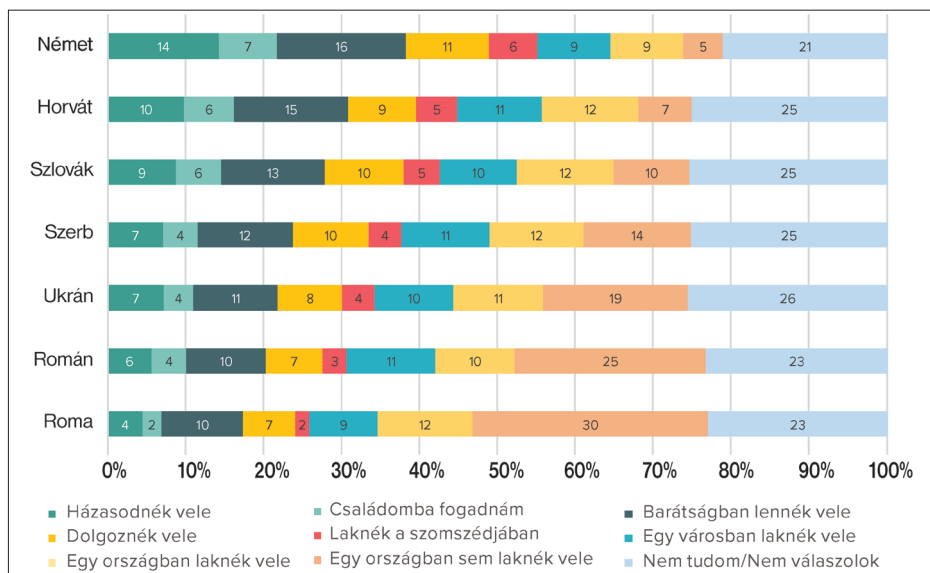
Nemzetiség	Bogardus-átlag (1 – házasodnék vele, 8 – egy országban sem laknék vele)
Német	4,0
Horvát	4,5
Szlovák	4,7
Szerb	5,0
Ukrán	5,3
Román	5,5
Roma	5,9

²⁵ Bogardus 1933.

²⁶ A tanulmányban szereplő táblázatok és ábrák forrása: Századvég saját szerkesztés, n = 1000.

Látható, hogy a legalacsonyabb átlagos társadalmi távolság a németekkel szemben tapasztalható. Esetükben csupán 5 százalékos azok aránya, akik a legtávolabbi választ jelölték, de hasonlóan magas a pozitív és alacsony a negatív válaszok aránya a horvátokkal és a szlovákokkal kapcsolatban. Egyesével sorra véve a vizsgált nemzetiségeket: elmondható, hogy 14 százalék házasodna, 7 százalék családjába fogadna, 16 százalék pedig barátságban is szívesen lenne egy német nemzetiséghez tartozóval. A horvátok esetében szintén a kisebb szociális távolság oldalára eső válaszokat érdemes kiemelni, hiszen a kérdezettek tizede házasodna, 15 százalék pedig barátkozna velük. A szlovák nemzetiség tagjaihoz való viszony hasonló a horvátokéhoz, a kérdezettek közel tizede házasodna szlovákkal, esetükben – a nem válaszolóktól eltekintve – azok vannak legnagyobb arányban, akik szívesen létesítenének velük baráti kapcsolatot. A középen elhelyezkedő szerbek és ukránok²⁷ esetében már azok vannak legnagyobb arányban, akik egy országban sem szeretnék velük lakni, ám jelentős arányban vannak

1. ábra: Kérem, jelölje meg az adott skálán, hogy milyen legközelebbi kapcsolatot fogadna el az alább felsorolt nemzetiségek tagjaival! (%)

²⁷ Felmérésünk 2021-ben készült, azelőtt, mielőtt Oroszország megtámadta volna Ukrainát. Feltételezésünk, hogy egy e pillanatban készülő felmérés során – az ukránokra vonatkoztatva – ettől jelentős mértékben eltérő eredmények születnének.

azok is, akik közelebbi kapcsolatot is elfogadnának velük, például barátságot vagy munkatársi viszonyt. Az anyaországgal rendelkező, jelen kérdésbe került nemzetiségek közül a románokkal kapcsolatban tapasztalható a legnagyobb szociális távolság, kérdezettjeink 25 százaléka nem szeretne egy országban lakni románokkal, míg 6 százalék házasodna, 10 százalék pedig barátkozna velük. Az összes vizsgált nemzetiség közül a romákkal szemben tapasztalható a legnagyobb társadalmi távolság, a válaszadók harmada úgy nyilatkozott, hogy egy országban sem lakna velük, és meglehetősen alacsony azon válaszadók aránya, akik a legközelebbi kapcsolatok valamelyikét választanák; 4 százalék házasodna, 10 százalék barátságban lenne egy romával, míg 2 százalék családjába fogadná.

Az egyes alap szociodemográfiai változókkal összevetve tovább vizsgáldtunk a kérdésben. Lineáris regressziós eljárás alkalmazásával vizsgáltuk meg a településtípus, az iskolai végzettség, illetve az életkor önálló és együttes hatását arra, hogy milyen legközelebbi kapcsolatot fogadnának el a kérdezettek az érintett csoportok tagjaival. A korrigált többszörös korrelációs együttható négyezete (*adjusted R square*) egyik nemzetiség esetében sem éri el a tíz százalékot, így kijelenthető, hogy a szociodemográfiai jellemzők kevesebb mint egytizedét magyarázzák meg a felsorolt nemzetiségekkel való legközelebbi kívánt kapcsolatnak. A szlovákok, horvátok és szerbek esetében beszélhetünk a legnagyobb, míg a romák esetében a legkisebb magyarázó erőről. Az egyes tényezők közül egy kivétellel minden esetben a végzettségnek van a legnagyobb magyarázó ereje. A romák, a románok, a szlovákok, a horvátok, a szerbek és az ukránok esetében a magasabb végzettség közelebbi kapcsolatelfogadást jelent. A romák esetében az életkornak a legnagyobb a magyarázó ereje, tehát minél idősebb a válaszadó, annál távolabbi kapcsolatot fogadna szívesen.

2. táblázat: A szociodemográfiai változók és a Bogardus-skála eredménye lineáris regresszió

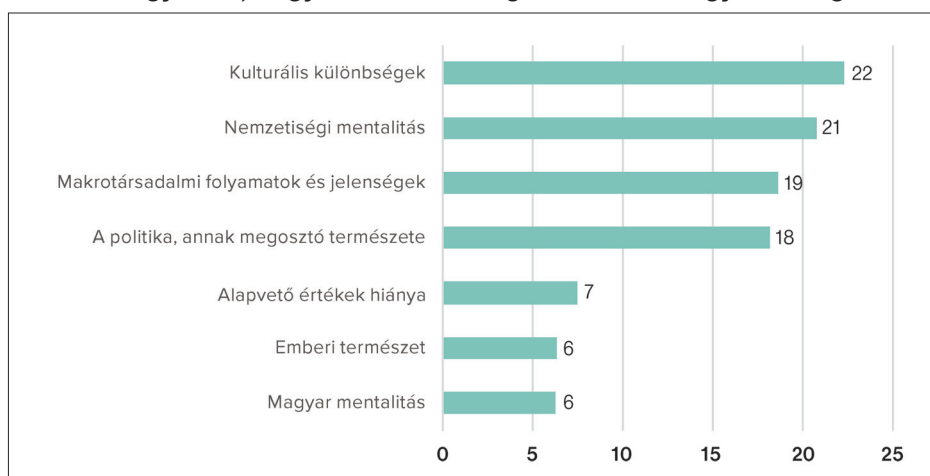
	Adjusted R square	Településtípus (standard β érték)	Végzettség (standard β érték)	Életkor (standard β érték)
Roma	0,016	-0,08	-0,87	0,105
Német	0,071	0,114	0,102	0,006
Román	0,053	0,025	-0,216	0,061
Szlovák	0,095	0,073	-0,845	0,007
Horvát	0,088	0,263	-0,782	0,010
Szerb	0,080	0,065	-0,261	0,039
Ukrán	0,067	0,032	-0,250	0,039

Konfliktus

A válaszadók némileg több mint fele (56 százaléka) úgy véli, hogy van magyar-nemzetiségi ellentét. Itt érdemes figyelembe venni azt, hogy a médiába jellemzően olyan esetek kerülnek be, amelyek konfliktusos helyzetre utalnak, míg az eseménytelenség, illetve a pozitív hírek jóval kisebb helyet kapnak. Emellett meglehetősen magas (22 százalékos) a válaszolni nem tudók aránya, ami ez esetben valóban annyit jelenthet, hogy válaszadóink nem tudnak ilyen eseteket felidézni, ám nem merik magabiztosan kijelenteni azt, hogy nem létezik ilyen konfliktus. Az életkori csoportokat vizsgálva elmondható: a 18–29 évesek 66 százaléka, a 30–39 évesek 61 százaléka, a 40–49 évesek 47 százaléka, az 50–59 évesek 55 százaléka, míg a 60–65 évesek 40 százaléka véli úgy, hogy van konfliktus a magyar többségi társadalom tagjai és a nemzetiségek tagjai között. A további szociodemográfiai jellemzők e kérdés mentén nem differenciálnak.

Azoknál, akik úgy vélekedtek, hogy létezik valamiféle magyar-nemzetiségi konfliktus, nyitott kérdésben hagyttunk lehetőséget annak megválaszolására, hogy szerintük mi okozza ezt a konfliktust; a válaszokat ezt követően kategóriákba rendeztük. Összesen hét kategóriát hoztunk létre, ám a válaszok 80 százaléka négy kategóriába tömörül. A válaszok arra engednek következtetni, hogy a kérdezettek maguk nem állnak konfliktusban a nemzetiségekkel, ám úgy vélik, hogy a más magyarok vagy általában a magyarok és a nemzetiségek között van valamiféle konfliktus.

2. ábra: Mi okozza ezt az ellentétet vagy konfliktust? (%) – azok körében, akik úgy vélik, hogy van nemzetiségi konfliktus Magyarországon

Az esetleges konfliktusokat összevetve azzal a kérdéssel, hogy „Milyen legközelebbi kapcsolatot fogadna el az alább felsorolt nemzetiségek tagjaival?”, látható, hogy az egyes konfliktusforrásokat említők mekkora átlagos távolságra helyezkednek el az adott nemzetiségtől. A legnagyobb távolságokat a nemzetiségi mentalitást említőknél tapasztaltuk: a romák esetében 7,3, a románok esetében 6,6. Hasonlóan magas a távolság átlagos értéke a nemzetiségi mentalitás és a kulturális másság esetén is, tehát tehetünk egy olyan finom megállapítást, mely szerint e három tényező szerepet játszik abban, hogy egy nemzetiséggel milyen közeli vagy távoli kapcsolatot fogadnának el.

3. táblázat: Konkrét konfliktusok és a társadalmi távolság átlagos értéke

	Roma	Román	Ukrán	Szerb	Szlovák	Horvát	Német
Emberi természet (n = 29)	5,5	5,8	5,8	5,8	5,0	5,0	4,4
Alapvető értékek hiánya (n = 34)	5,5	5,4	5,0	5,0	4,5	4,3	3,7
A politika, annak megosztó természete (n = 82)	5,3	5,3	5,2	4,9	4,1	4,3	3,7
Magyar mentalitás (n = 28)	6,1	5,6	5,2	5,1	4,9	4,3	4,0
Nemzetiségi mentalitás (n = 93)	7,3	6,6	5,8	5,8	5,5	5,1	4,4
Kulturális másság (n = 100)	6,1	5,9	5,3	5,1	4,8	4,7	4,0
Makrotársadalmi folyamatok és jelenségek (n = 84)	5,8	5,5	5,6	5,0	4,6	4,5	3,8
Összesen (n = 450)	6,1	5,8	5,4	5,2	4,8	4,6	4,0

Kommunikáció

A Gyenge által meghatározott kommunikációfogalom nagyrészt ráilleszthető az egyes nemzetiségek képviselőinek tapasztalatára és elbeszélésére, mégis a témában nemzetiségekkel végzett kvalitatív kutatásunk szemlélteti legjobban a viszonyrendszert. Az interjúk során hallott elbeszélések mind-mind aktív kommunikációról árulkodnak, mely legtöbbször a kooperáció irányába fordul, nem pedig a konfliktuséba. Alanyaink mindegyike egy-egy magyarországi nemzetiség képviselője, a közösségért aktívan dolgozó tagja, ezáltal véleményünk szerint megfelelően átlátják az adott nemzetiség és a többségi társadalom viszonyát.

Az interjúk kutatás során a megkérdezettek kivétel nélkül úgy vélték, hogy a vizsgált (szlovák, szerb, román, horvát, görög, bolgár) nemzetiségi kultúrák a magyar kultúra részét képezik, saját, autonóm hagyományakkal gazdagítják azt. A nemzetiségek évszázados jelenlétük miatt nem

elválaszthatók a magyar társadalomtól, annak integráns részét képezik. Részt vettek az ország építésében és védelmében, ennek elismerése fontos számukra. Narratíváik egybevágnak, egyértelműen úgy vélik, minden nemzetiségi közösség egyenlő mértékig járult hozzá – saját tehetségének megfelelően – a társadalom építéséhez. Nem utaltak arra, hogy a történelmi nemzetiségek közül bármelyik kivételt képezne ez alól, viszont saját érdemeikre kifejezetten büszkék.

„A szlovákok azok olyan szinten integrálódtak a magyar társadalomba és az európai kultúrába, hogy abszolút nincsenek különbségek, és nem lehet semmit kiemelni. Mondhatok olyet, hogy a dolgos tótok, akik semmiből teremtettek virágzó gazdaságot az alföldön, az építeni tudó szlovákság, aki felépítette Pestet, hiszen nagy részük szlovák származású volt az 1800-as évek végén, 1900-as évek elején, ácsok, kőművesek, dolgozni szerető, precíz emberek. Meg közben mondják azt is, hogy konok, akaratos, főleg, hogyha gazdálkodó emberről beszélünk. De még egyszer – ezek idejétmúlt kifejezések. A téjeszesítéssel megszűnt az alföldi parasztgazdaság [...] a másik fele, amiről beszéltem: felépíteni a főváros jó részét, az épületek jó részét, ez is átalakult. És a munkaerőpiac ma már egészen mást követel.”

„Rengeteg nemzetiség élt Magyarországon, ami által gazdagodott a kultúra, a nyelv és a hagyományok.”

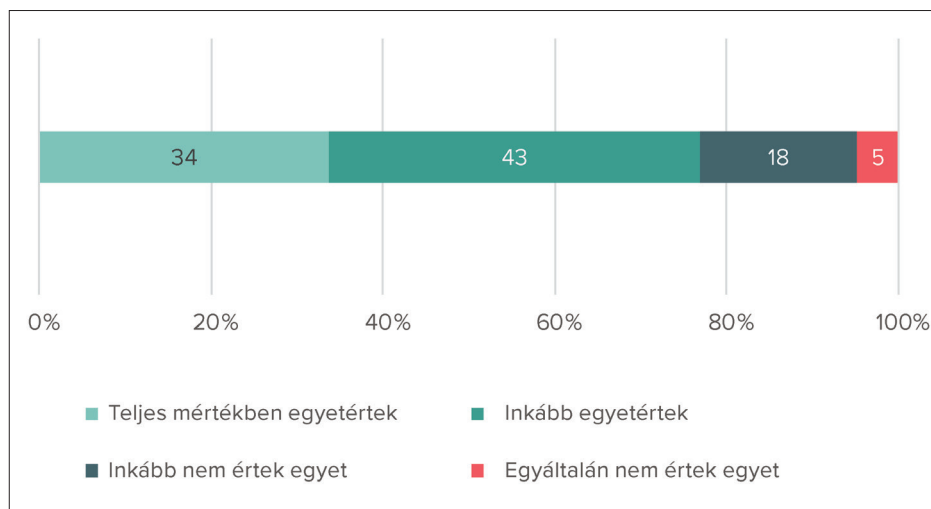
Kooperáció

Végül a kooperációt, vagy inkább annak eredményét két kérdésen keresztül szemléltetjük. Egyfelől azt mutatjuk be, hogy a magyarok mennyiben gondolják azt, hogy a nemzetiségek a magyarországi közösség részei, másfelől pedig azt, hogy a nemzetiségi kultúra mennyiben járul hozzá a magyar kultúrához.

A kérdezettek 34 százaléka teljes mértékben, további 43 százaléka pedig inkább egyetért azzal az állítással, mely szerint a nemzetiségek a magyarországi közösség részei. Mindösszesen 23 százalékos azok véleménye, akik ezzel inkább nem, vagy egyáltalán nem értenek egyet. Markáns különbségek tapasztalhatók az egyes szociodemográfiai cso-

portokban, ám az jellemzően a *teljes mértékben és az inkább egyetértők* aránya között tapasztalható. A férfiak körében jóval magasabb (42 százalékos) azok aránya, akik teljes mértékben egyetértenek a fentebb megfogalmazott kijelentéssel, a nőknél ez az arány mindössze 26 százalékos. Az idősebb korosztályok nagyobb arányban tanúsítanak teljes mértékben támogató hozzáállást, a 18–29 évesek körében 25, míg a 60–65 évesek körében 45 százalék azon válaszadók aránya, akik teljes mértékben egyetértenek azzal, hogy a nemzetiségek a magyarországi közösség részei. A magasabb végzettségűek és a nagyobb településeken élők jelentősebb arányban helyezkedtek a teljes mértékben pozitív álláspontra.

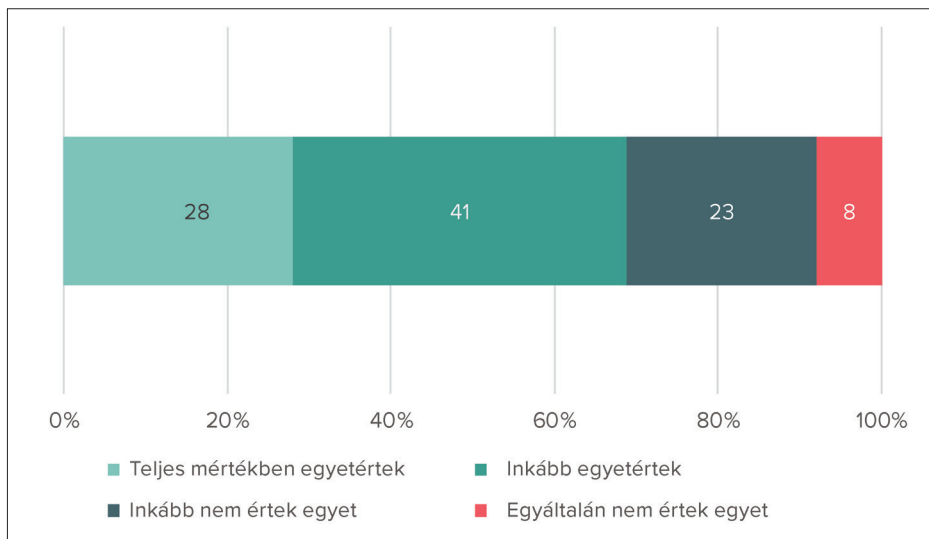
3. ábra: Mennyire ért egyet az állítással? „A nemzetiségek a magyarországi közösség részei.” (%)

A kérdezettek több mint negyede (28 százaléka) teljes mértékben egyetért, 41 százaléka pedig inkább egyetért azzal az állítással, mely szerint a nemzetiségek által képviselt kulturális értékek Magyarország kulturális örökségének szerves részei. Velük szemben jóval kisebb arányban vannak azon válaszadók, akik szerint ez inkább nem (23 százalék), vagy egyáltalán nem igaz (8 százalék).

A szociodemográfiával kapcsolatban a már látottakhoz hasonlóan a férfiak, a 60–65 évesek, a felsőfokú végzettségűek és a Budapesten élők körében vannak legnagyobb arányban azok, akik teljes mértékben egyetértenek a fentebb megfogalmazott állítással.

4. ábra: Mennyire ért egyet az állítással?
A nemzetiségek által képviselt kulturális értékek Magyarország kulturális örökségének szerves részei. (%)

Befejezés

Tanulmányunk első, elméletorientált szakaszában a „Mi” és a „Másik” koncepcióját mutattuk be, amely univerzálisabb, egyúttal alkalmazhatóbb, plauzibilisebb és érzékletesebb fogalom, mint például a kisebbségi-többségi dichotómia. E két, alapvetően egymással szemben álló ideáltipikus csoport viszonyát a Gyenge Zoltántól kölcsönzött három „K” elméletével jellemeztük, megvilágítva a konfliktus, a kommunikáció és a kooperáció lehetőségeit a nemzetiségi és a nem nemzetiségi csoportok között. Összefoglalva elmondható, hogy a magyarok szerint leginkább a kulturális és mentalitásbeli különbségek, a makrotársadalmi folyamatok és a politika megosztó természete azok a komponensek, amelyek aláássák e két csoport együttélését, ugyanakkor inkább csak látens konfliktusról beszélhetünk, hiszen a nem nemzetiséggel szembeni ellenvetéseket a válaszadók nem a maguk, hanem általában a nem nemzetiségi társadalom részéről feltételezik – bár azt sem szabad elhallgatni, hogy a romák és a románok iránti ellenérzések valóságosak. Az adatok alapján sokkal inkább a kommunikáció és a kooperáció jellemzi a feleket – és fontosnak tartjuk hangsú-

lyozni, hogy e következtetésre nem konkrét esetek vizsgálatával, hanem csupán elbeszélések segítségével jutottunk –, akik kölcsönösen igyekeznek alkalmazkodni a másikhoz, de nem nemzeti/nemzetiségi identitásuk feladásával, és úgy vélik, végső soron közösséget alkotnak egymással.

Irodalom

1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99300077.TV> (Letöltve: 2022. 03. 07.)

2005. évi CXIV. törvény a kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó egyes törvények módosításáról. <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a0500114.TV> (Letöltve: 2022. 03. 10.)

2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100179.tv> (Letöltve: 2022. 03. 07.)

Adrigán, Zs. 2018: Az Észak-Magyarországon élő német nemzetiség többnyelvűsége és identitása az 1989–2017 között megjelent német és magyar–német nyelvű sajtóban. In Dombi, J. – Farkas, J. – Gúti, E. (szerk.): *Aszimmetrikus kommunikáció – aszimmetrikus viszonyok*. Bicske, SZAK Kiadó, 704–737.

Babbie, E. 2003: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, Balassi Kiadó.

Biczó, G. 2004: *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Budapest, Csonkai Kiadó.

Biczó, G. 2009: *Hasonló a hasonlónak... – Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Pozsony, Kalligram.

Biczó, G. 2010: Az „idegen” társadalomfilozófiai jelentőségének vázlata az antropológiában. In Feischmidt, M. (szerk.): *Etnicitás: különbségteremtő társadalom*. Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Gondolat, 57–66.

Biczó, G. – Kotics, J. 2013: Bevezető. In uőik.: *„Megvagyunk mi egymás mellett...” Magyar–román etnikai együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton*. Miskolc, Miskolci Egyetem KVT, 5–25. https://www.uni-miskolc.hu/~btkvat/doc/pub/biczo/szilagysag_bemutato.pdf (Letöltve: 2022. 03. 08.)

Bindorffer, Gy. 2001: *Kettős identitás – etnikai és nemzeti azonosságutdat Dunabogdányban*. Budapest, Új Mandátum.

Borbély, A. 2015: Nyelvcsere és nemzetiségi identitás: elméleti kérdések és kutatási módszerek. In Kozmács, I. (szerk.): *Kétnyelvűségi szöveggyűjtemény*. Nyitra, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, 79–88.

Dobos, B. 2009: *A magyarországi kisebbségpolitika szakpolitikai elemzése. A kisebbségi törvény példája*. Budapest, Corvinus Egyetem Társadalomtudományi Kar Politikatudományi Intézet. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/517/1/dobos_balazs.pdf (Letöltve: 2022. 03. 09.)

Geertz, C. 2001: A sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In uő.: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Osiris, 194–227.

Gehlen, A. 1976: *Az ember*. Budapest, Gondolat.

Gyenge, Z. 2020: *Idegen és Más*. Budapest, L'Harmattan.

Husserl, E. 2000: *Kartezianus elmélkedések*. Budapest, Atlantisz.

Huszár, A. 2017: Nyelvi revitalizáció és identitásépítés egy nemzetiségi településen. In Váradi, T. (szerk.): *11. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.

Kállai, E. 2013: A kisebbségi joganyag és annak változásai az elmúlt negyedszázadban Magyarországon. In Fedinec, Cs. – Ilyés, Z. – Simon, A. – Vizi, B. (szerk.): *A közép-európaiság dicsérete és kritikája*. Pozsony, Kalligram, 108–135. http://real.mtak.hu/10023/7/13_17_nemnyilv_jav.pdf (Letöltve: 2022. 03. 11.)

Kállai, E. – Varjú, G. 2010: A kisebbségi törvény. In Gyulavári, T. – Kállai, E. (szerk.): *A jövevényektől az államalkotó tényezőkig. A nemzetiségi közösségek múltja és jelene Magyarországon*. Budapest, Országgyűlési Biztos Hivatala, 178–204. http://www.kallaierno.hu/data/files/kisebbsegi_torveny_jovevenyek_kotet_NbkCSb.pdf (Letöltve: 2022. 03. 04.)

Kemény, G. G. 1977: Mocsáry Lajos az egyleti jog szabadságáért. *Létünk*, V/11, 155–167. http://adattar.vmmi.org/cikkek/2317/letunk_1977_5_11_kemeny_g_gabor_mocsary_lajos.pdf (Letöltve: 2022. 03. 03.)

Kókai, S. 2019: Adalékok a bánási románok regionális identitásának formálódásához. In Miklós, P. (szerk.): *Nemzetiségek, vallások, kultúrák a Dél-Alföldön*. Szeged, Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, 74–91.

Koltai, J. 2015: A nemzeti identitás alakulása különböző földrajzi-nemzetiségi alcsoportok között: (egy mérési kísérlet). In Sík, E. – Surányi, R. (szerk.) *Határhatások*. Budapest, ELTE Társadalomtudományi Kar – Társi Társadalomkutatási Intézet Zrt., 396–408.

Molnárné Balázs, Á. 2018: Kötődés és identitás: a nemzetiségek országgyűlési képviselője, az identitás fogalma és az anyaországhoz való viszony tükrében. *Kisebbségkutatás*, 27, 7–26.

Móré, S. 2014: Új irányok a nemzetiségi önkormányzatok létrehozásában. *Jogtudományi Közöny*, 69, 429–434. http://real.mtak.hu/108777/1/jk1409_5.pdf (Letöltve: 2022. 03. 07.)

Pap, A. L. 2017: Kisebbségek. In Jakab, A. – Fekete, B.: *Internetes jogtudományi enciklopédia* (Alkotmány rovat). <http://real.mtak.hu/92891/1/kisebbssegek.pdf>

Régi, T. 2018: *Minimális antropológia*. Budapest, Qadmon.

Schütz, A. 1984: Az idegen. In Hernádi, M. (szerk.): *Fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest, Gondolat, 405–413.

Simmel, G. 2004: Exkurzus az idegenről. In Biczó, G. (szerk.): *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridáig*. Budapest, Csokonai Kiadó, 56–60.

Tarján, M. T. 1849: A magyar nemzetgyűlés Szegeden elfogadja a nemzetiségi törvényt. *Rubicon online*. <https://rubicon.hu/kalendarium/1849-julius-28-a-magyar-nemzetgyules-szegeden-elfogadja-a-nemzetisegi-torvenyt> (Letöltve: 2022. 03. 07.)

Tylor, E. B. 1997: A primitív kultúra (részlet). In Bohannan, P. – Glazer, M. (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest, Panem, 108–127.

Béky Zoltán

*A digitális szolgáltatásokról szóló
EU-rendelet elemzése
a véleménynyilvánítás szabadságának
szempontjából*

1. Bevezetés

„Az európaiak a hagyományos, a magyarok a közösségi médiában bíznak a leginkább. Európában egyértelműen a televízió számít elsődleges hírforrásnak (75 százalék), különösen az idősebb korosztály körében; Magyarországon a közösségi média a fő tájékoztatósi pont.”

Így összegezte az Eurobarométer a tavaly tavaszi gyorsfelmérését az európai médiafogyasztási szokásokról.¹

„Az internet népét megnyertük már” – mondta még 2021 októberében egy kampányeseményén Márki-Zay Péter, aki megköszönte influenszerek támogatását.²

Az elmúlt évek történései, a felmérések és a választási kampány tapasztalatai is egyértelműen mutatják, hogy egyre nő a közösségi média szerepe a közvélemény befolyásolásában és így a közélet alakulásában. A nyilvánosság ezen új színterein folyó, az erre vonatkozó megfelelő jogi szabályozás híján a szolgáltatók által – „saját hatáskörben” – megvalósított tartalommoderálási gyakorlat (sok esetben konkrétan cenzúra) nyilvánvalóan nem a véleménynyilvánítás szabadságának, a különböző vélemények kiegyensúlyozott megjelenésének biztosítása irányába mutatott. A társadalom széles köréhez eljutó közérdekű információk közötti hivatalos (jogi) felhatalmazás nélküli – azaz különböző ideológiai, külföldi vagy

¹ Eurobarométer 2022.

² 444.hu 2021.

gazdasági magánérdekek mentén történő – szelektálás viszont már közvetlenül veszélyezteti egy állam demokratikus működését. Ennélfogva az elmúlt évek során, a közösségi platformok szerepének növekedésével párhuzamosan egyre fontosabbá vált, hogy a véleménynyilvánítás (és sajtó) szabadságának érvényesülését legalább olyan (jogi) garanciák biztosítsák az „új média” szférájában is, mint az napjainkban egy jogállam esetében elvárt, mind az egyes emberek mindennapi kommunikációja, mind pedig „hagyományos médiumok” tekintetében.

A multinacionális vállalkozások által nyújtott „közösségi” szolgáltatások globális jellege logikusan abba az irányba mutatott, hogy jogi szabályozásukat a leghatékonyabb módon szintén nemzetközi összefogással lehet megvalósítani. A kontinensünkön erre megfelelő szervezeti keretet jelentett az Európai Unió, azonban e téren évekig nem történt jelentősebb érdemi előrelépés. Ennek következtében más európai államokhoz (mindegyiknél előbb Németországhoz) hasonlóan Magyarországon is felmerült a nemzeti (tagállami) szintű szabályozási fellépés igénye.

Ere reagálva 2020 elejére Varga Judit igazságügyi miniszter – a témában érintett állami szervek bevonásával – létrehozta a Digitális Szabadság Bizottságot, egy olyan szakmai fórumot, amelynek célja az volt, hogy a tech-óriások működését átláthatóvá tegye, és megvizsgálja azok jogi szabályozási helyzetét a hazai tapasztalatok és a nemzetközi példák alapján. Ez a bizottság többek között a következő témákat járta körül: a véleménynyilvánítás szabadsága és a magánszféra védelme, a személyes adatok védelme, médiaszabályozás, adózás, szerzői jogok, a büntetőjog érvényesítése, a gyermekvédelem és az online techcégek „digitális szuverenitásának” kérdése.

Az Alaptörvény értelmében a véleménynyilvánítás és a sajtó szabadságának a biztosítása elsősorban *az állam feladata*. Az alapvető jogok gyakorlati érvényre juttatása különböző – napjainkban a vonatkozó EU-joggal egyébként harmonizált – ágazati jogszabályok, valamint az általuk létrehozott állami (hatósági) szervezetrendszer feladata. A vonatkozó alsóbb szintű jogszabályokat áttekintve azonban azt tapasztalhatjuk, hogy azok – bár szintén deklarálják a fent említett alapvető jogokat³ – gyakorlati-

³ A jelenleg hatályos hazai tartalomszabályozási normákat áttekintve a következőket tapasztalhatjuk: két olyan törvényt is találunk, amelyek deklaratív célkitűzései között a vélemény- és sajtószabadság, illetve az azokhoz kapcsolódó egyéb jogok hangsúlyosan szerepelnek: az egyik a sajtószabadságról és a médiatartalmak alapvető szabályairól szóló 2010. évi CIV. törvény (a továbbiakban: Smtv.), a másik pedig a médiaszolgáltatásokról és a tömegkommunikációról szóló 2010. évi CLXXXV. törvény (a továbbiakban: Mttv.). Ezekben ilyeneket olvashatunk: „Mindenkinek joga van arra, hogy megfelelően tájékozottassák

lag semmilyen szempontból nem alkalmazhatók a közösségi médiumok jelentette jelenkori kihívások tekintetében, mivel a tartalomszabályozás fogalomrendszere és a ráépülő anyagi és eljárásjogi normaanyag – itthon is – évtizedes lemaradásban van a valóságtól: azok még a hagyományos, „professzionális” sajtótermékekre, illetve a lineáris műsorszolgáltatásokra lettek megalkotva.

Megállapítható tehát, hogy jelenleg a hazai jogrendben nem találhatók olyan rendelkezések, amelyek biztosítanák annak lehetőségét, hogy az állam közjogi (hatósági) eszközökkel, azaz érdemben és hatékonyan fellépjen a véleménynyilvánítás és a sajtó alkotmányos szabadságát csökkentő (azaz cenzúrát folytató), jellemzően külföldi magáncégek által tanúsított jogcsorbító magatartással szemben!

A fentiek alapján a Digitális Szabadság Bizottság keretein belül itthon is elindultak a közösségimédia-szolgáltatásokra vonatkozó jogi szabályozási keretrendszer, illetve konkrét törvényjavaslat kidolgozását is célzó, szakmai előkészítő munkálatok, amelyekben a Századvég képviselőjében a jelen tanulmány szerzője is részt vett.

Ennek folyamán a tárgykörben végrehajtható, kívánatos jogalkotás tekintetében hét – általunk megkerülhetetlennek tartott – szabályozási elemet javasoltunk eme szakmai fórum számára, amelyek az alábbiak:

- annak egyértelművé tétele, hogy a szolgáltató a felhasználói szólásszabadságát kizárólag a vonatkozó *állami (jog)szabályokban meghatározott okokból* korlátozhatja, módosíthatja vagy befolyásolhatja egyéb módon (törölheti, „címkézheti”, késleltetheti stb.);
- annak előírása, hogy a szolgáltatói korlátozás alá vont felhasználót megfelelő módon (minden releváns információ megadásával) *tájékoztatni* kell a korlátozás okáról és egyéb paramétereiről (például időtartamáról);
- érdemi jogorvoslati rendszer biztosítása a korlátozás alá vont felhasználó számára: részben a szolgáltató számára előírt felülvizsgálati cselekmények, részben pedig állami (hatósági) közreműködés által;

a helyi, az országos és az európai közélet ügyeiről, valamint Magyarország polgárai és a magyar nemzet tagjai számára jelentőséggel bíró eseményekről. A médiarendszer egészének feladata a hiteles, gyors, pontos tájékoztatás ezen ügyekről és eseményekről” (Smtv. 10. §). „Magyarországon a médiaszolgáltatások szabadon nyújthatók, a sajtótermékek szabadon közzétehetők, az információk és a vélemények a tömegkommunikációs eszközök útján szabadon továbbíthatók, a nyilvános vételre szánt magyarországi és külföldi médiaszolgáltatások szabadon elérhetők” (Mttv. 3. §).

- megfelelő *állami (hatósági) szerv* felállítása a közösségimédia-szolgáltatások hazai tevékenységének felügyeletére, illetve – az előző pontban említett – jogorvoslati eljárásokban való részvételre;
- az előbb említett hatóság részére *megfelelő hatáskör* megállapítása arra vonatkozóan, hogy – szankció (reálisan bírságszankció) kiszabásának terhe mellett – visszaállíttathassa a szolgáltatóval a jogellenesen törölt felhasználói tartalmat;
- a közösségi média „jelenközpontúságához” igazodó, rendkívül *rövid eljárási határidők* meghatározása mind a szolgáltatókat terhelő kötelezettségek, mind pedig a hatósági eljárás egyes elemei tekintetében;
- azt biztosító szabályok (például magyarországi székhelyű leányvállalat alapítási kötelezettsége) előírása, hogy a *szolgáltató képviselőjével akadálytalan legyen a kapcsolattartás, ügyintézés, eljáráslefolytatás* a felhasználók és a hatóság részéről egyaránt.⁴

A Digitális Szabadság Bizottság azonban 2021 első felében felfüggesztette az ez irányú tevékenységét, mivel konkrét információk érkeztek arról, hogy – több évi várakozást követően – az EU érintett szervei is megindították a tárgykört közösségi szinten szabályozó új uniós jogszabály létrehozását célzó folyamatokat, amelyek eredményeként 2022 végére megszületett a – jelen elemzés alapvető tárgyát képező – új közösségi jogszabály,⁵ vagyis az Európai Parlament és a Tanács 2022. október 19-i (EU) 2022/2065 rendelete a digitális szolgáltatások egységes piacáról és a 2000/31/EK irányelv módosításáról (digitális szolgáltatásokról szóló rendelet),⁶ amelyre a továbbiakban „DSA”-ként, illetve „Rendeletként” is hivatkozunk.

A következőkben áttekintésre kerül, hogy a Rendelet vajon mennyire van összhangban a fenti hét pontban megfogalmazott kívánalmakkal, valamint hogy eme új közösségi szabályozás végrehajtása, illetve egyes

⁴ A téma részletesebb kifejtése: Béklyó 2021.

⁵ A bizottság 2020. december 15-én terjesztette elő a digitális szolgáltatásokról szóló jogszabályra vonatkozó javaslatát. A hosszas előkészítő folyamatokat követően az együtdöntési eljárásban érintett két jogalkotó szerv, vagyis az Európai Parlament és a Tanács 2022. április 23-án írt alá politikai megállapodást. Az elfogadott rendeletnek az *Európai Unió Hivatalos Lapjában* való 2022. október 27-i kihirdetését követően 2022. november 16-án hatályba lépett.

⁶ A *Hivatalos Lap*nak a jogszabály magyar nyelvű változatát tartalmazó példánya elérhető itt: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R2065>

hiányosságainak pótlása érdekében – álláspontunk szerint – milyen hazai jogalkotási lépések látszanak szükségesnek.

2. A Rendelet célkitűzései, illetve tárgyi hatálya

Mielőtt rátérnénk eme új uniós jogi aktus témánk szempontjából releváns előírásainak áttekintésére, szükséges jelezni, hogy mivel a jelen elemzés – a terjedelmi korlátok miatt – nem minden esetben idézi szó szerint a DSA rendelkezéseit, vagy csak utal az egyes jogszabályhelyekre, a továbbiakban kifejtett gondolatok teljes körű megértése céljából a vonatkozó részeknél érdemes a Rendelet konkrét szövegét is megtekinteni!

A DSA bizonyos szempontból az elektronikus kereskedelemről szóló 2000/31/EK irányelvnek az ún. közvetítő szolgáltatók kötelezettségeiről és felelősségéről szóló rendelkezései továbbfejlesztésének tűnik, szövegét áttekintve azonban látható, hogy jóval szélesebb körű célkitűzések mentén született.

A jogszabály javaslatának indokolása⁷ így ír erről:

„A rendeletjavaslat *horizontális keretet* vezet be a *közvetítő szolgáltatásokhoz kapcsolódó tartalom*, termékek, szolgáltatások és tevékenységek *valamennyi kategóriája* tekintetében. Ez a rendelet *nem határozza meg* az ilyen tartalom, termékek vagy *szolgáltatások jogellenes jellegét*, amely az *uniós jogból* vagy az uniós jognak megfelelően a *nemzeti jogból* ered.”⁸

Ez a két mondat alapvetően tükrözi is azt a fenti megállapítást, hogy a Rendelet nem csupán a szolgáltatók „informatikai-technikai tevékenységét” szabályozza. Az idézett szövegrész ugyanis a következő jellemzőire, vagy – ha úgy tetszik – „tárgyi hatályára” is utal:

- A „horizontális jelleg” arra utal, hogy a Rendelet előírásai nem csupán az elektronikus kereskedelmi tevékenység korábban „hagyományosnak” tekintett tárgyaira (azaz különböző, tárgyi jellegű árucikkek vagy közvetlenül, illetve önmagukban élvezhető „fogyasztási” szolgáltatások forgalmazására) terjed ki, hanem olyan egyéb szolgáltatásokra is, amelyek például egy-két évtizeddel korábban tipikusan még nem képezték az „átlagemberek” fogyasztá-

⁷ „Összhang az Unió egyéb szakpolitikáival” – A rendeletjavaslat indokolásának 3. fejezete.

⁸ A Rendelet idézett szövegrészeiben található kiemelések az elemzés szerzőjétől származnak.

sának tárgyát. Gondoljunk itt például a lakosság széles rétege számára közösségimédia-felületeket nyújtó, azaz potenciálisan a teljes társadalmi nyilvánosság irányába való vélemény-közzétételt lehetővé tévő szolgáltatásokra.

- Az indokolásnak a fenti második mondata pedig – látszólag – elhatárolja egymástól az egyes, érintett digitális szolgáltatásokra vonatkozó *tartalom*-, illetve *infrastrukturális szabályozást*, mondván, hogy a jelen Rendeletnek nem tárgya a tartalmak esetlegesen jogellenes jellegének megítélése (azaz a szűk értelemben vett *tartalomszabályozás*), mivel az az uniós, illetve a *nemzeti* [!] jog feladata.⁹ Ez azt is jelenti, hogy az új Rendelet szabályai – elméletileg – nem érintik a kapcsolódó tárgykörökben (például a tartalomszabályozásban) már hatályban lévő szabályokat.¹⁰ Ennek megfelelően, a Rendelet alapvetően olyan *eljárási szabályokat* tartalmaz, amelyek azokat a cselekvési kötelezettségeket határozzák meg a „közvetítő szolgáltatók” számára, amelyeknek akkor kell eleget tenniük, amikor az általuk üzemeltetett infrastrukturális (hírközlési, informatikai) hálózatokban valamilyen jogellenes tartalom jelenik meg, és erről tudomást szereznek, vagy arról – az adott eset körülményeinek alapján – tudomással kellene bírniuk. Mivel a közvetítő szolgáltatók üzemeltetik azokat a technikai infrastruktúrákat, amelyeken keresztül az információk („tartalmak”) eljutnak az emberekhez (azaz a legszélesebb „közvéleményhez”), nekik van *gyakorlati lehetőségük* ezen információáramlási folyamatba *beavatkozni*. Ahogyan azonban az a

⁹ A Rendelet és általában a médiaszabályozásban használt fogalmak, fogalomrendszerek egyértelműsítése érdekében itt is érdemes leírni, hogy a tömegkommunikációs tevékenységfolyamatok során elsődleges (azaz „fő-”) szolgáltatásnak a – jellemzően a legszélesebb nyilvánosságra szánt – információk (azaz a „tartalmak”) előállítása és a nyilvánosság tagjaihoz való eljuttatásuk útjának-módjának a megszervezése minősül. Minden olyan más – jellemzően műszaki-technikai – tevékenység, amely a fenti célok elérését segíti elő (például a tartalmakat hordozó elektronikus adatokat továbbítja), a főszolgáltatáshoz képest ún. közvetítő szolgáltatásnak minősül. Ennek megfelelően a tartalom előállításának és a nyilvánossághoz való eljuttatása szervezésének jogi szabályozását nevezzük tartalomszabályozásnak, míg a közvetítő szolgáltatások technikai tevékenységének szabályozását infrastrukturális szabályozásnak. Mivel a folyamatosan fejlődő tartalomterjesztési technológiák mindig újabb és újabb kihívások elé állítják a jogi szabályozást, gyakran vitatott, hogy egy-egy ilyen új jelenségre adott jogalkotói válasz vajon tartalomszabályozásnak, avagy infrastrukturális szabályozásnak minősül-e. Eme új Rendelet előírásai között is számos ilyen található.

¹⁰ Például az audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló – egyébként a technikai fejlődés miatt már meglehetősen elavult – 2010/13/EU irányelv („AMS”).

továbbiakban bemutatásra kerül, eme eljárási előírások, „cselekvési kötelezettségek” között számos olyan is szerepel, amely a kérdéses tartalmaknak („információknak”) az említett hálózatokon való terjesztését, terjedését korlátozzák, illetve blokkolják, tehát ezáltal – ténylegesen – „tartalomszerkesztési tevékenységet” is végeznek. Ennélfogva, „tartalomszabályozás” is megvalósul(hat) a tevékenységük által. Úgy is mondhatjuk, hogy ezek a „közvetítő szolgáltatók” most már *de facto* és *de iure* is úgynevezett „kapuőri” státusba kerültek. Ez a helyzet viszont már messze túlmutat az „árúk és szolgáltatások szabad áramlásának” európai közösségi alapelvén, mivel olyan, ennél is elemibb társadalomszervezési elvet, „alapjogot” is közvetlenül érint, mint a *véleménynyilvánítás szabadsága*.

Amint az a fentiekből is látható, a Rendelet szabályai számos olyan uniós és általános társadalmi, „vívmányt” érintenek, mint a már említett „szabad áruforgalom” vagy az emberek életét szintén közvetlenül érintő „fogyasztói jogok”, fogyasztóvédelem. Azonban, a jelen elemzés tárgyát alapvetően a Rendeletnek az ezeknél is nagyobb jelentőségű társadalmi, jogállami érték – ti. a *véleménynyilvánítás szabadsága* – érvényesülését potenciálisan veszélyeztető egyes szabályainak számbavétele, illetve értékelése képezi.

Ennek megfelelően a következőkben – a vonatkozó *hazai tapasztalatok és nemzeti érdekek* szempontjából megközelítve – áttekintésre kerülnek a DSA-nak az információterjedést befolyásoló egyes rendelkezései, valamint azon előírásai is, amelyek a Rendelet végrehajtásának érdekében a tagállamokat meghatározott intézkedések, cselekvések végrehajtására kötelezik (például új állami intézmények felállítása, együttműködési szabályok, mechanizmusok kidolgozása stb.).

Konklúzió

Az új uniós jogszabály kvázi tartalomszabályozást tesz lehetővé a közvetítő szolgáltatást végző – jellemzően – nemzetközi magánvállalkozások számára, így egyes rendelkezései közvetlenül érintik a *véleménynyilvánítás szabadságának* alapvető jogát. Ennek megfelelően a jelen elemzésben a Rendeletnek azok az elemei kerülnek áttekintésre, amelyek talán a legtöbb kérdést, aggodalmat vetik fel ezen alapjog érvényesülése szempontjából ebben az új online szolgáltatási környezetben.

3. A Rendelet személyi és területi hatálya és a „joghatóság” szabályozása

A Rendelet szerkezete és szabályozási logikája arra a koncepcióra épül, hogy a hatálya alá vont szolgáltatásokat és az azokra vonatkozó konkrét előírásokat az adott szolgáltatástípus keretében végzett gyakorlati tevékenység, illetve egy adott szolgáltató-vállalkozás *felhasználóinak száma* alapján differenciálja. Ez azt jelenti, hogy azon szolgáltatókra, illetve szolgáltatásokra, amelyek csak olyan technikai tevékenységet végeznek, vagy relatíve olyan kevés ügyfelük van, hogy csupán *csekélyebb mértékben tudják befolyásolni* (például korlátozni, blokkolni) az infrastruktúrájukon keresztül a felhasználókhoz eljutó információkat, illetve – ezúton *közvetve* – a *közvélemény alakulását, enyhébb kötelezettségek* hárulnak. Ezzel szemben az olyan – jellemzően *nagy, globális* – szolgáltatókra, amelyek (műszaki lehetőségeik vagy felhasználóik nagy száma miatt) jelentősebb mértékben tudnak beavatkozni az információáramlásba, *szigorúbb* szabályok vonatkoznak.

Az elmondottak szerint tehát a Rendelet az alábbi fő „közvetítő” szolgáltatási-szolgáltatói kategóriákat különíti el:

1. „sima” közvetítő szolgáltatók: az elektronikus kereskedelmi irányelvől már ismerős technikai szolgáltatásokat végzik: egyszerű adat-továbbítás, gyorsítótárazás, tárhelyszolgáltatás. (Ezek közül is a tárhelyszolgáltatásokra, -szolgáltatókra vonatkoznak a Rendeletben a másik kettőhöz képest szigorúbb előírások.)
2. Online platform: olyan közvetítő szolgáltató, amely az előzőekben említett három technikai tevékenységen túl még *nyilvánosan terjeszti is* az információkat (azaz a tartalmakat). Ez azt jelenti, hogy az ilyen típusú szolgáltató saját maga biztosítja azt a – (potenciálisan korlátlan) nyilvánosság számára elérhető – online felületet, ahol a mások (azaz a felhasználók) által előállított tartalmak az előállítójuk kérése, döntése alapján megjelennek. Egy online platformnak tehát a „tartalommoderálásra” („cenzúrára”) is sokkal több gyakorlati lehetősége van, mint egy „sima” tárhelyszolgáltatónak.
3. Online óriásplatform és a „nagyon népszerű online keresőprogram”: ide azok a szolgáltatók tartoznak amelyek [a Rendelet hatálybalépésekor meghatározott¹¹] havonta átlagosan legalább 45 millió aktív fel-

¹¹ A későbbiekben a Rendelet végrehajtásáért elsősorban felelős közösségi szerv, tehát a bizottság ezt a számot a változó körülmények tükrében folyamatosan változtathatja.

használónak kínálják szolgáltatásaikat az unióban, ami a – Rendelet más részeiben lefektetett – felhatalmazáson alapuló jogi aktusokban meghatározott módszertannak megfelelően került kiszámításra. Ez utóbbi kategóriába esnek például a nagy nemzetközi *közösségimédia-szolgáltatások* is.

A Rendelet *területi hatályának* vonatkozásában pedig azt fontos kiemelni, hogy a „szolgáltatás nyújtásának helye elv” érvényesül. A DSA 2. cikkének (1) bekezdése az alábbiak szerint fogalmazza ezt meg:

„Ez a rendelet az olyan *igénybe vevők* részére nyújtott közvetítő szolgáltatásokra vonatkozik, amelyek/akik székhelye vagy lakóhelye az Unióban található, *függetlenül* az érintett szolgáltatók székhelyétől.”

Tehát az EU-ban élő / székhellyel rendelkező személyek és szervezetek részére nyújtott valamennyi ilyen jellegű közvetítő szolgáltatásra kiterjed a hatálya, attól függetlenül, hogy magának a szolgáltatónak a világ melyik pontján van a székhelye, illetve a telephelyei (infrastruktúrájának egyes elemei).

A Rendelet (mindenekelőtt az 56. cikkében) a fentiekén túl tartalmaz még kvázi „joghatósági” szabályokat¹² is, amelyek azt a kérdést rendezik, hogy az unió és a tagállamok érintett szerveinek melyike mely esetben (azaz melyik szolgáltatókategória tekintetében) gyakorolja a DSA előírásaiból eredő *felügyeleti, hatósági feladatokat*.

(A Rendelet a tagállamok által erre a feladatra kijelölt [„delegált”] nemzeti hatóságokat egyébként „digitális szolgáltatási koordinátor[ok]nak” nevezi.)

Ezek értelmében az online *óriásplatformok* és a nagyon népszerű online keresőprogramok (illetve azok üzemeltetői) felett a felügyeletet alapvetően közvetlenül maga az Európai Bizottság gyakorolja, a tagállami hatóságoknak ezen szolgáltatások terén csak kisebb részfeladatok jutnak.

Az e kategóriába nem eső szolgáltatások és szolgáltatók vonatkozásában pedig azon állam (illetve annak hatósága) gyakorolja a hatásköröket, ahol az adott *közvetítő szolgáltató székhelye* található.

Ennek megfelelően a Rendelet 3. cikkében található fogalommagyarázat is az alábbiak szerint különbözteti meg a DSA végrehajtásában érintett tagállami hatósági szerveket:

¹² A DSA végleges, azaz elfogadott, hatályos szövege már nem alkalmazza a joghatóság fogalmát a tagállamok (illetve azok érintett hatóságai) közötti feladatmegosztást szabályozó rendelkezései tekintetében.

- „a *letelepedési hely szerinti* digitális szolgáltatási koordinátor”: a digitális szolgáltatási koordinátor abban a tagállamban, ahol a közvetítő szolgáltató üzleti tevékenységének fő helye található, vagy ahol a jogi képviselőjének lakóhelye vagy *letelepedési helye* található,
- „a *célország szerinti* digitális szolgáltatási koordinátor”: a digitális szolgáltatási koordinátor abban a tagállamban, ahol a közvetítő szolgáltatás nyújtása történik.

Ez azt jelenti, hogy (a bizottság kizárólagos hatásköreit most nem számítva) egy adott – az EU egész területén működő – szolgáltató/szolgáltatás tekintetében, csak egy tagállam hatósága minősül *letelepedési hely szerinti* digitális szolgáltatási koordinátornak, amely a Rendeletből adódó alapvető felügyeleti/hatósági jogalkalmazási hatásköröket elsődlegesen (vagy kizárólagosan) gyakorolja, és ehhez képest az összes többi tagállami hatóság csak *célország szerinti* digitális szolgáltatási koordinátori feladatkörben juthat szerephez, vagyis az esetek többségében csak bizonyos „kiszegítő jellegű” (például eljárást kezdeményező, információkat szolgáltató) *funkciói* lesznek.

(A tagállami digitális szolgáltatási koordinátorok feladatairól, szerepéről az elemzés későbbi részeiben lesz még bővebben szó.)

Jelen ismereteink szerint kevés az esélye annak, hogy belátható időn belül Magyarország területén hoz létre székhelyet vagy jogi képviselőt olyan (például nagy nemzetközi közösségimédia-) szolgáltató, amelynek tevékenysége érdemben befolyásolni tudja a véleménynyilvánítás szabadsága érvényesülésének hazai helyzetét, illetve amellyel kapcsolatban – a Rendelet joghatósági szabályai miatt – az állami hatósági felügyeleti tevékenység érdemi vagy döntő része hazánkra hárulna.

Mivel a fentiek alapján Magyarországnak előre láthatóan *nem sok lehetősége lesz arra, hogy közvetlenül, illetve elsődlegesen saját hatósága(i) útján lépjen fel* a nagy multinacionális közösségimédia-szolgáltatóknak a véleménynyilvánítás szabadságát a hazai közvélemény-alakulás, -alakítás szférájában is korlátozó tevékenységével szemben, így – a szubszidiaritás elvét is figyelembe véve – a Rendelet által a tagállami döntéshozás számára biztosított egyes részterületek tekintetében, valamint a DSA rendelkezései által le nem fedett egyes kapcsolódó részkérdések vonatkozásában hazánknak törekednie kell olyan *nemzeti szintű jogszabályok* megalkotására, amelyek alkalmasak arra, hogy a Rendelet – eddig említett és ezután bemutatásra kerülő – egyes *hiányosságait pótolják*, illetve a mi szempontunkból *hátrányos rendelkezéseinek negatív hatásait mérsékelni* tudják.

Mivel a DSA-nak a szolgáltatókra vonatkozó lényegi rendelkezései többségét csak 2024. február 17-től kell alkalmazni, van még idő a célszerű hazai szabályozás kidolgozására.

Ennek kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a Századvég 2022 decemberében készített kutatása rákérdezett arra is, hogy mi a válaszadók véleménye a szolgáltatói magatartások és a jogi előírások közötti viszonyról. Arra a kérdésre, hogy „egy külföldi vállalkozásnak a Magyarországra (is) irányuló szolgáltatása tekintetében be kell-e tartania a magyarországi jogszabályokat”, a megkérdezettek döntő többsége (91,4 százaléka) igennel válaszolt. Arra a kérdésre pedig, hogy „egy multinacionális magánvállalkozás szűkítheti-e a magyar emberek, illetve szervezetek szólás- és sajtószabadsághoz való jogát”, a kutatásban részt vevők 71 százaléka adott nemleges választ.

Konklúzió

Az „egyszerű szolgáltatási célországként” a Rendelet (illetve az EU) által Magyarország számára nyitva hagyott szűkebb szabályozási és jogalkalmazási lehetőségeket a hazai jogalkotás és egyéb vonatkozó (például szervezési jellegű) intézkedések keretében *maradéktalanul célszerű lenne kihasználnunk*, annak érdekében, hogy – a DSA hiányosságai, illetve problémás rendelkezései ellenére – csökkenteni tudjuk az itthoni felhasználók vélemény szabadsága folyamatos eróziójának ütemét ezeken a kommunikációs felületeken.

4. A jogellenesség kérdése

A Rendelet értelmében a közvetítő szolgáltatók (akik tehát csak technikai tevékenységeket végeznek) továbbra sem felelősek az infrastruktúrájukon megjelenő *jogellenes* tartalmakért, illetve *jogellenes* tevékenységekért, amennyiben nincsen tudomásuk azokról; illetve, amennyiben tudomást szereznek róluk, megteszik a szükséges intézkedéseket. Fontos eleme az új szabályozásnak, hogy amennyiben az adott típusú szolgáltató (azaz például a tárhelyszolgáltató) a számára a Rendeletben előírt bejelentési mechanizmuson keresztül – például egy felhasználójától – jogsértésre vonatkozó információkat kap, onnantól már nem hivatkozhat arra,

hogy nem volt tudomása róla. Ugyanakkor a szabályozás értelmében nem kötelesek aktívan jogellenes tartalmakat, tevékenységeket keresni az infrastruktúrájukban. Viszont amennyiben a szolgáltató a jogellenes tartalomról/tevékenységről tudomást szerez, haladéktalanul intézkedik annak eltávolításáról vagy az ahhoz való hozzáférés megszüntetéséről. (Az eme előíráshoz fűzött magyarázat értelmében azonban „az eltávolításra vagy a hozzáférés megszüntetésére a szolgáltatás igénybe vevői alapvető jogainak tiszteletben tartása mellett kell sort keríteni, ideértve a *véleménynyilvánítás* és a *tájékozódás szabadságához való jog* tiszteletben tartását is”).

(Fontos kivétel, hogy amennyiben egy szolgáltató saját kezdeményezésére, *önkéntesen monitorozza* a saját infrastruktúráját jogellenes tartalom után kutatva, ennek ellenére továbbra is fennáll a felelősségre vonás alóli mentessége, amennyiben eme tevékenysége során nem észleli az esetleges jogsértést.)

A *véleménynyilvánítás szabadságának* alapvető joga felől nézve a „jogsértés”, a „jogsértő”, a „jogellenes”, a „jogellenes tartalom”, illetve a „jogellenes tevékenység” kifejezéseknek a Rendelet általi használata és értelmezése lényeges kérdéseket vet fel, részben egyes szükséges definíciók hiánya, részben pedig e – fontos jogi relevanciával bíró – fogalmak nem feltétlenül következetes használata miatt.

Maga a Rendelet szövege csak a „jogellenes tartalmat” definiálja, az alábbiak szerint:

„bármely olyan információ, amely önmagában vagy egy tevékenységgel kapcsolatban, beleértve a termékek értékesítését vagy a szolgáltatások nyújtását, nem felel meg az uniós jognak vagy bármely tagállam – az uniós joggal összhangban álló – jogának, függetlenül az adott jog pontos tárgyától vagy jellegétől” (3. cikk h)).¹³

¹³ Eme definícióhoz a következő további magyarázatot, értelmezést fűzi hozzá még a Rendelet: „A biztonságos, kiszámítható és megbízható online környezet biztosítására vonatkozó célkitűzés elérése érdekében e rendelet alkalmazásában a »jogellenes tartalom« fogalmának nagyjából az offline környezetre vonatkozóan létező szabályokat kell tükröznie. A »jogellenes tartalom« fogalmát *tárgan kell meghatározni*, olyan módon, hogy az kiterjedjen a jogellenes tartalmakkal, termékekkel, szolgáltatásokkal és tevékenységekkel kapcsolatos információkra. Így különösen ezt a fogalmat úgy kell értelmezni, hogy az – formájától függetlenül – olyan *információkra* utal, amelyek az alkalmazandó jog értelmében vagy önmagukban is jogellenesek – mint például a jogellenes *gyűlöletbeszéd* vagy a terrorista tartalom és a jogellenes *megkülönböztető* tartalom –, vagy azokat az alkalmazandó szabályok teszik jogellenessé, mivel jogellenes tevékenységekhez kapcsolódnak. Szemléltető példa lehet erre a gyermekek szexuális bántalmazását ábrázoló képek megosztása, a magánjellegű képek jogellenes, beleegyezés nélküli megosztása, az online követéses zaklatás, a nem megfelelő vagy hamisított termékek értékesítése, a fogyasztóvédelmi jogszabályokba ütköző termékek

A DSA emellett többször használja a „nyilvánvalóan jogellenes” kifejezést is, amelynek definícióját a jogszabály („normatív”) szövege nem adja meg. A Rendelet magyarázatában viszont a következőket olvashatjuk erről:

„Az információk akkor minősülnek nyilvánvalóan jogellenes tartalomnak, illetve a bejelentések vagy panaszok akkor minősülnek nyilvánvalóan megalapozatlannak, ha a laikusok számára – bárminemű érdemi elemzés nélkül – egyértelmű, hogy a tartalom jogellenes, illetve a bejelentések vagy panaszok megalapozatlanok.”¹⁴

Annak ellenére tehát, hogy a Rendeletnek számos jogkövetkezménye kapcsolódik ehhez a „fogalomhoz”, gyakorlatilag akár „laikusok” (azaz jogszabály-értelmezésre fel nem jogosított és/vagy ahhoz nem feltétlenül értő személyek, szervezetek) szubjektív megítélésére bízva annak konkrét értelmezését, teret engedve ezzel a szolgáltatók esetleges – saját érdekek mentén történő – „önkényes” jogalkalmazásának is.

A „jogellenes tevékenység” kifejezés pontos értelmezését a Rendelet szintén nem adja meg, viszont többször is használja. A jogszabály további rendelkezéseiből azonban az állapítható meg, hogy a „jogellenes tevékenység” a közösségi jogalkotó értelmezésében a „jogellenes *tartalomnak*” a közvetítő szolgáltatók infrastruktúrájába való bejuttatását, azon keresztül való *terjesztését* jelenti. Ennek megfelelően a Rendelet szabályai e tekintetben gyakorlatilag csak a „jogellenes tartalmak” terjesztésének gátlására, megakadályozására korlátozódnak.

Álláspontunk szerint azonban a *véleménynyilvánítás szabadságának* alapjoga felől nézve a vonatkozó tagállami („nemzeti”) jog szerint „jogszerűnek” minősülő tartalmak közvetítő szolgáltatók infrastruktúrájában történő terjesztésének *megakadályozása* vagy *korlátozása* (akár a szolgáltató, akár más, erre jogilag fel nem hatalmazott szerv/személy által) ugyanúgy „jogellenes tevékenység”, mint a „tiltott tartalmak” terjesztése. Az ilyen-

értékesítése vagy ilyen szolgáltatások nyújtása, a szerzői jogi védelemben részesülő anyagok engedély nélküli felhasználása, a szálláshely-szolgáltatások jogellenes kínálata vagy az élő állatok jogellenes értékesítése. Ezzel szemben egy potenciális bűncselekményről készült szemtanúi videó nem tekinthető jogellenes tartalomnak pusztán azért, mert jogellenes cselekményt ábrázol, amennyiben az ilyen videó rögzítése vagy nyilvános terjesztése a nemzeti vagy az uniós jog értelmében nem jogellenes. E tekintetben lényegtelen, hogy az információ vagy tevékenység az uniós jog vagy az uniós joggal összhangban álló nemzeti jog értelmében jogellenes-e, illetve az, hogy pontosan milyen jellegű vagy tárgyú a szóban forgó jog” (12) preambulumbekzdés.

¹⁴ (63) preambulumbekzdés.

fajta – cenzúra jellegű – „jogellenes tevékenységek” tilalmáról azonban nem szól a Rendelet.

Ez a helyzet viszont azt jelenti, hogy az ilyen jogsértésekre vonatkozó szabályozás megalkotása továbbra is *tagállami (nemzeti) hatáskörben* marad. Ennek a helyzetnek a fennállását erősíti a Rendelet indokolásának – a fentiekben már idézett – kitétele is, amely szerint: „ez a rendelet *nem határozza meg* az ilyen tartalom, termékek vagy *szolgáltatások jogellenes jellegét*, amely az *uniós jogból* vagy az uniós jognak megfelelően a *nemzeti jogból* ered”.

A tagállami szabályozás – e kérdéskörben való – alkalmazhatóságát támasztja alá a Rendeletnek a közvetítő szolgáltatók státusa tekintetében visszatérően alkalmazott azon szövegfordulata is, amelynek értelmében: „Ez a cikk nem érinti az igazságügyi vagy közigazgatási hatóságok arra vonatkozó lehetőségét, hogy valamely tagállam jogrendszerével összhangban a szolgáltatót a jogsértés megszüntetésére vagy megelőzésére kötelezzék.”

A fentiek alapján a véleménynyilvánítás szabadságára vonatkozó hazai szabályozást tekintve az tapasztalható, hogy jelenleg nem találunk olyan – e tekintetben alkalmazható – jogszabályi rendelkezést, amely – az Alaptörvény általános deklarációján túl – a gyakorlatban és az ilyesfajta új (tömeg)kommunikációs szolgáltatások használatának esetén is biztosítja eme alapjog tényleges érvényesülését.

Konklúzió

Nemzeti hatáskörben szükséges megalkotni olyan konkrét normát (az ahhoz kapcsolódó szervezeti és eljárási joganyaggal együtt), amely tilalmazza és szankcionálja a „jogszerűnek” minősülő tartalmak közvetítő szolgáltatók infrastruktúráján történő terjesztésének (bárki által történő) jogellenes *megakadályozását* vagy *korlátozását*.

5. Szolgáltatói szabályzat kontra alapvető jogok

A Rendelet 14. cikke szól a szolgáltatók által alkalmazható, alkalmazandó (általános) szolgáltatási feltételekről. Az e részhez fűzött magyarázat ezt a következőkképpen vezeti fel:

„A közvetítő szolgáltatók *sz szerződési szabadságát főszabály szerint* tiszteletben kell tartani, de az átláthatóság, a szolgáltatást igénybe vevők védelme, illetve a tisztességtelen és önkényes megoldások elkerülése érdekében *ajánlott* bizonyos szabályokat meghatározni az ilyen szolgáltatók szerződési feltételeinek tartalmára, alkalmazására és érvényesítésére vonatkozóan. A közvetítő szolgáltatóknak egyértelműen fel kell tüntetniük és naprakészen kell tartaniuk szerződési feltételeikben azokat az információkat, amelyek alapján *korlátozhatják* a szolgáltatásnyújtásukat. [...] Különösen magukban kell foglalniuk a *tartalommoderálás céljából alkalmazott* valamennyi szabályra, eljárásra, intézkedésre és eszközre vonatkozó információkat, beleértve az *algoritmikus* döntéshozatalt, az *emberi felülvizsgálatot*, valamint a *belső panaszkezelési rendszerük* eljárási szabályzatát. Könnyen hozzáférhető tájékoztatást kell nyújtaniuk a szolgáltatás igénybevételenek *megszüntetésére* irányuló jogról is. A közvetítő szolgáltatók szolgáltatási feltételeikben grafikus elemeket, például ikonokat vagy képeket használhatnak az e rendeletben meghatározott tájékoztatási követelmények fő elemeinek szemléltetésére. A szolgáltatóknak megfelelő eszközökkel tájékoztatniuk kell a szolgáltatás igénybe vevőit a szerződési feltételek jelentős változásairól, például amikor módosítják a szolgáltatásuk keretében engedélyezett információkra vonatkozó szabályokat, vagy más olyan változásokról, amelyek közvetlenül befolyásolhatják a szolgáltatás igénybe vevőinek képességét a szolgáltatás igénybevétele.”¹⁵

Maga a 14. cikk pedig a következőképpen fogalmaz:

„(1) A közvetítő szolgáltatók a szerződési feltételeikben tájékoztatást nyújtanak a szolgáltatás igénybe vevői által megadott információkra vonatkozóan a szolgáltatásaik használatával kapcsolatban általuk megszabott *korlátozásokról*. Ez a tájékoztatás magában foglalja a *tartalommoderálás*¹⁶ céljából alkalmazott valamennyi szabályra, eljárásra, intézkedésre és eszközre – beleértve az *algoritmikus döntéshozatalt* és az emberi felülvizsgálatot –, valamint a *belső panasz-*

¹⁵ (45) preambulumbekzdés.

¹⁶ Rendelet 3. cikk t): „*tartalommoderálás*”: a közvetítő szolgáltató olyan automatizált vagy nem automatizált tevékenysége, amely különösen a szolgáltatás igénybe vevője által közzétett jogellenes tartalom vagy a közvetítő *szolgáltató szerződési feltételeivel összeegyeztethetetlen információ* észlelésére, azonosítására és kezelésére szolgál, ideértve az ilyen jogellenes tartalom vagy információ elérhetőségét, láthatóságát és hozzáférhetőségét érintő intézkedéseket, például annak hátrasorolását, a demonetizálását, az ahhoz való hozzáférés megszüntetését vagy annak eltávolítását, vagy a szolgáltatás igénybe vevője általi információközlés lehetőségét érintő intézkedéseket, például a fiókja megszüntetését vagy felfüggesztését”.

kezelési rendszerük eljárási szabályzatára vonatkozó információkat. Ezeket világosan, egyszerűen, érthetően, *felhasználóbarát* módon és egyértelműen kell megfogalmazni, továbbá könnyen hozzáférhető és géppel olvasható formátumban közzé kell tenni.

- (2) A közvetítő szolgáltatók tájékoztatják a szolgáltatás igénybe vevőit a szerződési feltételek bármely jelentős változásáról.
- (3) Amennyiben a közvetítő szolgáltatás elsősorban kiskorúakat céloz meg, vagy azt túlnyomórészt kiskorúak veszik igénybe, e közvetítő szolgáltatás nyújtójának oly módon kell elmagyaráznia a szolgáltatás igénybevételének feltételeit és az arra vonatkozó korlátozásokat, hogy az a kiskorúak számára érthető legyen.
- (4) A közvetítő szolgáltatók kellő gondossággal, objektíven és arányosan járnak el az (1) bekezdésben említett korlátozások alkalmazása és érvényesítése során, kellően *figyelembe véve* valamennyi érdekelt fél *jogait és jogos érdekeit*, beleértve a szolgáltatás igénybe vevőit megillető *alapvető jogokat*, mint a *véleménynyilvánítás szabadságát*, a *tömegtájékoztatás szabadságát* és sokszínűségét, valamint a Chartában foglaltak szerinti más *alapvető jogokat és szabadságokat*.
- (5) Az online óriásplatformot és a nagyon népszerű online keresőprogramot üzemeltető szolgáltatóknak összefoglalót kell biztosítaniuk a szolgáltatások igénybe vevői számára *világosan és egyértelműen megfogalmazva*, tömör, könnyen hozzáférhető és géppel olvasható formátumban a szerződési feltételekről, beleértve a rendelkezésre álló jogorvoslati és jogérvényesítési lehetőségeket is.
- (6) A 33. cikk szerinti online óriásplatformoknak és a nagyon népszerű online keresőprogramoknak az *összes olyan tagállam hivatalos nyelvén meg kell jelentetniük a szerződési feltételeiket*, amelyben szolgáltatásaikat kínálják.”

A Rendelet eme cikkben tehát külön – „főszabályként” – hangsúlyozza a szolgáltatók *szerződési szabadságát*, beleértve a saját privát érdekeik és „értékrendjük” alapján végzett tartalommoderáláshoz (értsd: a potenciális cenzúrához) és egyéb (jog)korlátozásokhoz való jogát. Az érintett más felek (azaz elsősorban a felhasználók) jogainak érvényesülését ezzel kapcsolatban nem igazán garantálja ez az új jogszabály, mivel csak azt mondja ki, hogy a szolgáltatóknak „figyelembe kell vennie” a mások – azaz alapvetően a felhasználók – jogait. Egyáltalán nem derül ki a Rendeletből, hogy mit is jelent ez a „figyelembevétel”.

Ez azt jelenti, hogy a DSA semmilyen konkrét, egyértelmű és kötelező rendelkezést nem tartalmaz arra, hogy *hogyan is viszonyulnak egymáshoz*

a szolgáltatói általános szerződési feltételekben (ÁSZF) meghatározott esetleges tilalmak, a tagállamok vonatkozó jogszabályaiban (de akár az EU Alapjogi Chartájában) lefektetett alapvető emberi jogokhoz. Konkrétan: eme új jogszabály nem tartalmaz olyan előírást, hogy a szolgáltatói szabályzat semmilyen módon nem korlátozhatja az uniós vagy tagállami jogban biztosított alapvető jog gyakorlását. Felmerül a kérdés tehát, hogy a Rendelet szerint vajon egy privát szolgáltatói ÁSZF-ben felül lehet-e jogszerűen írni egy nemzetállam által az emberek számára biztosított olyan fundamentumokat, mint például a véleménynyilvánítás szabadsága. Álláspontunk szerint nem.

Konklúzió

A nemzeti jogban kell megalkotni azt a konkrét szabályozást, amely kimondja, hogy egy közvetítő (magán-) szolgáltató nem határozhat meg olyan egyoldalú szerződési feltételeket, illetve egyéb „szabályzatokat”, amelyekkel korlátozni próbálja a felhasználók nemzeti jogok által biztosított emberi, állampolgári jogait. Az esetleges ilyen kitétel semmisnek tekintendő.¹⁷

6. A szolgáltatói kommunikáció „felhasználóbarátsága”: a használható nyelv kérdése

A DSA számos tájékoztatási és egyéb kommunikációs kötelezettséget ír elő a szolgáltatók számára a felhasználók irányába. Így például amennyiben a felhasználó tartalmát, fiókját korlátozza vagy törli a cég, akkor azonnal meghatározott tartalmú *indokolást* kell küldenie az érintett személy számára, amelyben a szankció oka mellett minden egyéb, ezzel kapcsolatos további lényeges információt közölni kell.¹⁸

Emellett a Rendelet olyan megfelelő „felületek” és eljárások alkalmazását is előírja a szolgáltatók számára, amelyeken keresztül egyrészt a

¹⁷ Itt érdemes utalni arra, hogy például a fogyasztóvédelmi jog is kategorikusan tiltja a tisztességtelen szerződési feltételek alkalmazását a fogyasztókkal szemben.

¹⁸ 17. cikk.

felhasználók, illetve a legszélesebb nyilvánosság tagjai *bejelentéseket* tehetnek neki (például általuk észlelt, jogellenesnek gondolt tartalomról),¹⁹ másrészt pedig amelyek biztosítják a szolgáltató valamely cselekménye (például „letiltás”) miatt sérelmet szenvedett felhasználók *panasztételi* lehetőségét a cég irányába.²⁰

A DSA eme felületek, illetve „cselekvési mechanizmusok” tekintetében alapvetően előírja, hogy azoknak „felhasználóbarátnak” kell lenniük. A jogszabály és annak magyarázata azonban csak a „könnyű kezelhetőséget”, „könnyen érthetőséget”, illetve „könnyű hozzáférhetőséget” említi példaként.

Az e kommunikáció vonatkozásában a *felhasználók által használható nyelvek* kérdéséről azonban nem esik szó. (Érdemes felidézni, hogy az előző pontban tárgyalt szolgáltatói ÁSZF-ek tekintetében a Rendelet külön kimondta, hogy azokat az összes olyan tagállam hivatalos nyelvén meg kell jelentetniük, amelyben szolgáltatásaikat kínálják.) Álláspontunk szerint azonban e téren az egyik legfontosabb szempont az, hogy az érintettek, illetve a szankcionált felhasználók a *saját anyanyelvükön* is tudjanak kommunikálni a szolgáltatókkal.

Konklúzió

A nemzeti szabályozással biztosítani kell, hogy a felhasználók a saját anyanyelvükön is tudjanak kommunikálni a Rendelet hatálya alá tartozó szolgáltatókkal, amennyiben valamilyen bejelentenivalójuk, panaszkodásuk, kifogásuk merül fel velük szemben, vagy a terhükre kiszabott szankció indokait szeretnék megérteni.

7. A szankció – szolgáltató általi – visszavonásának határideje

A Rendelet 20. cikke (4) bekezdésének értelmében amennyiben a szankcionált felhasználó sikerrel reklamál az online platform szolgáltatójánál a tartalma törlésére, vagy a felhasználói fiókjának megszünte-

¹⁹ 16. cikk.

²⁰ 20. cikk.

tésére vonatkozó szolgáltatói döntés miatt, a szolgáltató „indokolatlan késedelem nélkül” köteles visszavonni a döntését. Ez elvileg azt is jelenti, hogy egyúttal vissza is kell állítania az „eredeti állapotot”, azaz például vissza kell helyeznie a törölt tartalmat, illetve újra kell aktiválnia a felfüggesztett felhasználói fiókot. Eme utóbbi „reparációs” kötelezettségre azonban ennél részletesebben nem tér ki a Rendelet, valamint az „indokolatlan késedelem nélkül” fordulatot sem konkretizálja, pontosítja vagy értelmezi. Álláspontunk szerint ez a „határidő-meghatározás” így túl parttalan, ezáltal esélyt ad a szolgáltató számára a reparáció indokolatlan elhúzására is. Ez az eshetőség viszont bizonyos (például választási) kommunikációs helyzetekben súlyos következményekkel járhat.

Konklúzió

A hazai (nemzeti) szabályozással biztosítani kell, hogy alaptalan szankcióalkalmazás esetén a szolgáltatónak jogszabályban meghatározott (rövid) határidőn belül kelljen végrehajtania az érdemi reparációt.

8. Állami jogorvoslati lehetőségek

A Rendelet több helyen is hangsúlyozza, hogy az általa lefektetett panaszkezelési, vitarendezési, illetve jogorvoslati mechanizmusok nem érintik a hatályos *tagállami jogokban* az állampolgárok számára biztosított (*közigazgatási*, illetve *bírószági*) *jogorvoslati lehetőségeket*. Sőt, ezek igénybevételének lehetőségéről tájékoztatniuk is kell a felhasználókat.

Két évvel ezelőtt, amikor a tárgykör nemzeti szintű szabályozásának igénye konkrétan felmerült hazánkban, az Igazságügyi Minisztérium Digitális Szabadság Bizottságában folyó előkészítő munka során is megállapítást nyert, hogy a haza közigazgatási hatósági, illetve bírósági rendszer, továbbá a vonatkozó eljárásjogi szabályozás a mostani állapotában nem alkalmas arra, hogy az ilyen – sok esetben a jelen „percrekés” információinak megosztására épülő – szolgáltatások kapcsán felmerült jogvitákat, a jogtárgy jelentősége és jellege által megkívánt *rövid határidővel* és hatékonysággal kezelje.

Konklúzió

A hazai (nemzeti) szabályozással biztosítani kell, hogy a hazai felhasználók számára rendelkezésre álljanak olyan állami (közigazgatási, bírósági) jogorvoslati mechanizmusok (szervezetek, illetve eljárási szabályok), amelyek eme szolgáltatások jellegéhez igazodó rövid határidővel²¹ és megfelelő hatékonysággal biztosítják az alapvető jogaikban (például véleménynyilvánítás szabadsága, személyiségi jogok, fogyasztói jogok stb.) sérelmet szenvedett felhasználók jogainak érvényesülését.

9. Alternatív vitarendezés

A szolgáltatói döntésekkel szemben a sérelmet szenvedett felhasználók számára nemcsak az állami jogorvoslat állhat rendelkezésre, hanem a felek *alternatív vitarendezési mechanizmusokat* („választott bíróságokat”) is igénybe vehetnek. Ennek megfelelően a Rendelet 21. cikke a már meglévő közösségi szabályozáshoz²² képest további kiegészítő rendelkezéseket fogalmaz meg a hatályába tartozó szolgáltatásokkal kapcsolatos alternatív vitarendezések tekintetében:

A szolgáltatás azon igénybe vevői, akik sérelmére a szolgáltató valamilyen, szankciós jellegű döntést (tartalomtörlést, letiltást) hozott (azaz a 20. cikk szerinti „panaszosok”), jogosultak kiválasztani egy peren kívüli vitarendezési testületet az említett döntések miatti jogviták, valamint azon panaszok rendezése céljára, amelyeket a már említett 20. cikkben szereplő belső panaszkezelési rendszer segítségével nem sikerült rendezni (azaz amelyek esetében a szolgáltató „saját hatáskörben” nem adott igazat a felhasználónak).²³

A Rendeletben meghatározott, „peren kívüli vitarendezési testület” státus elnyeréséhez az ilyen tevékenységgel foglalkozó vagy foglalkozni kívánó szervezeteknek maguknak kell „pályáznuk” e feladat végzésére:

²¹ Például a sajtóperek, vagy még inkább a választási ügyekhez kapcsolódó bírósági eljárásokhoz hasonlóan gyors döntést biztosító határidős szabályok lefektetésével.

²² 2013/11/EU irányelv a fogyasztói jogviták alternatív rendezéséről.

²³ Ez azonban nem érinti a panaszos azon jogát, hogy az online platformot üzemeltető szolgáltatók döntései ellen az alkalmazandó joggal összhangban bármely szakaszban bírósági eljárást (is) kezdeményezzen.

A peren kívüli vitarendezési testület letelepedési helye szerinti *tagálamban működő koordinátor* – a „pályázó” testület kérésére – *egy legfeljebb ötéves, megújítható időszakra tanúsítja* a testületet, ha az bizonyította, hogy eleget tesz a Rendeletben vele szemben meghatározott feltételeknek. E feltételek szerint a pályázó testület például *pártatlan, és pénzügyileg is független* az online platformot üzemeltető *szolgáltatóktól* és az online platformot üzemeltető szolgáltatók által nyújtott szolgáltatások *igénybe vevőitől*, köztük a bejelentésekkel élő *magánszemélyektől* vagy *szervezektől*; rendelkezik a szükséges *szakértelemmel* a jogellenes tartalom egy vagy több adott területén, vagy az online platformok egy vagy több típusa szerződési feltételeinek alkalmazása és érvényesítése vonatkozásában felmerülő kérdésekben *online is lehet vele tartani a kapcsolatot* az eljárás során; képes *gyorsan, eredményesen és költséghatékonyan* rendezni a vitákat az unió intézményeinek legalább egy hivatalos nyelvén; a peren kívüli vitarendezésre egyértelmű és tisztességes, könnyen és nyilvánosan hozzáférhető eljárási szabályzatnak, valamint az alkalmazandó jognak, többek között e cikknek megfelelően kerül sor.

Amennyiben a jelentkező szervezet megfelel a Rendeletben meghatározott követelményeknek, az érintett tagállami digitális szolgáltatási koordinátor erről tanúsítványt bocsát ki, amelyben meghatározza azokat a *konkrét témaköröket*, amelyekre a testület *szakértelme* vonatkozik, az első albekezdés b) pontjában említettek szerint, és azt, hogy a testület az unió intézményeinek mely hivatalos nyelvén vagy nyelvein képes a vitarendezésre. (A tanúsítvány vissza is vonható, amennyiben az adott szervezet már nem felel meg a követelményeknek.)

A fentiek szerint tanúsított szervezetek eljárása a jóhiszemű felhasználók számára ingyenes, a szolgáltatóval szemben azonban kiszabható „eljárási díj”.

A peren kívüli vitarendezési testületeknek észszerű határidőn, de – egyszerűbb megítélésű ügyekben – legkésőbb a panasz kézhezvételétől számított 90 naptári napon belül kell meghozniuk a döntésüket és közölniük azt a felekkel.²⁴

²⁴ Az *EU Hivatalos Lapjában* megjelent hivatalos magyar nyelvű szöveg – valószínűleg fordítási, lektorálási hiba miatt – a következőképpen olvasható: „a tanúsított, peren kívüli vitarendezési testületek észszerű határidőn belül, de legkésőbb a panasz kézhezvételétől számított 90 naptári napon belül a felek közlik”. Az angol nyelvű szövegváltozat így szól: „certified out-of-court dispute settlement bodies shall make their decisions available to the parties within a reasonable period of time and no later than 90 calendar days after the receipt of the complaint”.

Ezzel kapcsolatban további fontos rendelkezése a DSA-nak, amely szerint: „a tagállamok peren kívüli vitarendezéssel foglalkozó testületeket hozhatnak létre [...], vagy támogathatják a peren kívüli vitarendezéssel foglalkozó, az általuk [...] megfelelően tanúsított néhány vagy valamennyi testület tevékenységét”.²⁵

Konklúzió

Mivel ismereteink szerint jelenleg nincsen olyan alternatív vitarendezési fórum Magyarországon, amely megfelel a Rendelet 21. cikkében meghatározott feltételeknek (és emellett nem is képvisel a magyar nemzeti érdekekkel ellentétes érdekeket), az államnak létre kell hoznia ilyen szervezetet (vagy támogatnia kell egy már meglévő hasonló vitarendezési szervezetet abban, hogy meg tudjon felelni a Rendelet feltételeinek).

10. „Megbízható bejelentők”

A Rendeletnek az ún. megbízható bejelentőkre vonatkozó, 22. cikkben található szabályai a DSA talán legtöbb kérdést és aggodalmat felvető rendelkezései közé tartoznak. A jogszabály korábbiakban bemutatott előírásai alapján azt láttuk, hogy gyakorlatilag bárki tehet *bejelentést* az üzemeltető vállalkozásoknak arról, ha azok szolgáltatásainak keretein belül „jogellenes tartalmat” vagy egyéb „jogellenes tevékenységet” tapasztal. A Rendelet korábbi cikkei azt is meglehetősen részletesen taglalják, hogy milyen kivizsgálási és azonnali cselekvési („közbeavatkozási”) kötelezettségeik vannak a szolgáltatóknak, amennyiben jogsértésgyanúról érkezik hozzájuk bejelentés. A „megbízható bejelentőkről” szóló 22. cikk azonban mintegy idézőjelbe teszi, megkérdőjelezi ezeket az említett szabályokat, mivel ezen új kategóriába tartozó „bejelentőket” úgy privilegizálja az összes többivel szemben, hogy igazából nem is határozza meg a „kiváltságai” konkrét jellegét, határait:

„(1) Az online platformot üzemeltető szolgáltatók megteszik az annak biztosításához szükséges műszaki és szervezeti intézkedéseket,

²⁵ 21. cikk (6).

hogy a kijelölt szakterületükön belül eljáró, *megbízható bejelentők* által a [bejelentések szolgáltatók általi fogadásának szabályairól szóló] 16. cikkben említett mechanizmusok révén tett bejelentéseket *kiemelten kezeljék*, azokat indokolatlan késedelem nélkül feldolgozzák, és azokról indokolatlan *késedelem nélkül* döntés szülessen.”

Látható módon a Rendelet szövegéből gyakorlatilag nem állapítható meg, hogy a szolgáltatói részről milyen kötelezettségekkel – vagy esetleg ki nem mondható „elvárásokkal” – jár ez a „kiemelt kezelés”. A „késedelem nélkül” kifejezés pedig a gyakorlatban esetleg azt eredményezi majd, hogy az hivatkozási, kimentési ok lesz arra, hogy a szolgáltató miért is késlekedett egyes „közönséges” bejelentők bejelentésének a kezelésével. A DSA eme rendelkezéséhez fűzött indokolás sem könnyíti meg az értelmezést, sőt inkább csak tovább növeli a homályt: „a jogellenes tartalom elleni fellépés gyorsabb és megbízhatóbb lehet, ha az online platformot üzemeltető szolgáltatók meghozzák az annak biztosításához szükséges intézkedéseket, hogy a megbízható bejelentők által az e rendelet által előírt bejelentési és cselekvési mechanizmusok keretében tett bejelentéseket kijelölt szakterületükön belül *kiemelten kezeljék*, ami nem érinti azt a követelményt, hogy az említett mechanizmusok keretében tett valamennyi bejelentést időben, kellő gondossággal és nem önkényesen fel kell dolgozni, és döntést kell hozni róluk.”²⁶

Ennek fényében viszont felmerül a kérdés, hogy a gyakorlatban vajon mit is jelent majd a „kiemelt kezelés”.

„A megbízható bejelentői státuszt a kérelmező letelepedési helye²⁷ szerinti tagállam digitális szolgáltatási koordinátorának kell odaítélnie, és azt az e rendelet hatálya alá tartozó, online platformot üzemeltető valamennyi szolgáltatónak el kell ismernie. A megbízható bejelentői státusz magánszemélynek nem adható meg, *csak olyan szervezeteknek*, amelyek többek között bizonyították, hogy rendelkeznek a jogellenes tartalom kezeléséhez szükséges *szakértelemmel és kompetenciákkal*, továbbá kellő gondossággal, pontosan és objektíven járnak el. Az ilyen szervezetek a jellegüket tekintve lehetnek *közjogiak*, például a terrorista tartalom vonatkozásában a nemzeti *bűnüldözési hatóságok* vagy a Bűnüldözési Együtt-

²⁶ (61) preambulumbekzdés.

²⁷ Az *EU Hivatalos Lapjában* megjelent hivatalos magyar nyelvű szöveg – valószínűleg sajtóhiba miatt – a következőképpen olvasható: „amelyben a kérelmező *letelepedési* rendelkezik”. Az angol nyelvű szövegfordulat így szól: „in which the applicant is established”.

működés Európai Unió Ügynöksége (a továbbiakban: Europol) keretében működő, internetes tartalommal foglalkozó egységek, vagy lehetnek *nem kormányzati szervezetek*, magánszervek és félig közjogi szervek, például a gyermekek szexuális bántalmazásával kapcsolatos anyagok bejelentésére szolgáló hotline-okból álló INHOPE hálózathoz²⁸ tartozó szervezetek vagy a jogellenes *online rasszista és idegengyűlölő megnyilvánulások bejelentésével* foglalkozó szervezetek.”²⁹

A megbízható bejelentőnek ezeken túl függetlennek kell lennie minden online platformot üzemeltető szolgáltatótól.

Érdemes figyelemmel lenni a 22. cikk azon rendelkezéseire is, amelyek szerint akár az érintett *szolgáltató*, akár bármely más személy, szervezet „feljelentése” alapján a digitális szolgáltatási koordinátor *vissza is vonhatja* egy megbízható bejelentő státusát, amennyiben megállapítja, hogy már nem felel meg az előírt feltételeknek.

A „megbízható bejelentők” egyébként a Rendelet további részében is felbukkannak. A DSA 34. cikkének értelmében az online óriásplatformoknak évente ún. kockázatértékelési elemzéseket kell készíteniük a saját infrastruktúrájukról, illetve tevékenységükről, amelyben arra is ki kell térniük, hogy olyan alapvető jogok vagy demokratikus társadalmi érdekek érvényesülését, mint például a *véleménynyilvánítás szabadsága* vagy a *választási folyamatok*, milyen kockázatok fenyegetik a szolgáltatásaik működése során. Az ennek során feltárt esetleges kockázatok méréséklésére pedig intézkedéseket kell bevezetniük a 35. cikk értelmében. Az ilyen intézkedések magukba foglalhatják például a „megbízható bejelentőkkel való együttműködést” is. Ennek konkrét jellegéről, lehetséges terjedelméről, az együttműködő megbízható bejelentők ennek kapcsán végzendő feladatairól, jogosultságairól, (jogi) felelősségéről azonban semmilyen további részletet nem tartalmaz a DSA szövege.

Rátérve a Rendelet fenti előírásaiból eredő potenciális gyakorlati problémákra azt tapasztalhatjuk, hogy hazánk területén jelenleg is számos olyan *külföldi politikai érdekcsoportok által működtetett „álcivil” szervezet* működik, amelyek láthatólag jól beleillenek abba a profilba, amelyet az uniós jogalkotó „kívánatosnak” tart az ilyen „megbízható bejelentők” tekintetében. Eme szervezetek többsége várhatóan regisztrálni is fogja majd magát mint magyarországi „megbízható bejelentő”, és folyamatosan meg is fogja tenni – az eddigi tapasztalatok alapján várhatóan politikailag,

²⁸ <https://www.inhope.org>

²⁹ (61) preambulumbekzdés.

ideológiailag motivált – bejelentéseit a szolgáltatók felé, amelyek várhatóan „kiemelten” és „soron kívül” fogják kezelni ezeket a bejelentéseket.

Konklúzió

Hazánkban is indokolt haladéktalanul számba venni azokat a – nem külföldi politikai aktorok által irányított – társadalmi szervezeteket, amelyek megfelelnek a Rendelet 22. cikkében a „megbízható bejelentőkkel” szemben meghatározott feltételeknek, és ösztönözni kell, illetve elő kell segíteni ezek regisztrációját e státusba. Különösen fontos ez olyan „szakterületeken”, amelyeket hazánkban jelenleg csak a külföldi érdekű, baloldali elfogultságú szervezetek fednek le. (Ilyen például a „tényellenőrzés” területe.)

11. A „visszaélő bejelentők” szankcionálása

A Rendelet 23. cikkének (2) bekezdésében találhatók azok a rendelkezések, amelyek lehetőséget adnak azon bejelentők szankcionálására (azaz „kitiltására”), amelyek „nyilvánvalóan” megalapozatlan bejelentéseket, panaszokat nyújtanak be a szolgáltatónak:

„(2) Az online platformot üzemeltető szolgáltatók – észszerű időre és előzetes figyelmeztetést követően – *felfüggesztik* a 16. cikkben említett bejelentési és cselekvési mechanizmusok, illetve a 20. cikkben említett belső panaszkezelési rendszerek révén az olyan *magánszemélyek vagy szervezetek, illetve panaszosok által tett bejelentések és panaszok kezelését, akik vagy amelyek gyakran tesznek nyilvánvalóan megalapozatlan bejelentéseket vagy panaszokat.*

(3) A felfüggesztésről szóló döntés meghozatalakor az online platformot üzemeltető szolgáltatóknak eseti elbírálás alapján, időben, kelő gondossággal és objektíven értékelniük kell, hogy a szolgáltatás igénybe vevője, az adott magánszemély, szervezet vagy panaszos részt vesz-e az (1) és (2) bekezdésben említett visszaélésben; ezen értékelés során minden olyan releváns tényrt és körülményt figyelembe kell venniük, amely az online platformot üzemeltető szolgáltató rendelkezésére álló információkból nyilvánvaló. Ezek a körülmények magukban foglalják legalább az alábbiakat:

- a) a *nyilvánvalóan jogellenes tartalmú* elemek vagy a *nyilvánvalóan megalapozatlan* olyan bejelentések vagy panaszok abszolút száma, amelyeket egy adott időtartományon belül nyújtottak be;
 - b) ezek relatív aránya az adott időtartományon belül a rendelkezésre bocsátott információk, illetve megtett bejelentések teljes számához képest;
 - c) a visszaéléseknek – beleértve a jogellenes tartalmak jellegét is –, illetve azok következményeinek a súlyossága;
 - d) a szolgáltatás igénybe vevőjének, az adott magánszemélynek, szervezetnek vagy panaszosnak a szándéka, amennyiben azt azonosítani lehet.
- (4) Az online platformot üzemeltető szolgáltatóknak a szerződési feltételeikben egyértelműen és részletesen meg kell határozniuk az (1) és a (2) bekezdésben említett visszaélésekkel kapcsolatos üzletpolitikájukat, és példákat kell említeniük azon tényekre és körülményekre, amelyeket figyelembe vesznek annak értékelésekor, hogy egy bizonyos magatartás visszaélésnek minősül-e, illetve hogy mennyi időre szóljon a felfüggesztés.”

A jelen elemzésben a *jogellenesség fogalma* és a platform szolgáltatói (szankciós) döntés indokolási kötelezettsége kapcsán már részben bemutatásra került az, hogy az uniós jogalkotó milyen magyarázatot is fűzött eme szolgáltató szankciócsoporthoz, de most érdemes itt bővebben is felidézni:

„Az információk akkor minősülnek nyilvánvalóan jogellenes tartalomnak, illetve a bejelentések vagy *panaszok* akkor minősülnek *nyilvánvalóan megalapozatlannak*, ha a *laikusok számára* – bárminemű érdemi elemzés nélkül – egyértelmű, hogy a tartalom jogellenes, illetve a *bejelentések vagy panaszok megalapozatlanok*. Bizonyos körülmények között az online platformot üzemeltető szolgáltatóknak *ideiglenesen fel kell függeszteniük releváns tevékenységüket a visszaélést elkövető személy tekintetében*. Ez nem érinti az online platformot üzemeltető szolgáltatók azon szabadságát, hogy meghatározzák *szerződési feltételeiket*, és szigorúbb intézkedéseket hozzanak a súlyos bűncselekményekkel kapcsolatos, nyilvánvalóan jogellenes tartalmak, például a gyermekek szexuális bántalmazásával kapcsolatos anyagok esetében. Az átláthatóság érdekében az online platformok *szerződési feltételeiben* egyértelműen és kellően részletesen *ismerettni kell ezt a lehetőséget*. Az online platformot üzemeltető szolgáltatók által ebben a tekintetben hozott döntések esetében a jogorvoslatnak mindig elérhetőnek kell lennie, és azok a *digitális szolgáltatásokkal foglalkozók* számára is elérhetőnek kell lennie.”

kozó illetékes koordinátor felügyelete alá tartoznak. Az online platformot üzemeltető szolgáltatóknak a felfüggesztésről szóló döntés előtt *előzetes figyelmeztetést* kell küldeniük, amelynek tartalmaznia kell az esetleges felfüggesztés indokait és az online platformot üzemeltető szolgáltatók döntésével szembeni jogorvoslati lehetőségeket. A felfüggesztésről szóló döntés meghozatalakor az online platformot üzemeltető szolgáltatóknak az e rendeletben foglalt szabályokkal összhangban meg kell küldeniük az indokolást. E rendeletnek a visszaélésekre vonatkozó szabályai nem akadályozhatják meg az online platformot üzemeltető szolgáltatókat abban, hogy a vonatkozó uniós és *nemzeti jognak* megfelelően egyéb intézkedéseket hozzanak arra az esetre, ha a szolgáltatásaik igénybe vevői jogellenes tartalmat nyújtanak vagy egyéb módon visszaélnek a szolgáltatásaikkal, akár a szolgáltató szerződési feltételeinek megszegésével. Ezek a szabályok nem érintik annak lehetőségét, hogy a visszaélést elkövető személyeket az uniós vagy nemzeti jognak megfelelően felelősség terhelje, többek között a károk tekintetében.”³⁰

Konklúzió

A DSA eme rendelkezéséhez fűzött magyarázat is csak azt erősíti, hogy annak megítélése, hogy egy adott – általa jogellenesnek tartott tartalmat, illetve tevékenységet bejelentő vagy a hátrányára hozott szolgáltató szankciót reklamáló – személy vagy szervezet (akár ismétlődő) bejelentése, panasa mennyire megalapozott, kizárólag az érintett szolgáltató kvázi szubjektív joga. Ezen az sem változtat, hogy a megalapozottság/megalapozatlanság megítélésének szempontrendszerét a szolgáltatónak a saját (azaz alapvetően egyoldalúan meghatározott) ÁSZF-jében előzetesen nyilvánosságra kell hoznia. A 23. cikk indokolásának a „szolgáltatói döntések illetékes digitális koordinátor általi felügyeletére” vonatkozó fordulata ugyan nem igazán egyértelmű, azonban a hazai jogi szabályozásban mindenképpen biztosítani szükséges azt, hogy a szolgáltatók a saját szabályzataik alapján ne korlátozhassanak vagy ne zárhassanak ki önkényesen (illetve például valamely politikai, ideológiai vagy gazdasági érdekek mentén) egyes bejelentőket vagy panaszosokat.

³⁰ (63) és (64) preambulumbekkezdés.

12. Ellenőrzött kutatók hozzáférése az óriásplatformok adataihoz

A DSA indokolása a következőképpen szól az óriásplatformok adatainak kutathatóságáról:

„A kutatók által a *rendszerszintű online kockázatok* alakulásával és súlyosságával kapcsolatban végzett vizsgálatok különösen *fontos szerepet játszanak a tájékoztatási aszimmetriák megszüntetésében* és egy reziliens *kockázatcsökkentési rendszer megteremtésében*, valamint az online platformot üzemeltető szolgáltató, az online keresőprogramot üzemeltető szolgáltató, a digitális szolgáltatási koordinátorok, az egyéb illetékes hatóságok, a Bizottság és a nyilvánosság tájékoztatásában.

Ez a rendelet ezért meghatározza az online óriásplatformok és a nagyon népszerű online keresőprogramok adatainak az (EU) 2019/790 irányelv 2. cikkében meghatározott kutatóhelyekhez³¹ – amelyek e rendelet alkalmazásában magukban foglalhatják azokat a *civil társadalmi szervezeteket* is, amelyek tudományos kutatást végeznek azzal a fő céllal, hogy *támogassák közérdekű küldetésüket* – tartozó ellenőrzött kutatók számára történő hozzáférhetővé tételére vonatkozó kötelezettség keretét. Az adatokhoz e keret alapján való hozzáférésre vonatkozó valamennyi megkeresésnek arányosnak kell lennie, és megfelelően védenie kell az online óriásplatformnak vagy a nagyon népszerű keresőprogramnak és az esetleges egyéb érintett feleknek – többek között a szolgáltatás igénybe vevőinek – a jogait és jogos érdekeit, ideértve a *személyes adatok*, az *üzleti titkok* és egyéb bizalmas információk védelmét is. E rendelet célja elérésének biztosítása érdekében azonban a szolgáltatók kereskedelmi érdekeinek figyelembevétele nem vezethet a konkrét kutatási célkitűzéshez az e rendelet szerinti kérelem alapján szükséges adatokhoz való hozzáférés megtagadásához. E tekintetben [...] a szolgáltatóknak megfelelő *hozzáférést kell biztosítaniuk a kutatók számára*, többek között szükség esetén technikai védelem biztosításával, például adattárak révén. Az adathozzáférési kérelmek kiterjedhetnek például a *megtekintések számára*, vagy adott esetben a szolgáltatás igénybe vevői által a *tartalomhoz való hozzáférés*

³¹ „[...] »kutatóhely«: egyetem, beleértve annak könyvtárát is, kutatóintézet vagy egyéb olyan jogalany, amely elsődlegesen tudományos kutatásokat végez, vagy amely tudományos kutatást is magában foglaló oktatási tevékenységet folytat: a) nonprofit alapon vagy összes nyereségének tudományos kutatásba való visszaforgatásával; vagy b) valamely tagállam által elismert közérdekű célért; úgy, hogy a tudományos kutatások eredményeihez nem kaphat elsőbbségi hozzáférést az ilyen szervezet felett döntő befolyást gyakorló vállalkozás [...]”

egyéb típusaira, mielőtt ezt a tartalmat az online óriásplatformot vagy a nagyon népszerű keresőprogramot üzemeltető szolgáltató eltávolította volna.

Továbbá, amennyiben az adatok nyilvánosan hozzáférhetők, a szolgáltatók nem akadályozhatják a megfelelő kritériumokat teljesítő kutatókat abban, hogy ezeket az adatokat olyan kutatások céljára felhasználják, amelyek hozzájárulnak a rendszerszintű kockázatok felderítéséhez, azonosításához és megértéséhez. Hozzáférést kell biztosítaniuk – amennyiben technikailag lehetséges, valós időben – az ilyen kutatók számára többek között a nyilvánosan hozzáférhető adatokhoz, például a nyilvános oldalakról, nyilvános csoportokból vagy közéleti személyiségektől származó tartalmakkal való összesített interakciókról, beleértve a benyomásra és a kapcsolatteremtésre vonatkozó adatokat, mint például a szolgáltatás igénybe vevőinek visszajelzései, megosztásai és észrevételei. Az online óriásplatformot vagy a nagyon népszerű keresőprogramot üzemeltető szolgáltatókat ösztönözni kell a kutatókkal való együttműködésre és arra, hogy önkéntes erőfeszítések révén – többek között magatartási kódexek vagy válságkezelési protokollok keretében elfogadott kötelezettségvállalások és eljárások révén – szélesebb körű hozzáférést biztosítsanak az adatokhoz a társadalmi problémák nyomon követése céljából. Az említett szolgáltatóknak és a kutatóknak különös figyelmet kell fordítaniuk a személyes adatok védelmére, és biztosítaniuk kell, hogy a személyes adatok bármilyen kezelése megfeleljen az (EU) 2016/679 rendeletnek. A szolgáltatóknak anonimizálniuk vagy álnevesíteniük kell a személyes adatokat, azon esetek kivételével, ha az elérni kívánt kutatási célt ez ellehetetlenítené.”³²

A fentiek alapján a Rendelet 40. cikke a következők szerint fekteti le az erre vonatkozó főbb szabályokat:

„(4) A letelepedési hely szerinti digitális szolgáltatási koordinátor indokolt kérelmére az online óriásplatformot vagy nagyon népszerű online keresőprogramot üzemeltető szolgáltatóknak – a kérelemben meghatározott észszerű határidőn belül – biztosítaniuk kell az olyan ellenőrzött kutatók adatokhoz való hozzáférését, akik megfelelnek az ezen cikk (8) bekezdésében szereplő követelményeknek, kizárólag olyan kutatások céljára, amelyek hozzájárulnak a 34. cikk (1) bekezdése szerint meghatározott, az Unióban felmerülő rendszerszintű kockázatok felderítéséhez, azonosításához és megértéséhez, valamint a 35. cikk szerinti kockázatcsökkentési intézkedések megfelelőségének, hatékonyságának és hatásainak értékeléséhez.

³² (96) és (98) preambulumbekkezdés.

[...]

(8) A *kutatók kellően indokolt kérelme alapján a letelepedési hely szerinti digitális szolgáltatási koordinátornak ellenőrzött kutatói státuszt ítél meg* e kutatók számára a kérelemben említett különös kutatás tekintetében, valamint a (4) bekezdés alapján az online óriásplafomot vagy nagyon népszerű online keresőprogramot üzemeltető szolgáltatóknak címzett, indokolt kérelmet bocsát ki az adathozzáférés iránt, amennyiben a *kutatók igazolják, hogy megfelelnek az alábbi feltételek mindegyikének:*

- a) az (EU) 2019/790 irányelv 2. cikkének 1. pontjában meghatározott kutatóhelyhez tartoznak,
- b) üzleti érdekek nem vezérlik őket,
- c) kérelmük ismerteti a kutatás finanszírozását,
- d) képesek az egyes kérelmekhez kapcsolódó adatvédelmi és bizalmas adatkezelési követelmények betartására és a személyes adatok védelmére, valamint kérelmükben ismertetik az e célból általuk bevezetett megfelelő technikai és szervezési intézkedéseket,
- e) kérelmük igazolja, hogy az adatokhoz való hozzáférésük és a kérelmezett időkeretek szükségesek és arányosak kutatásuk céljához mérten, továbbá igazolja, hogy az említett kutatás várható eredményei hozzá fognak járulni a (4) bekezdésben meghatározott célokhoz,
- f) a tervezett kutatási tevékenységeket a (4) bekezdésben meghatározott célokra fogják végezni,
- g) vállalják, hogy kutatási eredményeiket a kutatás befejezését követő észszerű időn belül ingyenesen hozzáférhetővé teszik a nyilvánosság számára, az (EU) 2016/679 rendelettel összhangban a szolgáltatás érintett igénybe vevőinek jogaira és érdekeire is figyelemmel.

[...]

(9) A *kutatók kérelmüket az azon tagállam szerinti digitális szolgáltatási koordinátorhoz is benyújthatják, amelyben az a kutatóhely található, amelyhez tartoznak.* A kérelem e bekezdés szerinti kézhezvételét követően a digitális szolgáltatási koordinátor elvégzi a kezdeti értékelést arról, hogy az érintett kutatók megfelelnek-e a (8) bekezdésben meghatározott valamennyi feltételnek. Ezt követően a vonatkozó digitális szolgáltatási koordinátor megküldi a kérelmet az érintett kutatók által benyújtott igazoló dokumentumokkal és az eredeti értékeléssel együtt a *letelepedési hely szerinti digitális szolgáltatási koordinátornak.* A *letelepedési hely szerinti digitális koordinátor in-*

dokolatlan késedelem nélkül határoz az ellenőrzött kutatói státusz odaítéléséről. A benyújtott első értékelés kellő figyelembevételével, az ellenőrzött kutatói státusz odaítéléséről szóló – a (8) bekezdés szerinti – végső döntés a letelepedési hely szerinti digitális szolgáltatási koordinátor hatáskörébe tartozik.”

Konklúzió

Magyarországnak a Rendelet fenti előírásaiból következő szükséges intézkedésekkel meg kell teremtenie annak lehetőségét, hogy a hazai kutatók is hozzáférjenek az online óriásplatformok vonatkozó adataihoz, mivel azok ismerete fontos – többek között – a véleménynyilvánítás szabadságának érvényesülését biztosító szabályozási és egyéb (például informatikai-műszaki) intézkedések megtételéhez (is).

13. Civil szervezeti részvétel a magatartási kódexek kidolgozásában

A Rendelet 45. cikke szól általánosan a szolgáltatói „önszabályozás” keretében megalkotható magatartási kódexekről:

- „(1) A Bizottság és a Testület előmozdítja és elősegíti az olyan uniós szintű önkéntes *magatartási kódexek* kidolgozását, amelyek hozzájárulnak e rendelet megfelelő alkalmazásához, figyelembe véve különösen a *jogellenes tartalom* és a *rendszerszintű kockázatok* különböző típusainak kezelésével kapcsolatos sajátos kihívásokat, az uniós jognak megfelelően, különös tekintettel a versenyről és a személyes adatok védelméről szóló jogra.
- (2) Ha olyan, a 34. cikk (1) bekezdésének értelmében vett jelentős rendszerszintű kockázat³³ merül fel, amely több online *óriásplatform* vagy nagyon népszerű online keresőprogramot érint, a Bizottság adott esetben felkérheti az érintett online óriásplatformot vagy nagyon népszerű online keresőprogramot üzemeltető szolgáltatókat, az egyéb online óriásplatformot vagy nagyon népszerű online ke-

³³ Lásd a „megbízható bejelentők” kapcsán elmondottakat!

resőprogramot üzemeltető szolgáltatókat, az online platformot üzemeltető szolgáltatókat, az egyéb közvetítő szolgáltatókat – esettől függően –, illetve az érintett illetékes hatóságokat, *a civil társadalmi szervezeteket és egyéb érdekelt feleket*, hogy vegyenek részt *magatartási kódexek kidolgozásában*, többek között arra vonatkozó vállalások meghatározásával, hogy konkrét kockázatcsökkentési intézkedéseket hozzanak, illetve kidolgozzák a meghozott intézkedésekre és azok eredményeire vonatkozó rendszeres jelentéstétel keretrendszerét. [...]"

Az e cikkhez fűzött magyarázatból pedig a következők derülnek ki:

„Ennek a rendeletnek célszerű azonosítania egyes olyan területeket, amelyeket figyelembe kell venni az ilyen magatartási kódexek tekintetében. A jogellenes tartalom konkrét típusait illető kockázatcsökkentési intézkedéseket különösen meg kell vizsgálni ön- és társszabályozási megállapodások révén. Egy másik megvizsgálandó terület az, hogy milyen lehetséges kedvezőtlen hatásokat gyakorolnak a *rendszerszintű kockázatok a társadalomra és a demokráciára*; ilyen lehet például a *dezinformáció vagy a manipulatív és visszaélési célú tevékenységek*, illetve a kiskorúakra gyakorolt bármilyen káros hatás. Ide tartoznak az információk, beleértve a *dezinformációt, fokozott terjesztésére irányuló összehangolt tevékenységek* – például botok vagy hamis fiókok használata szándékosan pontatlan vagy félrevezető információk előállítására, néha gazdasági előnyszerzés céljából –, amelyek különösen károsak a szolgáltatások kiszolgáltatók igénybe vevői, például a kiskorúak esetében. Az ilyen területek vonatkozásában megfelelő kockázatcsökkentési intézkedésnek minősülhet, ha egy online óriásplatform vagy nagyon népszerű online keresőprogram *csatlakozik egy adott magatartási kódexhez és betartja azt*. Adott esetben, annak meghatározásakor, hogy az online platformot vagy online keresőprogramot üzemeltető szolgáltató megsértette-e az e rendeletben előírt kötelezettségeket, figyelembe lehet venni azt, ha az online platform, illetve az online keresőprogram megfelelő magyarázat nélkül elutasította a Bizottság arra irányuló kérését, hogy csatlakozzon egy ilyen magatartási kódexhez.

[...]

A magatartási kódexekre vonatkozó, e rendelet értelmében vett szabályok az uniós szinten már létrehozott önszabályozási erőfeszítések – ideértve a termékbiztonsági vállalat, a hamisított áruk internetes értékesítésének megakadályozásáról szóló egyetértési megállapodást, a *jogsértő gyűlöletbeszéd* felszámolására vonatkozó magatartási kódexet és a *dezinformáció kezeléséről* szóló magatartási kódexet – alapját képezhetik. Kü-

lönösen az utóbbi vonatkozásában, a Bizottság iránymutatását követően megerősítést nyert a dezinformáció kezeléséről szóló magatartási kódex, az európai demokráciáról szóló cselekvési tervnek megfelelően.”³⁴

Konklúzió

Mivel a Rendelet által hivatkozott magatartási kódexeknek várhatóan jelentős szerepe lesz a véleménynyilvánítás szabadságát érintő olyan kérdéskörök kezelésében, mint például a „fake news”, illetve a „gyűlöletbeszéd” problémája, a magyar jogalkotónak a megfelelő intézkedésekkel meg kell teremtenie annak lehetőségét, hogy az érintett hazai – nem külföldi érdekek mentén tevékenykedő – szervezetek is részt tudjanak venni a magatartási kódexek megalkotásában.

14. A digitális szolgáltatási koordinátorok státusa és feladata

Mivel egy tagállam elsősorban (de nem kizárólagosan³⁵) a digitális szolgáltatási koordinátorokon mint „nemzeti hatósági szerveken” keresztül tudja befolyásolni a Rendelet hatálya alá tartozó szolgáltatói tevékenységeket (magatartásokat), az ezekre vonatkozó szabályok képezik a DSA-nak – a szempontunkból – egyik legfontosabb rendelkezéscsoportját. Ez azt is jelenti, hogy a Rendelet magyarországi végrehajtásához (alkalmazhatóságához) szükséges hazai jogalkotási és egyéb szervezési tevékenységek során különös figyelmet érdemelnek az itthoni digitális szolgáltatási koordinátor működésére vonatkozó, illetve a hazai jogalkotó által meghozandó (részlet-) szabályok.

Elsősorban a Rendelet IV. fejezetének 1. és 2. szakasza (a 49. cikktől) foglalkozik a digitális szolgáltatási koordinátorok státusával és hatáskörével. E részekhez a következő magyarázatokat (további információkat) fűzi az uniós jogalkotó:

„Az e rendeletben előírt kötelezettségek megfelelő felügyeletét és érvényesítését biztosítandó, a tagállamoknak *legalább egy hatóságot* ki kell

³⁴ (104) és (106) preambulumbekzdés.

³⁵ Az online óriásplatformok felügyeletét alapvetően közvetlenül a bizottság látja el.

jelölniük, amelyet megbíznak azzal a feladattal, hogy felügyelje e rendelet alkalmazását és végrehajtsa azt, azon lehetőség sérelme nélkül, hogy egy már meglévő hatóságot nevezzenek ki, valamint anélkül, hogy ez érintené annak a nemzeti jog szerinti jogi formáját. A tagállamok számára azonban biztosítani kell annak lehetőségét, hogy egynél több illetékes hatóságot bízzanak meg konkrét felügyeleti vagy végrehajtási feladatokkal és hatáskörökkel e rendelet alkalmazásával kapcsolatban, például adott ágazatok vonatkozásában – amennyiben már meglévő hatóságok is megbízhatók –, például elektronikus hírközlési szabályozókat, médiaszabályozókat vagy fogyasztóvédelmi hatóságokat, tükrözve nemzeti alkotmányos, szervezeti és igazgatási felépítésüket. Feladatainak ellátása során minden illetékes hatóságnak hozzá kell járulnia e rendelet célkitűzéseinek az eléréséhez, vagyis a közvetítő szolgáltatások belső piacának megfelelő működéséhez, azt szem előtt tartva, hogy e belső piacon hatékonyan biztosítani kell a biztonságos, kiszámítható és megbízható, az innovációt elősegítő online környezet megteremtését célzó harmonizált szabályok – és köztük különösen a közvetítő szolgáltatók különböző kategóriáira vonatkozó kellő gondossági kötelezettségek – hatékony felügyeletét és érvényesítését annak garantálása érdekében, hogy a *Chartában foglalt alapvető jogok – többek között a fogyasztóvédelem elve – hatékony védelemben* részesüljenek. Ez a rendelet nem kötelezi a tagállamokat annak a feladatnak az illetékes hatóságaikra ruházására, hogy egyedileg elbírálják a konkrét tartalmak jogszerűségét.³⁶

Tekintettel a szóban forgó szolgáltatások határokon átnyúló jellegére és az e rendelettel bevezetett kötelezettségek horizontális jellegére, az e rendelet alkalmazásának felügyeletével és szükség esetén betartásával *megbízott hatóságok egyikét* mindegyik tagállamban *digitális szolgáltatási koordinátorként* kell azonosítani. Ha e rendelet alkalmazásának felügyeletére és végrehajtására egynél több illetékes hatóságot jelölnek ki, az adott tagállamban *csak egy hatóságot lehet digitális szolgáltatási koordinátornak minősíteni*. A digitális szolgáltatási koordinátor *egyedüli kapcsolattartó pontként* jár el az e rendelet alkalmazásával kapcsolatos valamennyi ügyben a Bizottság, a Testület,³⁷ más tagállamok digitális szolgáltatási koordinátorai, valamint a szóban forgó tagállam egyéb ille-

³⁶ (109) preambulumbekzdés.

³⁷ „Testület”: a Digitális Szolgáltatások Európai Testülete, amely a digitális szolgáltatási koordinátorok független, a közvetítő szolgáltatók felügyeletével foglalkozó tanácsadó csoportja, amely az EU Bizottsága számára is alapvetően ellátja a Rendeletből adódó szakértői feladatokat (DSA 61. cikk).

tékes hatóságai vonatkozásában. Különösen, ha egy adott tagállamban több illetékes hatóság rendelkezik felhatalmazással az e rendelet szerinti feladatok ellátására, a digitális szolgáltatási koordinátornak ezen hatóságokkal koordinációt és együttműködést kell folytatnia, mégpedig a feladataikat meghatározó nemzeti jognak megfelelően és más illetékes hatóságok független értékelésének a sérelme nélkül. Bár ez nem járhat más illetékes hatóságoknak a feladataik ellátása tekintetében történő hierarchikus alárendelésével, a digitális szolgáltatási koordinátornak gondoskodnia kell az összes érintett illetékes hatóság tényleges bevonásáról, és az uniós szintű felügyeleti és jogérvényesítési együttműködés keretében kellő időben be kell számolnia az általuk alkotott értékelésről. Az uniós szintű együttműködést illetően e rendeletben előírt célzott mechanizmusokon felül továbbá a tagállamoknak adott esetben gondoskodniuk kell a *digitális szolgáltatási koordinátor és más nemzeti szinten kijelölt illetékes hatóságok közötti együttműködésről* is, igénybe véve e célból a megfelelő eszközöket – például az erőforrások összevonását, illetve a *közös munkacsoportok*, a közös vizsgálatok és a kölcsönös segítségnyújtási mechanizmusok alkalmazását.³⁸

A digitális szolgáltatási koordinátor és az e rendelet értelmében kijelölt egyéb illetékes hatóságok *kulcsfontosságú szerepet játszanak az ebben a rendeletben meghatározott jogok és kötelezettségek hatékonyságának biztosításában* és a rendelet célkitűzéseinek elérésében. Ennek megfelelően biztosítani kell, hogy e hatóságok *rendelkezzenek* a hatáskörükbe tartozó valamennyi közvetítő szolgáltató felügyeletéhez szükséges *eszközökkel* – beleértve a *pénzügyi és emberi erőforrásokat* is –, valamennyi uniós polgár érdekében. Tekintettel a közvetítő szolgáltatók és az általuk szolgáltatásaik nyújtása keretében igénybe vett fejlett technológiai megoldások sokféleségére, az is alapvető fontosságú, hogy a digitális szolgáltatási koordinátor és az *érintett illetékes hatóságok rendelkezzenek a szükséges létszámú, szakirányú képesítéssel rendelkező személyzettel és szakértőkkel, és a szükséges fejlett technikai eszközökkel, valamint hogy a feladataik ellátásához szükséges pénzügyi erőforrásokat önállóan kezeljék*. Az erőforrások szintjében továbbá figyelembe kell venni a hatáskörükbe tartozó közvetítő szolgáltatók méretét, összetettségét és potenciális társadalmi hatását csakúgy, mint azt, hogy szolgáltatásaik hatóköre uniós szinten mennyire kiterjedt. Ez a rendelet nem érinti a tagállamok azon lehetőségét, hogy a közvetítő szolgáltatóknak a nemzeti jog alapján, az uniós joggal

³⁸ (110) preambulumbekzdés.

összhangban felszámított felügyeleti díjon alapuló finanszírozási mechanizmusokat hozzanak létre, amennyiben azt a szóban forgó tagállamban székhellyel rendelkező közvetítő szolgáltatókra vetik ki, és amennyiben az szigorúan az e rendelet értelmében az illetékes hatóságokra ruházott feladatok teljesítésével kapcsolatos költségek fedezéséhez szükséges és azokkal arányos mértékre korlátozódik – kivéve a Bizottságra ruházott feladatokat –, és megfelelő átláthatóságot biztosítanak az ilyen felügyeleti díj kivetése és felhasználása tekintetében.³⁹

Az e rendelet értelmében kijelölt illetékes hatóságoknak továbbá a magán- és közjogi szervezetektől *teljesen függetlenül* kell eljárniuk, azon kötelezettség vagy lehetőség nélkül, hogy *utasítást kérjenek vagy fogadjanak el, többek között a kormánytól sem*, ugyanakkor ez nem érintheti az egyéb illetékes hatóságokkal, a digitális szolgáltatási koordinátorokkal, a Testülettel és a Bizottsággal való együttműködésre vonatkozó konkrét feladatokat. Másrészt, az említett hatóságok függetlensége nem jelentheti azt, hogy – a nemzeti alkotmányoknak megfelelően és az e rendeletben foglalt célkitűzések elérésének veszélyeztetése nélkül – ne vonatkozhatnak rájuk arányos elszámoltathatósági mechanizmusok a digitális szolgáltatási koordinátorok általános jellegű tevékenységeit illetően, azaz például pénzügyi kiadásaik vagy a nemzeti parlamenteknek való beszámolás kapcsán. A függetlenség követelménye nem jelentheti továbbá sem a bírósági felülvizsgálat gyakorlásának, sem pedig a *más nemzeti hatóságokkal* – adott esetben például a bűnüldözési, válságkezelési vagy fogyasztóvédelmi hatóságokkal – egymás folyamatban lévő vizsgálatokról történő, az adott hatáskörök gyakorlását nem érintő tájékoztatásának céljából való konzultáció, illetve rendszeres véleménycserle lehetőségének a kizárását.⁴⁰

A tagállamok kijelölhetnek egy *meglévő nemzeti hatóságot* a digitális szolgáltatási koordinátor feladatainak vagy az e rendelet alkalmazásának felügyeletére és végrehajtására vonatkozó konkrét feladatok ellátására, amennyiben a kinevezett hatóság megfelel az ebben a rendeletben meghatározott követelményeknek, például a függetlensége vonatkozásában. Továbbá, a tagállamokat az uniós jognak megfelelően főszabály szerint nem akadályozza semmi a funkciók egy meglévő hatóságon belüli összevonásában. Az ennek érdekében hozott intézkedések többek között maigukban foglalhatják annak kizárását, hogy egy meglévő hatóság testületi

³⁹ (111) preambulumbekzdés.

⁴⁰ (112) preambulumbekzdés.

elnökét vagy tagját a hivatali idő lejáratát megelőzően elbocsátásuk egyedül azon az alapon, hogy a hatóságon belüli funkciók összevonásával járó intézményi reformra került sor, olyan szabály hiányában, amely garantálná, hogy az ilyen elbocsátások nem veszélyeztetik az ilyen tagok függetlenségét és pártatlanságát.⁴¹

A vizsgálatok és a jogérvényesítés hatékonyságának biztosítása érdekében a tagállamoknak megfelelő *hatáskörrel* és eszközökkel kell felruházniuk a digitális szolgáltatási koordinátort és bármely egyéb, e rendelet alapján kijelölt illetékes hatóságot, összhangban a rájuk ruházott feladatokkal. Ez magában foglalja az *illetékes hatóságok számára azon hatáskör biztosítását is, hogy a nemzeti joggal összhangban súlyos kár kockázatának a fennállása esetén ideiglenes intézkedéseket fogadjanak el*. Az ilyen ideiglenes intézkedések – amelyek magukban foglalhatnak az adott feltételezett jogsértés beszüntetését vagy orvoslását elrendelő végzést is – nem haladhatják meg a súlyos kár bekövetkeztének a végleges határozat megszületéséig történő megakadályozásához szükséges mértéket. A digitális szolgáltatási koordinátorok számára lehetővé kell tenni különösen a *területükön található információk – többek között közös vizsgálatok keretében történő – felkutatását és megszerzését*, a határokon átnyúló együttműködésre vonatkozó eljárásoknak megfelelően – amennyiben annak helye van – kellő figyelmet fordítva arra, hogy a valamely más tagállam vagy a Bizottság joghatósága alá tartozó szolgáltatóra vonatkozó felügyeleti és jogérvényesítési intézkedéseket az adott másik tagállam digitális szolgáltatási koordinátorának, vagy – adott esetben – a Bizottságnak kell elfogadnia.⁴²

A *célország szerinti digitális szolgáltatási koordinátornak* – különösen a beérkezett panaszok vagy adott esetben a más illetékes nemzeti hatóságoktól, illetve legalább három tagállamot érintő problémák esetén a Testületől származó információk alapján – *fel kell tudnia kérni a letelepedési hely szerinti digitális szolgáltatási koordinátort, hogy a hatáskörébe tartozó adott szolgáltatóra vonatkozóan vizsgálati vagy jogérvényesítési lépéseket tegyen*. Az ilyen cselekvés iránti kérelmeknek olyan kellően alátámasztott bizonyítékokon kell alapulniuk, amelyek bizonyítják a szolgáltatás igénybe vevőinek kollektív érdekeit hátrányosan érintő feltételezett jogsértés fennállását a tagállamukban, vagy amelyek negatív társadalmi hatást fejtenek ki. A letelepedési hely szerinti digitális szolgáltatási koordinátor

⁴¹ (113) preambulumbekzdés.

⁴² Uo.

számára lehetővé kell tenni, hogy kölcsönös segítségnyújtásra támaszkodjon, vagy közös vizsgálatra kérje fel a felkérést végző digitális szolgáltatási koordinátort, amennyiben a döntés meghozatalához további információkra van szükség, ez azonban nem érinti azt a lehetőséget, hogy a Bizottságot az ügy értékelésére kérje fel, amennyiben okkal feltételezi, hogy egy online óriásplatform vagy nagyon népszerű online keresőprogram által elkövetett rendszerszintű jogsértés kockázata állhat fenn.”⁴³

A jelen elemzés első részében már említésre került a Rendelet fő „joghatósági” szabálya, amely szerint (a 3. cikk – már említett – n) pontjában meghatározott) „letelepedési hely szerinti digitális szolgáltatási koordinátor” gyakorolja a hatósági hatáskörök legnagyobb részét. A DSA 56 cikke így fogalmazza ezt meg:

„(1) Az a tagállam, ahol közvetítő szolgáltató székhelye található, kizárólagos hatáskörrel⁴⁴ rendelkezik az e rendelet felügyelete és végrehajtása tekintetében, kivéve a (2), (3) és (4) bekezdésben meghatározott [azaz az óráplatformok tekintetében a Bizottság számára fenntartott] hatásköröket.”

Az ehhez fűzött magyarázat a következőképpen fejtí ki:

„Az egyértelműség, az egyszerűség és a hatékonyság érdekében az e rendelet szerinti kötelezettségek felügyeletére és érvényesítésére vonatkozó hatáskört azon tagállam illetékes hatóságaira kell ruházni, ahol a közvetítő szolgáltató székhelye található, vagyis ahol a szolgáltató azon központi ügyintézésének helye vagy létesítő okirat szerinti székhelye található, ahol a fő pénzügyi feladatait ellátja és az operatív ellenőrzést gyakorolja. Az Unióban nem letelepedett, de az Unióban szolgáltatást nyújtó, és így e rendelet hatálya alá eső szolgáltatók esetében azok a tagállamok rendelkeznek hatáskörrel, ahol az ilyen szolgáltatók jogi képviselőt neveztek ki, tekintettel a jogi képviselők e rendelet értelmében vett feladatára. E rendelet hatékony alkalmazása érdekében azonban minden tagállamnak vagy adott esetben a Bizottságnak hatáskörrel kell rendelkeznie az olyan szolgáltatók vonatkozásában, amelyek nem jelöltek ki jogi képviselőt. Ezt a hatáskört az illetékes hatóságok bármelyike vagy a Bizottság gyakorolhatja, feltéve, hogy a szolgáltatóval szemben ugyanazon tényállás miatt egy másik illetékes hatóság vagy a Bizottság nem folytat jogérvé-

⁴³ (128) preambulumbekkezdés.

⁴⁴ A magyar jogi terminológia szerint ez az érintett állam „joghatóságát” jelenti, de amint arra már utaltunk, a DSA végleges szövege már nem használja ezt a fogalmat.

nyesítési eljárást. A *ne bis in idem*⁴⁵ elvének tiszteletben tartása és különösen annak elkerülése érdekében, hogy az e rendeletben megállapított kötelezettségek ugyanazon megsértését egynél többször szankcionálják, minden olyan tagállamnak, amely az ilyen szolgáltatók tekintetében gyakorolni kívánja hatáskörét, indokolatlan késedelem nélkül tájékoztatnia kell az összes többi hatóságot, beleértve a Bizottságot is, az e rendelet céljából létrehozott információmegosztási rendszeren keresztül.”⁴⁶

A fentiekből látható, hogy egy-egy tagállam csak azon közvetítő szolgáltatók felett gyakorol joghatóságot, amelyek *székhelye* vagy (európai) jogi képviseleti irodája (amely a céget az EU szervei és gyakorlatilag az összes uniós tagállam irányába képviselik) a *területén* fekszik. Ez azt is jelenti, hogy e szolgáltatók felett alapvetően a joghatósággal rendelkező állam digitális szolgáltatási koordinátora gyakorolja a Rendelet által meghatározott hatásköröket. Amennyiben ehhez még hozzávesszük, hogy az online óriásplatformok (azaz például a nagy nemzetközi közösségimédia-szolgáltatások) tekintetében a legfontosabb felügyeleti hatásköröket gyakorlatilag közvetlenül a bizottság fogja gyakorolni, a DSA – az ellátandó konkrét hatósági feladatok szempontjából is – a tagállami digitális szolgáltatási koordinátorok *két típusát* különbözteti meg:

A *letelepedés* („székhely”) szerinti digitális szolgáltatási koordinátorok fogják a Rendelet által biztosított hatáskör *teljes spektrumát* gyakorolni, vagyis ezek tudnak „klasszikus” hatósági aktusokat gyakorolni, például helyszíni és egyéb vizsgálatokat végrehajtani a szolgáltatóknál, illetve ezek tudnak különböző szankciókat (például kötelezés vagy bírság) is kiszabni a cégekre jogsértés esetén.⁴⁷ Amennyiben a szolgáltató esetleges jogsértését az egyik célországban észlelik, illetve a jogsértés is (elsősorban vagy kizárólagosan) a *célországban* fejt ki negatív hatását – a Rendeletben lefektetett együttműködési mechanizmus szerint –, a *célország koordinátorának megkeresése* alapján a letelepedési („székhely”) szerinti koordinátor foganatosítja a szükséges hatósági cselekményeket, amelyekről visszajelzést küld a kezdeményező tagállami koordinátornak.

A véleménynyilvánítás szabadsága szempontjából releváns szolgáltatók (tipikusan a nagy közösségimédia-platformok) jelenlegi szervezeti kereteiből kiindulva tehát a várakozások szerint például az *írországi* digitális szolgáltatási koordinátor sokkal többször fogja gyakorolni a letelepedési

⁴⁵ A kétszeres eljárás tilalma.

⁴⁶ (123) preambulumbekzdés.

⁴⁷ Lásd a Rendelet 51. és 52. cikkében meghatározott feladatokat, jogosultságokat!

(azaz „székhely”) szerinti koordinátori szerepeket, mint, mondjuk, a magyarországi, mivel semmi jel nem utal arra, hogy az ilyen vállalkozások a közeljövőben hazánk területén kívánnak majd székhelyet, illetve jogi képviseleti irodát létesíteni.

Ennélfogva – ahogy az az a korábbi fejezetekből is látható volt – a jelen elemzés is jellemzően csak azokkal a „célország szerinti koordinátori feladatokkal” foglalkozik, amelyek várhatóan elő fognak fordulni a hazai koordinátor szerv gyakorlatában, valamint amelyek ezek közül alapvetően érintik a véleménynyilvánítás szabadsága hazai érvényesülésének nemzeti érdekét.

Ezek alapvetően a következők:

- tagállami *alternatív vitarendező* szervezetek tanúsítása,
- tagállami *„megbízható bejelentők”* regisztrációja és „felügyelete”,
- hatósági eljárások kezdeményezése a letelepedési hely („székhely”) szerinti koordinátoroknál,
- minden egyéb (például információszolgáltatási, eljárási, jogfejlesztési, „tudományos”) *együttműködés* a más tagállami koordinátorokkal, a Digitális Szolgáltatások Európai Testületével, illetve a bizottsággal,
- a súlyos jogsértések tovább folytatását akadályozó esetleges *„ideiglenes intézkedések”* megtétele,
- a szolgáltatókkal szembeni felhasználói *panaszok* fogadása és kezelése.

Ez utóbbiról a következőket mondja ki a Rendelet 53. cikke, valamint az ahhoz fűzött magyarázat:

„A szolgáltatás igénybe vevői, valamint bármely szerv, szervezet és egyesület, amely felhatalmazással rendelkezik, hogy az e rendelettel rájuk ruházott jogokat nevükben gyakorolja, panaszt nyújthat be a közvetítő szolgáltatók ellen e rendelet feltételezett megsértése esetén azon tagállam digitális szolgáltatási koordinátoránál, ahol a szolgáltatás igénybe vevője található vagy letelepedett. A digitális szolgáltatási koordinátornak ki kell vizsgálnia a panaszt, és adott esetben továbbítania kell azt a letelepedési hely szerinti digitális szolgáltatási koordinátornak, ha helyénvalónak tűnik, egy vélemény kíséretében. Ha a panasz a tagállam egy másik illetékes hatóságának hatáskörébe tartozik, akkor a panaszt kézhez vevő digitális szolgáltatási koordinátor továbbítja azt annak a hatóságnak. Ezen eljárás során mindkét félnek joga van ahhoz, hogy – a nemzeti joggal összhangban – meghallgassák, és megfelelő tájékoztatást kapjon a panasz állásáról.”

„Az e rendeletben előírt kötelezettségek hatékony érvényesítése érdekében a magánszemélyek és a képviselő szervezetek számára biztosítani kell, hogy az e kötelezettségeknek való megfeleléssel kapcsolatban pa-

nasszal élhessenek azon terület digitális szolgáltatási koordinátoránál, ahol a szolgáltatást igénybe vették, *anélkül azonban, hogy ez érintené e rendelet hatáskörök kijelölésére vonatkozó szabályait* vagy a panaszoknak a megfelelő ügyintézés nemzeti szintű elveivel összhangban történő kezelésére alkalmazandó szabályokat. A panaszok hűen szemléltethetik, hogy általában milyen aggályok merülnek fel egy adott közvetítő szolgáltató megfelelésével kapcsolatban, és emellett a horizontálisabb jellegű problémákról is tájékoztatással szolgálhatnak a digitális szolgáltatási koordinátor számára. A digitális szolgáltatási koordinátornak be kell vonnia más nemzeti illetékes hatóságokat és más tagállamok digitális szolgáltatási koordinátorait, különös tekintettel annak a tagállamnak a koordinátorát, ahol az érintett közvetítő szolgáltató letelepedett, amennyiben a *probléma határokon átnyúló együttműködést igényel.*⁴⁸

Egyszerűbben megfogalmazva: amennyiben egy Magyarországon élő felhasználó be kíván panaszolni a hatóságnál egy nem Magyarországon (hanem például Írországbán) letelepedett szolgáltatót (mert az esetleg nem reagált a korábban közvetlenül hozzá benyújtott panaszára), akkor ez a felhasználó azt a lakóhelye szerinti, azaz magyarországi (mint „célország szerinti”) koordinátorhoz is benyújthatja, nem kell neki a letelepedési hely („székhely”) szerint – azaz esetünkben az írországi – koordinátorral leveleznie. Amennyiben a panasz kezelése a letelepedési („székhely”) szerinti koordinátor intézkedését igényli, akkor azt a magyarországi koordinátor továbbítja ennek a külföldi társszervnek.

A Rendelet 49. cikkének (3) bekezdése értelmében a tagállamoknak 2024. február 17-ig kell kijelölniük a digitális szolgáltatási koordinátorait. Hazánkban a cselekvő fogyasztóvédelem érdekében szükséges egyes törvények módosításáról szóló 2022. évi LXI. törvény a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóságot jelölte ki digitális szolgáltatási koordinátorként 2022 decemberében.

Konklúzió

Mivel egy tagállam elsősorban a digitális szolgáltatási koordinátorokon – mint „nemzeti hatósági szerveken” – keresztül tudja befolyásolni a Rendelet hatálya alá tartozó szolgáltatói tevékenységeket (magatartásokat), az

⁴⁸ (118) preambulumbekkezdés.

ezekre vonatkozó szabályok képezik a DSA-nak – a véleménynyilvánítás szabadságának szempontjából – talán legfontosabb rendelkezéseit. Ez azt is jelenti, hogy a Rendelet magyarországi végrehajtásához (alkalmazhatóságához) szükséges hazai jogalkotási és egyéb szervezési tevékenységek során különös körütekintést érdemelnek az itthoni digitális szolgáltatási koordinátor működésére vonatkozó, illetve a hazai jogalkotó által meghozandó (részlet-) szabályok.

A közösségimédia-szolgáltatások relatív új jellege és ezáltal sajátos működési logikája ahhoz idomuló és azzal lépést tartani képes hatósági metódusokat, ismereteket kíván meg. Ráadásul ezen ismeretek több, egymáshoz korábban kevésbé szorosan kapcsolódó „szakterületet” kell hogy lefedjenek. (Például informatika, hírközlés, alkotmány- és médiajog, illetve a webáruház-szolgáltatásokra tekintettel: „általános fogyasztóvédelem”.) A közvetítő szolgáltatók felületeire ráépülő és részben a felhasználók, valamint más, esetenként „azonosíthatatlan” források tartalmaiból táplálkozó ún. új média szabályozási, felügyeleti logikája jelentősen eltér a hagyományos médiumokétól. Ennek következtében ez már olyan másfajta hozzáállást, illetve kompetenciákat igényel, amelyekkel a jelenlegi hazai hatósági szerv még nem feltétlenül rendelkezik.

A fentiek alapján a közvetítő szolgáltatások (illetve általában az új média) tekintetében az érdemi (például hatósági jogalkalmazás jellegű) döntési hatáskörök gyakorlását lehet, hogy célszerű lenne leválasztani a hagyományos médiumokra jelenleg alkalmazott struktúráról, eljárásrendről, adott esetben a – digitális koordinátornak kijelölt – hatóságon belül egy új, önálló szervezeti egység felállításával.

15. Felhasználói érdekképviselő

A Rendelet – ha szűkszavúan is, de – érinti a felhasználói érdekképviselőt kérdését is. A 86. cikk a következőket mondja ki erről:

„(1) Az (EU) 2020/1828⁴⁹ irányelv sérelme nélkül, illetve a nemzeti jog szerinti bármilyen más típusú képviselő sérelme nélkül, a közvetítő szolgáltatások igénybe vevőinek jogukban áll legalább az, hogy *megbízzanak valamely szervet, szervezetet vagy szövetséget, hogy a nevükben gyakorol-*

⁴⁹ Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2020/1828 irányelve.

ják az e rendelettel rájuk ruházott jogokat, feltéve, hogy ez a szerv, szervezet vagy szövetség megfelel valamennyi alábbi feltételnek:

- a) nonprofit alapon működik;
- b) valamely tagállam jogával összhangban, megfelelő módon hozták létre;
- c) az alapszabályában rögzített céljai szerint jogos érdeke fűződik az e rendeletnek való megfelelés biztosításához.

(2) Az online platformot üzemeltető szolgáltatók megteszik az annak biztosításához szükséges műszaki és szervezeti intézkedéseket, hogy az e cikk (1) bekezdésében említett szervek, szervezetek vagy szövetségek által a 20. cikk (1) bekezdésében említett mechanizmusok [azaz a szolgáltatói panaszkezelésre vonatkozó előírások] révén a szolgáltatás igénybe vevőinek nevében tett panaszokat *kiemelten és késedelem nélkül* dolgozzák fel, illetve *kiemelten és késedelem nélkül* hozzák meg az ilyen panaszokra vonatkozó döntéseket.”

Konklúzió

Mivel összefogva, szervezeten, megfelelő szakmai háttérrel felvértezve a felhasználók sokkal hatékonyabban tudják érvényesíteni az érdekeiket a nagy nemzetközi szolgáltatói konglomerátumokkal szemben, a magyar államnak elő kell segítenie ilyen hazai felhasználói érdekképviselői szervezetek létrehozását, működését.

16. A Rendelet és az alapvető jogok viszonya

A Rendelet indokolásának egyik utolsó bekezdése az alábbi módon „deklarálja” a DSA viszonyát az alapvető jogokhoz:

„Ez a rendelet tiszteletben tartja a Charta által elismert *alapvető jogokat* és az uniós jog alapelveinek minősülő *alapvető jogokat*. Ennek megfelelően ezt a *rendeletet ezekkel az alapvető jogokkal összhangban kell értelmezni és alkalmazni*, ideértve a *véleménynyilvánítás szabadságát*, a *tájékoztatás szabadságát*, valamint a *tömegtájékoztatás szabadságát és sokszínűségét*. Az ebben a rendeletben meghatározott hatáskörök gyakorlása során az érintett hatóságoknak – azokban a helyzetekben, amikor az alapvető jogok ütköznek egymással – megfelelő *egyensúlyra*

kell törekedniük az érintett jogok között az *arányosság* elvének megfelelően.”⁵⁰

Konklúzió

A Rendeletből következő hazai jogalkotási és szervezési feladatok során Magyarországnak is eme alapjogok érvényesülését kell elsődlegesen biztosítania a szabályozás tárgyi hatályába tartozó szolgáltatások tekintetében.

⁵⁰ (153) preambulumbekzdés.

Irodalom

444.hu 2021: *Közmédia nélküli országban a Youtube-on beszélnek ki a közéletet.* Október 16. <https://444.hu/2021/10/16/kozmedia-nelkuli-orszagban-a-youtube-on-beszelenek-ki-a-kozeletet>

Az Európai Parlament és a Tanács 2010/13/EU irányelve (2010. március 10.) a tagállamok audiovizuális médiaszolgáltatások nyújtására vonatkozó egyes törvényi, rendeleti vagy közigazgatási rendelkezéseinek összehangolásáról (audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló irányelv). <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2010:095:0001:0024:HU:PDF>

Az Európai Parlament és a Tanács 2013/11/EU irányelve (2013. május 21.) a fogyasztói jogviták alternatív rendezéséről, valamint a 2006/2004/EK rendelet és a 2009/22/EK irányelv módosításáról. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/hu/TXT/?uri=CELEX:32019L0790>

Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2019/790 irányelve (2019. április 17.) a digitális egységes piacon a szerzői és szomszédos jogokról, valamint a 96/9/EK és a 2001/29/EK irányelv módosításáról. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/hu/txt/pdf/?uri=celex:32019l0790&from=hu>

Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2020/1828 irányelve (2020. november 25.) a fogyasztók kollektív érdekeinek védelmére irányuló képviseleti keresetekről és a 2009/22/EK irányelv hatályon kívül helyezéséről. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX:32020L1828>

Az Európai Parlament és a Tanács (EU) 2022/2065 rendelete (2022. október 19.) a digitális szolgáltatások egységes piacáról és a 2000/31/EK irányelv módosításáról (digitális szolgáltatásokról szóló rendelet). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX:32022R2065>

Béky Zoltán 2021: A szólásszabadság eróziója a közösségi médiában. Barthel-Rúzsza Zsolt – Fűrész Gábor – Pillók Péter – Stefkovics Ádám (szerk.): Magyarország 2021. *Társadalom, gazdaság és politika napjainkban.* Budapest, Századvég.

Eurobarométer 2022: *Az európaiak a hagyományos, a magyarok a közösségi médiában bíznak a leginkább.* Sajtóközlemény, július 12. <https://www.europarl.europa.eu/news/hu/press-room/20220704IPR34401/eurobarometer-a-magyarok-a-kozossegi-mediaban-biznak-a-leginkabb>

GAZDASÁG

Posgay István – Isépy Tamás

Hazánk makrogazdasági folyamatainak egyes jellemzőiről 2022-ben

Összefoglaló

A 2022-es év a hazai gazdaság növekedését tekintve trendváltó. A Covid-válság utáni gyors GDP-növekedést – a kedvezőtlen nemzetközi környezet (orosz–ukrán háború, energiaár-emelkedés, háborús szankciók, háborús infláció) és a belső egyensúlyi (fizetési mérleg, külkereskedelmi mérleg, energiamérleg és költségvetés) folyamatok romlása következtében – lassulás váltotta fel. A 2022-es növekedés éves alapon 4 és 5 százalék között lehet, de 2023-ra 1 százalék közeli szintre várható. Az uniós szinten az egyik legmagasabbnak számító hazai infláció lassulása 2023 első felében várható, ugyanakkor a foglalkoztatási helyzet nem romlott számottevően, a munkanélküliség emelkedésének a veszélye nem jelentős, a költségvetési egyenleg és az államadóssági helyzet javulására lehet számítani 2023-ban és 2024-ben.

Bevezetés

Jelen cikkben a magyar gazdaság egyes makrogazdasági sajátosságaira térünk ki a 2022-es év vonatkozásában, és bemutatunk bizonyos összehasonlítást is az uniós gazdaság, valamint a V4-országokról. A vizsgálat spektrumát determinálja a rendelkezésre álló adatok köre, ugyanakkor minden tárgyalásra kerülő témára a megírásig¹ rendelkezésre álló legutolsó adatokat figyelembe véve térünk ki.

¹ 2022. december 1-jéig megjelent adatokat használtuk.

1. Bruttó hazai termék (GDP)

A bruttó hazai termék volumene Magyarországon 2022 harmadik negyedévében a szezonálisan és naptárhatással kiigazított és kiegyensúlyozott adatok szerint az előző év azonos időszakához képest 4,1 százalékkal nőtt, míg az előző negyedévhez viszonyítva 0,4 százalékkal csökkent. 2022 első három negyedévét együttesen tekintve a hazai gazdaság teljesítménye a szezonálisan és naptárhatással kiigazított és kiegyensúlyozott adatok alapján 6,1 százalékkal haladta meg az egy évvel korábbi szintet.²

A háztartások fogyasztási kiadása 4,1 százalékkal emelkedett az előző év azonos időszakához képest. A kormányzattól kapott természetbeni társadalmi juttatások volumene 5 százalékkal emelkedett, míg a közösségi fogyasztásé 0,5 százalékkal csökkent. A háztartásokat segítő nonprofit intézményektől kapott természetbeni társadalmi juttatások volumene pedig 3,8 százalékkal bővült. Az előzőek eredőjeként a végső fogyasztás 3,5 százalékkal bővült. Az idei harmadik negyedév során a bruttó felhalmozás 3,4 százalékkal csökkent az egy évvel korábbi időszakhoz képest. A fogyasztási és a felhalmozási folyamatok révén a belföldi felhasználás 2022 harmadik negyedévében összességében 1,4 százalékkal bővült.

A nemzetgazdaság külkereskedelmi forgalmában – folyó áron – 999 milliárd forintos passzívum keletkezett.³ Az export volumene nagyobb mértékben (14,1 százalékkal) bővült, mint az importé (10,6 százalék). A külkereskedelem mintegy 85 százalékát kitevő áruforgalomban a kivitel 13,7, míg a behozatal 9,4 százalékkal nagyobb lett az egy évvel korábbinál. A nemzetgazdaság külkereskedelmi forgalmán belül a szolgáltatások (beleértve a turizmust is) exportja 16,4, importja 18,0 százalékkal nőtt az előző év azonos időszakához képest.

A bruttó hazai termék 2022. harmadik negyedévi, 4 százalékos (nyers adatok) növekedéséhez a végső fogyasztás 2,3 százalékponttal járult hozzá, míg a bruttó felhalmozás 0,8 százalékponttal visszafogta azt. A külkereskedelmi forgalom egyenlege egészében 2,5 százalékponttal növelte a gazdaság teljesítményét.

Láttuk, hogy gazdaságunk teljesítménye 2022 harmadik negyedéve során az előző negyedévhez képest 0,4 százalékkal csökkent.

² KSH: Gyorstájékoztató.

³ KSH: Összefoglaló táblák.

A termelési oldalon az ipar hozzáadott értéke 2,9 százalékkal, az építőiparé 0,1 százalékkal nőtt, miközben a mezőgazdaság hozzáadott értéke 5,2 százalékkal, a szolgáltatásoké 0,7 százalékkal mérséklődött. A felhasználási oldalon a háztartások fogyasztási kiadásának volumene 0,5 százalékkal, a kormányzattól származó természetbeni társadalmi juttatásoké 0,7 százalékkal, a közösségi fogyasztásé pedig 0,6 százalékkal bővült. A bruttó állóeszköz-felhalmozás 0,6 százalékkal, az export volumene 4,6 százalékkal, az importé pedig 4 százalékkal lett több.

A termelési oldalon az ipar teljesítménye 9,6 százalékkal, ezen belül a feldolgozóiparé 10,6 százalékkal nőtt az egy évvel korábbihoz viszonyítva. A feldolgozóiparon belül a közúti jármű, illetve a villamos berendezés gyártása volt a húzó ágazat. Az építőipar hozzáadott értéke 1,8 százalékkal nőtt, a mezőgazdaságé a nyári súlyos aszály következtében 39,3 százalékkal csökkent az egy évvel korábbihoz viszonyítva.

A szolgáltatások bruttó hozzáadott értéke együttesen 5,6 százalékkal nőtt. A legerőteljesebb növekedés a szállítás, raktározás (11,5 százalék), valamint a szakmai, tudományos, műszaki és adminisztratív tevékenység (10,6 százalék) ágban ment végbe.

A bruttó hazai termék 2022 harmadik negyedévi 4 százalékos növekedéséhez a szolgáltatások 3,4, az ipar 1,7, az építőipar pedig 0,1 százalékponttal járult hozzá. A növekedést 1,8 százalékponttal fékezte a mezőgazdaság teljesítményének csökkenése.

Ha megvizsgáljuk a 2022 harmadik negyedévére rendelkezésre álló adatokat és összehasonlítjuk a GDP-növekedés tekintetében az Európai Uniót, valamint a V4-országokat, beleértve Magyarországot is, a következő kép körvonalazódik. 2022 harmadik negyedévében éves alapon a magyar növekedés – ami 4,1 százalékot tett ki – 1,7 százalékponttal haladta meg az uniós átlagot, 2,5 százalékponttal Csehország növekedését és 2,9 százalékponttal Szlovákiáét. Egyedül Lengyelország növekedése haladta meg a hazai gazdaság növekedését az említett időszakban, 0,3 százalékponttal. Ha a 2022-es első három negyedévet vizsgáljuk, azt tudjuk megállapítani, hogy a sorrend az év egésze tekintetében sem változik, a legnagyobb növekedés Lengyelországban következett be, utána hazánk következik, majd az unió egésze, azután Csehország, és végül Szlovákia. Ez a megállapítás mind a három idei negyedév vonatkozásában is megállja a helyét.

**1. táblázat: A V4-országok és az európai unió GDP-jének alakulása
(év/év, %)**

Terület/Időszak	2021. Q1	2021. Q2	2021. Q3	2021. Q4	2022. Q1	2022. Q2	2022. Q3
Európai Unió	-0,8	14,0	4,1	4,9	5,7	4,3	2,4
Csehország	-2,3	9,5	3,5	3,6	4,9	3,6	1,6
Magyarország	-2,2	17,8	6,2	7,4	8,2	6,5	4,1
Lengyelország	-0,8	11,3	7,4	9,4	10,5	5,2	4,4
Szlovákia	-0,1	9,9	1,4	1,3	2,9	1,3	1,2

FORRÁS: EUROSTAT

A következőkben nézzük meg a negyedévről negyedévre történő GDP-változást a tárgyalt országokban. Az éves adatokból láthattuk, hogy mindegyiknél lassulás megy végbe. Kérdés tehát, hogy mik a recessziós kilátásaik.

**2. táblázat: A V4-országok és az Európai Unió GDP-jének alakulása
(negyedév/negyedév, %)**

Terület/Időszak	2021. Q1	2021. Q2	2021. Q3	2021. Q4	2022. Q1	2022. Q2	2022. Q3	2022. Q3- 2022. Q2
Európai Unió	0,1	2,0	2,1	0,7	0,7	0,7	0,2	-0,5
Csehország	-0,5	1,4	1,7	0,8	0,6	0,5	-0,4	-0,9
Magyarország	1,2	2,6	1,1	2,3	1,8	1,1	-0,4	-1,5
Lengyelország	2,6	2,2	2,1	1,6	4,2	-2,4	0,9	3,3
Szlovákia	-1,5	1,9	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,0

FORRÁS: EUROSTAT

A fenti adatokból markánsabban is kirajzolódik a GDP növekedési dinamikájának lassulása az érintett országokban. Ha a kieső GDP arányát nézzük (2022.Q3–2022. Q2) az idei első félévhez viszonyítva, akkor ez még jobban árnyalja a képet. Az unió egésze, hazánk és Csehország esetében csökkenési trend látható. Ez Magyarországnál 1,5 százalékpont 2022.Q3-ban, 2022.Q2-höz képest. Az unió esetében 0,5 százalékpont, Csehország esetében pedig 0,9 százalékpont ugyanez. Szlovákia stagnálást mutatott, míg Lengyelország – érdekes módon – 3,3 százalékpontos emelkedést, ami azt sejteti, hogy az

idei félévben mért jelentős – 2,4 százalékos – visszaesést követően újra emelkedőben van a lengyel gazdaság.

Láthatjuk továbbá azt is, hogy Csehország és hazánk esetében a 2022-es harmadik negyedévben már csökkent a GDP. Ez az első lépés az úgynevezett „technikai recesszió” irányába, amikor két egymást követő negyedévben is csökken a GDP az előző negyedévhez képest.

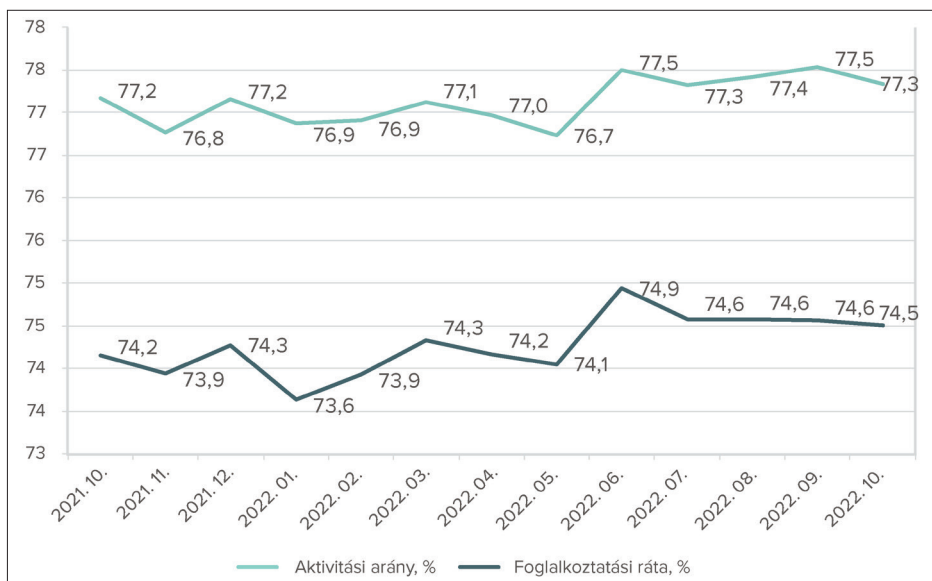
2. Munkaerőpiac

2022 októberében a 15 és 74 év közötti foglalkoztatottak átlagos létszáma 4 millió 705 ezer fő volt, ez 17 ezerrel több, mint egy évvel korábban. 2022. augusztus–októberben a foglalkoztatottak létszáma 4 millió 714 ezer fő volt, ami 37 ezer fővel több, mint egy évvel korábban. Míg a hazai elsődleges munkaerőpiacon foglalkoztatottak létszáma 35 ezer fővel, a külföldön dolgozóké pedig 16 ezerrel nőtt, addig a közfoglalkoztatottaké 14 ezer fővel kevesebb lett. A 15–64 évesek között 4 millió 601 ezer fő volt foglalkoztatott, az erre a korcsoportra vonatkozó foglalkoztatási ráta 74,7 százalékot tett ki.

Ha konkrét számszerűségében tekintjük a foglalkoztatottakat, a munkanélkülieket, valamint a gazdaságilag aktívak számát, azt állapíthatjuk meg, hogy 2021. december és 2022. október vége között a foglalkoztatottak száma ezeregyszáz fővel emelkedett, a munkanélküliek száma pedig háromezer fővel csökkent. Ugyanezen periódus során a gazdaságilag aktívak száma ezerkilencszáz fővel kevesebb lett. Korábban láttuk, hogy az aktivitási arány 0,2 százalékponttal megnőtt az említett időszak alatt, és ez úgy következhetett be, hogy a 2021-es év decembere és 2022 októbere között a 15–64 éves népesség száma tizenhétezer-kétszáz fővel kevesebb lett.

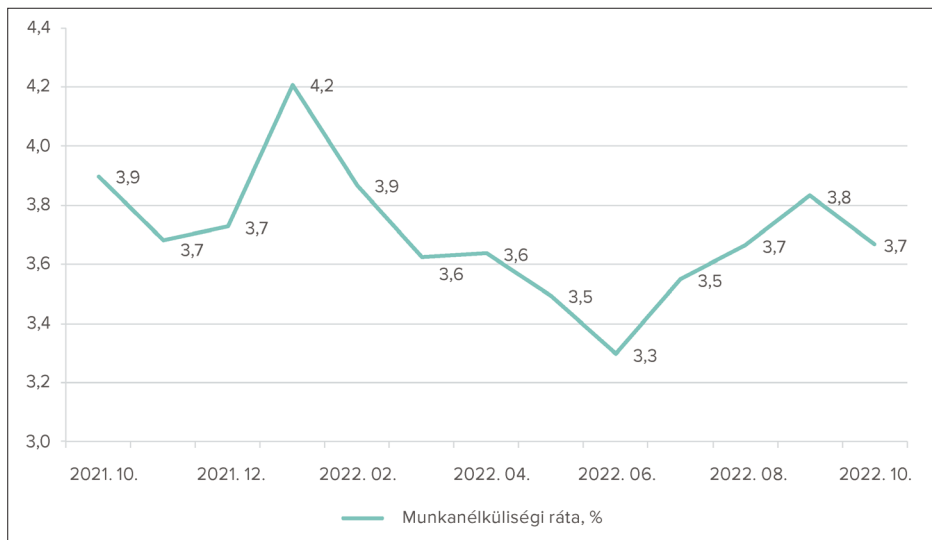
A következő két ábrán a foglalkoztatási ráta és az aktivitási arány alakulását, illetve a munkanélküliségi ráta változásait mutatjuk be a hazai gazdaság esetében, 2021 októbere és 2022 októbere között. Ha 2022 első tíz hónapját szemléljük, azt láthatjuk, hogy a 2021-es év decemberéhez képest 2022 októberére az aktivitási arány és a foglalkoztatási ráta 0,2-0,2 százalékponttal megemelkedett, a munkanélküliség pedig 0,1 százalékponttal csökkent.

**1. ábra: A foglalkoztatási ráta és az aktivitási arány hazánkban
2021. október és 2022. október között (15–64 évesek, %)**

FORRÁS: KSH

**2. ábra: A munkanélküliségi ráta hazánkban
2021. október és 2022. október között (15–64 évesek, %)**

FORRÁS: KSH

A következő táblázatban összesítettük az Európai Unió és a V4-országok vonatkozásában a foglalkoztatási ráta, az aktivitási ráta és a munkanélküliségi ráta alakulását, 2021 első féléve és 2022 első féléve között, illetve a munkanélküliségi ráta vonatkozásában a 2021. szeptemberi adatokat tudjuk összevetni a 2022. szeptemberiekkel.

Ha a foglalkoztatási ráta alakulását vizsgáljuk az említett országok esetében 2021 első féléve és 2022 első féléve között, azt láthatjuk, hogy a legmagasabb a foglalkoztatási ráta Csehországban volt megállapítható, 81,6 százalékkal, utána hazánk következett 80,2 százalékkal, majd Szlovákia, 77,3 százalékkal. A tárgyalt egy év során legnagyobb mértékben Szlovákiában nőtt a foglalkoztatási ráta, 2,6 százalékponttal. Ezután az unió egésze (EU27), illetve Csehország következett, 2-2 százalékponttal.

Az aktivitási rátánál az említett időszak vonatkozásában azt mondhatjuk, hogy 2022 első félévének végére a legmagasabb szint Csehország esetében állt fenn, 77,1 százalékkal, ezután hazánk következett 76,8 százalékkal, majd Szlovákia, 76,1 százalékkal. Az aktivitási ráta a tárgyalt egy év során legjobban Szlovákiában nőtt, 2,1 százalékponttal. Ezután az Európai Unió egésze és Csehország következett, 1,1-1,1 százalékponttal.

A munkanélküliségi ráta értéke adataink szerint 2022 szeptemberében a legalacsonyabb Csehországban: 2,2 százalék, majd Lengyelország következett, a harmadik legjobb értéket pedig Magyarországnál láthattuk, 3,7 százalékot. A munkanélküliségi ráta 2021. szeptember és 2022 szeptember között a legnagyobb csökkenést az Európai Unióban és Szlovákiában mutatta, 0,7-0,7 százalékponttal.

**3. táblázat: A főbb munkaerőpiaci mutatók alakulása
(15–64 éves korosztály, %)**

Terület/Időszak	Foglalkoztatási ráta (20–64 évesek)		Aktivitási ráta (15–64 évesek)		Munkanélküliségi ráta (25–74 évesek)	
	2021.Q2	2022.Q2	2021.Q2	2022.Q2	2021.09.	2022.09.
EU27	72,8	74,8	73,5	74,6	6,7	6,0
Csehország	79,6	81,6	76,0	77,1	2,6	2,2
Magyarország	78,7	80,2	76,0	76,8	3,6	3,7
Lengyelország	75,1	76,9	72,6	73,4	3,1	2,6
Szlovákia	74,7	77,3	74,0	76,1	6,6	5,9

FORRÁS: EUROSTAT

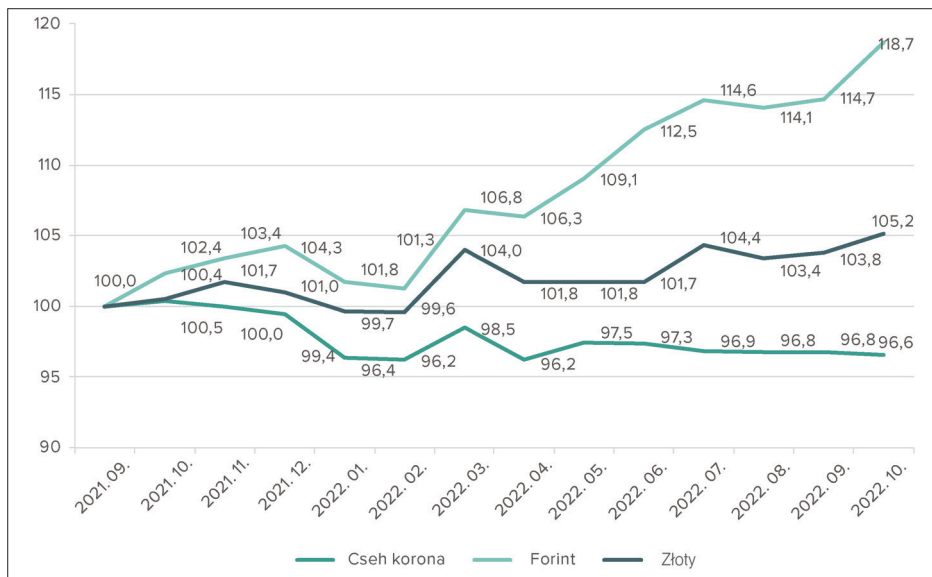
3. Árfolyam, infláció, monetáris politika

3.1 Árfolyam

A nemzeti devizák árfolyama egy gazdaság működtetése szempontjából lényeges elem. Befolyásolja a belső árakat az import révén, illetve a versenyképességet az exporton keresztül. Az árfolyam gyengülése önmagában nem feltétlenül negatív folyamat, a hazai deviza leértékelődése a főbb kereskedelmi partnerek devizáival szemben segítheti az exportot, mert a hazai exportáló több nemzeti devizát kap a kivitt árujáért, ami növelheti jövedelmezőségét. Ehhez persze az kell, hogy aggregáltan az import árfolyamromlás miatti drágulása ne semlegesítse a leértékelés exportárbevételt növelő hatását.

2021 szeptemberére és 2022 októberére között a cseh korona – euró havi átlagos árfolyama a kezdeti 25,4 koronáról 24,5 koronára csökkent, vagyis a cseh korona erősödött, 3,4 százalékkal felértékelődött az euróhoz képest. Az általunk tárgyalt másik két deviza – a forint és a lengyel zloty esetében – fordított tendenciát láthattunk. 2021 szeptemberében átlagosan egy euró 4,6 zlotyt ért, ez az arány 2022 októberében 4,8 zloty volt, vagyis a lengyel deviza a vizsgált időszak alatt

**3. ábra: A havi átlagos euróárfolyam alakulása
(2021. szeptember = 100)**

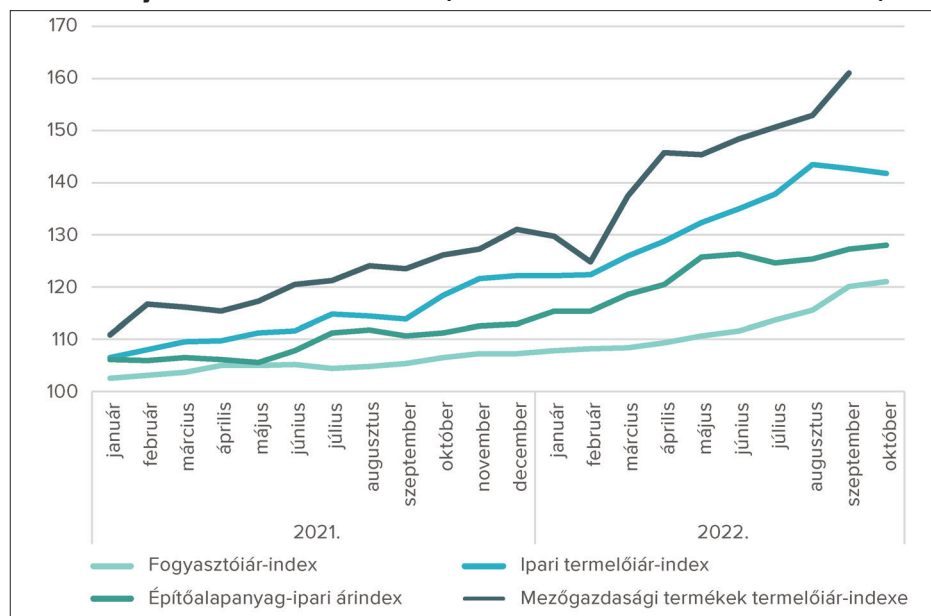
FORRÁS: EUROSTAT

5,2 százalékkal leértékelődött az euróhoz viszonyítva. Ami a forintot illeti, a tárgyalt időszak első hónapjában a havi átlagos euróárfolyam 353 forint volt, és ez 2022 októberére 418 forintra ment fel, ami 18,7 százalékos leértékelődést jelentett. Láthatjuk, hogy 2022 februárjáig a forint szorosan együtt mozgott a másik két vizsgált devizával, viszont az orosz–ukrán háború kitörése után lényegesen nagyobb mértékben gyengült.

3.2 Infláció

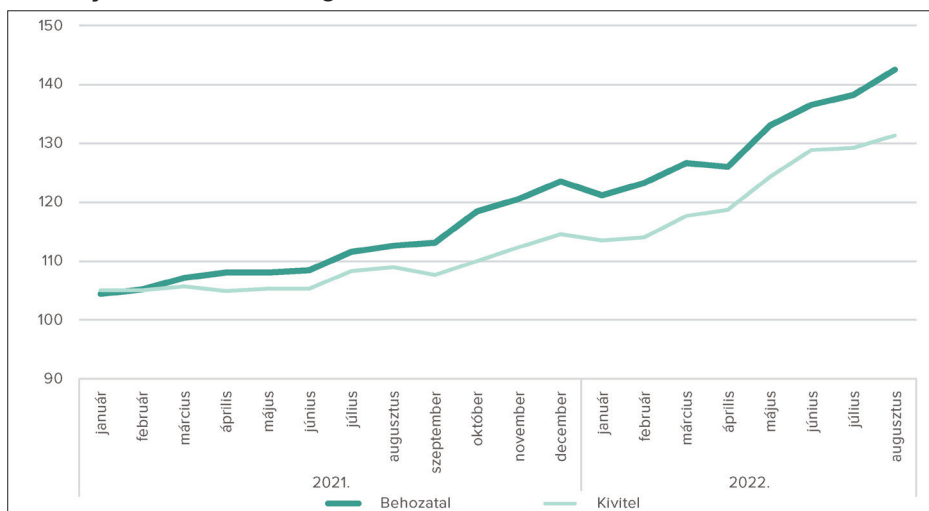
A főbb hazai árindexek alakulását az alábbi ábrán szemléltetjük. Látható, hogy legnagyobb arányban a mezőgazdasági termékek termelőiár-indexe emelkedett (itt nincs 2022. októberre adat), ez 2022 szeptemberében 61 százalékkal volt magasabb az egy évvel korábbinál. Ezután az ipari termelőiár-index növekedése volt a legmagasabb, 41,7 százalékkal. Az építőanyag-ipari árindex idén októberben 28 százalékkal volt magasabb a 2021. októberinél.

4. ábra: Főbb hazai termelőiár-indexek
2021. január – 2022. október (előző év azonos időszaka = 100%)

FORRÁS: KSH

5. ábra: A kivitel és behozatal árindexei
2021. január és 2022. augusztus között (előző év azonos időszaka = 100%)

FORRÁS: KSH

Láthatjuk a fenti ábrából, hogy az importárak a tárgyalt időszak végén 42,5 százalékkal nőttek, miközben az exportárak 31,3 százalékkal emelkedtek. Ez azt jelentette, hogy a cserearány-mutató (az export- és az importárváltozás hányadosa) a kezdeti 100,6 százalékról 92,1 százalékra ment le, vagyis 8,5 százalékponttal csökkent.

Áttérve a fogyasztói árak hazai alakulására, 2022. októberben a fogyasztói árak átlagosan 21,1 százalékkal haladták meg az egy évvel korábbit. Az említett egy év során a háztartási energia és az élelmiszerek ára emelkedett a legnagyobb arányban. Az élelmiszerek ára 40 százalékkal emelkedett, a háztartási energia 64,4 százalékkal került többbe, mint egy évvel korábban. Ez idő alatt a szolgáltatások díja 8,3 százalékkal nőtt.

A hazai fogyasztói árak 2022 szeptembere és októbere között átlagosan 2 százalékkal nőttek. Ezen belül az élelmiszerek 4,3 százalékkal, a háztartási energia 1,6 százalékkal drágult. A szolgáltatások ára átlagosan 0,5 százalékkal lett magasabb.

2022. január–októberben az előző év azonos időszakához képest a fogyasztói árak az összes háztartásra vetítve átlagosan 12,7 százalékkal, a nyugdíjas háztartások vonatkozásában pedig 13 százalékkal nőttek.⁴

⁴ Forrás: KSH Gyorstájékoztató.

A fogyasztói árak és főbb összetevőik alakulását vizsgálva az Európai Unió egésze, valamint a V4-országok vonatkozásában azt láthatjuk, hogy a legnagyobb arányban Magyarországon nőttek 2021 októbere és 2022 októbere között, 23,2 százalékkal lettek magasabbak. Majdnem ugyanilyen mértékben nőtt Szlovákia esetében a mutató, 23 százalékkal, és kicsivel kevesebbel, 22,3 százalékkal Csehország esetében. A legkisebb fogyasztói árnövekedés a V4-országok közül Lengyelországban volt, 15,6 százalék, ami csak kismértékben marad el az új európai uniós 161 százalékos átlagtól.

Ha megvizsgáljuk az egyes összetevőket, azt láthatjuk, hogy az élelmiszerárak legnagyobb arányú drágulására ugyancsak Magyarországon került sor, 2021 októbere és 2022 októbere között több mint 40 százalékkal növekedtek. Csehországban ez 25,7 százalékos, Szlovákiában 22,5 százalékos, Lengyelországban 17,5 százalékos volt. Az Európai Unió egészében az élelmiszerárak 15,5 százalékkal lettek magasabbak 2021 októbere és 2022 októbere között.

Az ipari termékek ára relatíve kisebb mértékben nőtt. Itt is Magyarországon láthattuk a legmagasabb áremelkedést, az említett időszak során nálunk 10,9, Szlovákiában 9,8, Lengyelországban 9,2 százalékos volt az ipari termékek drágulása, miközben az uniós átlag 8,5 százalék volt. Csehországban volt a legalacsonyabb az említettek közül az ipari termékek árnövekedése, 7,5 százalékkal.

**4. táblázat: A harmonizált fogyasztói árindex (HICP)
és egyes összetevőinek értéke (%)**

Terület/Időszak	Fogyasztói árindex		Élelmiszerek		Ipari termékek		Energia		Szolgáltatások	
	2021. 10.	2022. 10.	2021. 10.	2022. 10.	2021. 10.	2022. 10.	2021. 10.	2022. 10.	2021. 10.	2022. 10.
EU27	4,4	11,5	2,3	17,8	7,5	16,0	22,6	38,7	2,5	5,3
Csehország	4,8	15,5	1,0	26,7	6,5	14,0	9,1	14,2	4,2	14,1
Magyarország	6,6	21,9	4,8	45,2	8,2	19,1	17,3	28,3	4,6	13,2
Lengyelország	6,4	16,4	4,3	21,8	7,5	16,7	18,4	33,7	6,8	14,3
Szlovákia	4,4	14,5	4,3	26,8	2,9	12,7	2,4	19,0	6,3	9,2

FORRÁS: EUROSTAT

Áttérve az energiaárak növekedésére, Szlovákiában volt a legmagasabb ennek hatása a fogyasztói árakon belül: 16,6 százalékos. Ezt Lengyelország követte 15,3 százalékkal, majd Magyarország 11 százalékkal. A legkisebb arányú energiaár-drágulás Csehországban volt, 5,1 százalékkal, miközben az unió egészét tekintve 16,1 százalékos volt az energiaár emelkedése, ami a második legmagasabb Szlovákia után az említett országok között. A szolgáltatások ára Csehországban nőtt a legnagyobb mértékben a vizsgált időszakban, 9,9 százalékkal, ezután Magyarország következett 8,6 százalékkal, majd Lengyelország 7,5 százalékkal, végül pedig Szlovákia mindössze 2,9 százalékkal.

3.3 Monetáris politika

Nem változtatott az irányadó rátáján az Európai Központi Bank⁵ 2022 első és második negyedévében tartott ülésein, ugyanakkor a júniusi ülésen már úgy határozott, hogy az eszközvásárlási program (APP) alatti nettó eszközvásárlást 2022. július 1-jével befejezi. 2022 júliusától elkezdte az infláció visszaszorítását célzó kamatemelési ciklusát, és azt is bejelentette, hogy további kamatemelések jönnek attól függően, hogy milyennek ítélik a gazdaság és az infláció alakulását. Az egész gazdaságban emelkedő árak fő okaként a nagyon magas energiaárszintet jelölték meg, és bár a kínálati problémák enyhülnek, de még mindig felfelé hatnak az árakra. Az árfolyam szintén felfelé tolta az inflációt azáltal, hogy megdrágította a behozatalt. A kamatemelési ciklus keretében júliusban 50 bázisponttal, szeptemberben és októberben pedig 75-75 bázisponttal emelte meg az EKB három irányadó kamatlábát. Ennek megfelelően az irányadó refinanszírozási műveletek, az aktív oldali rendelkezésre állás és a betéti rendelkezésre állás kamatlábai 2022. november 2-i hatállyal 2 százalékra, 2,25 százalékra, illetve 1,50 százalékra emelkedtek. Az EKB-nak az a szándéka, hogy az APP keretében vásárolt lejáró értékpapírokból származó tőketörlesztést teljes egészében továbbra is újra befekteti hosszabb időszakon keresztül azután, hogy elkezdte az EKB irányadó kamatainak emelését, de mindenesetre addig, ameddig szükséges ahhoz, hogy fennmaradjanak a bőséges likviditási feltételek és a megfelelő monetáris politikai alapállás.

⁵ Európai Központi Bank.

A régiós jegybankok közül a Cseh Nemzeti Bank (CNB)⁶ februári ülésén 75, majd március végi ülésén 50, míg májusi ülésén némiképp meglepetésre ismét 75 bázisponttal, összesen 5,75 százalékra emelte alapkamatát. Június 22-én 125 bázispontos, a vártnál nagyobb mértékű kamatemelést hajtott végre, a cseh alapkamat így 7 százalék lett. A várakozások szerint ez lehetett az utolsó emelés, mert búcsúzott a jegybank eddigi vezetése, helyükre pedig olyanok érkeztek, akik már eddig sem értettek egyet a szigorítással. Ezek a várakozások be is igazolódtak, mert a Cseh Nemzeti Bank 2022. augusztusi, szeptemberi és novemberi ülésein az alapkamatot változatlanul 7 százalékon tartotta.

A Lengyel Nemzeti Bank⁷ – tekintettel a pandémiás sokk okozta kínálati nehézségekre és az egyre élénkülő keresletre – január elején 50 bázisponttal 2,25 százalékra emelte az alapkamatot. A februári ülésen további 50 bázispontos emelés következett, majd a márciusin 75 bázispontos, így ennek hatására a lengyel alapkamat március végére 3,5 százalékra emelkedett. Áprilisban a lengyel jegybank 100 bázisponttal 4,5 százalékra emelte irányadó kamatát. Májusban a várt 100 bázisponttal szemben csak 75 bázispontot szigorított, 5,25 százalékra emelve az alapkamat szintjét. Ez azt jelentette, hogy a szigorítási ciklus tavalyi kezdete óta a lengyel alapkamat 515 bázisponttal emelkedett májusig. A Lengyel Nemzeti Bank júniusi ülésén 75 bázisponttal, összesen 6 százalékra emelte irányadó rátáját. Júliustól – további 50 bázispontos emelés révén – 6,5 százalék lett az alapkamat, majd szeptemberben további 25 bázispontos emelés ment végbe, amitől a lengyel alapkamat 6,75 százalék lett. Ezzel azonban véget ért a Lengyel Központi Bank kamatemelési ciklusa, az októberi és a novemberi üléseken nem változott az alapkamat, maradt 6,75 százalékon.

A Magyar Nemzeti Bank⁸ 2022-ben tovább folytatta a 2021 júniusában elindított antiinflációs célú kamatemelési ciklusát. Ennek keretében a jegybanki alapkamat 2022. január 26-tól a korábbi 2,4 százalékról 2,9 százalékra emelkedett. Ezzel együtt az O/N jegybanki betét kamata – amely azonos volt az alapkamattal – szintén 50 bázisponttal emelkedett, 2,9 százalékra. Az O/N fedezett hitel és az egyhetes fedezett hitel – ezek a jegybanki alapkamat +2,00 százalékpontként voltak meghatározva – kamatai is 50 bázisponttal nőttek, 4,9-4,9 százalékra. Ezt további jegybanki emelések követték, februárban 50 bázispontos. A március 8-i ülésen az

⁶ Czech National Bank.

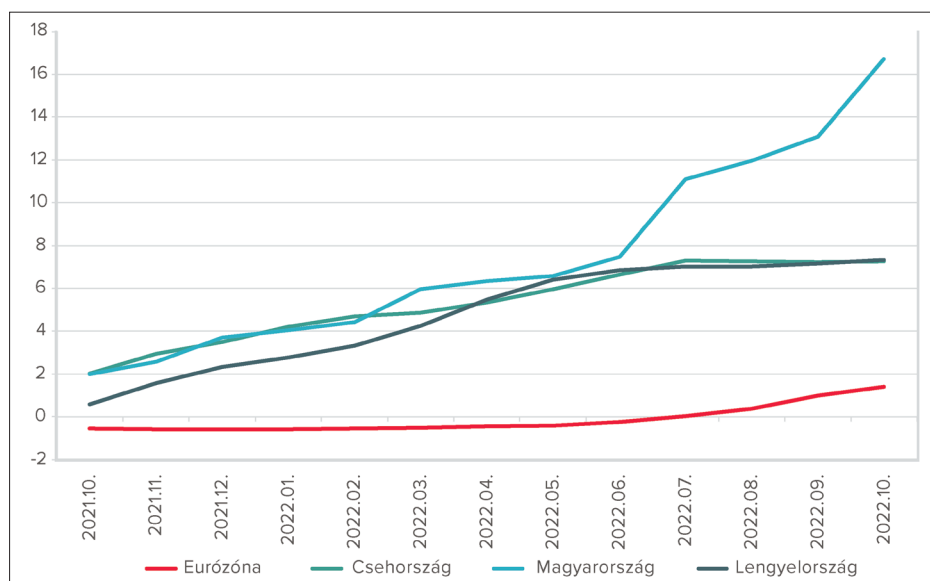
⁷ National Bank of Poland.

⁸ Magyar Nemzeti Bank.

alapkamatot nem emelték, de növelték az O/N fedezett hitel és az egyhetes fedezett hitel kamatait – 100-100 bázisponttal, így azok a jegybank alapkamat +3,00 százalékpontos szinten kerültek meghatározásra. Március 29-étől viszont újabb 100 bázispontos emelés következett mind a négy kamat vonatkozásában, és ez megismétlődött áprilisban is. Június elején 50 bázispontos emelésre került sor, de ezt még a hónap végén követte egy sokkal jelentősebb emelés. Magát az alapkamatot a jegybank 185 bázisponttal növelte június 29-től, miközben az O/N jegybanki betét kamata, valamint az O/N fedezett hitel és az egyhetes fedezett hitel kamata 135 bázisponttal nőtt. Így július végétől az alapkamat 7,75 százalék, az O/N betéti kamat 7,25 százalék, az O/N fedezett hitel és az egyhetes fedezett hitel kamata pedig 10,25-10,25 százalék lett. Júliusban két alkalommal emelt kamatot a jegybank, összesen 300 bázisponttal. Ezt augusztus végével egy 100 bázispontos emelés követte. Szeptember végétől 125 bázispontos emelés történt. Október 14-től az O/N fedezett hitel kamatát 25 százalékra emelte, továbbá az egyhetes fedezett hiteleszközét felfüggesztette. A Monetáris Tanács döntése alapján a Magyar Nemzeti Bank október 14-től egynapos betéti gyorstendereket tart. A jegybank minden reggel dönt az irányadó kamatról, amelyet az ülésen 18 százalékban határoztak meg. Az MNB jelezte, hogy a jövőben kész akár a kamatfolyosó tetejéig, az egynapos hitel 25 százalékos kamatáig is emelni az irányadó rátát, amennyiben az aktuális nem lenne elegendő. Az alkalmazott eszközök célja, hogy a monetáris transzmisszió szempontjából kulcsfontosságúnak tartott részpiacokon, azaz a bankközi piacon és a swappiacon egyaránt gyorsan és rugalmasan érvényesüljenek a szigorúbb monetáris kondíciók. 2022 októberétől az alapkamat nem változott, maradt 13 százalék, az O/N jegybanki betétnél 12,5 százalék, az O/N fedezett hitelnél pedig 25 százalék. A jegybank deklarálta, hogy az alapkamat-emelési ciklusának eredményeként kialakult 13 százalékos alapkamatszint megfelelő a fundamentális inflációs kockázatok kezelésére. A kialakuló pozitív reálkamattal mellett lassuló belső kereslet 2023-ban az infláció mérséklődésének irányába hat. A monetáris transzmisszió hatékonyságának további növelése érdekében az MNB október 1-jétől a kötelező tartalékráta emelésével, a jegybanki diszkontkötvény-aukciókkal és a hosszabb futamidejű betéti eszközzel jelentősen szűkítette a bankközi forintlikviditást. Az október közepén bevezetett eszközeit az MNB addig alkalmazza, ameddig a piaci stabilitás fenntartása és a kockázati megítélés alakulása indokolja. A szigorú monetáris kondíciók tartósan fennmaradnak, ami biztosítja az inflációs várakozások horgonyzását és az inflációs cél fenntartható módon történő elérését. A novemberi ülésen deklarálták, hogy az MNB november végén két hónapos futamidejű betéti tendert tart

a bankrendszer likviditásának tartós lekötésére, továbbá december elejétől ismét megtartja 2023-ra átnyúló futamidejű eurólikviditást nyújtó deviza swap tendereit és diszkontkötvény-aukcióit. Az MNB az aktív piaci jelenléttel erősíti a monetáris transzmisszió hatékonyságát. A jegybank október közepén hozott célzott intézkedései a gyorsan változó kockázati környezetben erősítették a pénzüpiaci stabilitást. Az egynapos betéti gyorstender- és devizacsere-ügyletek a hozamgörbe rövidebb szegmensében szigorúbb kamatkondíciókat eredményeznek. Az MNB 2022 végéig közvetlenül biztosítja a nettó energiainport fedezése kapcsán felmerülő jelentősebb devizalikviditási igényt, miközben a jegybank előretekintve is folyamatosan szem előtt tartja a devizatartalék megfelelőségének szempontjait.

**6. ábra: A három hónapos bankközi kamatok alakulása
2021. október – 2022. október (%)**

FORRÁS: EUROSTAT

A három hónapos bankközi kamatok alakulása mutat egyfajta képet a monetáris politikák sajátosságairól. Már a koronavírus-járvány megjelenését megelőzően is negatívak voltak a bankközi kamatok az eurózána-ban, és ez a trend 2022 júniusának végéig uralkodó is maradt. Ezután lassú emelkedésbe mentek át az eurózána említett kamatai, de idén októberéig még nem érték el a 1,5 százalékot. Láthatjuk az ábrán, hogy hazánk eltérő kamatpolitikát folytatott Lengyelországhoz és Csehországhoz

képest. Láttuk, hogy az MNB már 2021 közepén elkezdte a kamatemelési ciklusát, és annak mértéke idén júniustól intenzívebbé vált. Ehhez képest a lengyel és a cseh nemzeti bank lényegesen kisebb mértékben emelt. Az előzőek eredményeként idén októberben a cseh és a lengyel három hónapos bankközi kamatszint 7,3-7,3 százalék körül volt, miközben a hazai 16,7 százalékon.

4. Költségvetés, államadósság

Jelentős mutatója az egyes gazdaságoknak a költségvetés állapota és az eladósodottság mértéke is. Abból indulhatunk ki, hogy a Covid hatására az egyes országok jelentős erőforrásokat kötöttek le a járvány elleni küzdelemben, elsődlegesen az egészségügy kiadásaira, ami a költségvetési hiány 2009-esnél nagyobb emelkedését eredményezte a vizsgált országokban.

2022 októberének végéig⁹ az államháztartás központi alrendszere 2590,4 milliárd forintos hiánnyal zárt. Ezen belül a központi költségvetés 2683,9 milliárd forintos hiányt, az elkülönített állami pénzalapok 289,2 milliárd forintos többletet, a társadalombiztosítás pénzügyi alapjai 195,7 milliárd forintos hiányt értek el. 2022 októberében a központi alrendszer 101,3 milliárd forint többletet ért el, szemben az előző évi azonos havi 630,1 milliárd forintos deficittel. Ez az elmúlt húsz év harmadik legnagyobb október havi többlete.

A központi alrendszer október végi 24 429,0 milliárd forint összegű bevételei 2021 azonos időszakához képest 4451,3 milliárd forinttal, 22,3 százalékkal magasabb összegben alakultak.

A bevételek kapcsán kiemelandő, hogy 2022 októberének végéig az előző év azonos időszakához képest az adó- és járulékbévételek 17,1 százalékkal magasabban teljesültek. Ugyancsak meghaladták az egy évvel korábbi teljesítést – többek között – a költségvetési szervek bevételei, az állami vagyonnal kapcsolatos befizetések, valamint az uniós programok bevételei.

A központi alrendszer 2022. október végi, 27 019,4 milliárd forint összegű kiadásai 4119,6 milliárd forinttal, 18 százalékkal haladták meg az előző év azonos időszaki adatát.

⁹ Pénzügyminisztérium.

Magasabban teljesültek az egy évvel korábbihoz képest például a lakástámogatások, a szakmai fejezeti kezelésű előirányzatok kiadásai, valamint az uniós programok kiadásai. Meghaladták az egy évvel korábbi kifizetést a nyugellátásokra és a gyógyító-megelőző ellátásra fordított összegek is: előbbire 3862,3 milliárd forint, utóbbira 1798,0 milliárd forint került kifizetésre október végéig.

**5. táblázat: Az államháztartás központi alrendszerének
2022. október végi főbb pénzforgalmi adatai**

Tétel/Mutató	2021. 1-10. hó tény (milliárd forint)	Éves elő- zetes tény = 100%	2022. évi törvényi előirányzat (milliárd forint)	2022. 1-10. hó tény (milliárd forint)	Előirányzat = 100%	Előző év = 100%
Központi költségvetés egyenlege	-2 704,4	58	-3 131,3	-2 683,9	85,7	99,2
bevétel	13 816,3	79,6	17 066,8	17 003,8	99,6	123,1
kiadás	16 520,7	75,1	20 198,1	19 687,7	97,5	119,2
Elkülönített állami pénzalapok egyenlege	47,3		125,4	289,2	230,6	611,4
bevétel	578,1	83,7	703,3	697,3	99,1	120,6
kiadás	530,8	74,7	577,9	408,1	70,6	76,9
Társadalombiztosítás pénzügyi alapjainak egyenlege	-265,1	63,2	-146,8	-195,7	133,3	73,8
bevétel	5 583,3	80,3	7 623,7	6 727,9	88,2	120,5
kiadás	5 848,3	79,3	7 770,5	6 923,6	89,1	118,4
Egyenleg összesen	-2 922,2	57,3	-3 152,7	-2 590,4	82,2	88,6
bevétel	19 977,7	79,9	25 393,8	24 429,0	96,2	122,3
kiadás	22 899,8	76,1	28 546,5	27 019,4	94,7	118

FORRÁS: PÉNZÜGYMINISZTERIUM

Nemzetközi kitekintésünk keretében megállapíthatjuk, hogy a vizsgált országok esetében a Covid-válság kezelésére alkalmazott fiskális keresletélénkítés hatására végbement költségvetési expanzió visszaszorítása jelent meg az idei adatokban. 2022 második félévének végén az EU relációjában 1,7 százalékpontos, Csehország esetében 2,7 százalékpontos, hazánk esetében 2,5 százalékpontos javulás ment végbe. Ugyanakkor Lengyelország és Szlovákia esetében romlott a költségvetési egyensúly, rendre 1,3 és 1,0 százalékponttal.

**6. táblázat: A költségvetési egyenleg alakulása
(a GDP %-ában)**

Terület/Időszak	Költségvetési egyenleg				
	2021.Q2	2021.Q3	2021.Q4	2022.Q1	2022.Q2
EU27	-5,4	-3,1	-2,9	-3,3	-1,4
Csehország	-2,6	-2,7	-6,0	-4,7	0,0
Magyarország	-4,8	-4,8	-11,1	-3,8	-2,3
Lengyelország	-0,9	0,5	-5,3	0,1	-0,8
Szlovákia	-6,3	-1,4	-8,9	-2,4	-2,4

FORRÁS: EUROSTAT

A vizsgált országok eladósodottságára a releváns táblázatból kétféle tendenciát azonosíthatunk a vizsgált időszak vonatkozásában. Az Európai Unió egészét és Lengyelországot tekintve jelentős adósságcsökkenés állapítható meg, ennek mértéke a 2021 második negyedéve és 2022 második negyedéve között az előbbinél 4,1 százalékpont, az utóbbinál pedig 5,5 százalékpont volt. Csehországban, Magyarországon és Szlovákiában viszont kismértékű eladósodottság-növekedés érhető tetten. Csehország GDP-arányos államadóssága 2021 második negyedéve és 2022 második negyedéve között 0,9 százalékponttal nőtt, de még így is a legalacsonyabb – 43,5 százalék – a vizsgált országok között. Hazánkban 0,6 százalékpontos volt az államadósság-emelkedés, Szlovákiában pedig 0,1 százalékpontos. Érdemes kiemelni, hogy valamennyi V4-es ország GDP-arányos államadóssága jelentősen elmarad az uniós átlagtól.

**7. táblázat: A bruttó államadósság alakulása
(a GDP %-ában)**

Terület/Időszak	Bruttó államadósság				
	2021.Q2	2021.Q3	2021.Q4	2022.Q1	2022.Q2
EU27	90,5	89,7	87,9	87,5	86,4
Csehország	42,6	40,4	42,0	42,9	43,5
Magyarország	76,4	79,1	76,8	77,2	77,0
Lengyelország	57,1	56,2	53,8	52,1	51,6
Szlovákia	60,2	60,4	62,2	61,6	60,3

FORRÁS: EUROSTAT

5. Makrogazdasági kilátásaink 2022 után

A következő táblázatban összesítettük az Európai Unió, az OECD és a Világbank hazánk makrogazdasági kilátásaira vonatkozó leglényegesebb megállapításait.

8. táblázat: Az EU, az OECD és a Világbank előrejelzéseinek néhány adata

Előrejelző	Főbb gazdasági mutatók (év/év %)	2022	2023	2024
EU 2022. őszi előrejelzés	GDP	5,5	0,1	2,6
	Magánfogyasztás	7,2	-1,5	2,6
	Kormányzati fogyasztás	0,8	0,0	0,9
	Munkanélküliség	3,6	4,2	4,2
	Infláció	14,8	15,7	3,9
	Folyó fizetési mérleg (GDP %-a)	-7,6	-6,3	-4,3
	Költségvetési egyenleg	-6,2	-4,4	-5,2
	GDP-arányos államadósság	76,4	75,2	75,1
OECD 2022. novemberi előrejelzés	GDP	6,0	1,5	2,2
	Magánfogyasztás	7,3	1,1	2,0
	Kormányzati fogyasztás	2,6	1,5	2,0
	Munkanélküliség	3,7	4,5	5,2
	Infláció	13,5	12,7	5,2
	Folyó fizetési mérleg (GDP %-a)	-5,6	-4,6	-4,6
	Költségvetési egyenleg	-6,2	-5,6	-5,3
	GDP-arányos államadósság	73,3	72,6	74,2
Világbank 2022. októberi előrejelzés	GDP	4,7	1,7	2,2

FORRÁS: EUROSTAT, OECD ÉS VILÁGBANK¹⁰

A fenti előrejelzést készítőik összességében 2022-re a hazai GDP-növekedést 4,7 és 6,0 százalék közé teszik. 2023 vonatkozásában 0,1 és 1,7 százalék között van a várt érték, itt az Európai Unió előrejelzése erősen kilóg lefelé, gyakorlatilag recesszióközeli állapotot várnak, miközben a másik két

¹⁰ European Union: European Economic Forecast, Autumn 2022; Hungary projection note OECD Economic Outlook November 2022; Wordbank: Social Protection for Recovery, 2022.

szervezet érdemi – 1,5-1,7 százalékos – növekedést prognosztizált. Abban nagyon közel vannak a várt értékek, hogy 2024-re további GDP-emelkedés várható 2023-hoz képest: 2,2–2,6 százalék, tették közzé előrejelzésükben. Az EU szerint csökkenni fog a magánfogyasztásunk jövőre, miközben az OECD 1,1 százalékos emelkedést vár. Az EU lassabb kormányzati fogyasztásnövekedést vár, mint az OECD, miközben kisebb munkanélküliséget. Érdekes, hogy az OECD 2024-re emelkedő munkanélküliséggel számol, ugyanakkor a gazdaság gyorsabb növekedését várja, mint 2023-ban. Az unió szerint 2023-ra a hazai infláció tovább emelkedik, az OECD pedig már lassulásra számít. Nagyon jelentős a különbség a 2024-re vonatkozó inflációs várakozás tekintetében a két szervezet előrejelzésében, az unió 11,8 százalékpontos csökkenést vár az előző évhez képest, míg az OECD „csak” 7,5 százalékpontost. Az OECD nagyobb költségvetési hiánnyal számol 2023-ra és 2024-re, de kisebb folyó fizetési mérleg hiányt vár, mint az unió. Ez utóbbi alapvetően csökkenő GDP-arányos adóssági trendet jelölt meg előrejelzésében, az OECD viszont 2023-ról 2024-re elég jelentős, 1,6 százalékpontos emelkedést vár, bár a mutató becsült nagysága mindhárom évre magasabb náluk, mint az uniós előrejelzésben.

Összefoglalás

A magyar gazdaság a 2022 első negyedében tapasztalt kiemelkedően jó növekedési adat után a múlt év további részében – a 2022. december elejéig rendelkezésre álló adatok alapján – jelentős lassulást mutat. A két egymást követő negyedéves csökkenés – technikai recesszió – elkerülésére van reális esély, és éves alapon 4-5 százalékos növekedés várható. 2023-ra viszont érdemben alacsonyabb GDP-növekedés várható, de csak rendkívül kedvezőtlen változások – az infláció további tartós gyorsulása, folyamatos energiahordozóár-robbanások, további kiemelten magas forintárfolyam-romlás, az uniós pénzek folyósításának jelentős elmaradása a második negyedévtől – esetében alakulhat ki éves alapon recesszió. A V4-államok közül Lengyelországban – tekintettel arra, hogy az legutolsó adatok a GDP gyorsulását mutatják – 2023-ra nem várható recesszió. Ugyanakkor Csehország és Szlovákia, valamint az unió vonatkozásában előfordulhat gazdasági visszaesés – akár negyedéves, akár éves alapon – 2023-ban.

A hazai, a V4-es, valamint az uniós munkaerőpiac stabilnak mondható, jelentős romlásra utaló tendenciának egyelőre nincs érdemi jele.

A V4-országok devizái közül a forint mutatta a legnagyobb gyengülést a tárgyalt időszakban. Ennek alapvető oka a sajátos energiafelhasználási struktúrára gyakorolt negatív hatása az orosz–ukrán háborúnak, az uniós szankcióknak, a forint ellen időnként megerősödő spekulációnak, az aszály miatt is jelentősen megrágult mezőgazdasági áraknak.

A magyar infláció az idei októberi számok alapján érdemben meghaladja a V4-országokét – átlagban 5–7 százalékponttal – és több mint 10 százalékkal az uniós értéket. Az alapvető ok a magasabb hazai inflációra – láthattuk a releváns táblázatból – a mezőgazdasági termékek árainak nagyarányú emelkedése, amiben szerepet játszott az évek óta nem tapasztalt aszály, a forint árfolyamának gyengülése, a külkereskedelmi cserearányok romlása, valamint az is, hogy a magas feldolgozottságú mezőgazdasági termékek ára jelentősebben nőtt, mint a többi agrárterméké a nemzetközi piacokon.

Azt is láthattuk, hogy az MNB az összes többi V4-es ország és az EKB viszonylatában is hamarabb kezdte el (2021 júniusától) az antiinflációs – kamatemeléses és likviditásszűkítéses – monetáris politikát, és a konvencionális eszközök mellett nem konvencionális – például az energiavásárlás devizafedezetét biztosító – intézkedéseket is hoztak. Jó esély van arra, hogy az infláció emelkedése 2023 első felében lelassul, majd csökkenő üteműre vált. Ehhez szükséges, egyebek mellett, a háború és a szankciók árnövelő hatásainak csökkenése és az agrártermékek termelésiköltség-emelkedésének lassulása is.

Az unió egésze és a V4-országok – Csehország kivételével, ahol a szint a legalacsonyabb a tárgyalt országok közül – csökkenő eladósodási pályán mozognak, és van remény a trend folytatására, amennyiben nem következik be olyan masszív gazdasági romlás, ami miatt 2008-ban és a Covid-válság idején is használt expanziós fiskális eszköztár bevetése szükségessé válik.

Irodalom

Czech National Bank: Bank Board decisions. Bank Board decisions - Czech National Bank (cnb.cz) (Letöltve: 2022. 11. 30.)

Európai Központi Bank: Monetary policy decisions. <https://www.ecb.europa.eu/press/govcdec/mopo/html/index.hu.html> (Letöltve: 2022. 12. 01.)

European Union: European Economic Forecast, Autumn 2022. https://economy-finance.ec.europa.eu/economic-forecast-and-surveys/economic-forecasts/autumn-2022-economic-forecast-eu-economy-turning-point_en (Letöltve: 2022. 11. 28.)

Eurostat: Database. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/database> (Letöltve: 2022. 12. 01.)

Hungary projection note OECD Economic Outlook November 2022. <https://issuu.com/oecd.publishing/docs/hungary-oecd-economic-outlook-projection-note-nove> (Letöltve: 2022. 11. 28.)

KSH: Gyorstájékoztatók. <https://www.ksh.hu/gyorstajekoztatok/#/hu/document/gdp2209> (Letöltve: 2022. 12. 01.)

<https://www.ksh.hu/gyorstajekoztatok/#/hu/document/far2210> (Letöltve: 2022. 11. 30.)

KSH: Összefoglaló táblák. <https://www.ksh.hu/stadat> (Letöltve: 2022.12.04.)

Magyar Nemzeti Bank: Kamatmeghatározó ülések rövidített jegyzőkönyvei. <https://www.mnb.hu/monetaris-politika/a-monetaris-tanacs/kamatmeghatarozo-ulesek-roviditett-jegyzokonyvei> (Letöltve: 2022. 12. 01.)

National Bank of Poland: Monetary Policy Council decisions. Narodowy Bank Polski - Internet Information Service (nbp.pl) (Letöltve: 2022. 12. 01.)

Pénzügyminisztérium: Tájékoztató az államháztartás központi alrendszerének 2022. október végi helyzetéről. e67224ac2be8e8f435ace45990573ed.docx (live.com) (Letöltve: 2022. 11. 29.)

Wordbank: Social Protection for Recovery, 2022. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/38098> (Letöltve: 2022. 11. 28.)

Koncz Péter – Horváth Gergely

*A vállalati és lakossági konjunktúra
aktuális trendjei a koronavírus
és az orosz–ukrán háború árnyékában*

Bevezetés

A 2022. február 24-én kitört orosz–ukrán háború érzékeny pillanatban rengette meg a világot, ezen belül Európát és Magyarországot. A koronavírus-járvány utóhatásaitól, a pénzbőségtől és a szakadozó ellátási láncoktól szenvedő európai gazdaságokat rögtön egy újabb negatív sokk érte, amit csak tetézték az EU-s szankciók nyomán teljesen elszabaduló energiaárak. Az előbb említett tényezők hosszú ideje nem látott inflációs nyomást helyeznek a gazdaságra. Jelen tanulmány célja, hogy a Századvég havi rendszerességgű konjunktúrakutatása, valamint a rendelkezésre álló gazdasági adatok segítségével bemutassa az orosz–ukrán háborúnak a vállalkozásokra és a háztartásokra gyakorolt hatásait. A tanulmányban a hangsúly a háború következményein van, ezt azonban a világjárványtól teljesen szeparáltan vizsgálni nem érdemes, hiszen a vírus gazdasági utóhatásai, illetve a szomszédunkban zajló háború együttesen teremtették meg ezt a különösen nehéz gazdasági helyzetet.

A Századvég felméréséről

A Századvég havi rendszerességgel zajló konjunktúrakutatása keretében ezer vállalatvezető, valamint ezer háztartás kerül megkérdezésre. Az egyes kérdések alapján indexeket hozunk létre; a vállalati konjunktúraindexhez 28, míg a lakosságihoz 29 kérdés eredményeit használjuk fel. A kérdések között alapvetően a különböző konjunktúrakutatásokban jel-

lemzően szereplő kérdések találhatóak, mint a gazdasági helyzet aktuális és várható megítélése, de megjelennek a szokásostól eltérőbbnek számító témakörök is, például az üzleti környezet megítélése vagy a valutaárfolyammal kapcsolatos várakozások.

Az egyes kérdéseket mindkét felmérés esetében három-három csoportba osztottuk. A vállalati felmérésben a következő kérdéskörök kerültek kialakításra:

- a gazdasági és üzleti környezet megítélése,
- a vállalat gazdasági percepciója és tervei,
- a gazdasági környezetet befolyásoló tényezők.

Ehhez hasonlóak a lakossági felmérés témakörei is:

- a lakosság gazdasági közérzete,
- a lakosság gazdasági percepciója és tervei,
- a gazdasági környezetet befolyásoló tényezők.

Az egyes kérdések esetében jellemzően megkülönböztethetők pozitív (például javul a gazdasági helyzet) és negatív (például romlik a gazdasági helyzet) válaszok. A legpozitívabb válasz +1 pontot ér, a kevésbé pozitív +0,5-öt, a semleges 0-át, a kicsit negatív -0,5-öt, míg a nagyon negatív -1-et. Amennyiben ennél több vagy kevesebb válaszlehetőség van egy-egy kérdésnél, a pontok a +1 és a -1 közötti sávon arányosan kerülnek elosztásra. Az egyes kérdésekre adott válaszok megoszlása alapján, a reprezentativitást figyelembe véve kiszámításra kerül az egyes kérdések értéke, majd ezt transzformáljuk egy -100 és +100 közötti skálára, ahol tehát a +100 jelenti a teljes mértékben optimista, a -100 pedig a teljes mértékben pesszimista helyzetmegítélést.

A konjunktúraindex a vállalati, illetve a lakossági kérdések átlagolt pontértékének azonos súllyal vett átlagolásából és egy -100 és +100 közötti skálára történő transzformálásából alakult ki, a következőképpen:

$$\text{Lakossági konj} = \frac{\sum_{i=1}^{29} \text{pont}_i}{29} * 100$$

$$\text{Vállalati konj} = \frac{\sum_{i=1}^{28} \text{pont}_i}{28} * 100$$

Ahol:

- *Lakossági konj* jelöli a lakossági konjunktúra index értékét
- *Vállalati konj* jelöli a vállalati konjunktúra index értékét
- pont_i jelöli az i . kérdésre adott válaszok pontértékének átlagát a teljes mintán.

Az index negatív értéke borúlátó, a pozitív optimista jövőképet jelent.

A konjunktúraindexen felül mindkét esetben előre meghatározott kérdések felhasználásával 4-4 alindexet képzünk. Ezek a vállalati felmérésben a gazdasági, az iparági, a termelési és az üzleti környezet alakulásáról mutatnak képet, míg a lakossági felmérésben a gazdasági, az anyagi, a foglalkoztatási helyzetet és az inflációt írják le.

A vállalati és a lakossági konjunktúra vizsgálata során létrehoztunk egy előre-, illetve egy visszatekintő indexet. Meghatározásához a kérdéseket három csoportra osztottuk. A visszatekintő indexhez azon 11 kérdést használtuk fel, amelyek a múltbeli folyamatokat vizsgálták, például hogyan változott az ország gazdasági helyzete az elmúlt időszakban. A jövőbeli várakozásokat vizsgáló 12 kérdés adta az előretekintő index alapját. Azon kérdések, amelyek az aktuális helyzetet mérik fel – például, hogy anyagi szempontból mi jellemzi a háztartást –, egyik indexhez sem kerültek felhasználásra.

Jelen tanulmány keretében azt vizsgáljuk, hogy az orosz–ukrán háború a koronavírus-járvány utóhatásainak árnyékában hogyan befolyásolta a háztartások és a vállalatok gazdasági közérzetét. A konjunktúraindex eredményeit 2019 augusztusától, az első felmérés időpontjától kezdődően vizsgáljuk 2022 júliusáig. Ez az időintervallum lehetővé teszi, hogy a két válságot összehasonlítsuk egymással, illetve a konjunktúra idején tapasztalt állapottal (2019 utolsó hónapjai).

A Századvég Konjunktúrakutató kutatásának eredményeit már több tanulmányban ismertettük: Molnár és szerzőtársai (2021) tanulmánya a koronavírus hatását mutatta be a vállalatok és a lakosság konjunktúraérzetére. Regős és szerzőtársai (2021) a koronavírus lefolyását vizsgálták, amelyhez a makrogazdasági adatok mellett felhasználták a konjunktúrakutatás adatait is. 2019-es tanulmányukban a Századvég 2015 és 2018 zajlott konjunktúrakutatásának adatait mutatták be a makrogazdasági adatok fényében.

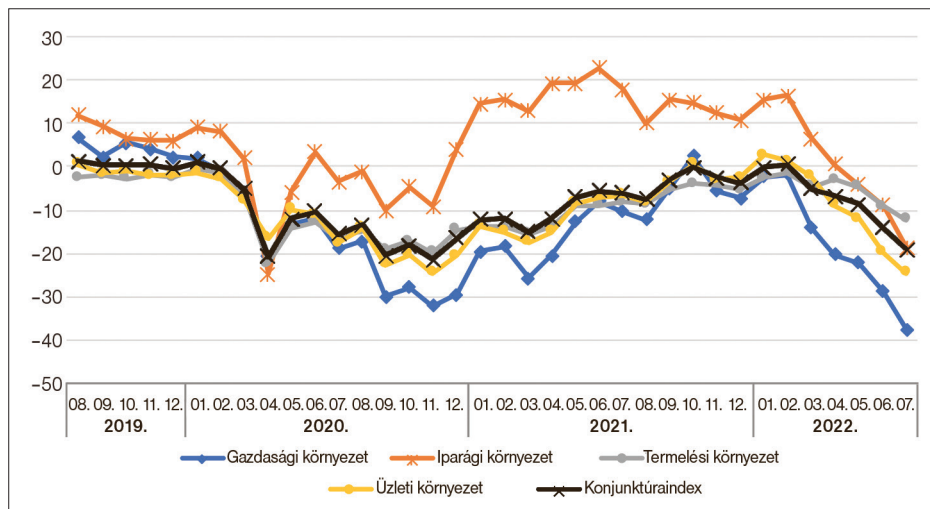
Vállalati konjunktúraérzet

Konjunktúraindex

A vállalati konjunktúraindexen jól végigkövethetők a koronavírus-járvány egyes hullámainak hatásai, illetve az is szembetűnő, hogy 2022 februárjára ért újra pozitív tartományba a mutató, 0,5 pontra – a járvány kitörése óta először. A február végén kitört orosz–ukrán háború azonban márciusra is-

mét negatív tartományba, -5,1-re lökte az index értékét, ami fokozatos csökkenés mellett júliusban (-19,0 pont) már meghaladta a koronavírus-járvány első évének átlagát, ami -14,8-at tett ki. Ez az érték már csak 2,4-re van a pandémia során tapasztalt minimumtól. Ha a háború kitörése óta tapasztalt, átlagosan 3,5 pontos esés tovább folytatódik, akkor már a következő hónapokban negatív rekordokat dönthet a vállalatok konjunktúraindexe.

1. ábra: A vállalati konjunktúraindex és alindexei¹

A négy alindex közül talán a legfontosabb a gazdasági környezet alakulása. A koronavírus-járványt megelőzően még ennek értéke volt a második legnagyobb, azonban 2020 augusztusától 2021 júniusáig az alakulása alulmúlta a többi indexét. Ezt követően viszonylagos együtt mozgás figyelhető meg az alindexek tekintetében egészen az orosz–ukrán háború kitöréséig: ekkortól a gazdasági környezet alindexe meredeken lefelé ívelő pályára került, júliusban már -37,4 indexponton állt, meghaladva a koronavírus-járvány alatti minimumot (-31,9). Ezen alindex várhatóan a továbbiakban is hasonló pályán halad majd – a többivel egyetemben –, köszönhetően a háborús helyzet elhúzódásának, illetve a közelgő energiakrízisnek és a már meglévő inflációs nyomásnak, amelyek összességében fűtik a recessziós félelmeket.

Az iparági környezet megítélése a koronavírus-járvány elején fordult át negatívba, ahonnan csak 2020 decemberében tudott elmozdulni pozi-

¹ A tanulmányban szereplő ábrák forrása: Századvég-felmérés.

tív tartományba. Ettől kezdve egészen az orosz–ukrán háború kitöréséig pozitívan alakult az alindex értéke, meghaladva a járvány előtti mértékét is. A 2022 februárjában még 16,2 indexponton alakuló mutató folyamatos mérséklődést követően júliusban már csak –18,5-öt tett ki – amivel egyébként a második legkedvezőbb értéket vette fel az alindexek közül.

Az üzleti környezet megítélése már 2019-ben is inkább kedvezőtlenül alakult, azonban jelentősebben csak a koronavírus-járvány hatására mérséklődött a mutató értéke, minimumát, a –24,5 indexpontot 2020 novemberében érte el. A minimumot követően azonban fokozatosan javult az üzleti környezet megítélése egészen 2022 januárjáig, amikor is már pozitív tartományban tartózkodott és 2,6-ot tett ki a mutató értéke. Az orosz–ukrán háború kitörése és annak dekonjunkturális hatásai azonban ezen alindexre is azonnal kifejtették hatásukat, negatív tartományba lökve a mutatót. Az üzleti környezet megítélése így fokozatos csökkenést követően mindössze –24,4-et tett ki júliusban, elérve a koronavírus-járvány alatti minimumot.

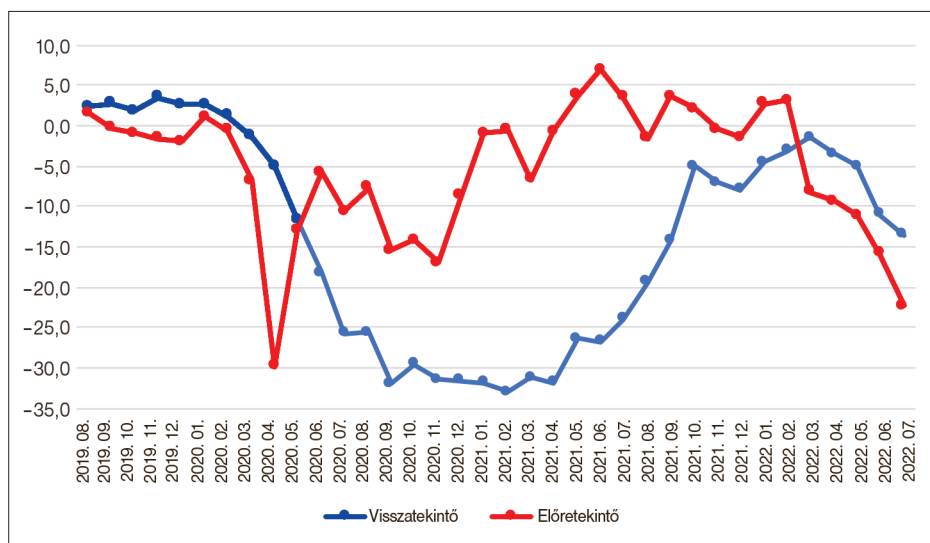
A termelési környezet megítélése a felmérés kezdete óta negatív tartományban található, azonban azt a járvány mindhárom hulláma, illetve az orosz–ukrán háború is befolyásolta. Ennek minimumpontja is a koronavírus-járvány kitöréséhez köthető, az alindex 2020 áprilisában –22,3 pontot vett fel. Innen emelkedett aztán a mutató értéke egészen 2022 februárjáig, amikor –1,4-et tett ki, ettől kezdődően azonban ezen alindex is csökkenésnek indult és júliusban már mindössze –12,2-n alakult – ami a legkedvezőbb értéket jelentette az alindexek között.

A vállalatokra (és a háztartásokra) elkészítettük az előre- és visszatekintő indexeket. A háború kitörése előtti felméréskor – február elején – az előretekintő indexnél még pozitív értéket figyelhattunk meg, illetve magasabbat, mint a visszatekintő esetében. A helyzet azonban itt is teljes fordulatot vett februárról márciusra: az orosz–ukrán háború hatására az előretekintő index egészen –8,2 pontig esett, ilyen alacsonyan ezt megelőzően 2020 decemberében, a koronavírus-járvány második hulláma során alakult. Ezt követően júliusra tovább mérséklődött –22,4 pontra, ennél alacsonyabb a felmérés kezdete óta mindössze 2020 áprilisában (a járvány első hulláma) alakult. A várakozásokban fordulatot egyedül a háború lezárása és annak pozitív következményei eredményeznének. A hosszan elhúzódó háború instabilitást okoz egész Európában. Magyarország a háború közelsége és a földrajzi adottságokból fakadó energiafüggősége miatt különösen nehéz helyzetben van.

A visszatekintő index a világjárvány kirobbanása előtt kismértékben felülmúlta az előretekintő indexet; ez a trend az első hullám alatt változott meg, ekkortól kezdve sokkal bizakodóbban tekintettek a válaszadók a jövőbe, mint ahogy az elmúlt évet értékelték. 2021 áprilisától majdnem

egy év alatt 30,3 ponttal nőtt a visszatekintő index, tehát zárult az olló a két index között: a legnagyobb lezárások után a vállalatok egyre pozitívabban értékelték az elmúlt évet. 2022-ben még februárról márciusra is növekedést mutatott és egészen -1,5-ig emelkedett az index, ennél kedvezőbb értéket pedig csak a koronavírus-járványt megelőző időszakban figyelhetünk meg. Ezt követően azonban a visszatekintő indexben is mérseklődő trend kezdődött, amelynek eredményeképp júliusban már -13,6 pontot tett ki. Az elmúlt egy év megítélésénél történt trendváltozásban szintén fontos szerepet játszik a háború. A válaszadók egyrészt beépítették a negatív várakozásaikat az előző év teljesítményébe, másrészt az elmúlt 12 hónap valószínűleg eltérő súlyban jelenik meg a válaszaikban. A válaszadást megelőző 1-2 hónap történései hangsúlyosabbak, mint a 8-12 hónappal ezelőtti események.

2. ábra: Az előre- és visszatekintő vállalati index

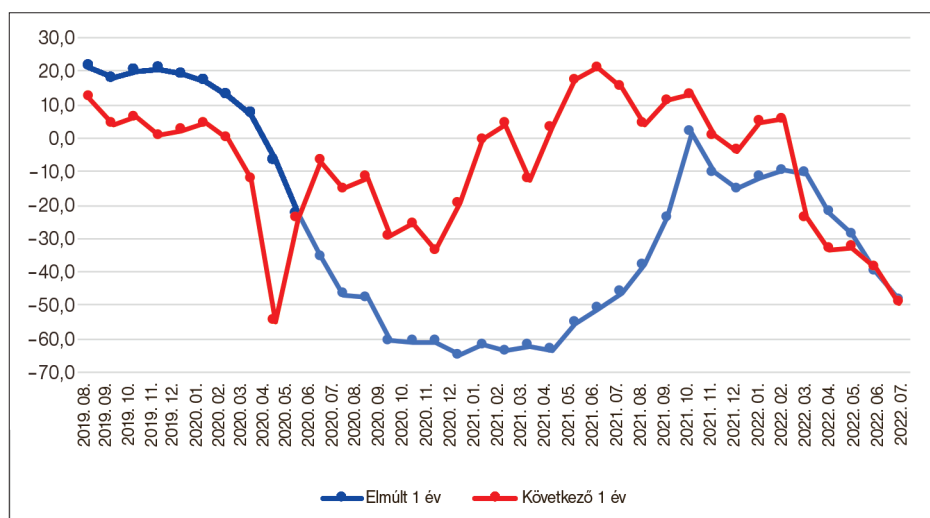

Gazdasági helyzet

A vállalati felmérésből kiemeltünk néhány kérdést, amelyeket részletesen is bemutatunk. Az első arra vonatkozott, hogy hogyan alakult az ország gazdasági helyzete az elmúlt egy évben a vállalatvezetők szerint, az egyes válaszlehetőségek alapján egy -100 és +100 közötti indexet számítottunk. Ezen index értéke csak a vírus megjelenése előtt, illetve 2021 ok-

tóberében volt pozitív tartományban. A Covid előtti időszakot folyamatos bővülés, erős gazdasági konjunktúra jellemezte, míg a víruskrízis alatt különböző EU-s és hazai helyreállítási programok támogatták a magyar gazdaságot, ami 2021 harmadik és negyedik negyedévében kezdte éreztetni a hatását. Az orosz–ukrán háború hatása áprilistól kezdődően érződik a mutató alakulását illetően, ugyanis meredek csökkenést követően 2022. júniusban már csak $-40,0$ indexpontot tett ki, míg az év első három hónapjában még -10 körül alakult. Márciusban még csak $21,9$ százalék válaszolta, hogy a gazdasági helyzet jelentős, míg $23,5$ százalék, hogy annak kismértékű romlását érzékelte. Júliusban már ugyanezen arányok rendre $32,8$ és $35,9$ százalékon alakultak – azaz a megkérdezettek több mint kétharmada negatívan értékelte az elmúlt évet. A világgazdaságot eddig jellemző hálózatszerű összekapcsoltság már a koronavírus alatt is szakadozni kezdett elsősorban a keresleti-kínálati egyensúlytalanságok és a szállításokat érintő különböző korlátozások, illetve lezárások miatt, a háborús szankciók azonban tovább rontották a helyzetet. Európa gazdasági növekedése orosz energia nélkül rövid távon nem valósítható meg, ennek hatásai egyre hangsúlyosabbak a válaszadók számára.

3. ábra: Meglátása szerint az elmúlt egy év során hogyan változott, illetve a következő egy év során hogyan változik az ország gazdasági helyzete?

A következő kérdés az ország gazdasági helyzetének következő egy évben várható változását vizsgálta. Az ebből képzett index a vírus megjelenését megelőzően kedvezőtlenebbül alakult, mint az elmúlt egy év gazda-

sági helyzetét leíró, azonban 2020 júniusa és februárja között magasabb értéket vett fel. Ez az orosz–ukrán háború kitörését követően ismét fordulatot vett, 2022 februárjában még 5,5 pont volt a mutató, márciusban viszont már –23,7-en alakult. Az újabb sokkhatás után a koronavírussal ellentétben nem volt gyors visszaerősödés, az index értéke folyamatosan csökken. Mindez a háborús helyzet elhúzódásának és a dekonjunkturális hatások erősödésének is köszönhetően júliusra tovább csökkent, egészen –49,2 pontig. Ennél alacsonyabb értéket a mutató a felmérés kezdete óta mindössze a koronavírus-járvány kitörésekor vett fel. A kérdés tekintetében a februári hónapban mindössze 6,8 százalék válaszolta, hogy a gazdasági helyzet jelentős romlására, 19,9 százalék pedig, hogy annak kismértékű romlására számít, míg júliusban már ugyanezen arányok 36,8 és 34,1 százalékon alakultak – tehát a megkérdezettek több mint kétharmada negatív kilátásokat fogalmazott meg.

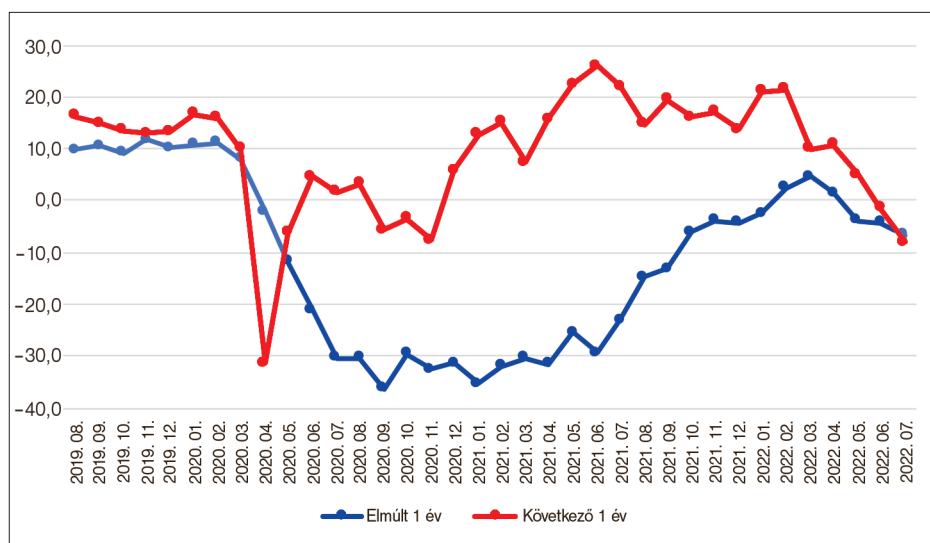
A vállalat termelése

A következő kérdés a megkérdezett vállalkozások termelésének alakulását mutatja be a felmérést megelőző egy évben. A koronavírus-járvány kitörését megelőzően a válaszok alapján számított visszatekintő index 10 körül alakult, ami azt jelenti, hogy a vállalatok vezetői a termelés (kismértékű) növekedéséről adtak számot. A járvány kitörése után fokozatosan romlott az index, a legalacsonyabb értéket 2020 szeptemberében –36,2 ponttal érte el. A közel egyévnnyi stagnálás után a harmadik hullám levonulásával növekedni kezdett az elmúlt év termelésének megítélése. Míg 2021 júniusában ez –29,3 volt, 2022 márciusára pozitív tartományba erősödött vissza, elérte a 4,5-öt. A pozitív fordulatot a GDP-adatok is alátámasztják: 2021 első és negyedik negyedéve között a szezonálisan kiigazított bruttó hazai termék az előző év azonos időszakához képest átlagosan 10,4 százalékkal növekedett. A fellendülést támogatta egyrészt a kereslet fokozatos növekedése, másrészt a termelést támogató különböző jegybanki és kormányzati programok. 2022 márciusára már a válaszadók 36,5 százaléka számolt be valamilyen mértékű forgalmi növekedésről az előző év júniusi 17,6 százalékaival szemben.

A háború kitörése után a visszatekintő index közel nyolc hónapos növekedés után negatív trendbe fordult át. Ennek oka, hogy a növekvő előállítási költségek és a globális ellátási láncokban történő szakadások mellett a vállalatok a jövőbeli kilátásaikat kivetítették a múlt teljesítményére.

2022 áprilisától az előretekintő és a visszatekintő index is csökkenni kezdett. Júliusban már csak a válaszadók 26 százaléka számolt be valamilyen mértékű növekedésről az elmúlt egy évben, 39 százalék esetében nem változott, míg 33 százalék úgy érzékelte, hogy csökkent a vállalat termelése. Ezek az arányok jobbak, mint a koronavírus-járvány alatt, azonban elmaradnak a 2019-es eredményektől.

4. ábra: Hogyan alakult, illetve alakul az Ön vállalatának termelése az elmúlt és a következő 12 hónapban?

A következő kérdés a termelés jövőbeni alakulásával kapcsolatos várakozásokat vizsgálta, és tisztán látszanak a koronavírus-járvány egyes hullámainak hatásai. A legnegatívabb kilátásokat a járvány kitörésekor fogalmazták meg a válaszadók, az index több mint 40 ponttal esett. A második és a harmadik hullám során kisebb mértékű volt a visszaesés. 2021 márciusától javultak a kilátások, az index a maximumát 26 ponttal 2021 júniusában érte el.

2021 második felében kismértékű esés, majd szűk sávban ingadozás volt jellemző. A vállalkozások termeléssel kapcsolatos kilátásait már ekkor is rontották a pandémia utóhatásai, ezek azonban kevésbé befolyásolták a válaszadókat. A trendszerű gyengülés a háború kitörése után kezdődött. Március és április között az index még minimálisan erősödött, aminek legfőbb oka a háború gyors lezárásába vetett hit volt.

Ahogy a háború egyre inkább elhúzódik, a várakozások is egyre negatívabbá válnak. Februárban 21,5 pont volt az index értéke: a válaszadók 46,9 százaléka számított valamekkora növekedésre a következő évben. Júniusra azonban már negatív tartományba került az index, -1,5 pontot vett fel. Júliusban tovább romlottak a kilátások, a válaszadók mindössze 25 százaléka gondolta úgy, hogy a következő évben növekedni fog a vállalat termelése. Jelenleg a legnagyobb kérdés az energiaválság kezelése, hiszen a recessziós félelmeket a bizonytalan energiahelyzet húzza leginkább, a termelés miatti negatív hangulatot is ez okozza elsősorban. A koronavírus során tapasztalható hirtelen zuhanással ellentétben a jelenlegi válság alatt folyamatosan romlik az index értéke. A koronavírus során tapasztalt gyors visszapattanás azonban nem várható: míg a járvány külső sokként érte a világot, az azóta eltelt két év egyensúlytalanságai és az orosz–ukrán háború együttesen, fundamentális szinten rázták meg a világ gazdaságot.

Beruházások

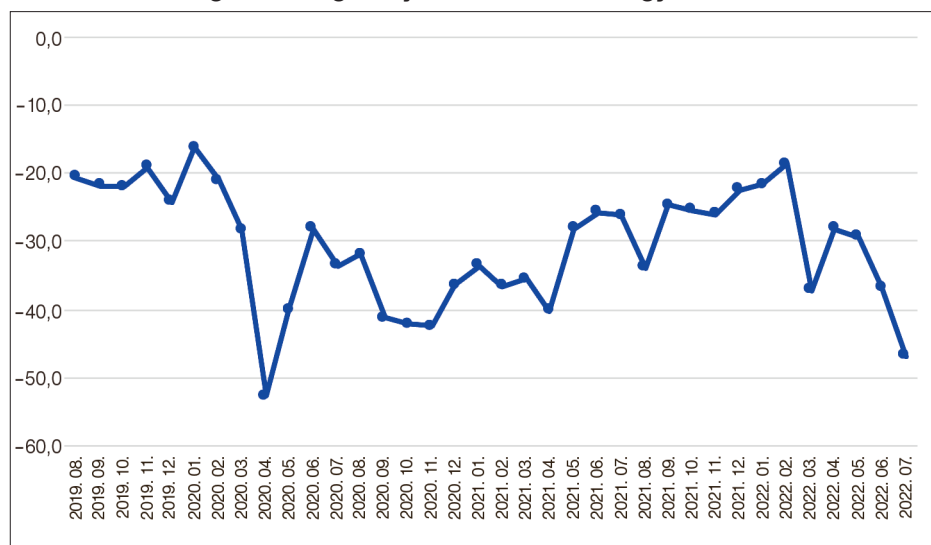
Végezetül azt a kérdést tekintjük át, amely a vállalatok beruházási hajlandóságát vizsgálta a következő egy évre vonatkozólag. Már a vírus kitörése előtt is negatív értéket vett fel az index, tehát a vállalkozások inkább nem terveztek beruházást végrehajtani. A járvány megjelenése az index jelentős csökkenését eredményezte, a negatív csúcstól az első hullám alatt, áprilisban -52,5 ponttal érte el. Ekkor a megkérdezettek 76,9 százaléka mondta azt, hogy valószínűbb, hogy nem hajt végre beruházást, mint hogy igen. A gyors visszapattanást követően a többi hullám is negatívan befolyásolta a beruházásokkal kapcsolatos várakozásokat, azonban hasonló mértékű visszaesés nem volt tapasztalható.

A pandémia utáni helyreállítást támogató, kedvezményes hitelt nyújtó kormányzati és jegybanki programoknak köszönhetően az index 2021 áprilisától növekedésnek indult: az akkori -40,1-ről a vírus előtti, -18,7-es értékig erősödött vissza. Míg 2021 áprilisában csak a válaszadók 28,9 százaléka reagált pozitívan arra a kérdésre, hogy a következő egy évben tervez-e beruházást végrehajtani, addig 2022 februárjában, a háború kitörése előtt ez az arány 40,9 százalék volt.

A háború okozta sokkhatás a járvány első hullámához hasonlóan a beruházási kilátásokat közel 20 ponttal csökkentette. Márciusra valamelyest visszaerősödött az index, azonban azóta trendszerű csökkenés figyelhető meg. Júliusra -46,8-ig csökkent az index értéke, közelítve ezzel

az eddig mért legalacsonyabb szintet. A jelenséget elsősorban a koronavírus és a háború következményeként egyre növekvő infláció és az arra adott monetáris válaszok idézik elő. Júliusra Európában az infláció átlagos szintje elérte a 9,6 százalékot, míg Magyarországon 11,7 százalékon alakult. A túlfűtött gazdaság ellensúlyozására a Magyar Nemzeti Bank kamatemelési ciklusba kezdett; az alapkamat 10,75 százalékgig emelkedett júliusra. A magas alapkamat megnehezíti a forrásszerzést, illetve növeli annak költségét. A keresleti oldal alakulását is bizonytalanság jellemzi, hiszen a háztartások költségei is növekednek, ezért a háztartásoknak egyre inkább racionalizálniuk kell a fogyasztásukat. Az előbb említett tényezők együttesen eredményezik a beruházási hajlandóság csökkenését.

5. ábra: Mennyire tartja valószínűnek, hogy vállalkozása beruházást fog tudni végrehajtani a következő egy évben?

Lakossági konjunktúra

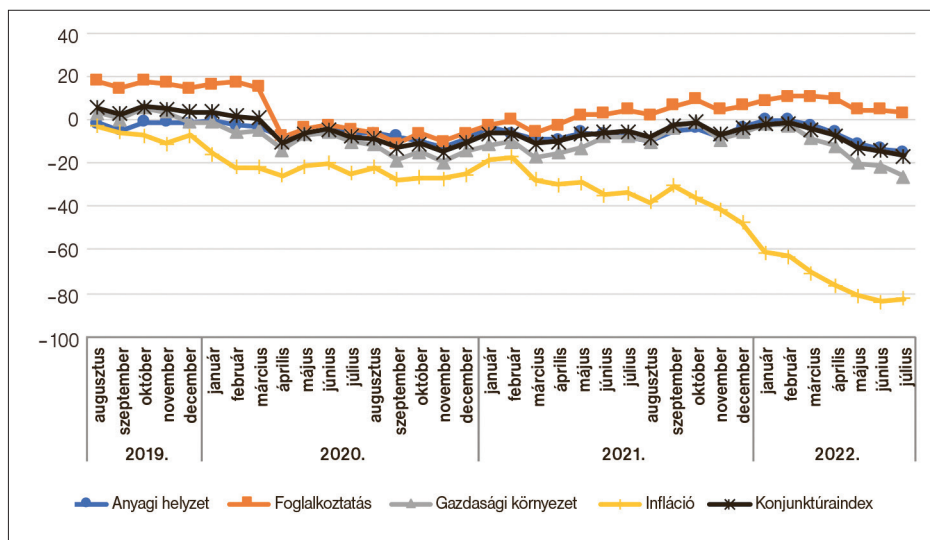
Konjunktúraindex

A lakossági konjunktúraindexben azt vizsgáljuk, hogy a fentiekben már ismertetett módszertannal meghatározott konjunktúraindex, illetve annak alindexei hogyan alakultak a lakosság tekintetében az elmúlt három évben. A vizsgálat során a hangsúly a vállalati konjunktúraindexhez hasonlóan a háború hatásain van, azonban az elemzésben figyelmet fordít-

tunk a koronavírus során tapasztalt trendekre is. A válságok összehasonlításával kitűnő képet kaphatunk arról, hogy a háztartások hogyan értékelik a gazdaság jelenlegi helyzetét, mennyire tér el a konjunktúraérzetük a világjárvány egyes hullámaiban mért eredményektől.

A konjunktúraindex a vírus megjelenéséig pozitív tartományban mozgott, azaz a háztartások helyzetértékelése kismértékben derülátó volt. A világjárvány márciusi kitörése után az index negatív tartományba esett, a járvány különböző hullámai alatt átlagosan $-8,1$ pontot vett fel. Fokozatos javulás 2021 novemberében kezdődött és 2022 februárjáig, a háború kitöréséig tartott. Az akkori $-1,9$ -es értékről a lakosság konjunktúraérzete júliusra $-16,8$ -ra gyengült. Ez alulmúlja a koronavírus során tapasztalt mélypontot, a trendszerű gyengülés várhatóan tovább folytatódik. A jelenséget elsősorban a háború miatt egyre növekvő, 1998 óta nem tapasztalt mértékű infláció okozza. Az anyagi helyzet és a konjunktúraérzet közötti szoros kapcsolatot jól mutatja, hogy az anyagi helyzetet mérő alindex a koronavírus kezdete óta konvergál a konjunktúraindexhez, tehát a lakosság körében az anyagi helyzet alakulása nagymértékben befolyásolja a konjunktúraérzetet.

6. ábra: A lakossági konjunktúraindex és egyes alindexei

A foglalkoztatás alindex a felmérés 2019-es kezdete óta a legpozitívabban megítélt alindex a háztartások körében. A járvány megjelenése után ez is negatív tartományba került, majd ott szűk sávban ingadozott. A nö-

vekvő trend 2021 márciusában kezdődött, májusra már pozitív, 1,9 pontos értéket vett fel. Lokális maximumát az index 2021 októberében érte el 9,2-vel. Innen a vírus negyedik hullámának hatására közel 5 pontos esés következett be, majd a háború kitöréséig folytatódott a növekvő trend. A háború csökkentette a lakosság foglalkoztatással kapcsolatos biztonságérzetét, azonban a válaszok alapján számított érték még mindig a pozitív tartományba esik a többi indexszel ellentétben. A háború okozta recessziós félelmek valószínűleg a továbbiakban is negatívan befolyásolják a válaszadókat, emellett a közel rekordszintű foglalkoztatottság (4 millió 739 ezer fő júniusban) és alacsony munkanélküliségi ráta (3,2 százalék júniusban) miatt növekedési potenciált egyedül a stabilizálódó gazdasági környezet jelentene.

A gazdasági alindex értéke a járvány kitörése előtt alulmúlta az összeített konjunktúraindexét, ez a trend 2021 augusztusáig volt érzékelhető, innentől kezdve viszonylagos együtt mozgás következett be a háború kitöréséig. A világjárvány alatt a vírus hullámainak egyes alindexekre gyakorolt hatása eltérő, legközvetlenebbül talán a gazdasági helyzet indexénél figyelhető meg. A különböző hullámok okozta sokkok után minden esetben növekedés történt az alindexben, a háború során ez azonban nem érzékelhető. A lokális maximum februári elérése (-1,9 pont) óta folyamatosan csökken az index, júliusban már -26,5-öt vett fel, tehát egyre negatívabban ítélik meg a fogyasztók a gazdasági helyzetet. Az elmúlt hat hónapban átlagosan 4,1 ponttal romlott az index értéke, az eddig mért legalacsonyabb eredményt már májusban elérte (-19,9), és azóta is folyamatos a csökkenés.

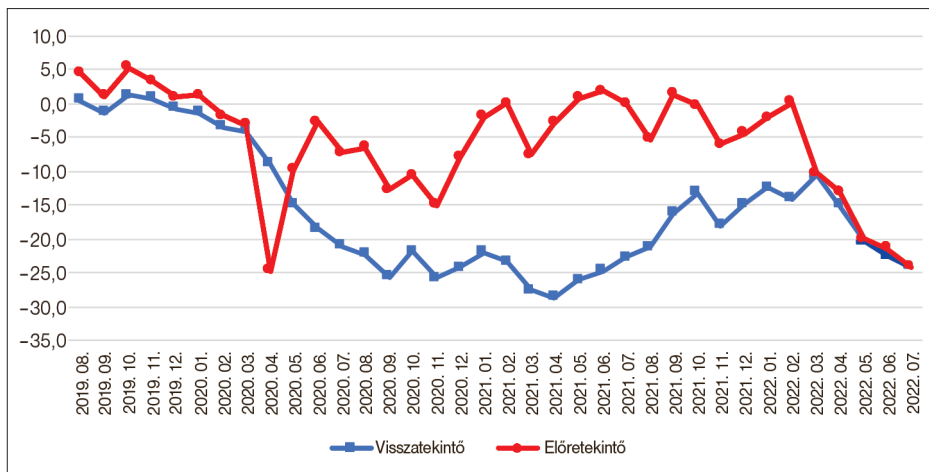
Az anyagi helyzet megítélése a válaszadók körében a Covid előtti időszakban kismértékben alulmúlta a konjunktúraindexet, tehát a lakosság negatívabban értékelte az anyagi helyzetét, mint a gazdasági konjunktúrát. A vírus kitörése után megváltozott a szituáció, az anyagi helyzet megítélésében kisebb visszaesés következett be, mint az egész gazdaság értékelésében. Innentől kezdve az anyagi helyzet alindexe konvergált a konjunktúraindexhez. A négy alindex közül az anyagi helyzet mozgott a legszűkebb sávban a vírus egyes hullámai során, a legmagasabb értéket a háború kitörése előtt, 2022 februárjában érte el (0,1 pont). A felmérés kezdete óta számított legmagasabb értékben nagy szerepet játszottak az egyszeri kormányzati jövedelemtranszferrek. Innentől kezdve folyamatosan romlani kezdett az alindex (-14,8 júliusban), ennek mértéke azonban messze elmaradt a gazdasági környezetet és az inflációt vizsgáló alindexek gyengülésétől. Ennek legfőbb oka, hogy a folyamatos nominális bérnövekedés és az egyszeri

vagyontranszfer hatásai még kitartanak, azonban a háború miatt folyamatosan növekvő infláció és romló gazdasági helyzet egyre nagyobb anyagi terhet jelent a háztartásoknak, amely az index jövőbeli alakulását is erőteljesen befolyásolni fogja.

Az infláció megítélése 2019 szeptembere óta a negatív tartományban mozog annak ellenére, hogy a pénzromlás mértéke – 2020 januárját és februárját kivéve – 2021 áprilisáig megfelelt a jegybank inflációs céljainak. A többi alindexszel ellentétben a járvány különböző hullámainak hatásai nem eredményeztek nagy kilengést, az index értéke 2020 márciusa és 2021 júliusa között $-17,4$ és $-34,7$ pont között mozgott. A folyamatos romlás 2021 szeptemberében kezdődött, amit a fogyasztói árak KSH által mért változása is alátámaszt. Míg az index szeptemberben $-30,8$ pont volt, 2022 júniusára elérte a $-83,6$ -ot, messze alulteljesítve a többi indexet. A lakosság tehát nagyon aggasztónak tartja az inflációt, hiszen messze ez a leggyengébben teljesítő index a felmérés során 2022 júliusában. A legnagyobb problémát egyrészt az energia, másrészt az élelmiszerek folyamatos drágulása jelenti. A hatósági árak (ársapkák), illetve a rezsicsökkentés védi a fogyasztókat, ezen intézkedések nélkül a pénzromlás mértéke még jelentősebb lenne. A következő hónapokban várható még az infláció további gyorsulása, a mértéket meghatározni nagyon nehéz. Pozitív változást elsősorban az energiaárak konszolidálódása, az Oroszországgal szembeni szankciók racionalizálása, illetve Ukrajna mezőgazdasági tevékenységének újraindulása okozhatna.

Összességében elmondható, hogy a világjárvány hullámai során tapasztalt ciklikus esésekkel és erősödésekkel ellentétben a háború kitörése óta folyamatosan romlik a lakosság konjunktúraérzete. Az anyagi helyzet és a gazdasági környezet alindexei viszonylagosan együtt mozognak a főindex értékével, a foglalkoztatás pedig messze felülteljesíti azt. Az inflációt megítélő index már a háború kitörése előtt is folyamatosan csökkent, ez a trend azóta tovább gyorsult. Az indexek tökéletes körképet festenek arról, hogy rekordközeli foglalkoztatottság ellenére folyamatosan romlik a lakosság konjunktúraérzete. Ennek legfőbb oka, hogy a szomszédunkban zajló háború instabilitást eredményez Közép-Kelet-Európában, amely közvetlenül és közvetetten is hatást gyakorol a gazdasági környezetre. A negatív gazdasági környezet következménye az infláció folyamatos növekedése. Ennek letörése csak akkor fog megtörténni, ha Európa a felületi kezelés helyett az okokra: az elhibázott szankciós politika megszüntetésére és a béke elérésére kezd fókuszálni.

7. ábra: Az előretekintő és a visszatekintő konjunktúraindex

A vállalatokhoz hasonlóan a lakosságra is elkészítettük az előre- és a visszatekintő indexet. A háztartások felmérésének kezdetekor a visszatekintő index zérus körül mozgott, a trendszerű csökkenés azonban már a világjárvány kitörése előtt elkezdődött. A folyamatos gyengülés 2020 szeptemberéig tartott, ekkor az index -25,5 pontot vett fel. A következő időszakban -25,0 körül ingadozott, a legalacsonyabb értéket a harmadik hullám csúcsán ért el. Innentől kezdve hat hónapon keresztül tartó, átlagosan havi 2,6-os erősödés azt mutatja, hogy a koronavírus okozta nehézségeken túljutva a válaszadók egyre pozitívabban értékelték az elmúlt évet. A vállalati indexszel ellentétben a lakossági nem tudott tovább erősödni, a háború kitöréséig -10,4 és -18,0 pontos sávban mozgott, lokális maximumát éppen a háború kitörése után, 2022 márciusában érte el -10,4-gyel. Innentől kezdve egyre borúlátóbban ítélték meg az elmúlt évet a válaszadók, 2022 júliusára az index -24,0 ponttal közelítette a koronavírus során tapasztalt mélypontot.

Az előretekintő index kezdetben kismértékben felülmúlta a visszatekintő indexet, tehát a lakosság bizakodóbban tekintett a jövőbe, mint ahogyan az elmúlt évet értékelte. A vállalati felméréshez hasonlóan a világjárvány kitörésekor bezuhant az index, amit egy gyors visszapattanás követett. Szembetűnő, hogy a vállalati előre- és visszatekintő indexhez képest a lakosság körében kisebb kilengések voltak megfigyelhetők, az előretekintő index a járvány különböző hullámai alatt a háború kitöréséig -24,7 és 1,7 között mozgott, míg a vállalati -29,8 és

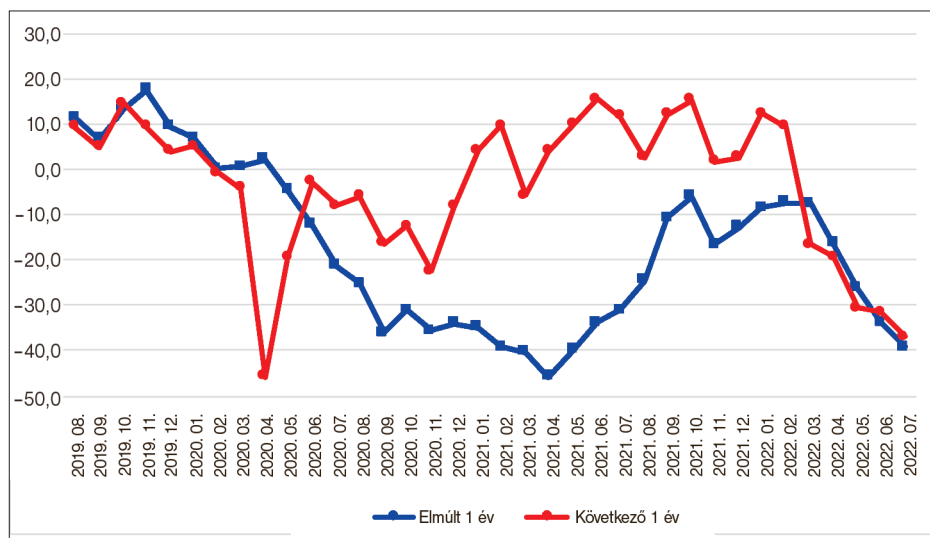
6,9 közötti értéket vett fel. A háború kitörése után közel 10 pontos zuhanás történt a lakossági várakozásokban, a negatív tendencia azóta is jellemzi az indexet. A júliusi -24,0-s érték csak 0,7-tel marad el a koronavírus első hulláma során elért mélyponttól. Ha a háború kitörése óta tapasztalt 4,8-as csökkenés folytatódik, akkor gyorsan borúlátóbakká válhatnak a következő évre vonatkozó kilátások, mint a pandémia alatt bármikor.

A gazdasági helyzet

Az ország gazdasági helyzetét visszamenőlegesen vizsgáló index a koronavírus megjelenéséig pozitív tartományban mozgott, azaz a lakosság a gazdasági helyzet kismértékű javulását érezte. Az első hullám magyarországi tetőzésekor, 2020 áprilisában a megítélés még szintén kismértékben pozitív volt, majd egy hosszabb távú gyengülő trend kezdődött. Az előretekintő indexszel ellentétben a vírus különböző hullámai nem okoznak kilengéseket az eredményekben, a vírus negatív gazdasági következményei a visszatekintő index folyamatos gyengülésében vehetők észre. A legalacsonyabb értéket 2021 áprilisában érte el az index. Ekkor a válaszadók 36,4 százaléka számolt be jelentős, míg 33,3 százalékuk kismértékű romlásról. 11,5 százalék nem tapasztalt változást, 9,5 százalék kismértékű, 4,6 százalék pedig jelentős javulást érzékelt.

A mélypont után fokozatos erősödés kezdődött, amely trend a 2021. novemberi, hirtelen gyengülését kivéve kitartott a háború kitöréséig. 2022 februárjában -7,5 ponttal érte el az index a lokális maximumát, tehát kismértékben negatívan ítélték meg a válaszadók az elmúlt év gazdasági teljesítményét. Innentől kezdve folyamatos gyengülés kezdődött, az index júliusban -39,3-at vett fel, amellyel megközelítette az eddigi legalacsonyabb értéket. Ebben a hónapban a megkérdezettek 39,1 százaléka gondolta úgy, hogy jelentősen romlott az ország gazdasági helyzete, míg 27,4 százalék kismértékű romlást tapasztalt. A koronavírus gazdasági utóhatásai mellett a szankciós csomagok következményei, az élelmiszer- és nyersanyaghiány miatt elszabaduló árak, a gyengülő forintárfolyam, illetve a kialakuló energiaválság is egyre hangsúlyosabb szerepet játszik a válaszadók helyzetértékelésében; az elmúlt év romló gazdasági helyzetét elősorban ezek a tényezők okozták.

8. ábra: Meglátása szerint az elmúlt egy év / a következő egy év során hogyan változott/változik az ország gazdasági helyzete?

A következő kérdés a gazdasági teljesítmény következő 12 hónapban várt változását vizsgálta. Az előretekintő indexnél már markánsabban meglátszik a három járványhullám, bár itt különösen az első hullámban változtak meg a vélekedések. A nagyobb kilengések ellenére az első hullám csúcspontja után elkezdett növekedni az index, felülmúlva a visszatekintőt. Innentől kezdve a háború kitöréséig átlagosan 22,1 ponttal haladta meg a következő egy évet vizsgáló index a visszatekintőt. 2021 márciusától ráadásul pozitív értéket vett fel, tehát mérsékelten, de bizakodóan értékelte az ország gazdasági helyzetét a jövőben. A következő 11 hónapban átlagosan 8,7 pontot ért el, amellyel meghaladta a pandémia előtt átlagosan mért értékeket. A jelenséget elsősorban a vakcinák tömeges elérhetősége, továbbá a korlátozások enyhítése fűtötte; a növekvő gazdasági nehézségeket ellensúlyozták ezek a pozitívumok.

A háború kitörése – mint minden index esetében – nagy visszaesést eredményezett. A februárban mért 9,4-es érték 26 pontos eséssel -16,6-ra zuhant. Ekkor a válaszadók 40,1 százaléka predesztinált valamekkora romlást a következő évre vonatkozólag a februári 24,6 százalékkal ellentétben. Az index romlása megközelítette a vírus kitörésekor tapasztalt csökkenést, abban az esetben azonban csak alkalmi sokkról beszélhettünk. A bizonytalanságot jól mutatja, hogy februárban és márciusban a megkérdezettek 18,3 százaléka nem tudott vagy nem akart válaszolni a kérdésre.

Ez az arány több mint a duplája az egész felmérés során tapasztalt átlagos aránynak. 2020 áprilisával ellentétben most folyamatosan gyengül az index, a válaszadók egyre pesszimistábban ítélik meg az ország kilátásait a következő egy év folyamán. A visszatekintő indexnél tapasztalt konstans gyengüléssel ellentétben a várakozásokat enyhe hullámváz jellemzi. Folyamatosan esik az index, annak mértéket azonban erőteljesen befolyásolják a háborús, illetve a piaci hírek. Júliusban a válaszadók 35,8 százaléka számított a gazdasági helyzet jelentős, míg 22,1 százaléka kismértékű romlására. A megkérdezettek 15 százaléka változatlanságot, 16,4 százaléka kismértékű, 4,1 százaléka pedig jelentős javulást várt. Az infláció után a gazdasági helyzet megítélése tekinthető a második legalacsonyabbra értékelt indexnek a fogyasztók körében, azonban a háztartások gazdasági helyzettel kapcsolatos várakozásai felülmúlják a vállalkozásokét. A két szektor indexei közötti közel 10 pontos különbség abból fakadhat, hogy a gazdasági nehézségek általában először a vállalkozásoknál csapódnak le, ezeknek a következményei épülnek be a társadalmi helyzetértékelésbe.

Munkaerőpiac

A felmérés több kérdése is vonatkozik a munkaerőpiaci folyamatokra. Ezek közül most azt emeljük ki, amely azt vizsgálja, hogy a megkérdezettek mennyire tartottak attól, hogy ők vagy valamely családtagjuk elveszíti munkáját a következő hat hónap során. A kérdésre négy válaszlehetőséget (egyáltalán nem tart tőle, inkább nem tart tőle, inkább tart tőle, nagyon tart tőle) adtunk meg és a válaszokból itt is kiszámítottuk a kérdésre vonatkozó indexet.

A vírust megelőző időszakban az index átlagosan 48,5 pontot vett fel, tehát a megkérdezettek magabiztosak voltak a munkahelyi kilátásaikkal kapcsolatban. A járvány kitörése ebben az esetben is jelentős gyengülést eredményezett, a kilátások azonban folyamatosan és stabilan a pozitív tartományban helyezkedtek el. A mélypontot e kérdés esetében a második hullám hozta, amely az első hullám 20,3-es értékével szemben 16,3-as minimumot eredményezett 2020 novemberében. Azaz ekkor – tekintettel arra, hogy a vállalkozások jelentős része az első hullámban felélte tartalékait – jobban tartottak a megkérdezettek az állásvesztéstől, mint az első hullámban. A harmadik hullám lecsengésével és a kilátások javulásával a válaszadók is egyre pozitívabban kezdtek vélekedni az állásbiztonságukról, megközelítve a vírus előtti szintet.

A többi területtel ellentétben az állásbiztonság index nem esett be az orosz–ukrán konfliktus kitörésekor, sőt azóta még erősödni is tudott. A háború kitörése óta átlagosan 49,4 pontot vett fel, felülmúlva ezzel a koronavírus előtti időszakot. Júliusban volt tapasztalható kisebb visszaesés, 46,0 pontot ért el ekkor az index. Ebben a hónapban a válaszadók 48,7 százaléka egyáltalán nem, míg 24,9 százaléka inkább nem tartott a munkavesztéstől. Mindösszesen 24,1 százalék érezte valamennyire veszélyben az állását. A munkaerőpiacon tapasztalható nyugalom és magabiztosság különösen értékes napjaink folyamatosan romló makrogazdasági környezetében, hiszen az ország gazdasági stabilitásában és a hosszú távú növekedésben egyrészt a magas foglalkoztatottságnak, másrészt az állásbiztonságnak kiemelt szerepe van.

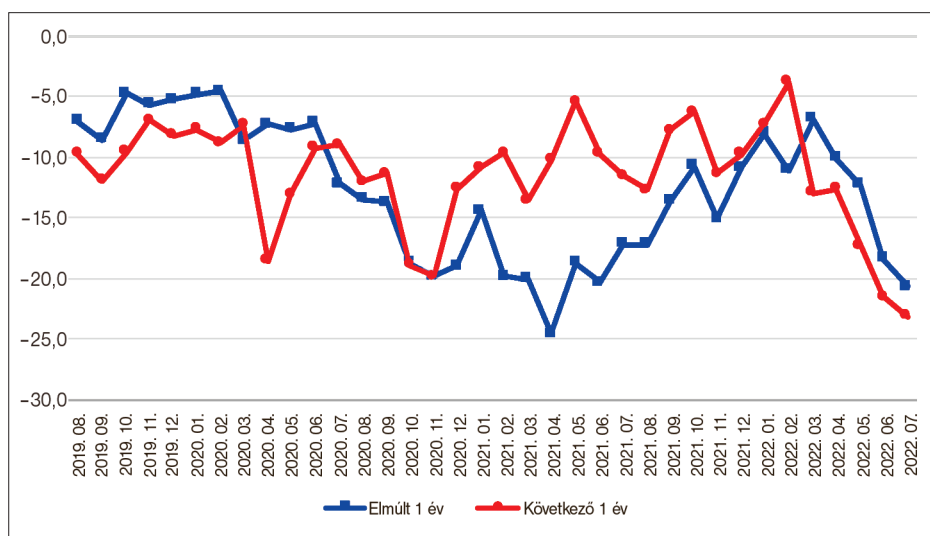
Vásárlások

Ebben a részben a lakosság vásárlási szokásait felmérő néhány kérdés eredményét vizsgáljuk meg. Az első arra vonatkozott, hogy a válaszadó az elmúlt egy évben több vagy kevesebb terméket és szolgáltatást vásárolt, mint egy évvel korábban. A felmérés kezdetén, a vírus előtti időszakban a válaszok alapján kismértékben csökkent a fogyasztás, a vírus első hulláma sem okozott jelentős gyengülést. Az index értéke 2020 júliusától kezdett fokozatosan gyengülni, a járvány negatív hatásai egyre inkább érződtek a válaszadókon. A 2021. januári kiugró eredményt (–14,5 pont) kivéve az esés 2021 áprilisáig tartott, ekkor érte el a minimumot az index –24,6 ponttal: a harmadik hullám tetőzésekor jelentősebb fogyasztásbeli csökkenésről számoltak be a válaszadók.

A mélypont után a vakcina tömeges elérhetőségével és a korlátozások enyhítésével jelentősen növekedni kezdett az index, a lokális maximumát 2022 márciusában –6,9 ponttal érte el. Ilyen magas értéket legutóbb 2020 februárjában láthattunk. Márciusban a válaszadók 31,1 százaléka vélekedett úgy, hogy valamennyivel kevesebbet, míg 46,9 százalék, hogy ugyanannyit fogyaszt. Valamilyen mértékű fogyasztásbeli növekedésről 21,5 százalék számolt be. Innentől kezdődött a fokozatos visszaesés, amelynek köszönhetően az index 2022 júliusára –20,7 pontra esett. Ekkor már 43 százalék gondolta úgy, hogy kevesebbet fogyasztott az elmúlt évben, 43,1 százalék pedig úgy, hogy ugyanannyit. Növekedésről mindösszesen 13,5 százalék számolt be. A tanulmány során mind a vállalati, mind a lakossági indexnél szembevetendő volt, hogy a háború milyen hatást gyakorol Euró-

pa és ezen belül Magyarország gazdaságára. Különböző termék-, illetve szolgáltatásvásárlásra általában a jövedelem szabadon elkölthető (elengedhetetlen kiadások feletti) részéből kerül sor. A növekvő infláció megemeli ezeket a kiadásokat, azonkívül a negatív jövőbeli kilátások miatt a spóroláson is egyre nagyobb hangsúly van. Ezen tényezők összességében vetik vissza a vásárlásokat, erősödést elsősorban a gazdasági kilátások javulása és a tartós recesszió elkerülése jelenthetne.

9. ábra: Az Ön háztartása az elmúlt egy évben több vagy kevesebb terméket és szolgáltatást vásárolt, mint egy évvel korábban, illetve a következő egy évben többet vagy kevesebbet fog vásárolni?

A következő bemutatásra kerülő kérdés azt elemezte, hogy a megkérdezett a jövőben több vagy kevesebb terméket, illetve szolgáltatást kíván-e vásárolni, mint a megelőző egy évben. A vírus előtt is negatív tartományban volt az index, tehát a fogyasztók kismértékű visszaesést predesztináltak a vásárlásaikban a következő évre. A többi előretekintő indexhez hasonlóan a világiárvány nagy visszaesést eredményezett, azonban a kezdeti sokkot gyors visszapattanás követte. Hasonló mintázat játszódnak le a következő hullámoknál is: a második hullám során érte el az index a legalacsonyabb mért értéket $-19,9$ ponttal, a következő hullámok esetén a lokális minimumok $-13,6$ (2021. március) és $-12,7$ (2021. augusztus) ponton alakultak.

A továbbiakban is jellemző volt az erős hullámozás az indexre, az aktuális kilátások jelentősen befolyásolták a válaszadók vásárlásokkal kapcso-

latos kilátásait. Az index a legmagasabb értékét 2022 februárjában érte el -3,9 ponttal. Ekkor a megkérdezettek 59,1 százaléka gondolta úgy, hogy az elkövetkezendő évben ugyanannyi terméket vagy szolgáltatást fog vásárolni, 16,4 százalék pedig több termék vagy szolgáltatás vásárlására készült. Bár még ez az érték is a negatív tartományban helyezkedik el, mégis pozitívabb kilátást predesztinál, mint a felmérés 2019-es kezdete óta bármikor. Ebben a kormányzat által biztosított egyszeri vagyontranszfernek, különösen az szja-visszatérítésnek kulcsszerepe van. A magánszektor olyan plusz-, szabadon elkölthető pénzt kapott az államtól, amely a jövőbeli fogyasztási hajlandóságot is megemelte. A háború kitörése azonban jelentősen befolyásolta az indexet, 9,1 pontot esett egy hónap leforgása alatt. A következő hónapban még minimálisan erősödött, azóta viszont folyamatos gyengülésnek lehetünk szemtanúi.

A lakosság vásárlásaihoz kapcsolódó másik kérdés során azt vizsgáltuk, hogy a válaszadók terveznek-e a következő egy évben nagyobb kiadást például lakásvásárlásra, felújításra, vagy éppen személygépkocsi-vásárlásra. A járvány előtt az index értéke 30 pont körül mozgott, lokális maximumát 33,6 ponttal 2020 januárjában érte el. Ekkor a válaszadók 33,5 százaléka tervezett nagyobb kiadást a következő évben. A koronavírus kitörése után csökkent az index értéke, azonban a 2020. áprilisi mélypontot kivéve folyamatosan 25 felett maradt. 2021 októberében szintén tapasztalható volt egy visszaesés, majd innentől folyamatos növekedés kezdődött 2022 februárjáig. Az index ebben a hónapban érte el az eddigi legmagasabb értéket 36,1 ponttal. Ekkor a megkérdezettek 36 százaléka tervezett nagyobb kiadást a következő évre. A csúcspont elérésében a korábbiakban említett kormányzati vagyontranszfernek nagy jelentősége volt. A már júliusban bejelentett szja-visszatérítés hatása nagy szerepet játszott az index októbertől februárig tartó erősödésében: ahogy közelebb kerültünk a kifizetés időpontjához, úgy nőtt a fogyasztók beruházási hajlandósága. A háború kitörése a következő évre tervezett nagyobb kiadásokat is visszavetette, az index értéke folyamatosan csökkenni kezdett, a többi indexszel ellentétben azonban nem süllyedt a koronavírus során tapasztalt mélypont alá, sőt júliusban minimális erősödés jelei látszottak. Ekkor a válaszadók 25,9 százaléka tervezett valamiféle nagyobb kiadást a júniusi 23,9 százalékkal szemben. A beruházások terén két hatás áll szemben egymással: egyrészt a bizonytalan makrokörnyezet és a növekvő megélhetési költségek csökkentik a beruházási hajlandóságot, másrészt a kiszámíthatatlanság még értékesebbé teszi a megbízható, kézzelfogható befektetési formákat, mint például a lakásvásárlás vagy éppen a felújítás. Az index mérsékelt, átlagosnál kisebb esése ezen hatások összességének tudható be.

Anyagi helyzet

A továbbiakban az anyagi helyzet alakulását vizsgáljuk meg különböző aspektusokból. Először azt a kérdést tekintjük át, amelyben a válaszadók a háztartásuk anyagi helyzetéről foglalnak állást. A válaszlehetőségek a következők voltak: sokat tudunk megtakarítani; meg tudunk takarítani, de csak keveset; éppen kijövünk jövedelmünkből; feléljük korábbi megtakarításainkat; illetve jelentősen el vagyunk adósodva.

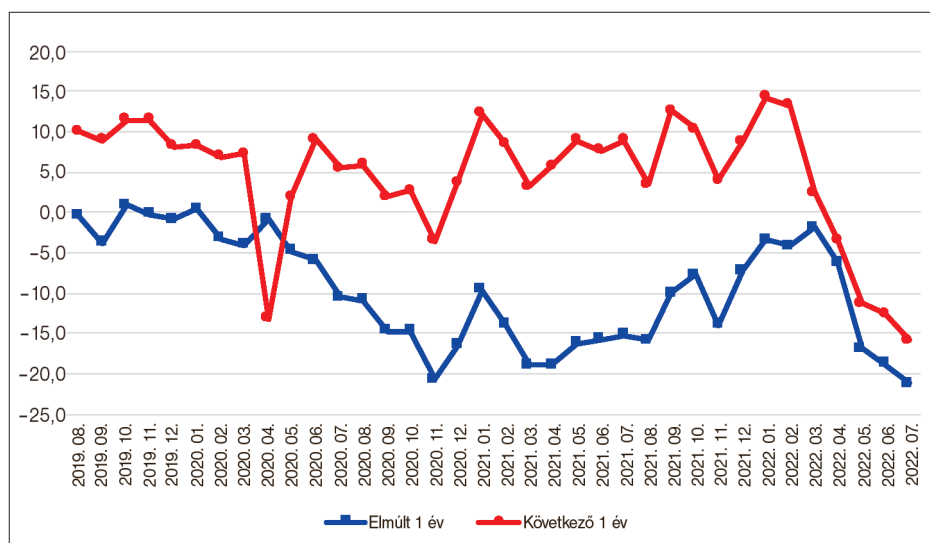
Az index értéke a felmérés kezdete óta pozitív tartományban helyezkedik el, tehát a válaszadók összességében pozitívan értékelik az anyagi helyzetüket, a mértéket azonban a különböző járványhullámok és a háború egyaránt befolyásolták. A vírus kitörése előtt az index átlagos értéke 21,0 pont volt, a pandémia első hulláma során a mért értékek meghaladták ezt a szintet, tehát a válaszadók minimális javulásról számoltak be az anyagi helyzetükben. A trend 2020 augusztusában változott meg, innentől kezdve 2020 novemberéig fokozatos visszaesésről számoltak be a megkérdezettek. A harmadik hullám során szintén volt romlás az anyagi helyzet megítélésében a lakosság körében, ennek mértéke azonban nem érte el a második hullám során tapasztalt legalacsonyabb értéket. Ezt követően, 2021 áprilisától a háború kitöréséig az index 22,4-es átlagértékével meghaladta a vírus előtti átlagos szintet. A lakosság ebben az időszakban úgy érezte, hogy jobb az anyagi helyzete, mint a világháború kitörése előtt. Az index a legmagasabb értékeket 2021 októberében és 2022 januárjában érte el 26,9, illetve 26,2 ponttal. A csúcsok elérésében a folyamatos bérnövekedésnek, a jövedelemadó visszatérítésének, a nyugdíjemelésnek, a fegyverpénznek, illetve a hatósági árak bevezetésének egyaránt fontos szerepe van. Egyrészt nominálisan több pénzhez jutottak az állampolgárok, másrészt ez reálszinten is növekedést eredményezett a kormányzati beavatkozásoknak köszönhetően.

A háború kitörése valamelyest negatívan érintette a válaszadókat, azonban a több index esetén tapasztalt zuhanás nem következett be. Az orosz–ukrán konfliktus első két hónapjában a lakosság jobbnak ítélte (24,4 pont) az anyagi helyzetét, mint 2019-ben, a külső sokkok előtti időszakban. Májustól minimálisan csökkenni kezdett az index értéke, de még így is bőven a pozitív tartományban helyezkedik el. Júliusban a válaszadók 5,8 százaléka mondta, hogy sokat meg tud takarítani, 44 százalék kisebb mértékben, de tud félretenni pénzt, 36,5 százalék pedig éppen kijön a jövedelméből. 8,3 százalék feléli a megtakarításait, míg 4,5 százalék nyilatkozott úgy, hogy jelentősen el van

adósodva. A háztartások anyagi helyzetét, megtakarításait vizsgáló kérdés a foglalkoztatottság mellett az egyik legpozitívabb index. Ez különösen fontos, hiszen a megtakarításoknak a következő időszak romló makrogazdasági környezetében nagyon fontos szerepe lesz.

A következő kérdéssel azt vizsgáltuk, hogyan változott a háztartás anyagi helyzete az elmúlt egy év során. A vírust megelőző időszakban az index értéke 0 körül mozgott, tehát alapvető változás nem következett be a válaszadók anyagi helyzetében. A fokozatos csökkenés az eddig vizsgált visszatekintő indexekhez hasonlóan nem a háború kitörésekor, hanem kicsit késleltetve indult el. 2020 áprilisa és novembere között folyamatos csökkenés volt tapasztalható, ekkor az index $-20,7$ pontos értéket vett fel. Ebben a hónapban a megkérdezettek 17,0 százaléka mondta, hogy sokkal, 26,5 százaléka pedig, hogy kicsit rosszabb lett az anyagi helyzete. 38,4 százalék nem tapasztalt változást, 13,9 százalék kismértékű, 2,9 százalék jelentős javulást érzékelt. A második hullám levonulásával az anyagi helyzet megítélése is javult, a harmadik hullám azonban szintén visszaesést eredményezett a lakosság körében az elmúlt egy év anyagi helyzetének megítélésében. A folyamatos javulás 2021 áprilisában kezdődött és egészen a háború kitöréséig tartott.

10. ábra: Összességében hogyan alakult a háztartása anyagi helyzete az elmúlt egy évben, illetve hogyan alakul várakozásai szerint a következő egy évben?

Az elmúlt egy év megítélése 2022 márciusában érte el lokális maximumát, ekkor $-1,9$ pontot vett fel az index. Ebben a hónapban a válaszadók $30,4$ százaléka érezte úgy, hogy rosszabb lett, $39,6$ százaléka szerint nem változott, míg $29,1$ százalék javulást érzékelt az anyagi helyzetében az elmúlt évben. Az index innentől kezdve folyamatosan esni kezdett, júliusban már $-21,2$ pontos értéket vett fel. Ekkor a márciusinál $6,4$ százalékkal több válaszadó érezte, úgy hogy romlás következett be az anyagi helyzetében. Javulásról mindösszesen a válaszadók $16,3$ százaléka számolt be. Ez $12,8$ százalékkal kevesebb, mint márciusban. Az elmúlt év megítélése átlagosan $4,8$ ponttal esett az elmúlt négy hónapban, ezzel meghaladta a koronavírus során tapasztalt mélypontot. Az infláció növekedése várhatóan tovább rontja az elmúlt év anyagi helyzetének megítélését a fogyasztók körében. Pozitív fordulat 2023-ban várható az infláció lassulásával, ennek mértéket azonban a világpiaci helyzet erőteljesen befolyásolja.

Az általunk vizsgált utolsó kérdésben a háztartások anyagi helyzettel kapcsolatos várakozásait tekintjük át. A vírust megelőző időszakban pozitív értéket vett fel az index, tehát mérsékelten, de pozitívan tekintettek a válaszadók a jövőbe. A többi előretekintő indexhez hasonlóan a világhátrány kitörését kísérő első pánikot követően gyorsan visszapattant a következő év kilátásait vizsgáló index. A második hullám során elért lokális minimumot ($-3,6$ pont) kivéve az index folyamatosan a pozitív tartományban mozgott, azonban a vírushelyzet változása hatást gyakorolt rá. Az esetszámok növekedése, illetve a korlátozások részleges visszavezetése átlagosan $7,8$ pontos esést eredményezett a harmadik (2021. március) és a negyedik (2021. november) hullámban.

A kilátásokat a válaszadók 2022 januárjában ítélték meg a legpozitívabban, ekkor $14,2$ pontot vett fel az index. Ebben a hónapban $39,7$ százalék várt javulást az anyagi helyzetében az elkövetkező egy évben, romlásra pedig csak $16,1$ százalék számított. A háború kitörése ebben az esetben is erőteljesen befolyásolta a válaszadókat, az index értéke egy hónap alatt, februárról márciusra $10,9$ pontot esett. A bizonytalanságot mutatja, hogy márciusban a válaszadók $10,4$ százaléka nem tudott vagy nem akart válaszolni a kérdésre, ez több mint kétszerese az egész felmérés alatt tapasztalt $4,8$ százalékos aránynak. Március hónap volt az utolsó alkalom, amikor pozitív tartományban volt az index, azóta júliusra $-15,9$ pontra csökkent az érték. Ekkor a megkérdezettek $40,6$ százaléka számított romlásra az anyagi helyzetében, ebből $15,2$ százalék jelentős visszaesésre számít. Fél évvel ezelőtt ez az arány csak $4,5$ százalék volt.

A lakosság anyagi helyzetére vonatkozó két kérdés ellentétes képet mutat: annak ellenére, hogy a háború kitörése óta folyamatosan csökken az elmúlt és a következő egy év anyagi helyzetét vizsgáló index értéke, a válaszadók még mindig úgy nyilatkoznak, hogy tudnak takarékoskodni. Az előre- és visszatekintő index folyamatos esését elsősorban az infláció okozza, a háborút és a gazdasági helyzetet övező bizonytalanság tovább fokozza. Az elmúlt időszakban történt nominális bérnövekedés azonban ellensúlyozza ezeket a hatásokat, a háztartások ezért képesek még mindig a romló makrogazdasági körülmények ellenére takarékoskodni.

Összefoglalás

A tanulmány során elsősorban az orosz–ukrán háború vállalati, illetve lakossági konjunktúrára gyakorolt hatását vizsgáltuk, aminek megértésében azonban a koronavírus különböző hullámai során tapasztalt trendek és a világjárvány előtti időszak tendenciái is nagy segítséget nyújtottak. Általánosságban elmondható, hogy az előretekintő indexek a pandémia kitörésekor, míg az elmúlt időszakot vizsgáló, visszatekintő mutatók a második járványhullám alatt vették fel a legalacsonyabb értéküket. Közvetlenül a háború kitörése előtt elsősorban a járvány várható lecsengésének, illetve a pozitív gazdasági trendeknek köszönhetően mindkét index felülteljesítette az előző közel két év eredményeit, sok esetben még a vírus előtt tapasztalt értékeket is meghaladták. A szomszédunkban zajló konfliktus azonban mindent megváltoztatott. Az indexek túlnyomó többsége intenzív esésbe kezdett, júliusra már a koronavírus során tapasztalt mélypontokat is alulmúlták.

A gyengülés végét megjósolni igen nehéz, a háború és annak közvetlen, illetve közvetett gazdasági költségei erőteljesen befolyásolják. A két válságban közös, hogy egyik sem a pénzügyi piacokról érkezett, azonban az első válság következményei, illetve kezelése fundamentális nehézségek elé állította a világ gazdaságát. Ebben a különösen sérülékeny időszakban tört ki a háború, amely a világ gazdaságát, Európát és ezen belül Magyarországot szinte példátlan kihívás elé állítja. A koronavírus során a kormányzatoknak és a jegybankoknak széles eszköztár állt a rendelkezésükre a válság kezelésére, jelenleg viszont sokkal kevesebb lehetőségük van. A pandémia során tapasztalt kereslet-kínálati egyensúlytalanságok, a szakadozó ellátási láncok, illetve az anticiklikus gaz-

daságpolitika inflációs nyomást eredményezett. Ez kezelhető lett volna, a háború és az elhibázott szankciós politika következtében elszálló energia- és élelmiszerárak viszont tovább súlyosbították a helyzetet. A recessziós félelmek tőkekiáramlást eredményeztek a feltörekvő piacokról, a befektetők a biztonságosabb eszközök felé fordultak. Ezen tényezők kumulált hatása eredményezte a konjunktúraindex folyamatos esését az utóbbi időszakban.

Összességében elmondható, hogy a háború mind a vállalatok, mind a lakosság konjunktúraérzetét erőteljesen rontja. A régóta nem tapasztalt bizonytalanság, a recessziós félelmek beépülnek a válaszadók helyzetértékelésébe, hiszen megjósolni azt, hogy mit hoz a jövő, szinte lehetetlen. A magyar kormány különböző intézkedései védik a kisvállalkozásokat és a fogyasztókat, azonban a világpiac erőteljesen befolyásolja hazánk kis, nyitott gazdaságát. Pozitív fordulatot a vállalatok és a lakosság konjunktúraérzetében egyedül a háború lezárása okozna: Magyarország törekszik a béke elérésére, azonban ez európai konszenzus nélkül aligha sikerülhet. Ha ez be is következne, gyors visszapatтанás akkor sem várható, sokkal inkább lassú gyógyulási folyamatra lehet számítani. A negatívumok ellenére rengeteg tanulságot kaptunk az elmúlt két és fél évben gazdasági, társadalmi és politikai szinten egyaránt. Ha ezeket beépítjük akár a gazdaságról, akár a világról alkotott képünkbe, az erős gazdasági konjunktúra talán hamarabb visszatérhet, mint gondolnánk.

Irodalom

Molnár D. – Horváth D. – Regős G. 2021: W-kilábalás a koronavírus-járvány két hullámában. *Pénzügyi Szemle / Public Finance Quarterly*, 66(1), 66–87.

Molnár D. – Regős G. – Horváth D. 2021: Gazdasági trendek – a koronavírus hatása a lakosság és a vállalatok konjunktúraérzetére. In Stefkovics Á. – Pillók P. – Barthel-Rúzsza Zs. – Fűrész G. (szerk.): *Magyarország 2021: Társadalom, gazdaság és politika napjainkban*. Budapest, Századvég, 321–348.

Regős G. – Molnár D. – Horváth D. 2019: Konjunktúrakutatás a makrogazdasági adatok fényében. *Statisztikai Szemle*, (97) 12, 1154–1178.

Regős G. – Molnár D. – Horváth D. 2022: Járványhullámok a konjunktúrakutatás tükrében. In Hortay O. – Pillók P. – Stefkovics Á. (szerk.): *Századvég Riport 2021*. Budapest, Századvég, 117–142.

Kökény László – Hortay Olivér

A hatósági ár bevezetésének gazdasági hatásai a magyar társadalomra

Bevezetés

A nemzetközi tudományos publikációk rámutatnak arra, hogy az energiaárak változása miatti lakossági energiafogyasztás-növekedés vagy -csökkenés közötti összefüggések megfigyeléséhez a lakosság árérzékenységi mutatóját érdemes elsősorban megvizsgálni. Az árrugalmassági mutatóból az látható, hogy egy bizonyos termék árának változása hogyan függ össze a termék keresletével.¹ Tökéletes árrugalmasság esetén, ha a termék ára öt százalékkal nő, akkor a rugalmas kereslet esetében ugyanilyen mértékű keresletcsökkenést várunk. Ha azonban ennél kisebb mértékű a kereslet visszaesése, vagy változatlan a kereslet az adott termék iránt, akkor árrugalmatlan hozzáállásról beszélhetünk. Jellemzően, ha olyan termékeket vagy szolgáltatást vizsgálunk, ahol nehéz a helyettesíthetőség, nincs alternatíva a fogyasztásuk során, illetve a létfenntartáshoz szükséges az adott termék vagy szolgáltatás fogyasztása, akkor a várakozások arra mutatnak, hogy a kereslet árrugalmatlan lesz. Matematikailag, ha az árrugalmassági együttható értéke 0 és -1 közötti, akkor beszélhetünk részben árrugalmatlan keresletről. A 0-s érték esetében teljesen rugalmatlan keresletről beszélünk, azaz a termék árának növekedése nem hat a kereslet csökkenésére.

Az elérhető nemzetközi kutatások (melyek Portugália,² Törökország,³ Ukrajna,⁴ Tajvan,⁵ Kanada⁶ és átlagosan fejlett országok⁷ lakossági min-

¹ Yang et al. 2018.

² Silva et al. 2018.

³ Halicioglu 2007.

⁴ Kozlova 2012.

⁵ Holtedahl–Joutz 2004.

⁶ Feehan 2018.

⁷ Zhu et al. 2018.

táinak példáján keresztül vizsgálták az árrugalmasság kérdéskörét) rövid (éven belül) és hosszú (2–4 éves) távon figyelték meg a lakosság árrugalmasságát a villamos energia és a földgáz fogyasztása terén, kvantitatív eszközökkel. Abban egyöntetű a vélemény, hogy a lakossági fogyasztás majdnem teljesen árrugalmatlan, különösen rövid távon, ahol a vizsgált publikációk átlagosan $-0,34$ -es árrugalmassági együtthatóról számoltak be (a városokban átlagosan $-0,05$ -ös értéket mértek). A fejlett országok esetében kicsit jobb az arány az átlaghoz képest, mert ott $-0,49$ az együttható átlagos értéke. Hosszabb távon már $-0,65$ -ös értéket mértek a lakossági megkérdezésekben. Ez azt jelenti, hogy egy nagyobb volumenű energiaár-változás egy éven túl már jelentős fogyasztásváltozást okozhat, különösen a fejlettebb országokban. Az együtthatók negatív értékei pedig azt mutatják, hogy az összefüggés fordítottan arányos, azaz a komolyabb áremelkedés fogyasztáscsökkentéshez, míg az árak megvágása a fogyasztás bővüléséhez vezethet, de nem ugyanolyan mértékben.

Látható az is, hogy az árérzékenység nem magyar specifikum. Továbbá egy 2012-ben készült szlovéniai kutatás – amely során 450 főt kérdeztek meg kvantitatív módszerrel – rámutat arra, hogy leginkább a háztartás bevételeivel és méreteivel van összefüggésben az, hogy kinek mekkora a hajlandósága a megemelkedett áramdíjak kifizetésére. Minél magasabb egy háztartás jövedelme, illetve minél alacsonyabb jövedelemmel rendelkezik, annál elutasítóbb a megemelkedett „rezsidijak” kifizetésével szemben. Ez az attitűd tehát főként anyagi szempontok által vezérelt.⁸ Egy nemzetközi összehasonlításra alapuló kutatásban⁹ pedig bebizonyították, hogy 2010 után a magyarországi villamosenergia-szolgáltatók a rezsicsökkentési politika hatósági árszabályozása miatt fellépő profitvesztéseket nem hárították át a lakosságra. Ezzel szemben, amikor 2010 előtt liberalizált volt az energiapiac, különösen a 2008 és 2010 közötti időszakban, a szabadpiaci feltételeknek köszönhetően a piaci erővel rendelkező energiavállalatok kiemelkedően magas profitjukat a magyar háztartásokkal fizették meg. Az ilyen jellegű ármaximalizálási beavatkozások egyre gyakoribbak az elmúlt évtizedben, és nem csak az európai piacon.¹⁰

A magyar kormány 2012-től rezsicsökkentési programba kezdett, amelynek keretében hatósági szabályozással mérsékelte a lakosság közüzemi díjait. Ez azt is okozta, hogy a mindenkorai energiaválságok idején

⁸ Zorić–Hrovatin 2012.

⁹ Szőke et al. 2021.

¹⁰ Tsutsui 2012.

a magyar háztartások energiakiadásai semmit sem változtak. Jelen elemzésünkben megvizsgáltuk, hogy a rezsiköltségek alakulása hogyan befolyásolta közvetlenül a magyar háztartások kiadásait 2005 és 2021 között. A kormány 2013-tól bevezetett hatósági szabályozása érintette a villamosenergia-fogyasztás, a vezetékesgáz-fogyasztás, a propán-bután gázipalack cseredíja, a személyszállítás, a vízfogyasztás, a csatornahasználat tételeinek árait. Ezeket a tételeket egységesen nevezhetjük rezsicsökkentett kiadásoknak is.

A háztartások fogyasztási adatait a Központi Statisztikai Hivatal Háztartási költségvetési és életkörülmény adatfelvétel (KSH HKÉF) adatbázisából vettük. A mindenkori árakhoz a KSH (Egyes termékek és szolgáltatások éves fogyasztói átlagára [1996–]) adatbázisát használtuk.

Jelen cikkben megvizsgáltuk, hogy a felsorolt tételek kiadásai hogyan alakultak 2005 és 2021 között, és ez milyen következménnyel járt a magyar háztartásokra. 2005 és 2012 között éves szinten átlagosan 10 százalékos volt a rezsitételek árnövekedése, így a hét év alatt majdnem a kétszeresére nőttek ezek az árak. A számítások legnagyobb tanulsága, hogy a rezsicsökkentésnek köszönhető megtakarítások mértéke 2021 év végére csaknem elérte az intézkedést megelőző időszak veszteségeit.

A kutatás módszertanának bemutatásával folytatódik a tanulmány. Ezt követően az eredményeket fogjuk négy részben áttekinteni. Az elsőben a magyar háztartások kiadásállományának alakulását, majd a másodikban a kiadásszerkezet változását mutatjuk be. A harmadik részben kitérünk az energiaszegénység helyzetének javulására, míg végül jövedelem és háztartásméret alapján fogunk még pár részletet bemutatni az intézkedés hatásaival kapcsolatosan. A tanulmányt az összegző, konkludáló fejezetünk zárja.

A kutatás módszertana

Elemzésünkben megvizsgáltuk, hogy a rezsiköltségek alakulása hogyan befolyásolta közvetlenül a magyar háztartások kiadásait 2005 és 2021 között. A háztartások kiadásainak vizsgálatát a KSH HKÉF adatfelvétele alapján végeztük (2005., 2009., 2012., 2014–2019. évi adatbázisok alapján). A rezsitételeket aszerint súlyoztuk, hogy egy magyar háztartásra mekkora arány jutna belőlük az országos fogyasztás súlyában. Így olykor még sokkal nagyobb is lehet a megtakarítás vagy a többletkiadás mértéke egyes tételek esetében, különösen ahol az árnövekedés vagy -csökkenés

dinamikusabb volt. Az elemzésben hat közüzemi díjtétellel (áram, gáz, víz, szemétszállítás, csatornahasználat és propán-bután gázpalack cseréje) számoltunk. A távhőkiadásokkal – a megfelelő adatok hiányában – nem foglalkoztunk kutatásunkban, így a többletköltség aránya és a megtakarítás mértéke még körülbelül 10-15 százalékkal nagyobb is lehet. A rezsitételek árai a KSH Egyes termékek és szolgáltatások éves fogyasztói átlagárai (1996–) című adatbázisából kerültek hivatkozásra.

Az aggregált kiadástöbbletekhez a 2005-ös év, míg a megtakarításokhoz a 2012-es év árait vettük a bázisnak, és évről évre azt számoltuk ki, hogy az adott év fogyasztásával mekkora lenne a kiadás, ha még mindig a 2012-es árak lennének, ahhoz képest, hogy az adott évben mennyi volt a rezsicsökkentett ár. Majd ebből a feltételezett kiadásból kivontuk a ténylegeset évről évre.

A fogyasztási adatokat a KSH HKÉF adatbázisából vettük. Itt annyi gondunk volt, hogy nélkülöztük a 2013-as, 2016-os, 2020-as és 2021-es fogyasztási adatsorokat. Így ezen időszakokra becsültünk hatványalapú trenddel a körülvevő évek fogyasztási átlaga szerint. A HKÉF adatbázis naplózásalapú, és egy háztartásra vetítve ad meg fogyasztási adatsorokat (évente átlagosan hatezer háztartás került a mintába), majd súlyozással kiszámolható az adott évi teljes lakossági fogyasztás a választott témakörben. Ezen túlmenően a távhőadatok híján egyáltalán nem tudtunk elemzést készíteni, így azt nem tartalmazzák az eredményeink, a szemétszállítást azonban igen.

Egy átlagos háztartás mérete évről évre változott ezen időszakban, de körülbelül 2,3 főből állt. A háztartások száma a 2012-es 3,9 millióról 4,1 millióra nőtt 2019-re. Ezt a tendenciát is figyelembe vettük a 2021-es becsléshez, illetve a végső elemzéshez. Végül ez alapján becsültünk 2021-re is jövedelmi adatokat.¹¹

Számításaink szerint eredményeinkben maximum 10-15 százalékos eltérés lehet a valóságtól, azaz, ha ténylegesen megfigyelhető lett volna a lakosság fogyasztása. Ebből 3–5 százalék a mintavételből adódik, 6–9 százalék a becslésekből a hiányzó adatokra vonatkozóan. Számításaink szerint a távhő beszámításán további 10 százalékos megtakarításnövekedés lehetne, míg a szemétszállítás körülbelül 2 százalékot tesz ki. Így például 2013. január 1-je óta a 2021. év végéig a magyar háztartásoknál megmaradt körülbelül 2600 milliárd forint megtakarítás esetében a konfidencia-intervallum 2100 és 2900 milliárd forint között lehet.

¹¹ KSH 2021.

A háztartások kiadásállományának alakulása a rezsitételek tükrében (2005–2021)

A rezsicsökkentési program bevezetését megelőzően a magyar családoknak folyamatos és jelentős áremelésekkel kellett szembesülniük. A közüzemi díjak növekedése 2005 és 2012 között egy háztartásnak átlagosan havi 9 ezer, összesen 768 ezer forint többletköltséget okozott, azaz a családokat ért kár országos szinten meghaladta a 3000 milliárd forintot. Ráadásul a kedvezőtlen tendenciát a különböző szociális támogatások láthatóan nem voltak képesek differenciáltan enyhíteni, így a legszegényebb családoknak nagymértékű (átlagosan 646 ezer forintos) többletköltséget kellett elszenvedniük (a legtehetősebb háztartások többletköltsége 853 ezer forint volt), ami kiadásarányosan még nagyobb terhet is jelentett a számukra.

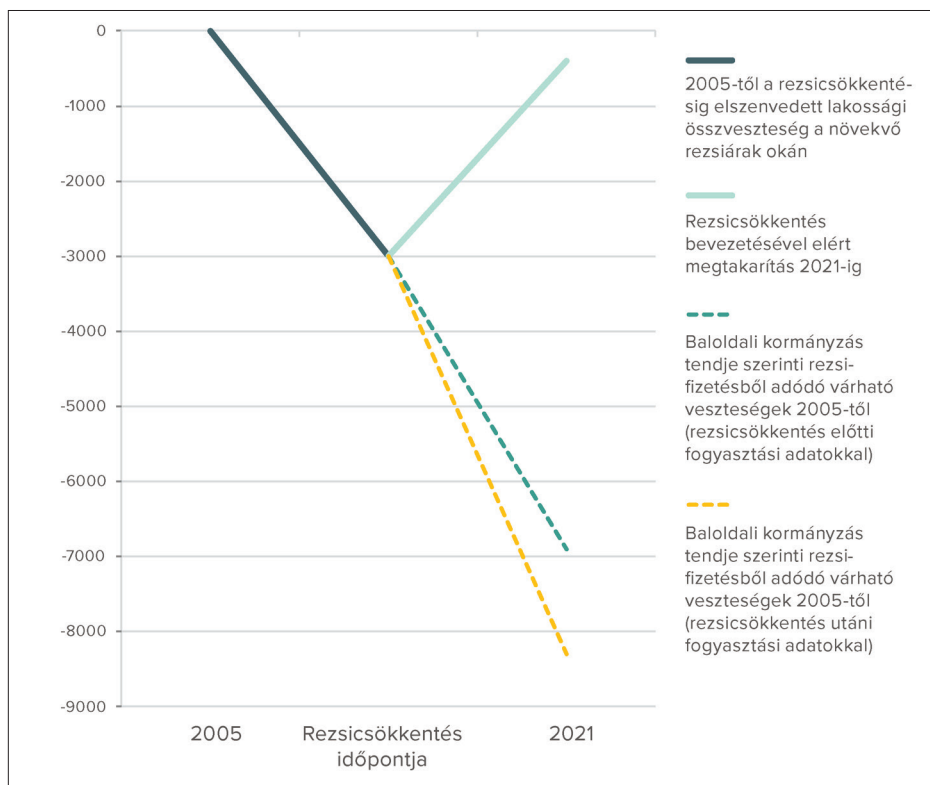
A 2013-as rezsicsökkentési program bevezetésével a második Orbán-kormány megállította, majd fokozatosan lecsökkentette a hat tétel díjait, amelyek mértéke azóta sem változott.¹² Az intézkedésnek köszönhetően – a program bevezetése előtti árszinthez viszonyítva – egy átlagos magyar család a 2021-es év végéig összesen 627 ezer forintot (ami egy átlagos éves kiadás 30 százaléka), azaz havonta átlagosan 6 ezer forintot takarított meg, ami országos szinten mintegy 2600 milliárd forintos megtakarítást jelentett. Az egységes tarifák a legszegényebb háztartásokban is jelentős mértékű (átlagosan 460 ezer forintos) költségcsökkenést eredményeztek, ami ráadásul kiadásarányosan jóval nagyobb segítséget jelentett az alacsony jövedelműek számára, amiről a későbbiekben értekezünk bővebben. A legtehetősebb családok esetében ez 722 ezer forint mértékű megtakarítást jelent.

Kiszámoltuk, hogy ha a Gyurcsány-, majd Bajnai-kormány maradt volna 2010 után is kormányon, és nem lett volna rezsicsökkentés, és minden paraméterre statisztikailag ráfektetjük az akkori trendeket, akkor az mekkora többletköltséget jelentett volna a háztartások számára. Ez alapján nagyságrendileg még további 3900 milliárd forintot vett volna ki a magyar háztartásokból, ami egy átlagos háztartás esetében hozzávetőleg 1 millió forint többletkiadás megfizetését jelentette volna a 2013 és 2021 közötti időszakban. Ehelyett azonban a második, a harmadik és a negyedik Orbán-kormány szinte teljes egészében visszaadta azt a rezsicsökkentéssel – bővülő fogyasztás mellett –, amit előtte a Gyurcsány-, majd a Bajnai-kormány – csökkenő fogyasztás mellett, növekvő árakkal – elvett. Ha a Gyurcsány-, majd a Bajnai-kormány maradt volna tovább,

¹² A kéziratot 2022 nyarán zártuk le.

akkor 2021-re minimum 6900 milliárd forint kiadástöbbletet, de a rezsicsökkentés utáni fogyasztási adatokkal 8300 milliárd forint veszteséget okoztak volna a magyar háztartásoknak. Számításaink szerint ez 2013-tól évente a magyar GDP 2,5 százalékos csökkenését eredményezte volna.

1. ábra: Rezsítételek becsült kiadástöbblete és megtakarítása a magyar háztartásokra vonatkozóan (Mrd Ft-ban)¹³

A magyar háztartások kiadásarányának alakulása

A 2005 és 2012 közötti időszakban a rezsicsökkentett kiadások a folyamatos áremelkedés miatt a 2005-ös bázisév 10 százalékaról 2012-ig (a rezsicsökkentés bevezetéséig) fokozatosan 14 százalékra nőttek egy

¹³ A tanulmányban szereplő ábrák forrása: saját elemzés a KSH HKÉF adatbázisa alapján.

átlagos háztartás éves költségeinek arányában, ami 40 százalékos emelkedést jelentett. A legszegényebb decilisben, ahol 10 százalékpontos eltérés is lehet a két időszak kiadásarányai között, ez már körülbelül 100 százalékos növekedést jelentett. Ez az eredmény abban a perspektívában még drasztikusabb, hogy az emberek átlagosan 15 százalékkal kisebb mennyiséget fogyasztottak a hat rezsitételből 2012-re 2005-höz képest. Ez éves szinten 2 százalékos fogyasztás-visszafogást jelentett 2005-től. Egyedül csak a villamosenergia-fogyasztás nőtt közel 4 százalékkal 2012-ig. Leginkább a vezetékesgáz-fogyasztás (33 százalék) és a vízfogyasztás (33 százalék) csökkent a hét év alatt.

Az eredmény rámutat arra a problémára, hogy a kiadásarány úgy nőtt majdnem a másfélszeresére, hogy közben a fogyasztás átlagosan egyhatodnyival csökkent. Ha a 2005-ös fogyasztási mennyiségek maradtak volna 2012-ig (éves szinten átlagosan 10 százalékos volt az árnövekedés 2012-ig), akkor a rezsitételek költségének aránya évente 16-20 százalék körüli lett volna egy háztartás éves összes kiadását tekintve a mért, 2012. évi 14 százalékkal szemben. Eközben az éves kiadások a 2005-ös 2,7 millió forintról 3,3 millió forintra növekedtek 2012-re, ami évi 20 százalékos növekedést jelent. Azonban a következőkben látni fogjuk, hogy ezt a növekedést döntően a rezsiköltségek folyamatos növekedése jelentette. Így 2012-ig az emberek fokozatosan kevesebbet költöttek ruházati termékekre, illetve ugyanakkora arányban, de kevesebbet költöttek egészségügyre, oktatásra és élelmiszerre, mint 2005-ben. Csökkentek az egyéb kiadások is, valamint a közlekedésre fordított költségek is, a dráguló rezsitételek miatt.

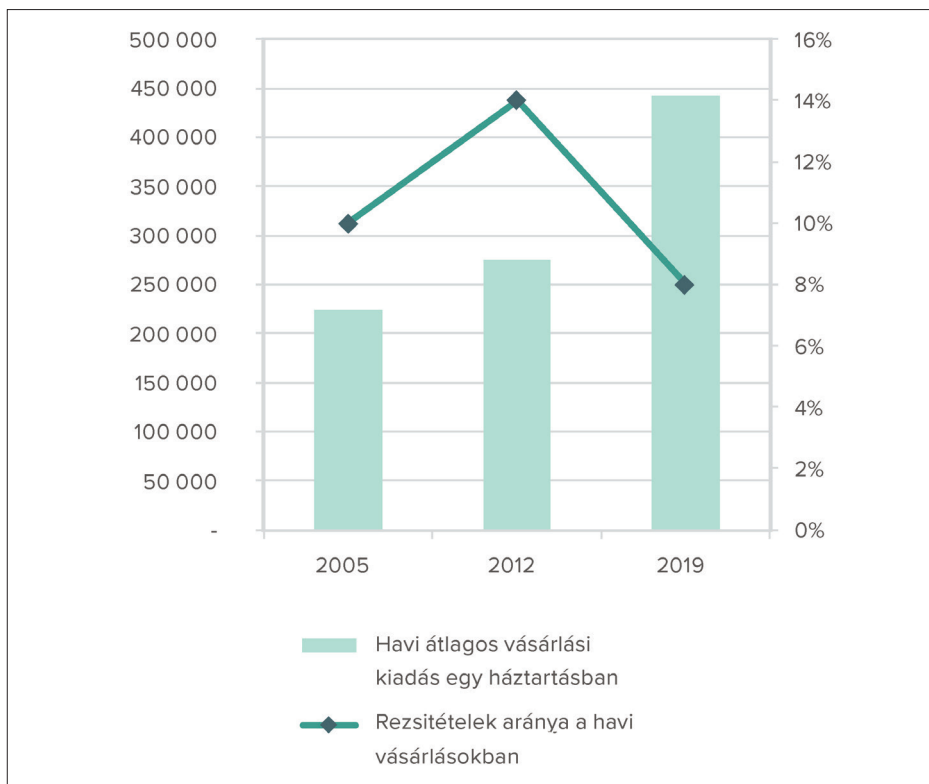
A rezsicsökkentés előtti időszakban tapasztalt áremelkedés visszafogta a családok életszínvonal-javulásának lehetőségét. Hiába tette lehetővé a jövedelmek növekedése (elsősorban az infláció okán) a háztartásoknak, hogy havi átlagos kiadásaikat 20 százalékkal (225 ezer forintról 275 ezer forintra) emeljék 2005 és 2012 között, a növekmény jelentős részét elvitték az egyre dráguló közüzemi díjak. Míg egy átlagos háztartás 2005-ben kiadásainak 10 százalékát fordította a fenti hat tételre, az arány 2012-re 14 százalékra növekedett, így az nem volt képes érdemben növelni a közlekedésre, ruházkodásra, élelmezésre vagy oktatásra fordított összegek arányát saját fogyasztási szerkezetében. Ezzel szemben a rezsicsökkentési programnak köszönhetően a közművekre fordított kiadások aránya csaknem felére, 14 százalékról 8 százalékra csökkent 2012-ről és 2019-re. A vizsgált időszakban tapasztalt jelentős jövedelemnövekedés a háztartási kiadások nagyobb mértékű, 60 százalékos (havi 275 ezer forintról 411 ezer

forintra történő) emelkedését tette lehetővé, de az átlagos rezsiköltségek még így is csökkentek (havi 38 500 forintról 35 280 forintra). A háztartások így mind arányaiban, mind nominális értelemben jelentősen növelhették oktatási, egészségügyi, közlekedési vagy szórakozási célú kiadásait.

A magyar háztartások a vezetékesgáz- és a vízfogyasztáson próbáltak a legtöbbet spórolni 2005 és 2012 között (33 százalékkal fogyasztottak kevesebbet az emberek 2012-ben, mint 2005-ben), mellette a többi rezsitételt is drasztikusan visszafogták. Azonban így sem tudták az árak emelkedésével azonos mértékben visszafogni a fogyasztásukat. Az előbb bemutatott 20 százalékos háztartási kiadásnövekedést teljes egészében a rezsitételek árának növekedése vitte el. Így az emberek nemhogy többet nem tudtak költeni ezekben az években, de a meglévő kiadásaik terhére kellett kifizetniük a rezsiszámlákat is, már ha tudták.

2019-re az előző időszak tendencia teljesen megváltozott. Ekkorra több mint 2 millió forinttal, 5,3 millió forintra nőtt egy háztartás éves kiadása átlagosan, 2013-tól. Miközben a háztartások vásárlási költségei 60 százalékkal bővültek, ami havi szinten 441 ezer forint kiadást jelent, addig a rezsitételek aránya majdnem a felére, 8 százalékra esett vissza a rezsicsökkentés előtti időszakihoz képest. Így egy háztartás havonta csupán 35 ezer forintot költött rezsire, ami a hatalmas árcsökkentés mellett fogyasztásbővülést is jelentett az energiavásárlásokat tekintve. Ez annak fényében még nagyobb csökkenés, hogy átlagosan a rezsitételek súlyozott fogyasztása egy háztartásra vetítve 20 százalékkal nőtt hét év alatt, ami évente 3 százalékos bővülést jelentett. Leginkább a vezetékesgáz-fogyasztás (39 százalékkal) a villamosenergia-fogyasztás (26 százalék) és a vízfogyasztás (24 százalék) bővült. Így összességében, a fogyasztásnövekedéssel korrigálva, a rezsicsökkentés 54 százalékos kiadáscsökkentést eredményezett a rezsitételeken az összes kiadástételhez viszonyítva. Ennek köszönhetően havonta több jut élelmiszerekre és alkoholmentes italokra (havi 88 ezer forint), egészségügyi vásárlásokra (havi 18 ezer forint), háztartásvitelre (havi 44 ezer forint), oktatási szolgáltatásokra (havi 13 ezer forint), ruházati termékekre (havi 22 ezer forint), kultúrára és szórakozásra (havi 40 ezer forint) és turisztikai szolgáltatások fogyasztására is (havi 35 ezer forint a korábbi 16 ezer helyett), minden más mellett. Közben 8 százalékra csökkent a rezsicsökkentett tételek aránya a teljes kiadásszerkezetben, azaz a felére esett vissza a korábbi súlyához képest.

2. ábra: Havi átlagos vásárlások összege és a rezsitételek aránya a vásárlásokban

Mindezen eredményeknek köszönhetően a magyar háztartások többet költhettek egészségügyi szolgáltatásokra, oktatásra, lakberendezésre, és olyan jóléti területeken is nőtt a kiadásarány (tehát az átlagoshoz képest még jobban költöttek), mint a vendéglátás és szálláshely-szolgáltatás, a kultúra (pár tized százalékkal) és az egyéb termékek és szolgáltatások területe (biztosítások, gyermekgondozási szolgáltatások, fodrászat, elektromos termékek, ékszerek, kozmetikai cikkek). Tehát az emberek úgy tudtak a rezsiköltségeken több mint 50 százalékot spórolni, hogy többet fogyaszthattak az egyes rezsitételekből, mert nem kellett a minőségi életkörülményekhez képest visszafogniuk a vízfogyasztásukat, visszatérhettek a vezetékesség-gáz-fogyasztásra a szilárd tüzelőanyag használatáról. Közben többet és nagyobb arányban költhettek az egyéb szükséges kiadásokra és a jóléti szolgáltatásokra is.

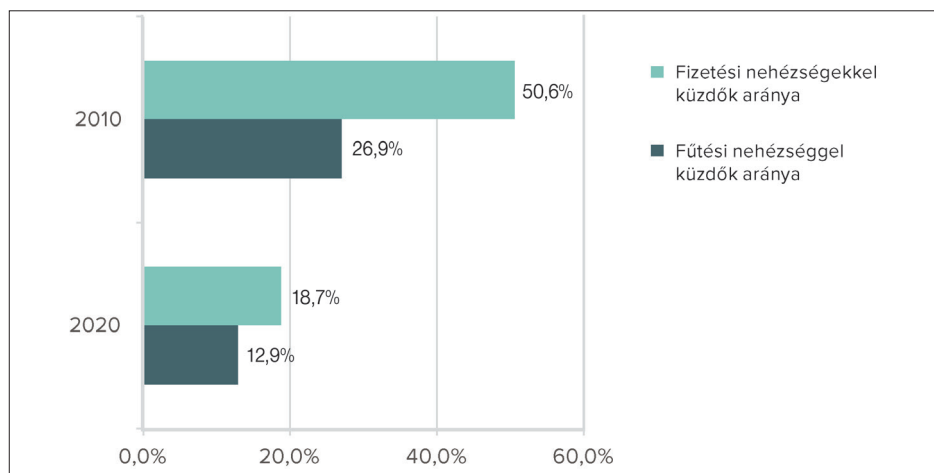
A közüzemi számlák befizetésének alakulása – az energiaszegénység fokozatos felszámolása

A rezsicsökkentés előtti időszakban nőtt azok aránya, akiknél előfordult, hogy megkéstek a közüzemi számlák befizetésével. Országosan dinamikusan nőtt az energiaszegények aránya, akik anyagi okokból nem tudták kifizetni a megnövekvő rezsidijakat, még úgy sem, hogy csökkentették az energiafogyasztásukat is. A magyar háztartások a különböző kiadásaiik visszafogása ellenére sem tudták kifizetni a kötelező számláikat, ami adósságba hajszolta őket. Ez azt jelentette, hogy az embereknek a korábban bemutatott szükséges kiadásai visszafogása is kevésnek bizonyult arra, hogy megmeneküljenek a késedelmes számlakiengyelnlítés elől.

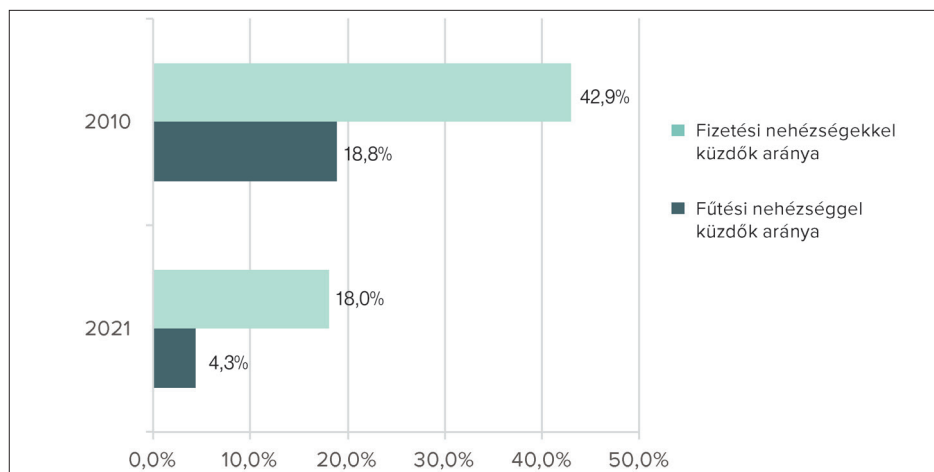
A rezsicsökkentési programnak köszönhetően jelentős mértékben csökkent az energiaszegénység a magyar családok körében. Az intézkedést megelőzően, 2010-ben az összes háztartás 11 százaléka nem volt képes kellő mértékben felfűteni otthonát, és 22 százalékanak – anyagi okokból – gondot jelentett a közüzemi számlák befizetése. A probléma a legalacsonyabb jövedelmű ötödbe (akkor havi nettó 32 ezer forint egy főre eső jövedelem) tartozó háztartásokat fokozottan érintette: ezeknek a családoknak 19 százaléka fűtési és több mint fele fizetési nehézségekkel küzdött. Tíz év alatt kevesebb mint felére esett az energiaszegény háztartások aránya, összességében pedig az országos 15 százalékos körüli értékről 4,1 százalékra csökkent az energiaszegény háztartások aránya 2021-re.

Országos átlagban azok aránya, akiknél nem fordult elő, hogy megkéstek volna a közüzemi számlák befizetésével, 13 százalékponttal 92 százalékra nőtt 2021-re. Ha pedig ezt az eredményt a legszegényebb decilisben (havi nettó 50 ezer forint egy főre eső jövedelem) nézzük, akkor azoknak az aránya, akiknek nem jelent gondot a közüzemi számlák befizetése, majdnem megduplázódott. A legszegényebbek több mint négyötöde időben be tudja fizetni a közüzemi díjakat, amilyen nagy arány még sohasem volt, amióta mérik ezt a kérdést Magyarországon. Mindez azt jelentette, hogy a legszegényebbek között is 176 ezer háztartásnak (körülbelül 405 ezer ember) már egyáltalán nem jelentett gondot a közüzemi számlák befizetése. Országosan 533 ezer háztartás volt az (körülbelül 1,2 millió ember), amelyek megmenekültek az energiaszegénységből ily módon. Fontos adalék még, hogy az átlagjövedelműeknek és az afelett élőknek szinte 100 százaléka időben be tudja fizetni a díjakat. A gyermeket nevelő háztartások között szintén felére csökkent a fizetési nehézségekkel küzdők aránya (különösen három gyermek megbízhatóak az adatok e ponton).

3. ábra: Energiaszegény háztartások aránya az alsó jövedelmi ötödben

4. ábra: Energiaszegény háztartások aránya a háromgyermekes családok körében

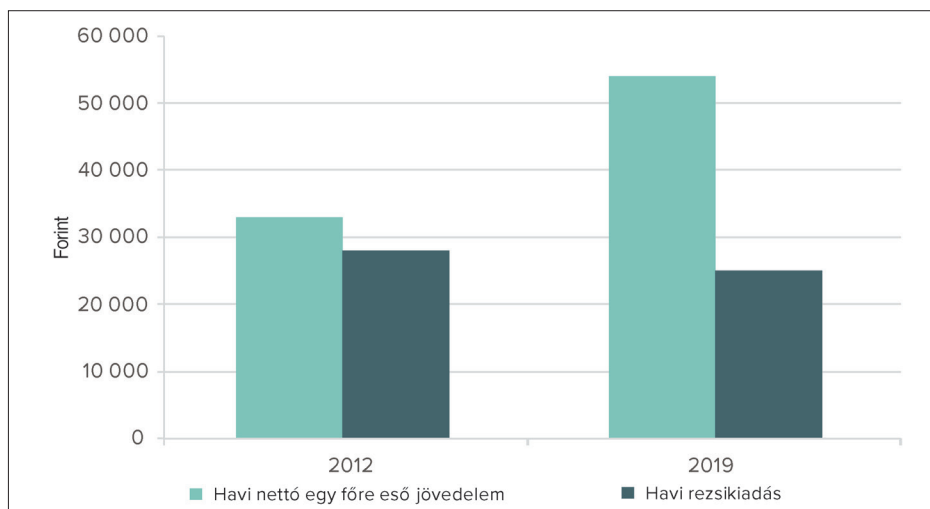
Összességében a rezsicsökkentési program hatására mindkét mutató rendkívüli mértékben javult 2010 és 2021 között. A fűtési nehézséggel küzdő háztartások országos átlaga 2020-ra 4,2 százalékra, a fizetési nehézségekkel küzdőké pedig 8,7 százalékra esett. A csökkenés leginkább az alacsony jövedelműeket érintette: a legszegényebb ötödben előbbi indikátor 12,9 százalékra, utóbbi 18,7 százalékra mérséklődött. A rezsicsökkentési program tehát alacsony jövedelmű családok százezreit emelte ki az energiaszegénységből.

Jövedelmi decilisek és háztartás létszáma szerinti jellemzők

A legszegényebb háztartásoknak a 2005 és 2012 közötti időszakban átlagosan 646 ezer forint többletköltséget kellett elszenvedniük, míg a rezsicsökkentés bevezetése után, 2021 végéig 460 ezer forintot takarítottak meg. A 2005 és 2012 közötti időszakban a legszegényebb csoportban a családok havonta 28 ezer forintot költöttek rezsire (távhőkiadás nélkül), miközben az egy főre eső nettó jövedelem havonta átlagosan 33 ezer forint volt. Majdnem egyhavi egy főre eső nettó jövedelmet költöttek el rezsire a rezsicsökkentés előtt a legszegényebb háztartások. A legtehetősebbeknél is magas volt a rezsikiadás, ami 44 ezer forintot jelentett, ugyanakkor az egy főre eső nettó jövedelem 156 ezer forintot tett ki. A 2010-es kormányváltás óta azonban – a munkanélküliség csökkenésének és a bérek emelkedésének köszönhetően – az egy főre eső jövedelem jelentősen megnőtt, és 2020-ra elérte az 59 ezer forintot a legszegényebb decilisben is (korábbi 33 ezer forintról). Ezzel párhuzamosan a rezsidíjak csökkentése ellensúlyozta a társadalmi csoportra jellemző energiafogyasztási szerkezet átalakulását, és így az átlagos közüzemi kiadások mindössze havi 26 ezer forintot tettek ki.

A kiadásszerkezetet tekintve a legszegényebbek a havi költségvetésük 16 százalékát költötték el a rezsiszámlákra, szemben a legtehetősebbekkel, akiknél ez az arány 13 százalék volt 2012-re. A 2005 és 2012 közötti

5. ábra: Egy főre eső havi nettó jövedelem és a havi rezsikiadás mértéke a legszegényebb háztartásokban

időszakban a havi kiadások 20 százalékkal növekedtek (225 ezerről 275 ezerre), de a legszegényebbek mégsem tudták ilyen mértékben növelni közlekedési, oktatási és egészségügyi kiadásaikat, így azok fogyasztása érdemben nem nőtt. Ruházkodásra, kultúrára és szórakozásra, valamint lakberendezésre pedig egyenesen kevesebbet is tudtak fordítani e csoport tagjai.

2019-re 38 százalékkal csökkent a legalacsonyabb jövedelműek rezsitételének aránya a háztartások teljes költségvetésében 2012-től. Még a 2005-ben mért arányhoz képest is 20 százalékkal alacsonyabbat látunk 2019-ben. Mindezt úgy, hogy a kiadásszerkezetet tekintve a 2012 és 2019 közötti időszakban a jövedelemnövekedés mértéke 60 százalék volt, ami azt jelentette, hogy egy háztartás havonta a 275 ezer forinthez képest 411 ezer forintot költött el 2019-ben. Tehát a kiadás-szerkezetben úgy csökkent a legszegényebbek esetében 10 százalékra a rezsitételek aránya, hogy a háztartások összefogyasztása dinamikusan bővült. A havi rezsikiadás 25 ezer forintra csökkent, miközben az egy főre eső havi nettó jövedelem 54 ezer forintra nőtt a legszegényebb decilisben is. Így lényegesen több jutott az előbb felsorolt tételek mindegyikére, továbbá a jóléti vásárlások is növekedtek a legszegényebbek esetében. Náluk különösen az oktatási szolgáltatások vásárlása (tízszeresére), a közlekedésre fordított kiadások (másfélszeresére) nőttek, továbbá a jóléti szolgáltatások közül a vendéglátás- és szálláshelyszolgáltatás-vásárlásra (háromszorosára), illetve a kultúrára és szórakozásra (kétszeresére) költött összegek emelkedtek. Összegezve: a tendencia hatására a legalacsonyabb jövedelmű háztartások kiadási szerkezete is átalakult: míg 2010-ben átlagosan összes költségük (2 millió forint) 14 százalékát fordították rezsire, az arány 2020-ra (3,2 millió forint) 10 százalékra csökkent.

A gyermekes családoknál két korszakot lehet elkülöníteni. Az elsőben, 2005 és 2010 között az volt jellemző, hogy minél több gyermeke volt egy családnak, annál többet vesztettek a rezsiszámlák befizetésével a növekvő árak miatt. Ez havonta egy háromgyermekes családnak 11 ezer forint többletkiadást jelentetett öt éven keresztül, szemben egy gyermektelen családdal, ahol szintén sokat, de havonta csak 9500 forinttal kellett többet fizetni. A családok többet takarítottak meg a rezsicsökkentésnek köszönhetően. A rezsicsökkentés előtti időszakban a gyermekes családoknak sokkal nagyobb terheket kellett elviselniük, mint a gyermeket nem nevelő háztartásoknak. A háromgyermekes családok 853 ezer, a kétgyermekes családok 869 ezer forintot fizettek ki többletként a magas rezsidijak miatt 2005 és 2012 között. Egy 15 év alatti gyermekkel nem

rendelkező család számára 742 ezer forint többletterhet jelentettek a megnövekedő rezsídíjak ebben az időszakban.

A rezsicsökkentés azonban a gyermekes családoknak különösen kedvezett, ugyanis több mint 707 ezer forintot takarított meg egy háromgyermekes, 722 ezret egy kétgyermekes háztartás 2013 és 2021 között. Ugyanezen időszak alatt még az egygyermekes háztartásoknak is 698 ezer forint volt a költségcsökkenése. A 15 év alatti gyermeket nem nevelő háztartásokban is több mint 600 ezer forint volt a rezsicsökkentésnek köszönhető kiadáscsökkenés ekkor. A rezsicsökkentés után azonban minél több gyermeke volt egy családnak, annál nagyobb nyertese lett a rezsicsökkentésnek. Ez 2013-tól havonta egy háromgyermekes családnál 11 800 forintos megtakarítást jelentett (ami 2021-ig 707 ezer forint), de egy gyermektelen háztartásban is 10 100 forintos volt a havi kiadáscsökkenés (2021-ig 607 ezer forint). Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy a rezsicsökkentéssel azok is jól jártak, akiknek nincs gyermeke, de még jobban jártak azok, akiknek több gyermeke van.

A nagycsaládosok nagyobb arányban kerültek ki az energiaszegénységből. A megtakarításoknak köszönhetően a nagycsaládok százazrei menekültek meg az adósságcsapdából. 2010-ben majdnem minden második háromgyermekes családnak gondot jelentett a közüzemi számladíjak kifizetése (43 százalékuknak), 2021-ben azonban ez az adat 18 százalékra csökkent. Fűtési nehézséggel 2010-ben a háromgyermekes családok 19 százaléka küzdött, 2021-ben viszont már csak 4,3 százalékuknak jelentett ez problémát. A kétgyermekes családok csupán 1,3 százalékának – korábban 11 százalékának – volt fűtési nehézsége. A problémák elmúlásának és a rezsicsökkentésnek köszönhetően a nagycsaládok 2,5-szer annyit tudnak költeni egészségügyi szolgáltatásokra, 4-szer annyit oktatásra és képzésekre, 1,8-szor annyit élelmiszerre és alkoholmentes italokra, 3-szor annyit ruházkodásra, 2-szer annyit kultúrára és szórakozásra, illetve 3-szor annyit turisztikai utazásra, nyaralásra.

Összegzés

A magyar kormány 2012-ben rezsicsökkentési programba kezdett, amelynek keretében hatósági szabályozással mérsékelte a lakosság közüzemi díjait. Elemzésünkben megvizsgáltuk, hogy a rezsiköltségek alakulása hogyan befolyásolta a magyar háztartások kiadásait 2005 és 2021 között. A vizsgálat legnagyobb tanulsága, hogy a 2012-ben bevezetett rezsicsök-

kentésnek köszönhető megtakarítások mértéke 2021 év végére csaknem elérte az intézkedést megelőző időszak veszteségeit. 2013 óta Magyarországon a lakossági rezsidíjak hatóságilag rögzítettek, és már lassan egy évtizede a legalacsonyabbak Európában. Ez azt is okozza, hogy a mindenkori energiaválságok idején a magyar háztartások kiadásai semmit sem változnak, nem kell elviselniük az Európai Unió hibás döntéseinek negatív következményeit.¹⁴ Így Magyarországon nem a lakosság fizeti ki a nagy nemzetközi energiaszolgáltatók elmaradt hasznait.

Kutatási eredményeink rávilágítottak arra, hogy a rezsiköltségeket tekintve a 2013-ban bevezetésre került hatósági árazás az elmúlt évtizedben jelentős megtakarítást eredményezett a magyar háztartásokban. Ez a jelenség hatványozottan igaz, ha azt a negatív tendenciát feltételezzük, amely 2005 és 2012 között jellemezte a rezsiköltségek folyamatos emelkedését. A 2013-as évben bevezetett intézkedések magyar háztartásokra gyakorolt pozitív hatásai jelentősek, ha figyelembe vesszük az egy háztartásra vagy az összes háztartásra vonatkozó megtakarítási állomány méretét, a kiadásszerkezet átalakulását, illetve az energiaszegénységi mutatókat is. Az eredményeink megcáfolják azt a tévhitet is, hogy a rezsi-csökkentéssel csak a jobbmódúak jártak jól. A részletes demográfiai vizsgálatokból kiderül az is, hogy a rezsicsökkentés bevezetése a legkisebb jövedelmű rétegek, illetve a többgyermekes családok számára jelentett különösen nagy segítséget. Eredményeink alapján három fő következtetést vontunk le kutatásunkban.

A leglátványosabb az a tény, hogy a háztartások annyit takaríthattak meg a 2013 és 2021 közötti időszakban a rezsiköltségek viszonylatában, mint amennyi többletkiadás érte őket 2005 és 2012 között, a drasztikus áremelkedés időszakában. Ez a megtakarítás pedig két fő következményt hozott magával. Az egyik, hogy a háztartásoknak volt lehetőségük a rezsikiadások csökkenésével a kiadásait átstrukturálni, és csökkenhetett a rezsiköltségek súlya a havi kiadási tételek között. A másik, hogy 2013 és 2021 között folyamatosan nőtt a háztartások havi jövedelme, így a költségük nagysága is megnövekedett, de ezzel a növekedéssel szemben a rezsikiadások csökkentek. Ez a két következmény pedig azt eredményezte, hogy a háztartásoknak volt lehetőségük az alapvető kiadásait növelni (élelmiszerek, italok, ruházati cikkek, egészségügyi termékek), továbbá a jóléti kiadásait (szórakozás, turizmus, kulturális szolgáltatások) is duplájára vagy triplájára nőtték a korábbi időszakhoz képest. Emiatt mondhat-

¹⁴ A kéziratot 2022 nyarán zártuk le.

juk azt, hogy nemcsak anyagilag jártak jól a háztartások a rezsicsökkentés bevezetésével, de az életszínvonal és a jólét is növekedésnek indult. Természetesen ez utóbbira több, általunk nem vizsgált tényező is hathatott a rezsicsökkentés mellett, de a korábbi időszakokhoz képest láthatóan a rezsicsökkentésnek is komoly szerepe volt ebben azáltal, hogy csökkent a súlya a havi kiadásokban. A háztartások pedig a felhalmozott megtakarításukat jórészt elköltötték másra, amivel a nemzetgazdaság is bővíteni tudott, így az adókon keresztül az államháztartás is kigazdálkodhatta a rezsicsökkentés esetleges negatív externáliáit. Az intézkedés hasznosságát aztán a történelem is igazolta, miszerint 2022-ben az orosz–ukrán háború és energiaválság idején több ország kormánya is a magyar rezsicsökkentéshez hasonló ársapkában gondolkodott, így mérsékelve jóléti államaikban állampolgáraik elégedetlenségét.

Másodsorban az eredményeink alapján megcáfолásra került az a már közhelyszinten megjelenő kritika, hogy a rezsicsökkentés csak a tehetőséket védi, és ők a haszonélvezői a programnak. Látható, hogy a legszegényebbek arányaiban sokkal többet segített a rezsicsökkentés, ugyanis ők korábban egy egység egy főre eső jövedelmet költöttek rezsire. Ha nem került volna bevezetésre a hatósági árazás, 2021-re már közel két főre eső jövedelem elvesztését jelentette volna a legrosszabb gazdasági helyzetben lévő háztartásoknál a rezsitételek befizetése. Továbbá az eredményeink rámutatnak arra is, hogy elsősorban nem a jövedelmi helyzet határozza meg azt, hogy ki mennyit költ rezsire, hanem sokkal inkább a háztartás létszáma és a gyermekek száma a döntő tényező. A háztartáslétszám növekedésével párhuzamosan a rezsikiadások mértéke dinamikusan növekszik. Így a rezsicsökkentés sok terhet vett le az elmúlt évtizedben a háztartások, különösen a sokgyermekes vagy többgenerációs családok válláról.

Végül a tudományos hozzájárulása a munkánknak, hogy igazoltuk a megállapítást: rövid távon rugalmatlanok a keresletükkel a háztartások, de közép- és hosszú távon már látható változás volt felfedezhető, még ha nem is ugyanabban az arányban. Ez azt jelenti, hogy az árak növekedési üteméhez képest a fogyasztás csökkenési üteme kisebb volt, nem reagálta azt le egy az egyben még hosszú távon sem. Ugyanez igaz fordítva is az árak csökkenésével kapcsolatosan. Ez a fajta enyhe rugalmatlanság pedig azt okozta, hogy a háztartások máshonnan pótolták ki a megemelkedett kiadásaik finanszírozását, azaz más fogyasztásukat is kénytelenek voltak valamilyen mértékben visszafogni az árak növekedésekor. Erre láthatunk példát az elemzésünkben a 2005 és 2012 közötti időszakban. Ennek következtében úgy véljük, hogy az energiafogyasztás tételei esetében ér-

deemes lenne a saját árrugalmasság mellett a kereszt-árrugalmasságot is nézni, azaz hogy miképpen alakul a másik típusú termék, jószághozsár fogyasztási mennyisége az első termék árváltozása során. A jövőbeni kutatások ebben a témában érdekes válaszokat és javaslatokat adhatnának a megfigyeléseken keresztül. Erre jelen munkánk eredményei is jelentősen utaltak azzal, hogy a rezstételek árnövekedése során teljesen viaszozóultak a jóléti kiadások, de az alapvető kiadások aránya is kisebb lett, mint a kurzus elején. Majd ugyanez éppen fordítva is igazolásra került azzal, hogy 2013 és 2021 között az energiaszegénység leredukálásával és az energiafogyasztás bővülésével egyidejűleg nőtt még az alapvető kiadások és a jóléti ráfordítások mértéke is.

Irodalom

Feehan, J. P. 2018: The long-run price elasticity of residential demand for electricity: Results from a natural experiment. *Utilities Policy*, 51, 12–17. <https://doi.org/10.1016/j.jup.2018.02.003>

Halicioglu, F. 2007: Residential electricity demand dynamics in Turkey. *Energy Economics*, 29(2), 199–210. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2006.11.007>

Holtedahl, P. – Joutz, F. L. 2004: Residential electricity demand in Taiwan. *Energy Economics*, 26(2), 201–224. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2003.11.001>

Kozlova, A. 2012: *Response of residential electricity demand to price changes in Ukraine*. Thesis.

Silva, S. – Soares, I. –Pinho, C. 2018: Electricity residential demand elasticities: Urban versus rural areas in Portugal. *Energy*, 144, 627–632. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2017.12.070>

Szőke, T. – Hortay, O. – Farkas, R. 2021: Price regulation and supplier margins in the Hungarian electricity markets. *Energy Economics*, 94, 105098. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2021.105098>

Tsutsui, M. 2012: *International Comparison of Electricity Prices Based on Their Components with Country-specific Backgrounds*. Tokyo, Central Research Institute of Electric Power Industry.

Yang, Y. – Wang, M. – Liu, Y. – Zhang, L. 2018: Peak-off-peak load shifting: Are public willing to accept the peak and off-peak time of use electricity price? *Journal of Cleaner Production*, 199, 1066–1071. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.06.181>

Zhu, X. – Li, L. – Zhou, K. – Zhang, X. – Yang, S. 2018: A meta-analysis on the price elasticity and income elasticity of residential electricity demand. *Journal of Cleaner Production*, 201, 169–177. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.08.027>

Zorić, J. – Hrovatin, N. 2012: Household willingness to pay for green electricity in Slovenia. *Energy Policy*, 47, 180–187. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2012.04.055>

KSH-adatbázisok

Központi Statisztikai Hivatal, Háztartási költségvetési és életkörülmény adatfelvétel (HKÉF) adatbázisok (2005., 2009., 2012., 2014–2019. évi).

2021-es adatbázisok:

Egyes termékek és szolgáltatások éves fogyasztói átlagára (1996–). https://www.ksh.hu/stadat_files/ara/hu/ara0004.html

14.1.1.4. Egy főre jutó társadalmi és egyéb jövedelmek jövedelmi tizedek szerint [forint/fő/év]. https://www.ksh.hu/stadat_files/jov/hu/jov0004.html

2.2.3.1. A háztartások száma, a háztartásban élő személyek jellemzői jövedelemszerző tevékenységük, jövedelmi tizedek (decilisek) szerint. https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_zhc018b.html?down=2313

Rozs Bálint

Zöld háttéripár fejlesztési koncepció

Napjainkban az éghajlatváltozás és az energiaháborúk korába léptünk. Szinte nem telik el úgy nap, hogy ne értesülnénk különböző súlyos természeti csapásokról vagy az energiabiztonságot fenyegető váratlan geopolitikai eseményekről. Az így kialakuló nehézségek különösen érzékenyen érintik az egész európai kontinenst és annak gazdaságát. A kihívásokra adott válaszul az Európai Unió döntéshozói vállalták, hogy a párizsi megállapodás keretében tett nemzetközi kötelezettségvállalások teljesítése érdekében 2050-re elérik a teljes klímasemlegességet. Az így kijelölt ambiciózus célok pedig az európai zöldmegállapodás stratégiáján keresztül kerülnek megvalósításra. Az unió napjainkban mind a dekarbonizációban, mind a körforgásos gazdaságra való átállásban élen jár. Az elmúlt években számos hasznos tapasztalat, innováció és *know-how* gyűlt össze a vonatkozó tématerületeken. A gazdaságaink dekarbonizációja és a teljesen körforgásos átállás nélkül feltételezhetően nem teljesíthetőek a klímasemlegességi célkitűzéseink, ezért a jelenlegi európai zöldmegállapodás középpontjában is ezen intézkedések állnak. Bár már a technológia és a szükséges politikai akarat egyaránt rendelkezésre áll, a beavatkozási célterületek azonosítása és priorizálása terén még számos nyitott kérdés található. Az optimális fejlesztési célterületek meghatározása kulcsfontosságú jelentőségű a zöldforrások hatékony allokációja és a magánszektor eredményes bevonása szempontjából. Utóbbi részvétele a rezilienciát növelő befektetésekben és a természeti katasztrófák kockázatátadási mechanizmusainak kidolgozásában nélkülözhetetlen lesz a jövőben.

A gazdasági szektort zöldpolitikai szempontból leginkább meghatározó tényezők közé tartozik az energiafelhasználás, a károsanyag-kibocsátás és a nyersanyag-felhasználás. A különböző termelési és szolgáltatási tevékenységeknek jelentős mennyiségű energiára van szüksége, így ennek „származása” meghatározó szerepet játszhat klímavédelmi céljaink teljesítésében. A felhasznált energia és az adott tevékenység károsanyag-kibocsátása erős korrelációt mutat, így a dekarbonizációs törekvések szempontjából az energia és az üvegházgáz-kibocsátás is meghatározó jelentőségű lehet. Az energiaszükséglet bizonyos mértékig csökkenthető

különböző energiahatékonysági beruházások és intézkedések ösztönzésével, mint például a hazánkban nemrég bevezetett Energhahatékonyasági kötelezettségi rendszer (EKR), de az igények növekedése miatt kulcsfontosságú az új, zöldkapacitások kiépítése is.

A 2020-ban elfogadott Nemzeti Energhiastratégia egyik fontos célkitűzése, hogy az energiaszektor zöldítése a hazai háttérpar bázisán, a magyar gazdaság növekedését segítve, új munkahelyeket teremtve menjen végbe. A tavaly elfogadott Nemzeti Tiszta Fejlődési Stratégia olyan forgatókönyveket vázol fel, amelyekkel már a gazdaság egésze 2050-ig történő karbonmentesítésének törvényben rögzített célja is elérhető lesz. A stratégia ugyancsak kiemelt fontosságot tulajdonít azoknak a gazdasági, társadalmi és környezeti kérdéseknek, amelyek alapos elemzésével biztosítható, hogy Magyarország a zöldátmenet nyertese legyen. Jelen munka során a Századvég és a Zéró Karbon Központ a szakirodalomból implementált mutatószámok és jó gyakorlatok felhasználásával kidolgozott egy olyan több szempontú döntéstámogató modellt, amelynek segítségével a környezeti és gazdasági teljesítményük alapján azonosíthatóvá és rangsorolhatóvá válnak a kiemelt jelentőségű iparágak és ágazati tevékenységcsoportok. A vizsgálat eredményei alapján meghatározható, hogy a zöldátmenet során mely iparágakban lehet célszerű a pozíciók megtartására, és melyekben az új pozíciók kialakítására koncentrálni a jövőben.

A tevékenységek környezeti értékelésének módszerei

Az ipari tevékenységek környezeti szempontú értékelése és lehatárolása kulcsfontosságú szerepet játszik a hazai gazdaság zöldátmenetének folyamatában, aminek kulcsa a megfelelő kritérium- és mutatórendszer kiválasztása. A fenntarthatósági teljesítmény mérésére alkalmas indikátorok számában dinamikus növekedés figyelhető meg az elmúlt években, ugyanakkor önmagában egyik mutató sem alkalmas komplex társadalmi vagy gazdasági rendszerek „zöld-” teljesítményének mérésére. A több különálló jelzőszámot magába foglaló összetett indikátorok általában egy-egy nemzet vagy közösség ökológiai hatékonyságát méri, ennek következtében olyan társadalmi mutatószámokat is tartalmaznak, amelyek nem teszik alkalmassá őket az ipari ökoszisztémák zöldteljesítményének mérésére.

Az ipari szektor számos országban járul hozzá a gazdasági fejlődés biztosításához, az idetartozó gazdasági tevékenységek igen széles skálát fedhetnek le a környezeti szempontból kevésbé erőforrás-igényesektől (tervezés, marketing, finanszírozás) a meghatározóbbakig (árumozgatás, gyártás és

termelés). Az utóbbi években az ipari szereplők, illetve a szektor kompetens szakpolitikai döntéshozói jelentős kihívásokkal voltak kénytelenek szembeesülni. Az egyre szigorodó környezetvédelmi irányelvek, illetve az éghajlatváltozás ellen vívott küzdelem okán az ipari tevékenységek fenntarthatóbb újtervezése és a folyamatok ellenőrzése mind kiemeltebb prioritássá válik. Az ipari szektor szereplői igyekeznek a jelenlegi gyártási, termelési folyamataikat „zöldebbé” tenni, illetve üzleti portfóliójukat a napjainkban kialakuló különböző fenntarthatósági kritériumoknak megfelelő, új és innovatív tevékenységekkel bővíteni. Emiatt nagy figyelem övezi a különböző gazdasági tevékenységek és tevékenységcsoportok környezeti szempontú értékelését megkísérlő tudományos és szakmai munkákat. A kutatáshoz való forrásgyűjtés során megfigyelhető volt, hogy különösen sok szakmai publikáció született a tárgyban a keleti, délkelet-ázsiai és a BRICS-országokban. Valamennyi közül kiemelkedő tudományos teljesítményt nyújtott Kína, amely a publikációk számát tekintve 2020-ban már világelső volt a SCImago Journal & Country Rank¹ adatbázisában.

Érdemes megemlíteni egy, a kínai Dalian Műszaki Egyetemen készített zöldipari lehatárolás és környezeti teljesítményértékelés témájában készített tanulmányt,² amelyből láthatjuk, hogy Kínában is egyre nagyobb hangsúlyt kap a zöldipar fejlesztésének kérdése. A jelenlegi kínai szakpolitikai intézkedések e témában jellemzően kettős természetűek. Részben a konvencionális ipari tevékenységek környezetterhelésének csökkentésére, részben pedig a környezeti teljesítményük alapján is zöldként azonosított feltörekvő iparágak és ipari tevékenységek erősítésére, támogatására irányulnak. Ez alapvetően azt a célt szolgálja, hogy kínai ipar a jelenlegi kiemelt pozícióinak megtartása mellett alakíthassa ki zöldiparát a jövőben. Ezt a fajta komplex megközelítést igyekeztünk implementálni a saját modellünk megalkotása során is, ami mellett kulcsfontosságú szerep hárul az optimális indexek és értékelőrendszerek létrehozására. A tárgyi kutatás kiemelkedő fontosságot tulajdonított a lehatárolás szempontjából elérhető legoptimálisabb indikátorok meghatározásának. Mivel a vizsgálat során az elérhető indikátorok és adatsorok legszélesebb körét használta, külön hangsúlyt fektetett az adatok közötti korreláció kiküszöbölésére. Ezen eljárást is igyekeztünk felhasználni a saját módszerünk kialakítása során.

¹ A SCImago Journal & Country Rank egy publikusan elérhető minősítő portál, amely a releváns tudományos indikátorok alapján rangsorolja az egyes folyóiratok és országok tudományos teljesítményét.

² Meng–Chi 2016.

Koncepciónk kialakításában meghatározó szerepe volt még egy, a tajvani Ling Tung Egyetemen készített munkának,³ amely a vállalatok környezeti teljesítményének minősítésére alkalmas döntéshozatali módszer megalkotására tett kísérletet, amely felhasználható a hitelminősítések és kockázatértékelések kialakítása során. A fenntartható fejlődés koncepciója a szakpolitikai döntéshozók mellett a pénzügyi szektor szereplői számára is kiemelt terület. A zöldhitelek és a fenntartható finanszírozás segítségével a pénzintézetek aktívan hozzájárulhatnak a gazdaság zöldátmenetének sikeréhez. A tárgyi tanulmányból megállapítható, hogy bár a tajvani kereskedelmi bankok egy csoportja 2015-óta aktívan foglalkozik a zöldhitelezés kérdésével, a pénzintézetek jelentős része még mindig nem fordít kellő figyelmet a fenntarthatóság értékelésére. További probléma, hogy nem alakult ki egységes megközelítés a vállalatok zöldteljesítményének értékeléséhez, minden kereskedelmi bank egyedit alkalmaz. A vállalatok teljesítményének mérésében, értékelésében jellemzően a pénzügyi mutatók dominálnak, a pénzintézetek nem veszik figyelembe sem a társadalmi, sem a környezeti tényezőket, holott úgy jelentősen változhatna a vállalatok hitelkockázati megítélése.⁴ Számos elemzés jelezte, hogy összefüggés van a vállalatok környezeti és pénzügyi teljesítménye között: ha képesek javítani a társadalmi és környezeti teljesítményüket, akár piaci előnyhöz is juthatnak.⁵

A korábbi tanulmányokban különböző MCDM⁶-módszereket alkalmaztak a hitelminősítési döntések kialakítása során, de az utóbbi időben számos egyéb alkalmas mutató is megjelent, és ezek kombinálása hatékony eszköz lehet. Bár jelen tanulmányunk elsődleges célja az iparágak és ágazatcsoportok fenntarthatósági teljesítményének mérése, amely különbözik a tajvani szakemberek vállalati megközelítésétől, véleményünk szerint a több szempontú döntési modellek attraktív lehetőséget kínálhatnak az ipari ágazatok és ágazatcsoportok környezeti teljesítményének értékelésére is. Az általunk készített lehatárolás során a szakirodalomból megismert MCDM-modellek közül igyekszünk implementálni különböző módszereket.⁷

³ Yang–Ou–Hsu 2019.

⁴ Eccles–Pyburn, 1992.

⁵ Weber–Scholz–Michalik 2010.

⁶ The Multicriteria Decision Making: több szempontú döntési módszerek.

⁷ A leggyakrabban a DEMATEL (Decision making trial and evaluation laboratory), az AHP (Analytic hierarchy process), a VIKOR (ViseKriterijumska Optimizacija I Kompromisno Resenje) vagy a preferenciális sorrendek felállítására alkalmas TOPSIS (Technique for Order of Preference by Similarity to Ideal Solution) módszereket használják.

Indikátoraink meghatározásához a fenntartható fejlődés szempontjából számos releváns szakmai anyagot is felhasználhatunk.⁸ A napjainkban rendelkezésre álló mutatók és módszertan jellemzően az országok, országcsoportok fenntarthatósági és környezeti céljainak teljesülését mérik, így jelentős részük nem alkalmas az ipari termelő ágazatok és ágazatcsoportok fenntarthatósági teljesítményének mérése. Például egy, a kanadai élelmiszer-gazdaság fenntarthatóságával foglalkozó elemzésben⁹ kiemelt prioritású indikátorként tekintenek a vízfelhasználás és a csomagolóanyagok okozta szennyezés kérdésére. Bár ezen mutatók kiemelt fontosságúak lehetnek az élelmiszeripar és a mezőgazdaság fenntarthatóságának értékelése során, nem feltétlenül alkalmasak például a tartós fogyasztási cikkek előállító ágazatok környezeti teljesítményének mérésére.

A lehatároláshoz használt vizsgálati egységek azonosítása

Első lépésként áttekintettük a magyar nemzetgazdaság felépítését. A nemzetgazdasági ágak és ágazatok meghatározásához a gazdasági tevékenységek egységes ágazati osztályozási rendszere szolgált alapul, amelyet hazánkban 2008-ban vezettek be, és a 2003-as TEÁOR-t váltotta. Az osztályozási rendszer lehetővé teszi a különböző gazdasági tevékenységeket folytató egységek és gazdasági szervezetek kategorizálását, besorolását a főtevékenységük alapján.¹⁰ A nemzetgazdasági ágakat három szektorra tagolhatjuk. A primer szektorba tartoznak a döntően a mezőgazdasági tevékenységek (mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat), a szekunder szektorba döntően az ipari termelés, a tercierbe a kereskedelem és szolgáltatások.

⁸ UN: The Sustainable Development Goals Report 2021; Pomázi–Szabó 2013.

⁹ Maxime–Marcotte–Arcand 2006.

¹⁰ TEÁOR '08: a gazdasági tevékenységek egységes négy szintű ágazati osztályozási rendszere az EU tevékenységi osztályozásának, a NACE Rev.2-nek a magyar nyelvű változata, illetve az első és második szinten megegyezik az ENSZ által használt ISIC Rev.4 osztályozási rendszerrel.

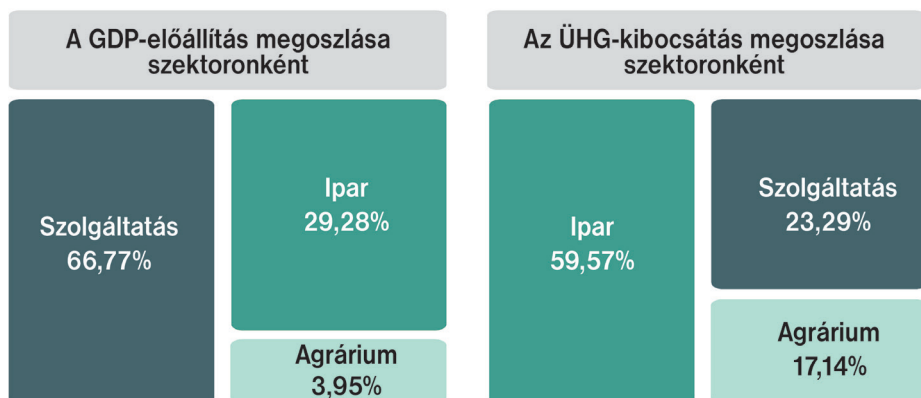
1. ábra: A nemzetgazdaság ágai

FORRÁS: KSH, SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

A szekunder és a terciér szektor igen nagy számú önálló és jól elkülöníthető nemzetgazdasági ágat foglal magában. A különböző ágak nemzetgazdaságban betöltött szerepe országonként jelentősen változhat, függően a környezeti erőforrások rendelkezésre állásától vagy a gazdaság fejlettségétől, orientációjától. A hazai nemzetgazdaság szektorai bruttó hozzáadott értékének megoszlását a 2. ábrán szemléltetjük, a 2019-es év adataira alapozva.

2. ábra: A GDP-előállítás és az ÜHG-kibocsátás¹¹ megoszlása a nemzetgazdaságban (2019)

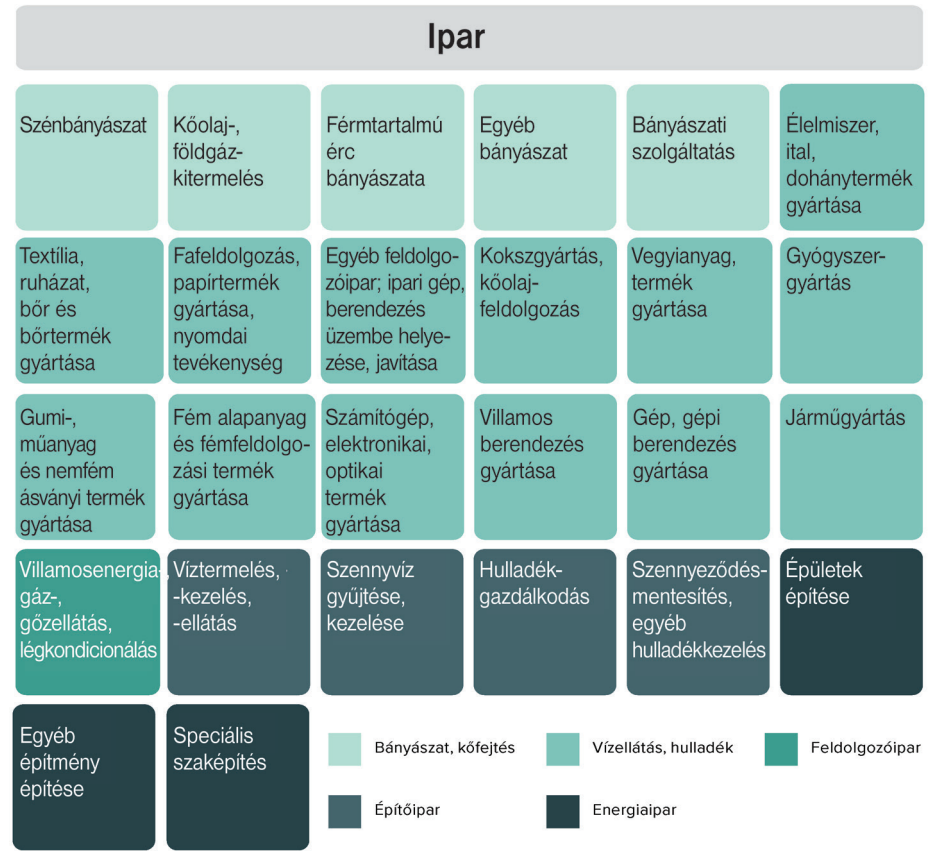
FORRÁS: KSH, SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

Látható, hogy a pandémiaelőtti évben a szolgáltatási szektor képviselte a legnagyobb bruttó hozzáadott értéket a nemzetgazdaságon belül, míg az agrárium a legkisebbet, az ipar a 29,28 százalékos hozzájárulásával a második legnagyobb bruttó hozzáadott értéket előállító szektor. Hazánk gazdaságában a legfejlettebb országokhoz hasonlóan a tercier szektor a legerősebb, és a jövőben a gazdasági szerkezetváltás következtében várhatóan még hangsúlyosabb szerepet játszik majd a szolgáltató szektor. Az ábrán továbbá hazai szektorok üvegházgáz-kibocsátását is szemléltetjük, ugyancsak a 2019-es KSH-jelentésekre alapozva. Az ipari szektor felelős a teljes hazai üvegházgáz-kibocsátás 59,57 százalékáért, amit a szolgáltató szektor követ 23,29 százalékkal, majd az agrárium 17,14 százalékos részaránnyal. Az ipar tekinthető a zöldátmenetben a leginkább érintettnek, ugyanakkor a mezőgazdaság GDP-arányos ÜHG-kibocsátása is jelentős. Bár a két szektor tevékenységének jellege bizonyos esetekben hasonlóságot mutat, különösen az elsődleges nyersanyagok előállítása szempontjából, a komplexebb, magasabb hozzáadott értékű termékek előállítása jellemzően az iparban történik, így jelen kutatásunk fókuszát is ez a szektor alkotta. Továbbá mivel a primer szektor ÜHG-kibocsátáscsökkentése szempontjából kulcsfontosságú termelőeszközöket és kemikáliákat is az ipar bizonyos ágazatai és alágazatai állítják elő, ezen tevékenységek közvetetten jelentős

¹¹ Üvegházgáz-kibocsátás.

hatással lehetnek a mezőgazdaság kibocsátásának alakulására. Vizsgálatunk következő lépésében meghatároztuk az ipari szektorba tartozó nemzetgazdasági ágak főtevékenység szerinti ágazatait, az előzőekben bemutatott osztályozási rendszerre alapozva. A hazai ipar felépítését, ágazatait a 3. ábra szemlélteti.

3. ábra: Az ipari szektor ágai

FORRÁS: TEÁOR, SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

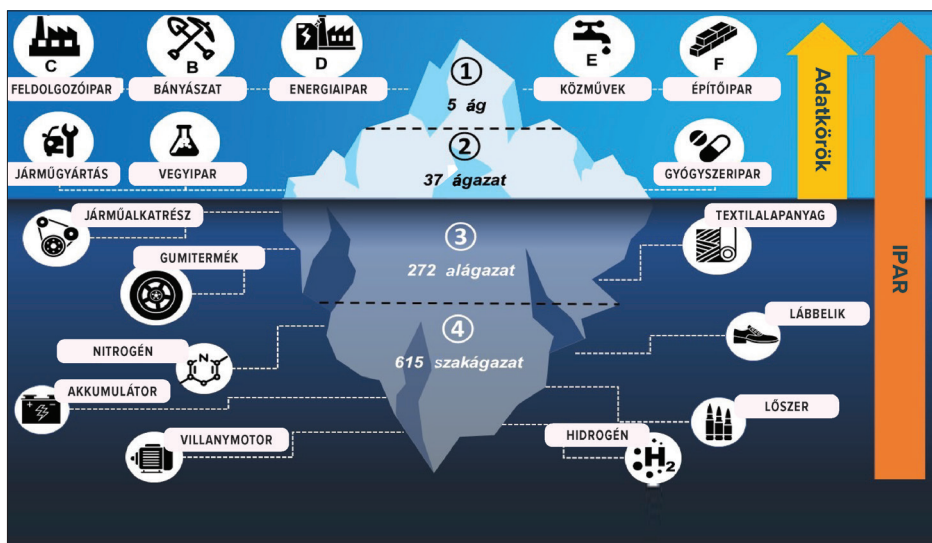
Igen nagy számú, 37 termelő ágazat különíthető el az ipari szektoron belül. A hasonló főtevékenységi körrel rendelkező ágazatokat az iparstatisztika jellemzően csoportokba szervezi, így képezve például az önálló élelmiszer-, ital- vagy dohánytermékgyártás ágazatok-

ból egységes ágazatcsoportot. A főtevékenységek legszélesebb sorát a feldolgozóipari nemzetgazdasági ág foglalja magában, amelyben többek között megtalálhatóak például a gyógyszer-, jármű-, élelmiszer- és textilipari tevékenységek is. Az így azonosított iparágak és ágazatok a vizsgálati egységeink szerepét töltik majd be kétszintű lehatárolásunk során, amelyet a későbbiekben ismertetünk. Az EU taxonómiarendeleetének¹² 1. mellékletében számos zöldtevékenység kerül megnevezésre, például a csökkentett vagy zéró emissziós közlekedési eszközök és az akkumulátorok gyártása, ugyanakkor ezek előállításához (kiemelt zöldipari tevékenység) számos más tevékenység kapcsolódik. Például a villanymotor-, akkumulátor-, járműalkatrész- és vezérlőgyártás bizonyos része nevesítve van a mellékletben, azaz a rendelet alapján megítélhető, hogy zöld-e az adott tevékenység, egy másik része azonban nem. A vizsgálatba vonás lehetőségét tanulmányozva 61 zöldtevékenységnek minősülő konkrét ipari tevékenységet sikerült azonosítani, amelyek többsége alágazati vagy az alágazati szint alatti szakágazati tevékenység. Az ipari szektor 37 ágazatot és több mint 400 szakágazati tevékenységet foglal magában. Mivel a taxonómiarendeletben meghatározott zöldipari tevékenységek nem koncentrálnak csak az egyik vagy másik iparágra, hanem az ipar teljes vertikumához, valamennyi iparághoz és ágazathoz, ezek alapján nem tudtunk közvetlenül következtetni egy iparág vagy ágazat zöldteljesítményére.

Különösen a nem belső égésű motorok gyártásához hozzájáruló hazai járműipari beszállítók, illetve az akkumulátor- és hidrogéngyártás szempontjából lehet meghatározó kérdés, hogy a tevékenység zöldnek minősül-e, mert bár a közvélekedés ezeket sokszor zöldtevékenységnek titulálja, de a rendelet bizonyos további kritériumokat határoz meg. Ilyen például az akkumulátoroknál az újrahasznosítás kérdése, a hidrogéngyártásnál az előállítási technológia ÜHG-kibocsátása. A mellékletből megismert *bottom-up* megközelítést alapul véve megvizsgáltuk az alágazati és szakágazati tevékenységek meghatározásának és az ezen tevékenységekhez tartozó adatkörök azonosításának lehetőségét is, aminek tapasztalatait a 4. ábrán mutatjuk be.

¹² Az uniós taxonómiarendelet a fenntartható tevékenységek egységes osztályozási rendszere.

4. ábra: A vizsgálatba vont adatkörök hozzáférhetősége a TEÁOR-szintjei szerint

FORRÁS: TEÁOR, SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

Bár e tevékenységek azonosítása lehetséges, a hozzájuk tartozó adatkörök a szakágazati tevékenységek esetében már nem állnak rendelkezésre, így a lehatároláshoz szükséges vizsgálatokat először a teljes hazai ipari szektorra végeztük el. A kutatás szempontjából azonosított legfontosabb vizsgálati egységek az ipari szektorba tagolható nemzetgazdasági ágak és azok ágazatai.

Az iparági és ágazati lehatároláshoz használt mutatók és módszerek

Koncepciónk alapját egy kvantitatív, adatokon nyugvó és mérhető megközelítés szolgáltatta, a lehatárolást két szinten végeztük el: először az iparágak, majd az így kijelölt ágazatok szintjén is, ahol két forgatókönyvet is felállítottunk. A mutatók kiválasztásánál fontos szerepe volt a KSH kiadványának,¹³ illetve a fentebb megjelölt különböző ágazati környezeti

¹³ KSH 2021.

teljesítménnyel foglalkozó publikációknak. Érdemes ugyanakkor figyelembe venni, hogy ezen mutatók többsége jellemzően nem az ipari és gazdasági tevékenységek környezeti teljesítménymérésére szolgál, így csak korlátozottan alkalmazhatóak a vizsgálati egységeink elemzésére. A KSH jelentéséből implementált mutatók elsősorban az ENSZ fenntartható fejlődési céljaihoz (*sustainable development goals*, SDG) kapcsolódnak, amely 17 főcél és 169 alcél (eszközcél) határoz meg a hatékonyabb gazdasági, társadalmi és környezeti fejlődési érdekében. Jelen kutatásunk során nem kapcsolhatóak olyan mutatók egy-egy kardinális ipari tevékenységhez, mint például a teljes termékenységi arányszám vagy az eltartottsági ráta, ezért a mutatók kiválasztásánál elsősorban a környezeti és gazdasági erőforrások indikátorcsoportot részesítettük előnyben.

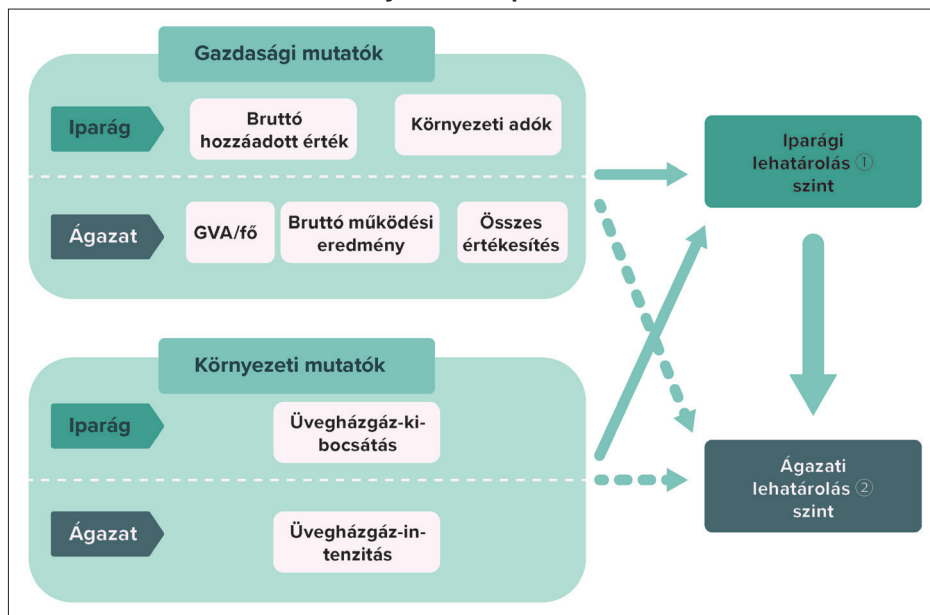
A szakirodalom áttekintése során megfigyeltük, hogy jelenleg gyorsabb ütemben történik a mutatók képzése, mint a hozzájuk tartozó adatok felvétele, így sok esetben ugyan „elméleti” szinten rendelkezünk az ipari tevékenységek értékelésére alkalmas mutatókkal, de a vonatkozó mögöttes adatbázisok még nem állnak rendelkezésre. Ez különösen a környezeti mutatók esetében szembeötlő, ahol egyedül az üvegházgáz-kibocsátási mutatók állnak rendelkezésre, és bár ez kétségtelenül az egyik legfontosabb indikátor a témában, önmagában nem elégséges egy-egy ipari tevékenység zöldteljesítményének megállapítására. Kiemelten fontos lenne mind a hulladék, mind a vízfelhasználás figyelembevétele, illetve az újrahasznosított alapanyagok felhasználásának mértéke is, de jelenleg ezek esetében még nem állnak rendelkezésre minden iparágra és ágazatra vonatkozóan felhasználható, robusztus adatbázisok. Így tehát a mutatószámunk kiválasztását a dekarbonizációs fókusz mellett az a tény indokolta, hogy ez az indikátor áll rendelkezésre valamennyi nemzetgazdasági ág, iparág, ágazat esetében. További környezeti indikátorunk volt az üvegházgáz-intenzitási mutató, amelyet csak ágazati szinten használtunk, hiszen iparági szinten nincs akkora relevanciája, mivel nem tudunk következtetni a konkrét ipari tevékenységre (feldolgozóipar gyűjtőkategória).

A gazdasági mutatók tekintetében már bővebb adatbázisok álltak rendelkezésre. Bár a KSH vonatkozó gazdasági erőforrás csoportjában a GDP szerepel központi gazdasági mutatószámként, az ipari tevékenységeknél célszerűbb a bruttó hozzáadott értéket (GVA) használni, amely az adott ágazat vagy szektor hozzájárulását fejezi ki a bruttó hazai termékhez. A gazdasági tevékenységek bruttó hozzáadott értékének összessége alkotja az adott nemzet teljes nemzeti össztermékét. Amíg a GVA-ból a különböző nemzetgazdasági ágak és ágazatok súlyára tudunk következtetni, viszonyítani, addig a GDP-ből inkább

a nemzetek teljes gazdasági teljesítménye válik megítélhetővé, összemérhetővé. Minél nagyobb a súlya egy-egy iparágnak, annál indokoltabb lehet a környezeti és gazdasági szempontú mélyelemzés, hiszen hazánk gazdasági sikereiben is meghatározó szerepe lehet a jövőben. Az iparági szinten figyelembe vettük még a környezeti adók volumenét, feltételezve, hogy a jövőben a környezethasználat és -terhelés adója növekedni fog. Az így befizetett adók a központi költségvetésbe kerülnek, tehát adott a lehetőség, hogy állami programokon keresztül ezen iparágak zöldítési beruházásait támogassák. További gazdasági mutatószámunk volt ágazati szinten az egy főre eső bruttó hozzáadott érték. Mivel a foglalkoztatottság és a bruttó hozzáadott érték volume-n jelentősen korrelál, a foglalkoztatottságot ebben az összevont mutatóban jelenítettük meg az ágazati elemzések során.

A bruttó működési eredmény arányát is vizsgáltuk, ez az adott ágazatba sorolható vállalatok és gazdasági tevékenységeik jövedelmezőségét mutatja meg. Abból, hogy egy adott tevékenység magasabb nemzetgazdasági súlyt vesz fel, még nem következik, hogy az ott végzett tevékenység üzletileg eredményesebb, azaz nagyobb profitot termel,

5. ábra: A lehatároláshoz használt indikátoraink gazdasági és környezeti csoportosítása

FORRÁS: SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

mint egy kisebb súlyú. A jelenlegi elemzés egyik fontos feladata, hogy meghatározható legyen azon rentábilisan működő, alacsony környezet-terheléssel funkcionáló ágazati tevékenységek sora, amelyek fejlesztése indokolt lehet a jövőben. Az ágazatok összes értékesítése is hasonló céllal került bele az elemzésünkbe, amelynek alapján az ágazati tevékenység eredményességére következtethetünk.

Lehatárolásunkat a vilájárvány torzító hatásainak figyelembevételével a 2019-es évi adatokra alapoztuk. A zöldteljesítmény mérésére használt, általunk alkotott kompozit indikátor 50 százalékban vett figyelembe gazdasági mutatókat, és 50 százalékban környezetieket. A lehatárolásunk különböző szintjein használt indikátorokat az 5. ábra szemlélteti.

Az első iparági szinten a bruttó hozzáadott érték és a környezeti adók voluménét, míg a környezeti mutatók közül az iparágak üvegházgáz-kibocsátását vettük figyelembe; a második ágazati szinten a bruttó hozzáadott érték/főt, a bruttó működési eredmény arányát és az ágazat összes értékesítését, míg a környezeti mutatók tekintetében az ágazatok ÜHG-intenzitását.

Az indikátorok meghatározását követően kiválasztottuk a vizsgálati módszert és felépítettük modellünket a több szempontú döntéstámogató módszerek mintájára. Az ilyen jellegű, úgynevezett MCDA-módszerek (*multiple-criteria decision analysis*) jól alkalmazhatóak azon döntési feladatok során, amikor az értékelési szempontok lényegesen eltérnek, mint például az általunk meghatározott gazdasági indikátorok és az üvegházgáz-alapú mutatók. A szempontok súlyozásánál megvizsgáltuk a páros összehasonlítási mátrixok alkalmazásának lehetőségét is, amely, bár lehetőséget biztosít az egyedi szempontok súlyának számszerűsítésére, a következetes súlyozás, priorizálás csak széles körű szakmai konszenzus fennállása esetén lehetséges. Ennek hiányában a jelenlegi mutatóink súlyozása is inkonzisztens lenne, ezért a megközelítést a jelen munkánkban nem alkalmaztuk.

Modellünk tehát két fő szempont: gazdasági és környezeti mutatók szerint értékelte a vizsgálatba vont iparágakat és ágazatokat, és mindkét szempontrendszer egyenlő súlyt képviselt. A második szintű lehatárolás során alkalmazott két forgatókönyv a következő volt:

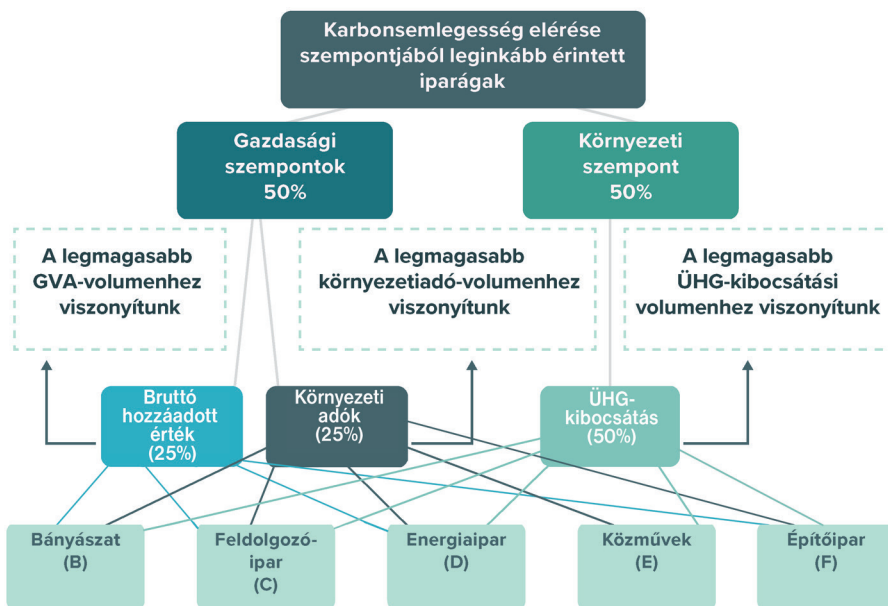
- „sérülékenyek”: az A forgatókönyvben a nemzetgazdaságban jelentős súlyt képviselő, rentábilisnak tekinthető tevékenységű ipari ágazatok azonosítására tettünk kísérletet, amelyek működése környezeti teljesítményüket tekintve azonban nem fenntartható. Ezen iparágak dekarbonizációjának támogatása a gazdasági pozíciók megtartása szempontjából lehet kiemelt fontosságú hazánk számára;
- „zöldbajnokok”: a B forgatókönyvben azon ipari ágazatok azonosítását próbáltuk meg, amelyek tevékenységük alapján rentábilisnak

tekinthetők, és környezeti teljesítményük alapján is a legfenntarthatóbbnak bizonyulnak. Ezen iparágak támogatása révén lehetőség nyílik új gazdasági pozíciók kialakítására, a hazai gazdaság teljesítményének fenntartható erősítésére, továbbá hozzájárulhatnak az A forgatókönyv által azonosított ágazatok emissziócsökkentéséhez is, magas technológiai kompetenciák révén.

Az iparági és ágazati lehatároláshoz használt modellek és eredmények

A vizsgálatban felhasznált mutatók gazdasági és környezeti szempontok szerint csoportosíthatók, amelyek azonos fontosságúak döntésünk során. A gazdasági szempontokon belül két, egyforma súlyt képviselő mutatót találhatunk: a bruttó hozzáadott értéket és a környezeti adók volumenét. A környezeti szempontokon belül egy mutató került meghatározásra: az iparágak ÜHG-kibocsátása. A legmagasabb értékkel rendelkező ágazatokhoz viszonyítjuk a többi teljesítményét.

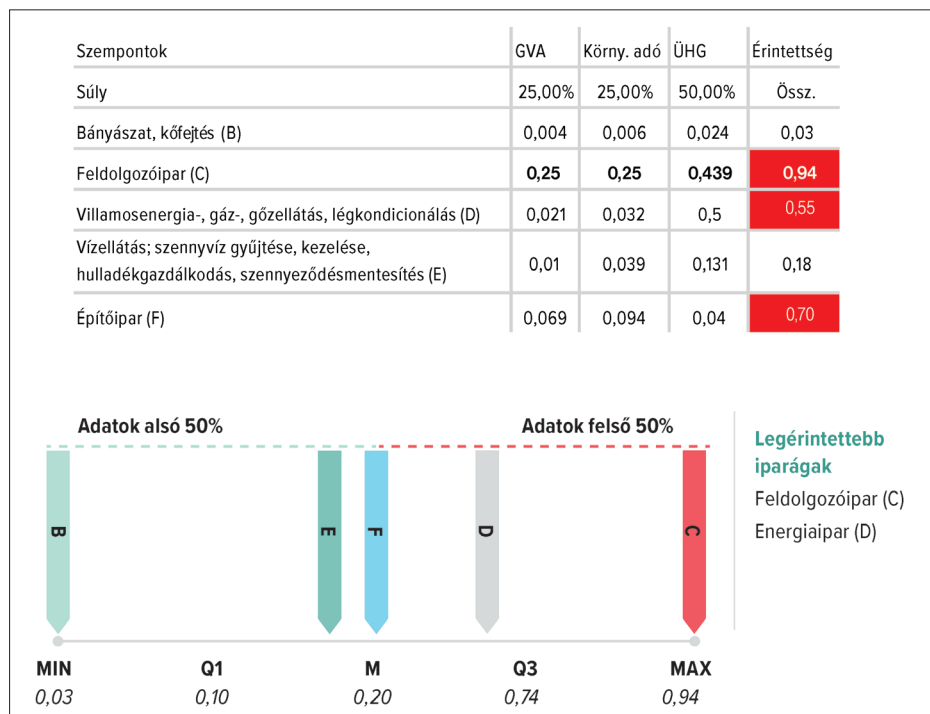
6. ábra: Az első iparági szinten történt lehatároláshoz használt modellünk felépítése

FORRÁS: SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

Az egyik lehetséges transzformáció a mutatók szerinti iparági táblázat soraiban szereplő értékek felhasználásával történő normálás, ami azt jelenti, hogy áttérünk egy arányossági skálára, ahol a maximumérték 1, amelyet az adott szempont szerinti legjobb alternatíva kap (itt a leideálisabb számérték, kivéve az ÜHG-kibocsátási és környezeti adók adatait). A modell legalsó szintjén találhatóak az iparágak képviselte alternatívák. Az eredmények a magyar nemzetgazdasági ágakra a 7. ábrán láthatók.

7. ábra: A lehatárolás első szintjének eredményei

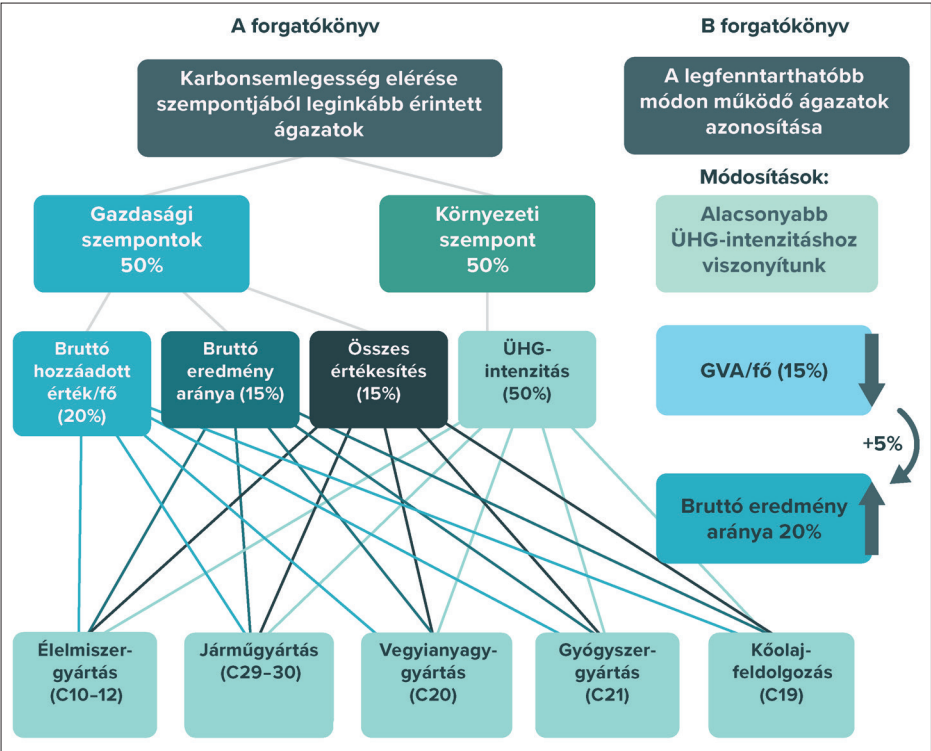

FORRÁS: SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

Bruttó hozzáadott értékben és a környezeti adókban a legmagasabb értéket a feldolgozóipar képviselte, az üvegházgáz-kibocsátás terén pedig az energiaipar volt az első helyen, amelyet nem sokkal lemaradva követett a feldolgozóipar. Módszerünkben adódóan a legmagasabb értéket képviselő iparág számértéke kerekén 1, minden más iparág ennél kisebbet vesz fel, ugyanakkor az értékeket a szempontjaink alapján súlyoztuk. Az adott kategória szerinti legnagyobb értéket képviselő iparágak számértékei fél-

kövér kiemeléssel szerepelnek a táblázatban. Végül az iparágak különböző mutatók alapján meghatározott értékeiket összesítettük, így megkaptuk az adott iparág érintettségi pontszámát. Az adatokat négy egyenlő részre osztottuk el, és mivel az első szintű lehatárolásunk alapját képező hazai ipar mindössze öt iparágba tagolódik ($n = 5$), a felső 50 százalékot alkotó iparágakat tekintettük érintettnek. Piros színnel jelöltük a dekarbonizációban legérintettebb iparágakat.

8. ábra: A második ágazati lehatárolás során használt modell szerkezete

FORRÁS: SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

Ahogy az a skálán is látható, a maximumértéket 0,94-es pontszámmal a (C) feldolgozóipar vette fel, amit a nemzetgazdaságban betöltött jelentős súlya, környezeti adózásban való érintettsége és magas üvegházgáz-kibocsátása indokol. A skála minimumértékét 0,03-as pontszámmal a (B) bányászati szektor vette fel, amely napjainkban a legkisebb súlyt képviseli a nemzetgazdaságban, ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy bár vizsgálatunk ezen szintjén a bruttó hozzáadott érték/fő mutató szerint nem

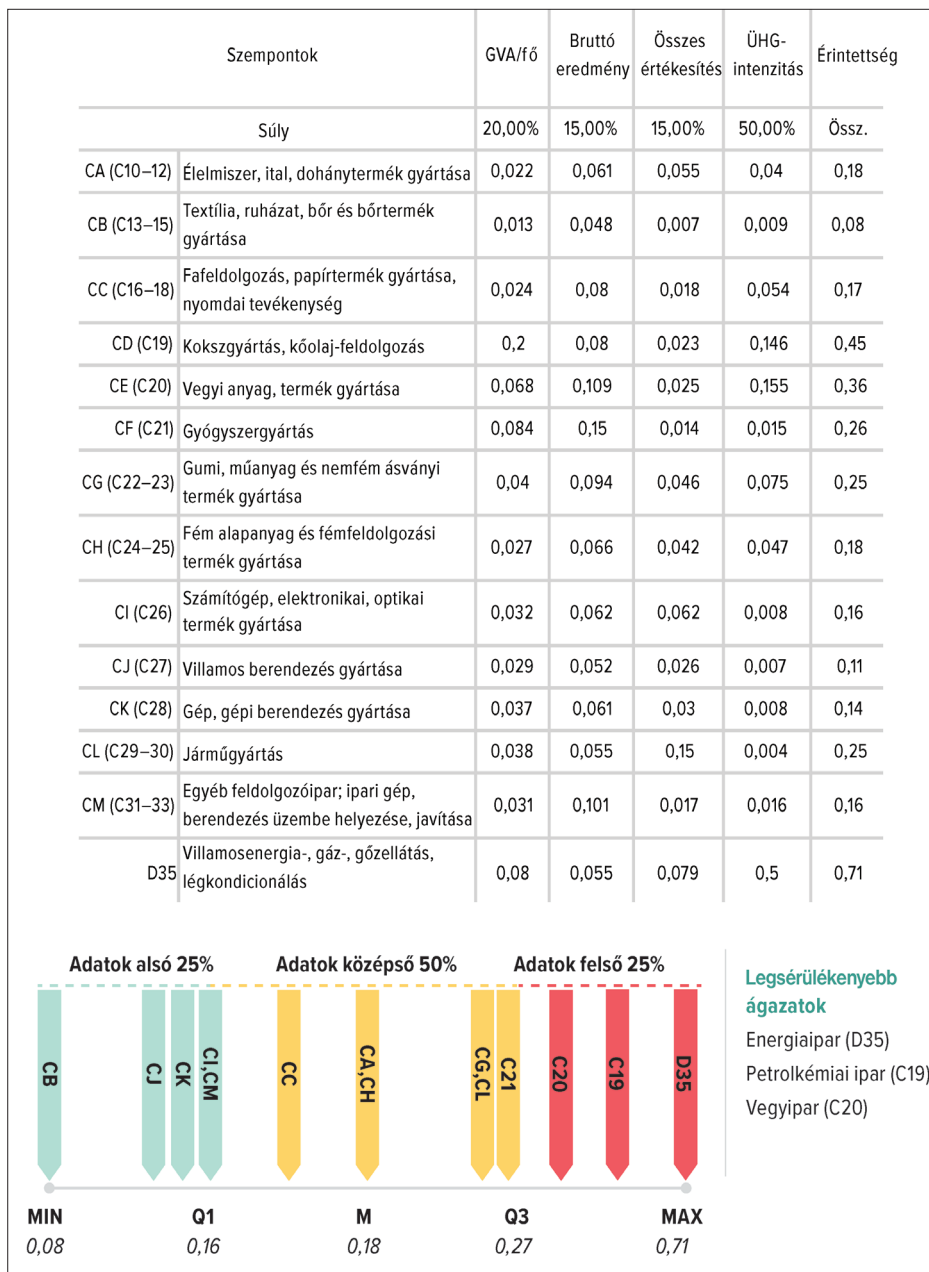
értékeltük a nemzetgazdasági ágakat, ebből a szempontból igen magas értéket venne fel. A mediánt jelentő 0,20-as pontszámot az (F) építőipar vette fel, amelytől nem sokkal lemaradva 0,18-as pontszámmal a közműszektor (E) helyezkedett el. Érintettnek tekintettük C, D és F nemzetgazdasági ágakat. Mivel az építőiparra csak korlátozottan állnak rendelkezésre mélyebb bontású adatkörök, illetve ezen adatok is az iparstatisztikától eltérő módszerekkel vannak meghatározva, a továbbiakban csak a C és D nemzetgazdasági ágak esetében folytattuk vizsgálatainkat.

Az A forgatókönyv elsődleges célja a karbonsemlegesség elérése szempontjából leginkább érintett ipari ágazatok azonosítása, a B forgatókönyvé a legfenntarthatóbbnak tekinthető működésű ágazatok meghatározása. A vizsgálatban felhasznált mutatók az előzőekben már vázolt megközelítéssel gazdasági és környezeti szempontok szerint csoportosíthatóak, amelyek azonos fontosságúak a döntésünk során. Az A forgatókönyv szerint a szempontokon belül három mutató érvényesül: a bruttó hozzáadott érték/fő, a bruttó eredmény aránya, illetve az ágazat összes értékesítése. A szempontok közül a GVA/fő 20 százalékos, a bruttó eredmény aránya 15 százalékos, az összes értékesítés pedig 15 százalékos súlyt képvisel. A környezeti szempontokon belül egy mutatót határoztunk meg, amely az ipari ágazatok ÜHG-intenzitását képviseli, vagyis az egymillió forint hozzáadott értékre jutó kibocsátást.

A legmagasabb értékkel rendelkező ágazatokhoz viszonyítjuk a többi teljesítményét, és a modell legalsó szintjén találhatóak az alternatívák, amelyeket a különböző ipari ágazatok képviselnek. A főtevékenységük alapján hasonló a tevékenységi körű ágazatokat a szakstatisztika csoportokba szervezi, így a vizsgálat tárgyát képező 25 ágazatot 14 csoportra osztva vizsgáltuk. A B forgatókönyvnél ugyanakkor néhány módosítást eszközöltünk. Itt a legalacsonyabb ÜHG-intenzitáshoz viszonyítottuk a többi iparág teljesítményét, azaz a kisebb érték nagyobb pontszámot eredményezett. A GVA/fő érték súlyát 5 százalékponttal 20 százalékra csökkentettük, amíg a bruttó eredmény arányát 5 százalékponttal nagyobb súllyal vettük figyelembe. Erre azért volt szükség, mert a profitábilisan működő zöldágazatok nagyobb valószínűséggel tudnak majd új pozíciókat kialakítani a jövőben a termelési képességeik bővítése révén, így a zöldbajnokok azonosításában az üzleti eredményességnek nagyobb súlyt kell képviselnie a jövőben.

A legmagasabb bruttó hozzáadott érték/fő a petrokémiai ágazatot jellemzi, míg a bruttó eredmény arányát tekintve a gyógyszergyártás kapta a legmagasabb értéket, az iparágak összes értékesítésében pedig a járműgyártás állt az első helyen. Az üvegházgáz-intenzitásban az energiaipar volt az első helyen, amelyet a petrokémiai ágazat és a vegyipar követett. Az iparági

**9. ábra: Lehatárolásunk második szintjének eredményei,
A forgatókönyv**

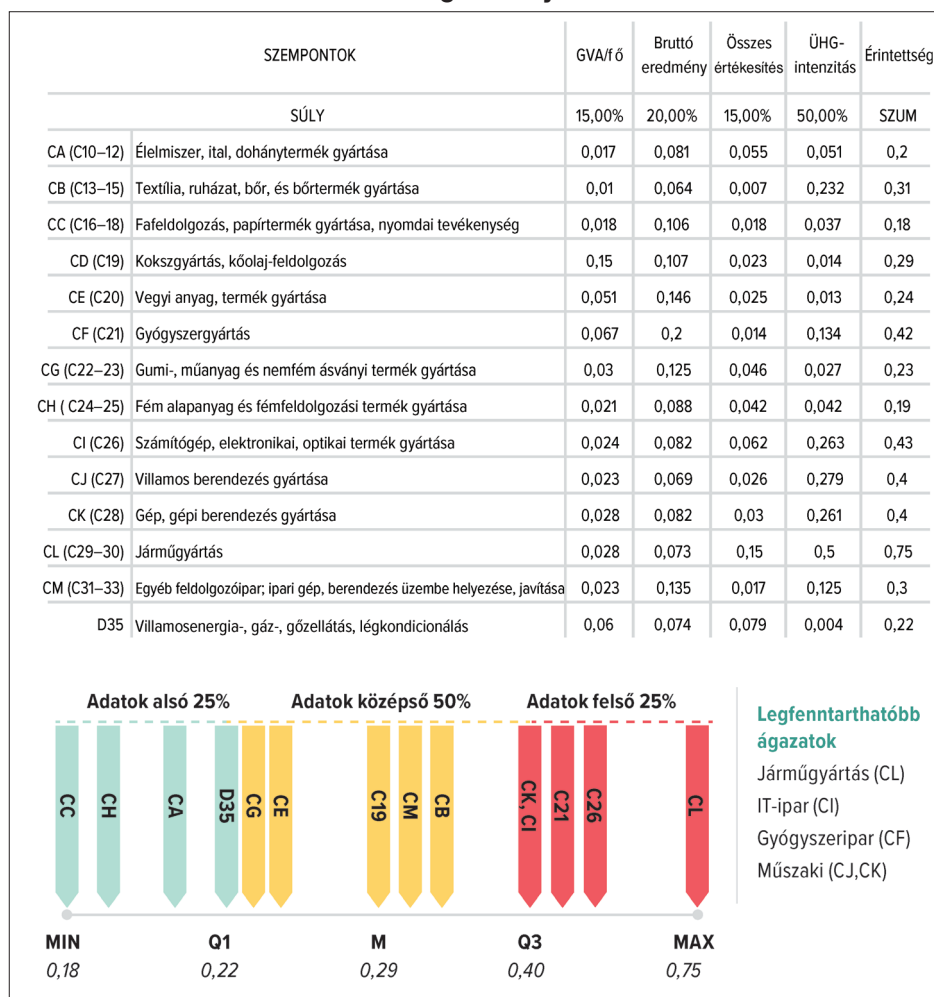

FORRÁS: SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

lehatároláshoz hasonlóan a mutatóink alapján képzett ágazati értékeket is összesítettük, az így kapott adatokat végül négy egyenlő részre osztottuk el, és az adatok felső 25 százalékát alkotó iparágakat tekintettük érintettnek. Az ábrán látható még az iparágak érintettségére felállított skálánk, amely a fentebb említett érintettségi adatok sorba rendezését ábrázolja.

A skálán a maximumértéket 0,71-es pontszámmal a (D35) villamosenergia-, gáz-, gőzellátás, légkondicionálás vette fel, amit a nemzetgaz-

**10. ábra: A lehatárolás második szintjének eredményei,
B forgatókönyv**

FORRÁS: SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

daságban betöltött jelentős súlya és a magas üvegházgáz-kibocsátása indokol. A minimumértéket 0,08-as pontszámmal a (CB) textília-, ruházat-, bőr- és bőrtermékgyártási ágazatcsoport vette fel, napjainkban ez képviseli a legkisebb súlyt a hazai iparban. A mediánt jelentő 0,18-as pontszámot a (CA) élelmiszeripari és fémalapanyag-, illetve fémfeldolgozási termék gyártási ágazatcsoport vette fel. Érintettnek tekintettük a D35-ös, C19-es és C20-as ágazatokat, itt a környezeti kockázatok mérésére irányuló beavatkozásra van szükség a gazdasági pozíciók megtartása érdekében.

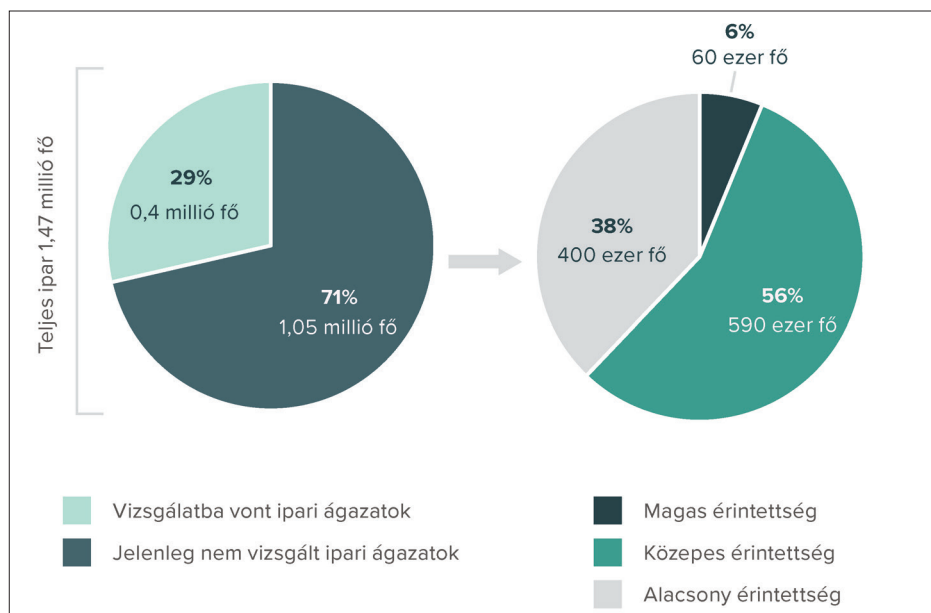
A bruttó hozzáadott érték/főt, a bruttó eredmény arányát és az összes értékesítést tekintve nem változott a legmagasabb értéket képviselő ágazatok rangsora, az ÜHG-intenzitás esetében viszont az eltérő megközelítésünkől adódóan jelentősen eltérő pontértékek keletkeztek. A mutatók alapján képezett ágazati értékeket itt is összesítettük, majd felállítottunk egy skálát, amelyet ugyancsak a 10. ábra szemléltet. A maximumértéket 0,75-es pontszámmal a (CL) járműgyártás vette fel, amit a nemzetgazdaságban betöltött jelentős súlya és meglepően alacsony üvegházgáz-intenzitása indokolt. A skála minimumértékét 0,18-as pontszámmal a (CC) felfeldolgozási ágazatcsoport vette fel. A mediánt jelentő 0,19-as pontszámot a (C19) petrokémiai ágazat vette fel. A B forgatókönyv szerint érintettnek tekintettük a CL, C26-os, C21-es és CJ–CK ágazatokat. Az eredmények alapján a legfenntarthatóbban működő ágazatok a következők voltak: járműipar, számítógépgyártás, gyógyszergyártás, villamosberendezés- és gépgyártás.

Következtetések és azok relevanciája a hazai foglalkoztatottság tükrében

Jelenleg még nincsennek egyetemenlegesen elfogadott modellek az ipar zöldteljesítményének mérésére, a vonatkozó források pedig más és más indikátorkészletet és megközelítést alkalmaznak, ezért a jövőben mind a modellekre, mind a mutatókra szükségszerű lehet egy széles körű szakmai konszenzus kialakítása. A fenntarthatóságra és a környezeti teljesítmény mérésére rendelkezésre álló széles mutatóskálákhoz sok esetben egyáltalán nem vagy csak korlátozottan érhetők el részletes adatok. További probléma, hogy a mélyebb elemzések szempontjából kulcsfontosságú szakágazati, alágazati tevékenységekre nem tudunk vonatkoztatni a rendelkezésre álló információk alapján.

Az általunk alkotott modell eredményeiből megállapítható, hogy a zöld-átmenetben leginkább érintett iparágnak a feldolgozó- és az energiaipar tekinthető, amelyek az ipar teljes értékesítésének 99,5 százalékát generálják. Az általunk használt gazdasági és környezeti mutatók alapján ezek tekinthetők a legmeghatározóbbnak az ipari szektorban. Modellünk második szintjének eredményeire támaszkodva megállapítható, hogy az A forgatókönyvben azonosított legsérülékenyebb ágazatok az ipar teljes értékesítésének 21,5 százalékát generálják évente, míg az ÜHG-kibocsátás 69 százalékáért felelősek közvetlenül. A B forgatókönyvben azonosított, legfennttarthatóbbnak tekintett ágazatok a teljes értékesítés 25 százalékát generálják, miközben az ÜHG-kibocsátás terén csak 4,28 százalékért felelnek közvetlenül.

11. ábra: A foglalkoztatottság alakulása az A forgatókönyv szerinti skálaszintek alapján

FORRÁS: SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

A B forgatókönyvben azonosított zöldágazatok szereplői a forrásaikat feltételezhetően nagyobb részben tudják új pozíciók megszerzésére és tevékenységi körük bővítésére fordítani a jövőben, míg az A forgatókönyvben azonosított, a dekarbonizációban leginkább érintett sérülékeny ágazatok szereplői sok esetben a pozícióik megtartására koncentrálnak majd. Az ágazati tevékenységek ilyen irányú kettős kategorizálását, csoporto-

sítását érdemes lehet figyelembe venni a zöldátmenetet támogató állami fejlesztési programok tervezése során is. A fejlesztési programoknak részben a legsérülékenyebb ágazatok technológiaváltására kell irányulniuk, részben pedig a legfenntarthatóbban működő ágazatok termelést serkentő beruházásainak támogatására. Mivel nagyrészt a legfenntarthatóbban működő ágazatokban történik a zöldtechnológiák előállítása, ezen ágazatok erősítése pozitívan hathat a sérülékenyebb, szennyezőbb ágazatok technológiaváltására is.

A dekarbonizációban leginkább érintett ágazatokban dolgozik az összes foglalkoztatott 6,2 százaléka, ami megközelítőleg 60 ezer főt jelent. A legnagyobb foglalkoztatottsági kockázatokat a közepesen érintett ágazatokban lehet realizálni, ahol mintegy 590 ezer fő dolgozott 2019-ben.

Irodalom

Eccles, R. – Pyburn, P. 1992: Creating a comprehensive system to measure performance. *Management Accounting*, Vol. 74, No. 6, 41–44.

European Commission 2021: *Sustainable finance taxonomy*. Appendix I–III. (Letöltve: 2021. 04. 30.)

European Communities 2008: Statistical classification of economic activities in the European Community (NACE Rev. 2). *Eurostat Methodologies and Working papers*. <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3859598/5902521/KS-RA-07-015-EN.PDF> (Letöltve: 2021. 03. 10.)

KSH 2008: Gazdasági tevékenységek egységes ágazati osztályozási rendszere (TEÁOR '08). Osztályozási struktúra és tartalom. https://www.ksh.hu/docs/osztalyozasok/teor/teor08_struktura_2018_08_01.pdf (Letöltve: 2021. 03. 15.)

KSH 2022: *A fenntartható fejlődés indikátorai Magyarországon, 2021*. Budapest, KSH.

Maxime, D. – Marcotte, M. – Arcand, Y. 2006: Development of eco-efficiency indicators for the Canadian food and beverage industry. *Journal of Cleaner Production*, Vol. 14, No. 6, 636–648. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2005.07.015>

Meng, B. – Chi, G. 2018: Evaluation Index System Of Green Industry Based On Maximum Information Content. *The Singapore Economic Review*, Vol. 63, No. 2, 229–248. <https://doi.org/10.1142/S0217590817400094>

Pomázi, I. – Szabó, E. 2013: A zöld növekedés mérése. *Statisztikai Szemle*, Vol. 91, 366–391. https://www.ksh.hu/statszemle_archive/all/2013/2013_04/2013_04_366.pdf

SCImago Journal & Country Rank <https://www.scimagojr.com/countryrank.php> (Letöltve: 2022. 05. 11.)

Shapira, P. – Gök, A. – Klochikhin, E. – Sensier, M. 2014: Probing “green” industry enterprises in the UK: A new identification approach. *Technological Forecasting and Social Change*, Vol. 85, 93–104. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2013.10.023>

Weber, O. – Scholz, R. W. – Michalik, G. 2010: Incorporating sustainability criteria into credit risk management. *Business Strategy and the Environment*, Vol. 19, No. 1, 39–50. <https://doi.org/10.1002/bse.636>

Yang, C.-C. – Ou, S.-L. – Hsu, L.-C. 2019: A Hybrid Multi-Criteria Decision-Making Model for Evaluating Companies' Green Credit Rating. *Sustainability*, Vol. 11, No. 6, 1506. <https://doi.org/10.3390/su11061506>

Rozs Bálint

*Új agrár-szuperhatalom születik
az energiaszankciók árnyékában?*

Oroszország mezőgazdasága

Az elmúlt néhány évben több jelentős és globális vészhelyzettel kellett szembenéznünk. Három évvel ezelőtt robbant ki a koronavírus-járvány, amely számos emberéletet követelt, korábban sosem látott lezárásokat és fennakadásokat okozott. Bár a vírushelyzetet sikerült kezelni, az ezt követő nyugalom nem tarthatott sokáig. Idén februárban Oroszország hadműveletet indított Ukrajna ellen a második világháború óta nem látott fegyveres konfliktust robbantva ki Európában. A pandémia és a háborús összecsapások okozta problémák mellett pedig a klímaváltozás is egyre erőteljesebben érezteti a hatását. Bár a történelemben nem példa nélküliek a gazdaságot és társadalmat érintő súlyos csapások, ezek gyorsasága és sűrűsége egyértelműen jelzi, hogy immár a válságok korát éljük. Ezen események minden eddiginél jobban rávilágítottak a globális ellátási láncok sérülékenységre, amely alól értelemszerűen a mezőgazdaság és az élelmiszeripar sem képez kivételt. Már a járvány kitörésekor bevezetett korlátozások is jelentősen nehezítették az élelmiszer- és agráripari termékek szállítását és kereskedelmét, ráadásul az orosz–ukrán konfliktus, majd az Európát sújtó történelmi aszály sosem látott magasságokba emelte az elsődleges élelmiszer-alapanyagok árát a világpiacon. Az így kialakult helyzet pedig már közvetlenül és súlyosan veszélyezteti a globális élelmezésbiztonságot.

Bár az energiahordozók árának további emelkedése és a klímaváltozás súlyosbodása várhatóan további nehézségek elé állítja majd a legtöbb ország agráriparát, lesznek olyanok államok, amelyek akár profitálhatnak is a kialakult helyzetből, mint például Oroszország. Itt a fokozódó felmelegedés hatására egyre nagyobb termőterületek szabadulnak fel a jég alól és válnak immár megművelhetővé. Az elmúlt évtizedek tudatos agráripari fejlesztései és az importot csökkentő szakpolitikai lépések egy dinamikusan fejlődő orosz mezőgazdasági szektort hoztak létre.

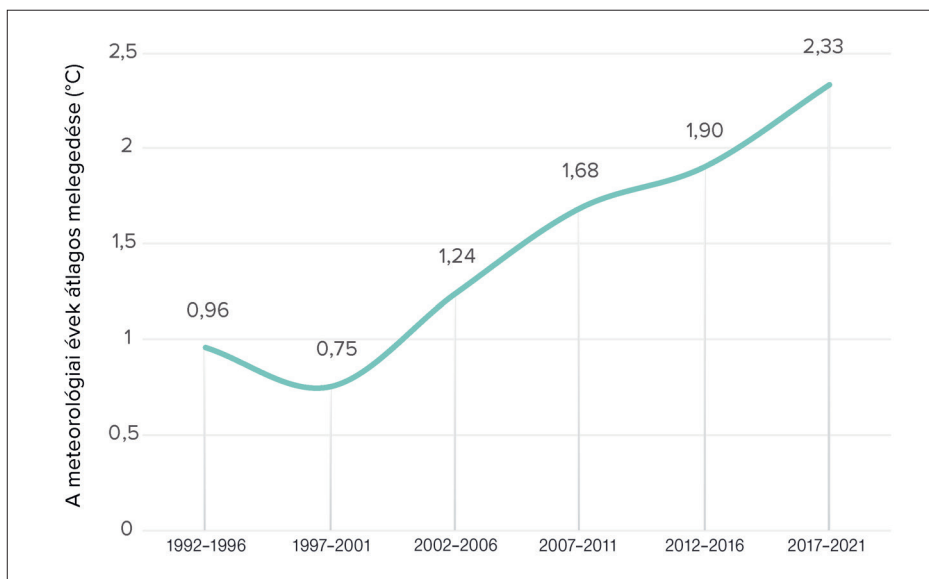
Az élelmiszer- és agráripari termékek magas világpiaci ára az energia-hordozók mellett további jelentős exportbevételeket és még hangsúlyosabb politikai befolyást eredményezhet az ország számára a jövőben. A körülmények azt mutatják, hogy miközben a világ egy globális élelmiszerhiány felé sodródik, az Orosz Föderáció meghatározó mezőgazdasági szuperhatalommá válhat.

Jelen munka keretében a Századvég az Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Világszervezet (FAO), illetve az Orosz Statisztikai Hivatal (ROSSTAT) adatbázisaira támaszkodva mélyelemzést készített Oroszország mezőgazdasági és élelmiszeripari termelésének alakulásáról a 2010 és 2020 közötti időszakban. Az elemzés érinti a növénytermesztési, az állattenyésztési és az élelmiszeripari ágazatot egyaránt. Az ágazatspecifikus termelési volumenek trendjeiből előrejelzéseket készítettünk a termelés növekedésének várható alakulásáról, amely során több forgatókönyvet figyelembe vettünk. A termelési volumenek mellett a mezőgazdasági szektor teljes gazdasági kibocsátásának, export- és importértéknek alakulását is vizsgáltuk, különös tekintettel a Krím-félsziget 2014-es orosz annexióját követő szankciók esetleges hatásaira.

Éghajlati és területi adottságok

Oroszország a 17,1 millió km²-es területével a világ legnagyobb kiterjedésű országa, az éghajlati adottságai ebből adódóan igen változatosak. A hideg övtől egészen a szubtrópusokig összesen hét meghatározó éghajlati terület különíthető el, amelyekhez változatos összetételű mezőgazdasági termelés és erdőgazdálkodás társul. A legkiválóbb földterületek az ország európai részén, illetve Szibéria déli területein találhatóak. A legmeghatározóbbnak a konvencionális szántóföldi növénytermesztés nevezhető, de ezen kultúrák mellett a gyümölcs- és zöldségtermesztés is jelentős. A mezőgazdaság „nehéziparának” tekintett állattenyésztés szerepe szintén meghatározó. A grandiózus terület legnagyobb éghajlati övezete ugyanakkor a szélsőségesen fagyos tajga, ahol igen kedvezőtlenek a növénytermesztés feltételei. A klímaváltozás hatására azonban ezen körülmények gyorsuló ütemben változnak. A FAO vonatkozó meteorológiai adatainak felhasználásával meghatároztuk az orosz meteorológiai évek átlagos melegeledését, amelynek eredményeit az 1. ábrán szemléltetjük.

1. ábra: Az orosz meteorológiai évek átlagos melegedése az 1992 és 2001 közötti periódusban¹

A meteorológiai évek melegedésének mértéke egyre inkább gyorsul: az 1992 és 1997 közötti időszakban még átlagosan 1 °C alatt volt az éves melegedés, a 2017 és 2021 közöttiben már a 2 °C-t is meghaladja. A nyarak egyre hosszabbá és melegebbé válnak, ami a tenyészidőszak hosszára is kedvezően hat. Óriási új földterületek kerülnek művelés alá jellemzően az ország déli, Kínával és Mongóliával határos peremterületein. A búzatermő területek például mintegy hétmillió hektárral (nagyjából Horvátország méretével) bővültek a 2010 és 2020 közötti időszakban. Ráadásul emellett a hektáronkénti termésátlagok is bővülnek: a búzánál maradván, amíg 2010-ben 1,9 tonna volt ez az érték, a 2020-as évekre 35 százalékkal, 2,9 tonnára emelkedett.

A mezőgazdaság gazdasági teljesítménye, importja, exportja

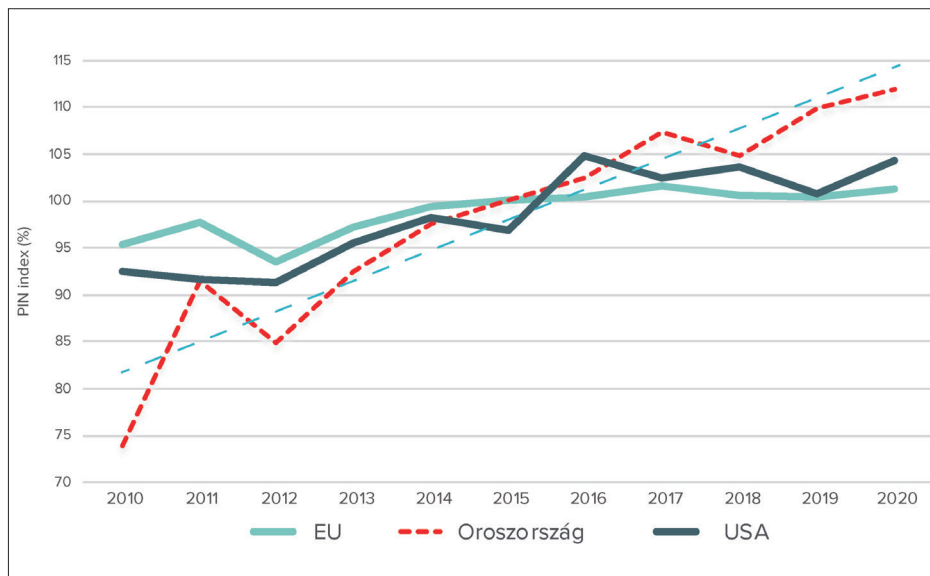
A Szovjetunió felbomlását követően Oroszország egy gazdaságtalanul működő, elmaradott mezőgazdaságot örökölt. Az első „önálló” évtized konfliktusoktól terhelt időszaka sem kedvezett a fejlesztéseknek, a csök-

¹ A tanulmányban szereplő ábrák forrása: FAO alapján Századvég-becslés.

kenő termésátlagok mellett egyre nagyobb, jellemzően nyugati importra szorult. A 2000-es években kezdődött meg a jelenlegi exportsikereket és az erősödő önellátást biztosító, tudatos agráripari építkezés. Bár ennek köszönhetően a termelési volumenek jelentősen növekednek, az orosz mezőgazdaság teljesítménye még jelentősen elmarad az Egyesült Államok és az Európai Unió eredményeitől.

Az orosz mezőgazdasági szektor bruttó termelési indexét vizsgálva jelentős növekedést figyelhetünk meg a 2010 és 2020 közötti időszakban, amelyet a 2. ábrán szemléltetünk. A 2020-as évi index értéke majdnem 13 százalékkal haladta meg a 2014–16-os évek bázisértéknek tekintett átlagát. Érdeemes megjegyezni, hogy a 2010-es évektől a bázisértékig még erőteljesebb, 26,13 százalékos bővülés figyelhető meg. Az amerikai és uniós adatokkal együtt vizsgálva pedig megállapítható, hogy a növekedés üteme kimagasló. Amíg orosz mezőgazdasági termelési indexértéke 2010 és 2020 között 38 százalékkal emelkedett, addig az Európai Unió mindössze 5,8 százalékos bővülést tudott felmutatni, amelynek még az amerikai mezőgazdaság is közel a dupláját produkálta 11,8 százalékkal. Bár a FAO adatbázisában egyelőre nem állnak rendelkezésre a 2020 utáni adatok, a meglévő orosz adatok trendvonalát kirajzolva (piros színű pontozott egyenes) további felzárkózásra és jelentős növekedési tartalékokra lehet

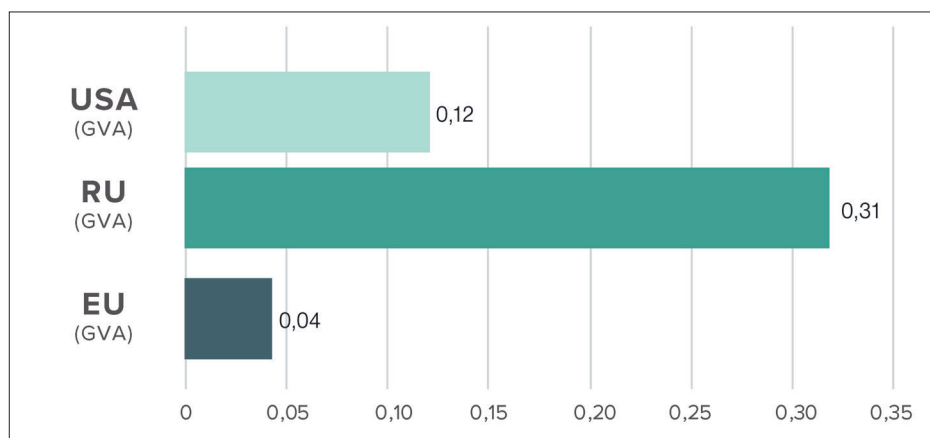
2. ábra: Az EU, az USA és Oroszország mezőgazdasági bruttó termelési indexeinek alakulása 2010–2020 (2014–2016 = 100%)

következtetni. Ugyanakkor a fegyveres konfliktus okán kivetett nyugati szankciók akár jelentősen fékezhetik is a további növekedést, a modern termelőeszközök és alkatrészek hiánya által.

A 3. ábrán látható, hogy az orosz mezőgazdasági szektor bruttó hozzáadott értéke² is jelentős bővülést mutatott a vizsgált időszakban. A 2010-es évben a szektor teljesítménye mintegy 60 milliárd dollár volt, de 31,7 százalékos bővüléssel 2020-ra elérte a 88 milliárd dolláros összteljesítményt. A 2010-es bázisértékhez mérten a növekedés igen impozáns, azonban az orosz mezőgazdaság alacsonyabb bázisszintje miatt még ilyen mértékű bővülés mellett is messze elmarad az Egyesült Államok (300 Mrd dollár) vagy az Európai Unió (328 Mrd dollár) összteljesítményétől. Az orosz mezőgazdasági szektor a teljes nemzeti bruttó hozzáadott értékének 3,3 százalékát állította elő 2010-ben, amely 2020-ra 3,8 százalékra emelkedett. Ez idő alatt az Egyesült Államokban 1-ről 1,1 százalékra nőtt, az unióban pedig 1,6 százalékon stagnált e mutató.

3. ábra: A mezőgazdasági szektorok bruttó hozzáadott értékének változása 2010 és 2020 között (%)

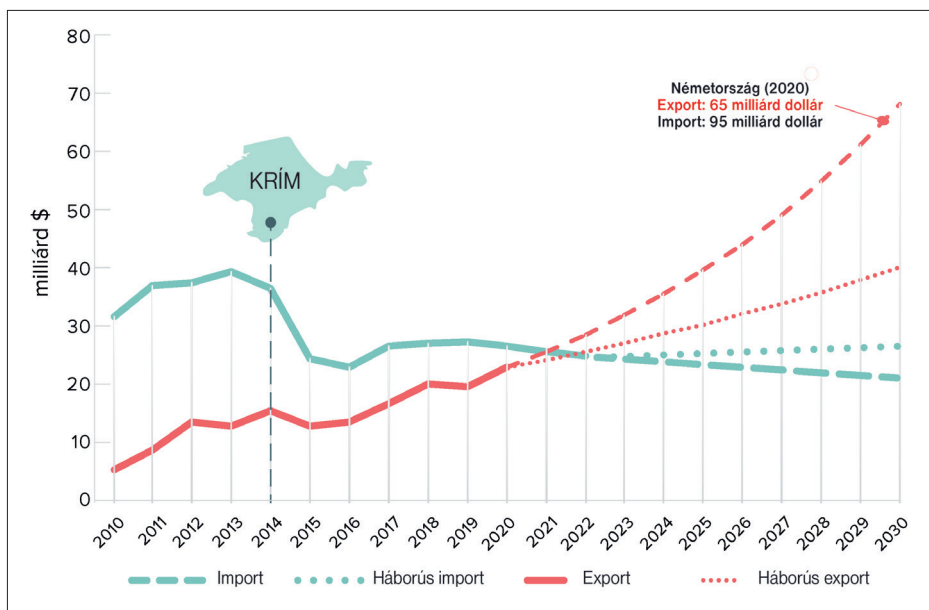
Kutatásunk során mélyelemzést végeztünk az orosz mezőgazdasági termékek külkereskedelmi forgalmán, amelyhez szintén a FAO adatbázisait vettük alapul. Az ország exportteljesítménye hihetetlen mértékű bő-

² Gross Value Added (GVA): az adott ágazat vagy szektor hozzájárulását fejezi ki a bruttó hazai termékhez.

vülést mutatott fel: a 2010-es év során mindössze 5,7 milliárd dollárt tett ki, 2020-ban azonban már több mint 23 milliárd dolláros értéket vett fel, ami 75,31 százalékos növekedést jelent.

Az importadatok elemzéséből jól láthatóak a krími annexiót követő korlátozások hatásai. A mezőgazdasági termékek kivitele, ahogyan az a 4. ábrán látható, 2014 és 2015 között, tehát rövid idő alatt mintegy 12 milliárd dollárral, ezzel párhuzamosan a behozatal is 2 milliárd dollárral csökkent, aminek feltételezett oka a belső piaci igények kielégítése lehetett a kieső importkapacitások miatt.

4. ábra: Oroszország várható mezőgazdasági exportjának és importjának alakulása 2020 és 2030 között

2010-től 2013-ig az import lassú növekedése figyelhető meg, amelyet az exportteljesítmény dinamikus javulása ellensúlyozott. Ezt követően egészen 2016-ig jelentős mértékben csökkent a mezőgazdasági import. A külkereskedelmi egyenleg 2010 óta folyamatosan javult, és – bár a vonatkozó legfrissebb adatok még nem érhetők el – a tendenciákból 2021-ben már külkereskedelmi többletet lehetett prognosztizálni. Amennyiben a háborúra való tekintettel az import átlagos évi csökkenésének és az export várható évi növekedésének ütemét 50 százalékponttal csökkentjük, akkor is 2022-ben kellene pozitívba fordulnia az egyenlegnek. Érdekes visszaemlékezni, hogy

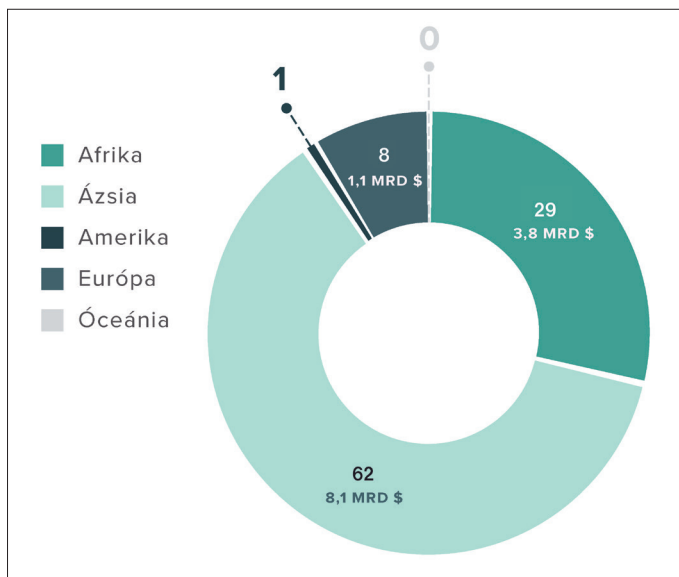
nem sokkal a krími annexiót követően lépett életbe az Európai Unió Oroszországgal szembeni első gazdasági szankciós csomagja. Az intézkedés kezdetben leginkább az ágazati együttműködések és a kereskedelmet érintette, tiltva például a luxuscikkek, az olajipari precíziós technológiák és a katonai eszközök Oroszországba irányuló exportját, de korlátozta az orosz állami tulajdonban lévő pénzügyi intézmények uniós tőkepiaci forrásokhoz való hozzáférését is. Elfogadása után nem kellett sokat várni az orosz fél válaszlépésére, amellyel korlátozták az élelmiszer- és agráripari termékek és alapanyagok széles körének behozatalát az Európai Unió, az Egyesült Államok és számos más nyugati ország területéről. Általánosságban kijelenthetjük, hogy az oroszok által elrendelt szankciók működtek, legalábbis az ő szempontjukból. A nyugattal szembeni szankciók okán további jelentős fejlesztéseket hajtottak végre, aminek következtében rövidesen importőrből exportőrré válnak. Bár a legideálisabb körülmények között is várhatóan az évtized vége felé érik el például Németország 2020-as exportszintjét.

Érdemes figyelembe venni ugyanakkor, hogy amíg a német mezőgazdasági termények külkereskedelmi mérlege abban az évben 30 milliárd dolláros hiányt mutatott, addig Oroszország akár a 40 milliárd dolláros többletet is elérheti. Az adatokból láthatóvá válik, hogy az orosz gazdaság már nem csak és kizárólagosan az energiahordozókra épül, ugyanis a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékei is egyre kelendőbbek a világpiacon. Ahogy az orosz gazdaság lassan, de biztosan egyre diverzebbé válik, úgy nehezedik a hatékony szankciós eszközök megalkotása, alkalmazása és az ország gazdasági elszigetelése is. Továbbá az exportpiacokat tekintve egy súlyos morális dilemma is felmerül az orosz mezőgazdasági termékek kereskedelmi korlátozásával szemben, amelynek fő okát az 5. ábra szemlélteti.

Az orosz mezőgazdasági, élelmiszeripari export jelentős része a legszegényebb ázsiai és afrikai régiókba irányul. Kilenc kulcstermékre (napraforgómag, -olaj, búza, búzafehér liszt, repce, -olaj, árpa, rozs, kukorica) vizsgáltuk a fő exportpiacok elhelyezkedését, amelyből megállapítható, hogy e termékek 62 százaléka 8 milliárd dollár értékben Ázsiába, míg 29 százaléka 3,8 milliárd dollár értékben Afrikába irányult. Európa, a maga 8 százalékos, 1,14 milliárd dollár értékű részesedésével közel sem olyan meghatározó exportpiac, mint az afrikai vagy ázsiai térség. Ráadásul e régiókba az export évről évre újabb rekordokat döntöget, ami alapján a kereskedelmi volumen dinamikus bővülésével érdemes számolni a jövőben is. Az Ázsiába irányuló export értéke ötszörösére, míg az Afrikába irányuló több mint háromszorosára változott a 2010 és 2020 közötti időszakban. Bár az ukrán

búzaszállítmányok kiesése érzékenyen érinti a térséget, azon megállapítások, amelyek szerint Oroszország tehet a térségben kibontakozó élelmiszerválságról, alapvetően tévesek.

5. ábra: Az orosz mezőgazdasági export célrégiói tíz kiemelt termék exportértéke alapján (2020)

A 2020-as exportadatok szerint Oroszország több mint 16 millió tonna búzát exportált Afrikába, ami két és félszerese az ugyanazon évi, megközelítőleg 6,3 millió tonnás ukrán exportnak.

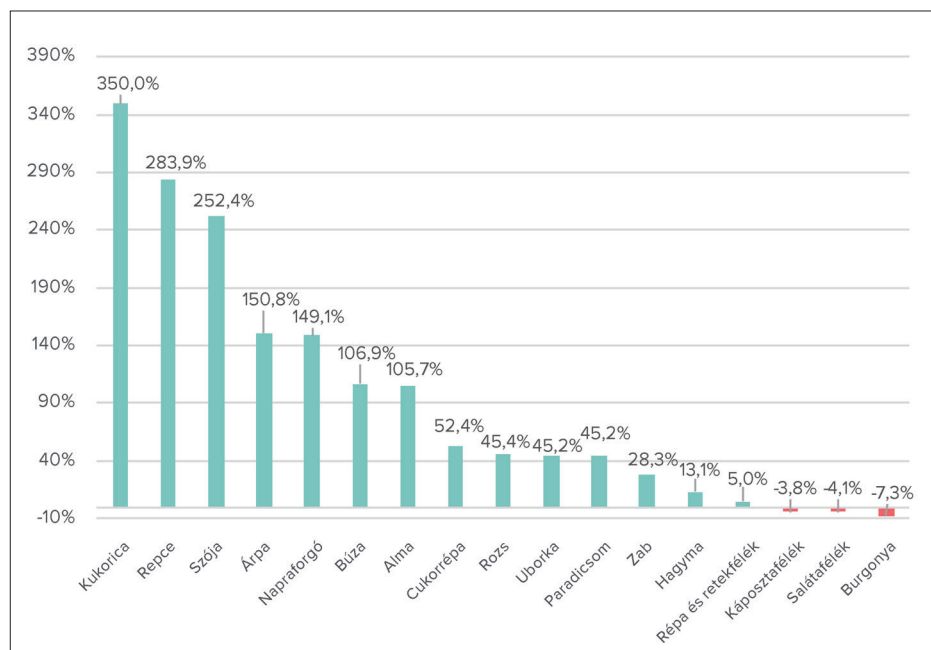
2020-ban az unió mindössze 20 millió tonna gabonát exportált az afrikai régióba, ami nem sokkal marad el az orosz mennyiségtől, dacára annak, hogy az akkori termés 126 millió tonnát tett ki. Az Egyesült Államok összesen csak 19 millió tonnát exportált a térségbe, és belátható, hogy ha valóban az a 6–10 millió tonna lenne a tű foka, amelyet jelenleg igyekeznek Isztambul közreműködésével eljuttatni Afrikába, azt a nyugati államok együttesen igen gyorsan pótolhatnák. Ezen adatok alapján az orosz export korlátozása a világ legszegényebb régióit is érzékenyen érintené. Lehet, hogy nagyobb károkat okozna e régiókban, mint magában az orosz gazdaságban, hiszen ami Európának az olcsó orosz energia, az ezen országoknak az olcsó orosz búza és egyéb mezőgazdasági termékek. Ugyanakkor az oroszok sem jótékonyaságból segítenek a térségen, fontos geopolitikai terveket dédelgetnek, amelyeknek lényeges eszköze az élelmiszerexport.

A növénytermesztési, állattenyésztési és élelmiszeripari ágazatok teljesítménye

A növénytermesztés teljesítménye

Az orosz növénytermesztési ágazat változásának értékeléséhez tizenhét meghatározó kultúrnövényt választottunk ki, főleg szántóföldi kultúrákat, de a kertészeti ágazat néhány meghatározó egységét is vizsgálatba vontuk.

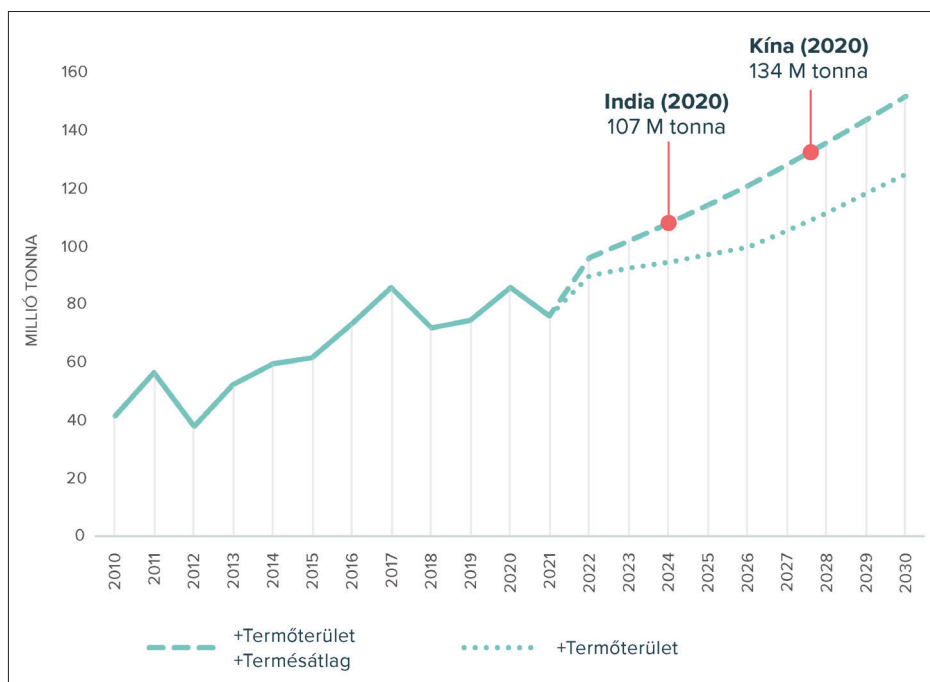
6. ábra: 17 kultúrnövény orosz mezőgazdasági termelésének változása 2010 és 2020 között

Szembeötlő, hogy a vizsgált kultúrákból mindössze háromnak csökkent a termelése a 2010-es bázisszinhez képest; a legnagyobb mértékben a szántóföldiek megtermelt mennyisége nőtt, például a kukoricáé 349 százalékos bővülést mutatott. A repce, szója, árpa, napraforgó és búza mennyiségének növekedése is jelentős, de az almatermés mértéke közel a duplájára emelkedett 2020-ra. A hagyományosnak tekintett orosz kertészeti kultúrák termelése viszont enyhén csökkent: a káposztaféléké például 3,7 százalékkal, a salátaféléké 4,1 százalékkal, a burgo-

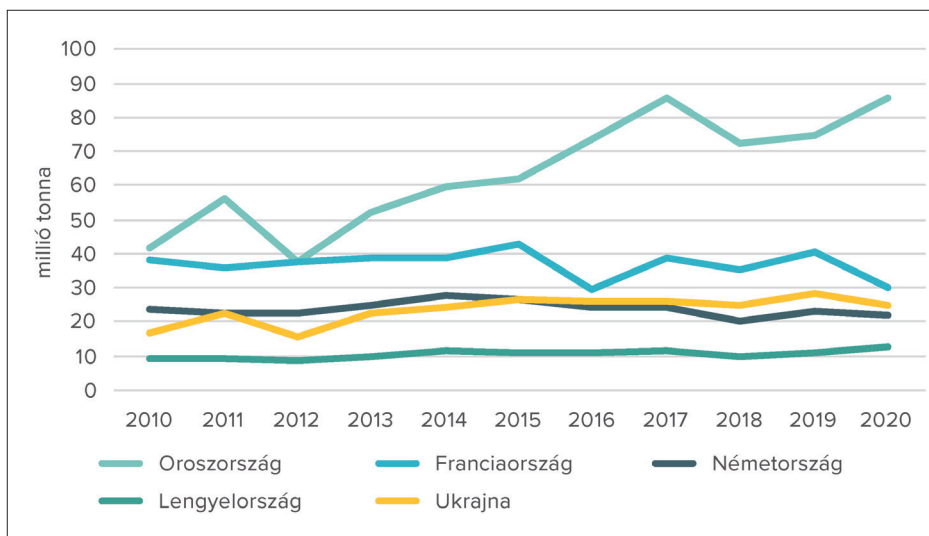
nyáé pedig 7,2 százalékkal. Az adatokból az orosz mezőgazdaság szerkezetváltására lehet következtetni, amely során a hagyományos kertészeti kultúrák felől a világpiacon forgalomképesebb szántóföldi kultúrák és takarmánynövények felé pozicionálják át a termelést. A továbbiakban a részletesebben is áttekintjük néhány meghatározó szántóföldi kultúra termelésének alakulását.

**7. ábra: Oroszország várható búzatermelésének alakulása
2020 és 2030 között**

Látható, hogy a búzatermelés dinamikusán növekedett a vizsgált időszakban: 2021-es jelentések szerint az előző évtől némileg elmaradó, de impozáns, 75,9 millió tonnás termést sikerült elérniük, amivel továbbra is a világ harmadik legnagyobb előállítói. Amennyiben a termőterületek és termésátlagok növekedése tovább folytatódik, úgy az évtized közepéig utolérlik a második legnagyobb termelőt, Indiát, majd pedig a világelső búzatermelő Kínát, a 130-140 millió tonnás betakarított mennyiségével. Az elmúlt években az orosz termőterületek 25 százalékkal, a termésátlagok 3,5 százalékkal nőttek. Amennyiben csak a termőterületek növekednének a jövőben, úgy is messze megőrizné európai dominanciáját e téren, ahogy az a 8. ábrán is látható.

8. ábra: Az öt legnagyobb európai búzatermelő ország éves volumenjeinek alakulása 2010 és 2020 között

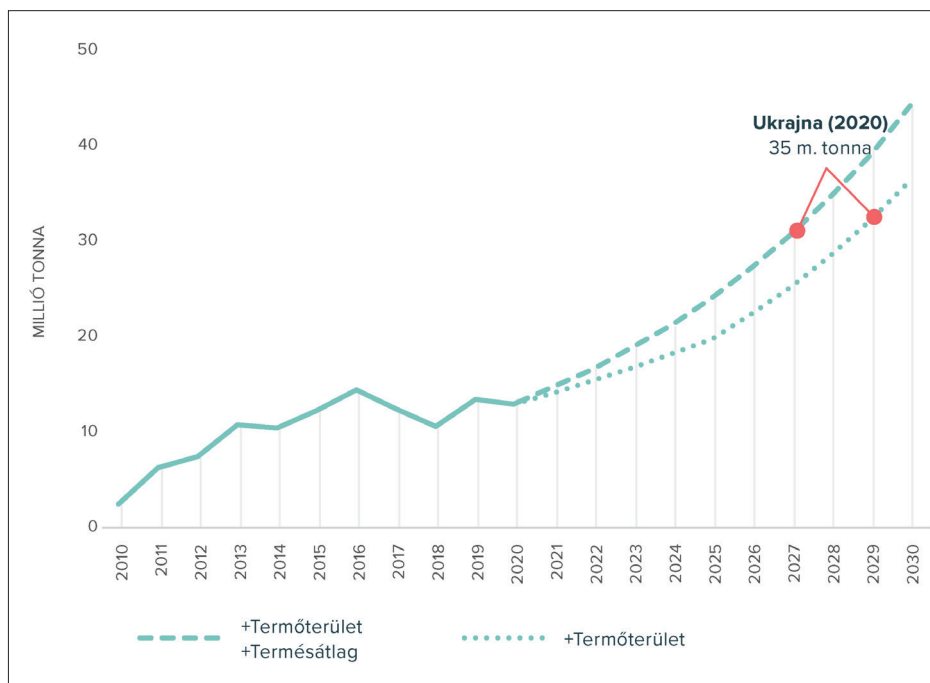
Amíg a betakarított mennyiség a legtöbb európai országban csökken vagy csak enyhe emelkedést mutat, addig az orosz termés mennyisége 2012 óta meredeken nő. De nem csak a búza-, az árpatermés is dinamikus növekedést mutat; teljes előállítását közel 150 százalékkal, termőterületeit 40 százalékkal, míg a termésátlagokat 33 százalékkal tudta növelni az ország 2020-ra. A közel 21 millió tonnás terméssel már világelső pozíciót sikerült elérnie, és a tendenciák alapján a jövőben várhatóan tartani, illetve növelni tudja a fenti értékeket.

Kukorica termesztésére az ország adottságai nem optimálisak, mivel az a trópusokról származik, így melegkedvelő, az éghajlatváltozás és az egyre korszerűbb hibridek megjelenésével azonban jelentős előrelépés történt a termesztésben, ahogy az a 9. ábrán látható.

A betakarított mennyiség dinamikusán bővült, hiszen 2010-ben még mindössze 3 millió tonnát produkált az ország, 2020-ra elérte az 13,8 milliót, ami több mint 350 százalékos növekedést jelent. A termőterületek majdnem háromszorosára nőttek, elérve a 2,7 millió hektárt, és közben a termésátlagok is több mint 40 százalékkal emelkedtek. Világviszonylatban ugyanakkor ez az összetermés csak a 13. helyre volt elég, és meg sem közelíti az Egyesült Államok 340 millió, Kína 160 millió és Brazília 102 millió tonnás mennyiségeit. Amennyiben viszont a termőterületek bővítését továbbra is fenn tudja tartani, és a termésátlagok is kedvezően növekednek,

az évtized vége felé beérheti Ukrainát (35 millió tonna), így pedig a jelenlegi adatok alapján a világ 5. vagy 6. legnagyobb termelőjévé léphet elő.

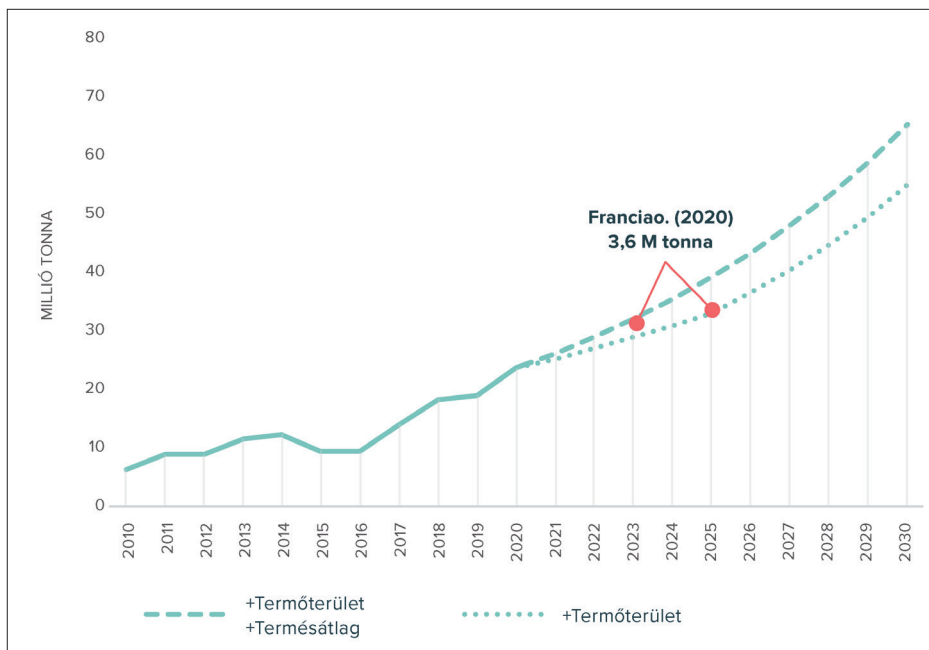
9. ábra: Oroszország várható kukoricatermelésének alakulása 2020 és 2030 között

Az olajos magvú növények közül a napraforgó és a repce termesztése tekinthető meghatározónak az országban.

A betakarított repce mennyisége 283 százalékkal, közel háromszorosára emelkedett a vizsgált időszakban. Amíg 2010-ben a termelt mennyiség csak 0,6 millió tonna körül mozgott, addig 2020-ra már megközelítette a 2,6 millió tonnát. A repcetermő területek 58 százalékkal bővültek, elérve 1,45 millió hektárt, és a hektáronkénti termésátlagokban is jelentős, 37 százalékos emelkedés figyelhető meg. A legutóbbi jelentések szerint ez a világranglista 9. helyére volt elég, bár az érték messze elmarad a világelőszó Kanada nyolcmillió tonnás, India hétmillió tonnás és Kína hatmillió tonnás termelésétől, további növekedés esetén megközelítheti az Európai Unió 5-5,5 millió tonnás éves szintjét. A kontinensen belül maradván szoros verseny van kibontakozóban, amelyben Oroszország az évtized közepére beérheti a második Franciaországot, sőt az első Németországot is.

**10. ábra: Oroszország várható repcetermelésének alakulása
2020 és 2030 között**

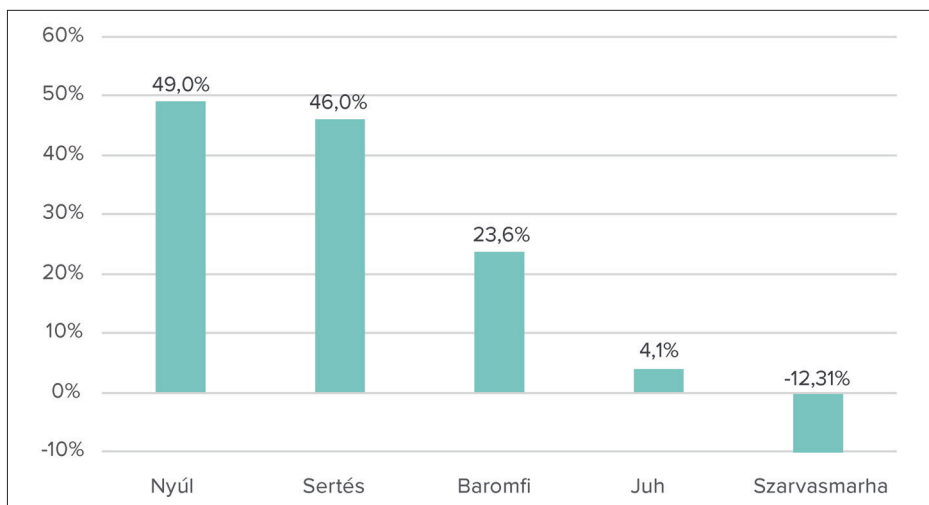
A másik meghatározó olajnövény a napraforgó, amelynek termelésében szintén igen jelentős, közel 150 százalékos növekedés történt a 2010-es évhez viszonyítva. Oroszország a 2020-as, 13,3 millió tonnás termelésével a világelső pozíciót foglalta el, és itt is az előállított mennyiség közel háromszoros emelkedése figyelhető meg tíz év alatt. A termőterületek kétmillió hektárral bővültek 8,3 millió hektárra, és a termésátlagokban is jelentős, 39 százalékos emelkedés történt. A vezető helyért szoros verseny zajlott Ukrajnával.

Az általunk vizsgált utolsó növénykultúra a szója volt, amely az állattenyésztés számára képez nélkülözhetetlen fehérjeforrást. A kukoricához hasonlóan ezen növény számára sem kedvezőek a klimatikus adottságok, dacára annak, hogy a származási helye (Mandzsúria) nem esik olyan messze Oroszországtól. A betakarított szójatermésben 252 százalékos növekedést figyelhetünk meg, amivel az ország elérte a 2,4 millió tonnás mennyiséget 2020-ban, elfoglalva a globális ranglista nyolcadik helyét. A termőterületek és termésátlagok további dinamikus bővülése esetén az évtized közepéig beérheti Kanadát, majd az évtized végéig akár Indiát is, az ötödik helyen végezve. Ugyanakkor további bővülés esetén sem célszerű az export növekedésére számítani az orosz állattenyésztési ágazat növekvő igényei miatt.

Az állattenyésztés teljesítménye

Az orosz állattenyésztési ágazat teljesítményének értékeléséhez szintén öt meghatározó fajt választottunk ki, tenyésztésük változását a 11. ábrán szemléltetjük.

**11. ábra: Öt orosz haszonállat-állomány változása
2010 és 2020 között**

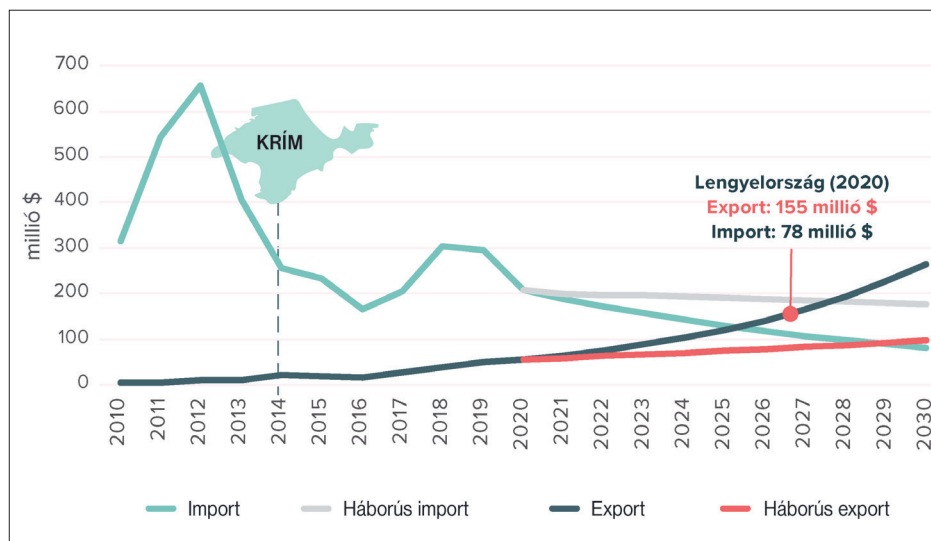

Mindössze egy faj állománya csökkent a 2010-es bázisszinthez képest, míg a legnagyobb mértékű, 49 százalékos növekedés a nyúlállományban történt, ez viszont nagyrészt az alacsony bázisszintnek volt köszönhető. A szarvasmarha-állományban ugyanakkor 12,31 százalékos csökkenést tapasztalhatunk, összhangban a világtrendek alakulásával. A stabilnak tekinthető juhállomány enyhe, 4 százalékos növekedést mutatott, jelentős mértékben emelkedett viszont a sertés- és a baromfiállomány mérete, amelyet a saját termelés mesterséges ösztönzése, fejlesztése és az uniós hústermékek importjának szankcionálása indukálhatott.

Ha az Oroszországba irányuló élőállat-kereskedelem export- és importértékét vizsgáljuk, az orosz szankciós politika hatásai még egyértelműbbek, ahogy az a 12. ábrán is látható.

Megjegyzendő, hogy a statisztikai adatok szerint az élő állatok importja már a krími annexiót megelőzően is meredek esésnek indult, az orosz fegyveres beavatkozást két évvel megelőzően pedig kiugróan magas értéket produkált. Ennek pontos okai az adatsorokból nem állapíthatóak meg, azonban

12. ábra: Oroszország várható élőállat-exportjának és -importjának alakulása

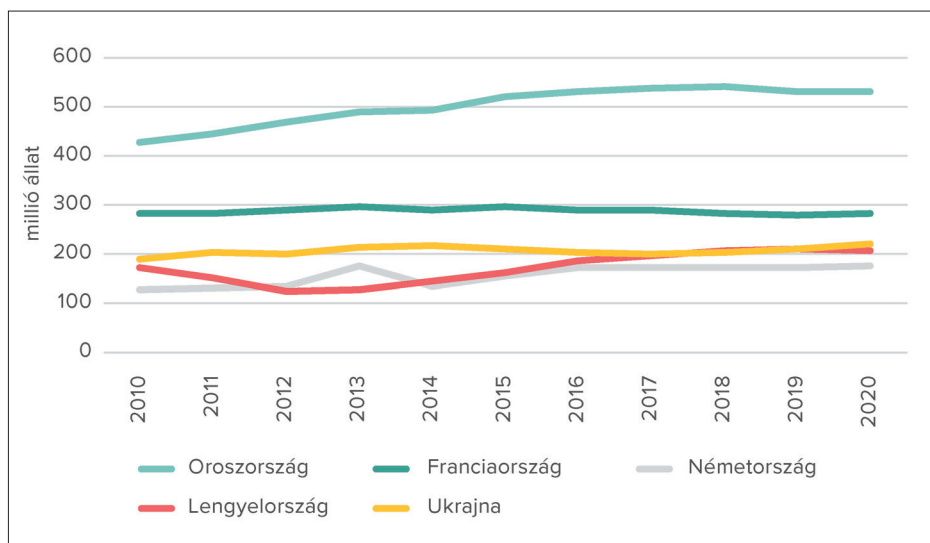
a saját ellátás szempontjából kulcsfontosságú tenyészállatok mint élelmiszeripari puffer beszerzése rajzolódik ki, ami feltételezhetően már a közelgő orosz lépések előjele volt. Az élő állatok orosz export- és importértékének hosszú távú elemzése során ugyanakkor megállapítható, hogy a behozatal erőteljes csökkenése mellett a kivitel csak enyhén emelkedett. Elképzelhető, hogy ez mesterséges csökkentés, mivel az ország az önellátásra koncentrál, így az ez irányú exportbevételek terén nem prognosztizálható jelentős emelkedés a jövőre nézve. A háborút megelőző adatsorok trendjei alapján az ország 2025 környékén válhat nettó élőállat-exportőrré, de ha a prognosztizált teljesítményt a háború hatásai miatt 50 százalékponttal csökkentjük, erre a fordulatra csak a következő évtizedben kerülhet sor.

A továbbiakban a három legmeghatározóbb haszonállatfaj állományait vizsgáltuk részletesen, elsőként a szarvasmarha-egyedszámok alakulását, ahol 12,31 százalékos csökkenés figyelhető meg. A 2010-ben 20,6 milliós állomány 2020-ra 18 millió alá csökkent. Az állattenyésztés fókuszba az európai trendekkel összhangban a sertés- és baromfitartás irányába tolódott el, illetve számos gazdaság inkább a növénytermesztési ágazatra koncentrál a magasabb bevételek okán. Viszonyítási alapként további öt jelentős állatállománnyal rendelkező európai ország értékeit is bevontuk vizsgálatainkba. A kapott adatok alapján elmondható, hogy az orosz

szarvasmarha-állomány még így is igen jelentős Európán belül: 2020 végén meghaladta Franciaországét. A vizsgált országokban egy kivételtől eltekintve csökkent az állomány, a legnagyobb visszaesés Ukrajnában következett be: több mint 35 százalékos, de Franciaországban és Németországban is 9-11 százalékos csökkenés volt megfigyelhető. Csak Lengyelországban növekedett az állomány, aminek mértéke a 9,3 százalékos szintet is elérte. A trendekből a szarvasmarha-állomány további csökkenése valószínűsíthető.

Az orosz baromfiállományban jelentős, 23,59 százalékos növekedés történt 2010 és 2020 között, az egyedszám ezzel meghaladta a 100 milliót. A 2020. év végén lejelentett 530 milliós állománnyal az ország vezető pozíciót foglal el Európában, bár az unió 1,4 milliárdos teljes állománya még közel háromszorosa ennek az értéknek. Az állatállományok változását a 13. ábrán szemléltetjük kiegészítve másik négy ország értékével.

13. ábra: Öt európai ország baromfiállományának alakulása 2010 és 2020 között

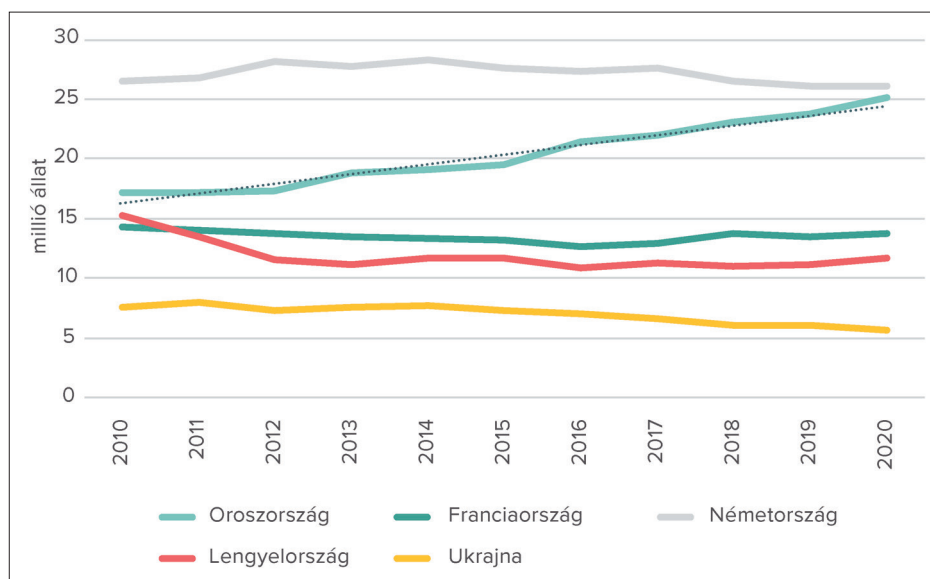

Egyedül Franciaországban nem növekedett az állomány, a legnagyobb bővülés Németországban volt megfigyelhető, amely ugyanakkor a 176 milliós állományával még messze elmarad az orosz 500 millió egyedet is meghaladó számtól. A rendelkezésre álló adatokból itt is további jelentős növekedésre lehet számítani, az orosz termelés fókuszában várhatóan to-

vábbra is a belső kereslet kielégítése áll majd, azonban baromfihústermékekből már érdemes az export felfutására számítani.

Végül az orosz sertésállomány alakulását vizsgáltuk meg, és talán itt tapasztalhattuk a legérdekesebb változásokat: a vizsgált időszakban egészen elképesztő, mintegy 45 százalékos bővülést tudott felmutatni. Egyedszámban ez megközelítőleg 8 milliós érték, amivel Oroszország 2020-ra elérte a 25,1 milliót. Hogy ez mit is jelent európai szinten, azt talán legjobban a 14. ábrán láthatjuk. Az orosz sertésállomány 2020 végére megközelítette az európai csúcstartó Németország egyedszámát is. Amennyiben a megfigyelt tendencia folytatódik, a jövőben akár át is veheti a vezetést a kontinensen, ha ez még nem következett be.

14. ábra: Öt európai ország sertésállományának alakulása 2010 és 2020 között (millió állat)

Az élelmiszeripar teljesítménye

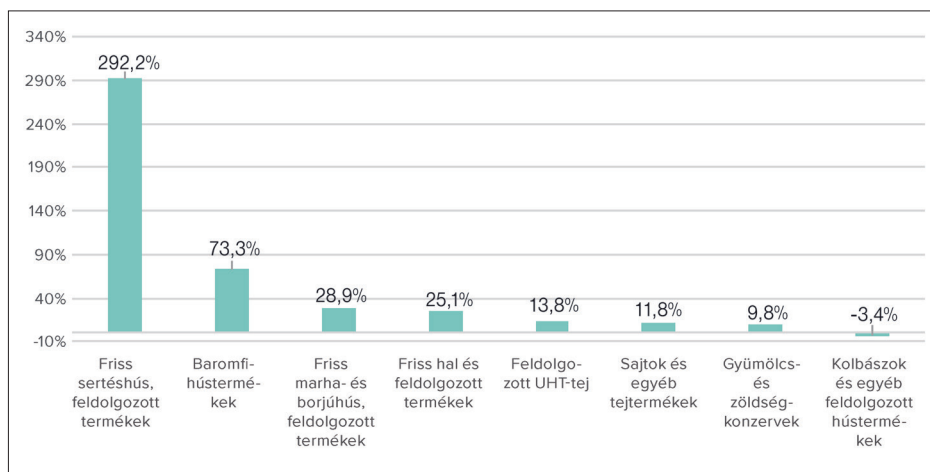
Az orosz élelmiszeripar teljesítményének meghatározásához részben továbbra is a FAO adatait vettük alapul. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az élelmiszerekre és feldolgozóipari teljesítményre vonatkozó aggregált adatok sok esetben magukba foglalják az elsődleges mezőgazdasági alapanyagokat is, így a magasabb szinten feldolgozott termékek elemzéséhez nem nyújtanak megfelelő

támpontot. További probléma, hogy számos termékkategória – különösen a feldolgozott élelmiszerek – egyáltalán nem szerepel az adatbázisokban. Ezt áthidalandó kutatásunkhoz az Orosz Föderáció hivatalos szakstatisztikai szervények adatait is felhasználtuk, azonban ezek sem tekinthetők teljes körűnek.

Az orosz élelmiszeripari szektor bruttó termelési indexét vizsgálva a mezőgazdasági termelési indexekhez hasonló pályáiv rajzolódik ki: a 2020-as érték több mint 12 százalékkal haladta meg a 2014–16-os évek átlagát. Érdeemes megjegyezni, hogy a mezőgazdasághoz hasonlóan itt még erőteljesebb, 26,13 százalékos a bővülés. Az amerikai és uniós adatokkal összevetve megállapítható, hogy a növekedés üteme kimagasló. A termelési indexérték 2010 és 2020 között 38 százalékkal emelkedett, míg az Európai Unió mindössze 5,8 százalékos bővülést tudott felmutatni, amelynek még az amerikai mezőgazdaság is közel a dupláját produkálta, 12 százalékos értékkel.

A meglévő orosz adatokból további felzárkózásra és jelentős növekedési tartalékokra lehet következtetni. Tekintettel arra, hogy az élelmiszeripar szorosan együtt mozog az alapanyagot szolgáltató mezőgazdasággal, itt is jelentős változásokat okozhat a háború, csökkentve a növekedési kilátásokat. A 15. ábrán a ROSSTAT szerinti importhelyettesítő termékgyártási adatokat mutatjuk be.

15. ábra: Nyolc meghatározó orosz élelmiszeripari termékcsoport termelésének alakulása 2010 és 2020 között

Egy kivétellel minden termék előállítása növekedett; az egyéb feldolgozott hústermékeknél enyhe, 3,43 százalékos csökkenést figyelhetünk meg. Csekély növekedést mutatott a zöldség- és gyümölcskonzerv-gyár-

tás, ami 10 százalék alatti bővülést jelent. Az UHT-tej gyártása 13,8, a feldolgozott tejtermékek gyártása 11,7 százalékkal volt nagyobb 2020-ban a bázisszinthez képest. A hal, illetve feldolgozott termékeinek bővülése meghaladta a 25 százalékot, nem sokkal a marha- és borjúhústermékek mögött. Jelentősen, 73 százalékkal bővült a baromfitermékek előállítása is, összhangban a dinamikusan növekvő baromfiállománnyal. A legnagyobb mértékben a sertéstermékek gyártása növekedett, elképesztő módon, 292 százalékkal a 2010-es szinthez képest. Az élelmiszeripari termelés alakulását tekintve megállapítható, hogy a sertés- és baromfitermékek előállítása folyamatosan növekedett a vizsgált időszakban. A haltermékek, illetve az UHT-tej és tejtermékek gyártása is jelentősen, közel ezer tonnával emelkedett.

Konklúzió

Oroszország végeláthatatlan területei és változatos éghajlati viszonyai megfelelő körülményeket biztosítanak az eredményes mezőgazdasági termeléshez, amelyeket ugyanakkor a korszerű technológia és a modern szaktudás hiánya miatt sokáig nem tudott kiaknázni a mezőgazdasági szektor. A 2000-es években viszont tudatos építkezés kezdődött, amelynek célja a mezőgazdaság modernizációja és az önellátás erősítése volt. A nagyívű fejlesztések jótékony hatásait csak még tovább erősítette az egyre fokozódó klímaváltozás. Napjainkban az orosz meteorológiai évek több mint két fokkal melegebbek az 1960–1980-as átlagnál, így évről évre óriási új termőterületek kerülnek művelés alá. Az orosz mezőgazdaság e tényezőknek köszönhetően dinamikusan növekedett 2010 és 2020 között: a gazdasági mutatók tekintetében a szektor bruttó hozzáadott értéke több mint 30 százalékkal, az export több mint 75 százalékkal. Amíg az exportérték 17,5 milliárd dollár értékben nőtt, addig az import mintegy 12 milliárd dollárral csökkent. Ebben komoly szerepe volt a krími annexiót követő nyugati szankciókra adott orosz reakciónak; Oroszország teljesen leállította a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek nyugati importját. Ez a lépés csak tovább erősítette a mezőgazdasági szektor fejlődésének dinamikáját. Azóta az ország számos mezőgazdasági termék terén importőrből exportőrré vált, valamennyi meghatározó kultúrnövény termesztésében már a világelsőik között van. Például jelenleg a világ harmadik legnagyobb búza-előállítója, és akár a globális első helyet is átveheti az évtized vége előtt, ahogyan a napraforgó és az árpa terme-

lésében, amelyeknél ezt már meg is tette. Az állattenyésztési ágazat is egyre jelentősebb, a sertés- és baromfiállomány meghatározó helyet követel magának a kontinensen belül, és dinamikusan növekszik, leelőzve Németország, vagy akár Franciaország állományait. Az élelmiszeripari előállításban is két számjegyű növekedés látható, különösen a sertés- és baromfitermékek terén. Amennyiben Oroszország tovább halad az eddigi úton, az energiahordozók mellett a világ egyik legnagyobb élelmiszer-termelőjévé válhat még az évtized vége előtt, ami pedig a jelenlegi ellátásbiztonsági helyzetben tovább erősítheti geopolitikai súlyát és mozgásterét.

Irodalom

Food and Agriculture Organization of the United Nations – FAOSTAT:

Climate Indicators, Temperature change <https://www.fao.org/faostat/en/#data/ET>

Macro-Economic Indicators, Macro Indicators <https://www.fao.org/faostat/en/#data/MK>

Production, Crops and livestock products <https://www.fao.org/faostat/en/#data/QCL>

Production, Value of Agricultural Production <https://www.fao.org/faostat/en/#data/QV>

Trade, Crops and livestock products <https://www.fao.org/faostat/en/#data/TCL>

Trade, Detailed trade matrix <https://www.fao.org/faostat/en/#data/TM>

Federal State Statistics Service – ROSSTAT, Производство основных видов импортозамещающих пищевых продуктов в Российской Федерации <https://rosstat.gov.ru/folder/11188>

Menich Dóra – Mohay Domonkos –
Horváth Orsolya
Középfokú duális képzés a gyakorlatban

Bevezetés

A hazai szakképzés 2010 óta számos változáson ment keresztül, ami abból is látható, hogy ebben az időszakban két új szakképzési törvényt is elfogadott az országgyűlés. Az átalakulások egyik fontos, közös jellemzője, hogy a szakképzés szabályozását 2011-től kezdődően egy egységes, a gazdasági igényekre rugalmasabban reagáló, azokat hatékonyabban kiszolgáló rendszer koncepciója vezérelte. Ennek megfelelően több pénzügyi ösztönző elemet tartalmaz a gazdasági szereplők, elsősorban pedig a kis- és középvállalkozások (kkv-k) számára. Egyre hangsúlyosabb célként fogalmazódott meg a szakképzés vonzó választássá tétele a tanulók számára, illetve a minőségi gyakorlati képzés megvalósítása egy duális irányultságú modell bevezetésével. A változások másik hangsúlyos jellemzője a fenntartói rendszer és az intézményirányítás átalakítása, amelynek fő eszköze volt egyrészt a teljes oktatási rendszer centralizálása (először a Klebelsberg Intézményfenntartó Központ, majd a hozzá tartozó tankerületi központok égisze alatt). Ezt követte a szakképzési rendszer irányításának leválasztása a közoktatásról (habár ez utóbbi folyamat már 2006-ban megkezdődött, amikor a szakképzés területe a Szociális és Munkaügyi Minisztériumhoz került). Az utóbbi években számos elemzést lehetett olvasni a változások különböző fázisairól, amelyek más-más szempontokat emeltek ki vagy csak nagy vonalakban értékelték a koncepcionális és jogszabályi kereteket. Ugyanakkor arról kevesebb kutatás készült, hogy a legutóbbi átalakulás hogyan valósult meg a gyakorlatban, hogyan vélekednek róla a szakképzés különböző szereplői, illetve hogy ők milyen javítani való elemeket látnak a rendszerben. Fontos ez egyrészt azért, mert – ahogy arra egy elemzés rámutat – kevés nyilvánosan elérhető, valóban használható adatsor áll rendelkezésre a trendek

és hatások vizsgálatához.¹ Másrészt, mert az adatsorok és makroszintű vizsgálódások mellett nélkülözhetetlen szempontot képviselnek azok, akik működtetik és operatív módon irányítják a szakképzés rendszerét a változások alatt is. Mindezek alapján a tanulmányban a szabályozási környezet változása, illetve a jelenlegi rendszer bemutatása után a szakképzés szereplői körében végzett kvalitatív kutatásunk eredményeit ismertetjük.

A hazai szakképzés rendszere 1989 és 2019 között

Az intézményi és fenntartói struktúra változásai

Ebben a fejezetben szakirodalmi elemzések alapján tekintjük át a szakképzés rendszerének változásait a rendszerváltást követően. Először az 1989 utáni szabályozást vizsgáljuk, majd az ezt orvosolni kívánó térségi integrált szakképző központok rendszerét (TISZK rendszer), ezt követően pedig a 2010 utáni szabályozást mutatjuk be.

A szakképzés hazai szabályozása számos mérföldkő mentén értelmezhető, melyek természetesen nem függetlenek az időközben zajló politikai változásoktól. Az első mérföldkőnek az 1989-es rendszerváltás és az ezzel járó gazdasági változások tekinthetők. A szakképzés rendszerét ez két ponton érintette komolyan: egyrészt a rendszerváltást követő nagymértékű, 10 százalék fölötti munkanélküliség² hatására a szakképzés többé nem volt vonzó, biztos megélhetést jelentő alternatíva, ami évek alatt a gimnáziumi képzés előtérbe kerülését eredményezte.^{3,4} Másrészt az új önkormányzati törvény elfogadása révén az iskolák az államtól az önkormányzatok fenntartásába kerültek át, valamint az iskolaalapítás menetét is lényegesen megkönnyítették.⁵

Mindez azt eredményezte, hogy a szakképzés intézményrendszere egyre inkább szétaprózódott: a szakképző intézmények száma jelentősen

¹ Györgyi 2022.

² Benedek 2018.

³ Mártonfi 2016.

⁴ Ugyanebben az időszakban a szakmunkásképzésben és a szakközépiskolai képzésben továbbtanulók száma még meghaladta a gimnáziumban továbbtanulók számát, viszont ekkorra már elkezdett közelíteni egymáshoz a szakképzésben és a gimnáziumban továbbtanulók száma, ami évekkel később megfordult, és a gimnázium lett a népszerűbb választás.

⁵ 1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról, Mártonfi 2016 összegzése alapján.

nőtt, miközben a szakképzésben tanulóké folyamatosan csökkent. Így egyre több iskolában egyre kevesebb tanuló tanult, valamint megszaporodtak a száz főnél kevesebb tanulót oktató intézmények. A kis intézményméret, a helyi politikai érdekek, ebből fakadóan pedig a valós gazdasági érdekekre való reagálás csekély mértéke vagy teljes hiánya nem tette lehetővé a hatékony és minőségi szakképzés megvalósítását.⁶

Ezt követően fogalmazódott meg az igény az intézményrendszer nagyobb mértékű összehangolására, ugyanakkor ez magában hordozta a helyi gazdasági és politikai érdekek sérülésének kockázatát, valamint az intézmények autonómiájának szűkülését. Ez, valamint a lényegi átalakításhoz szükséges mértékű kormánytöbbség hiánya⁷ eredményezte kompromisszumként a TISZK-ek létrehozását. Ez a megoldás a finanszírozás oldaláról közelített, és bizonyos, jelentős mértékű (így EU-s fejlesztési) forrásokhoz való hozzáférést az új társulási modellben való működéshez kötött. Először tehát nem volt kötelező a TISZK-be való becsatlakozás, de főleg a 2006 utáni szabályok értelmében pénzügyileg, és ebből adódóan minden más fronton is ellehetetlenült az azon kívüli működés. A rendszer területi alapon igyekezett együttműködéseket létrehozni, miközben ennek módját nem szabályozta. A TISZK-ek mellett működő Regionális Fejlesztési és Képzési Bizottságok (RFKB-k) meghatározták, hogy mely szakmai képzésekre hány tanuló vehető fel. A rendszer ezzel az elemmel együtt is arra törekedett, hogy az intézményvezetők és a fenntartók autonómiája megmaradjon, ugyanakkor a területiség kritériuma sérült, a kollaboráció pusztá formalitássá vált.⁸ A szabályozás eredményeképpen a TISZK-ek hálózata 2010-re a szakképzés döntő többségét lefedte, ekkor 84 TISZK működött.⁹

A TISZK rendszer tehát a forrásokhoz való hozzáférés szabályozása útján hozott létre együttműködéseket, viszont a fenntartói struktúra lényegileg nem változott: a fenntartók az önkormányzatok maradtak, továbbra is lehetőséget adva a helyi érdekek primátusának. A TISZK rendszer bevezetésének egyik következménye lett a helyi szakképző intézmények összevonása. Ez azt eredményezte, hogy nagy egyenlőtlenség alakult ki a tanulólétszámok terén. Egyaránt voltak jelen akár

⁶ Mártonfi 2016.

⁷ A fenntartói szerkezet átalakításához kétharmados parlamenti többség kellett volna, ezzel az akkori kormány nem rendelkezett.

⁸ Mártonfi 2011, idézi: Györgyi 2019.

⁹ Mártonfi 2016.

egy TISZK-en belül ezer fölötti és száz alatti tanulólétszámú szakképző intézmények (összehasonlításként: a TISZK-ekben minimum ezeröttszáz tanulót kellett oktatni). Ez a típusú struktúra tehát a rendszer töredezettségének, szétaprózódottságának alapvető problémáját nem tudta orvosolni.

Az újabb mérőföldkő 2010, amikor az oktatás egészének állami fenntartásba vétele új működési modellt szült, ezek lettek a ma ismert szakképzési centrumok (továbbiakban SZC). Az átalakítás célja ekkor az volt, hogy egységesüljön az intézmények finanszírozása (fejkvóta helyett intézményfinanszírozás), és hogy a gazdaság igényeit jobban kiszolgáló képzési struktúra jöjjön létre. A SZC-k kialakításakor a döntést megelőző koncepció a holland modellt vette alapul, bár az elemzések kitérnek rá, hogy a holland szakképzési struktúrának csak egyes elemeit tartalmazza az új irányítási struktúra.¹⁰

A holland rendszer központi szereplői az ún. regionális képzőközpontok (*regionaal opleidingscentrum*, ROC). Ezek kétféleképpen működnek, de céljuk egyéges: hatékonyra és fenntarthatóvá tenni a szakképzés finanszírozását Hollandiában. A ROC-ok egyik típusában teljes körű intézményi integrációt hajtottak végre, azaz minden döntést központilag hoznak meg, nem pedig intézményi szinten. A másik típusnál pusztán az intézmények menedzsmentjét egyesítették, a központi döntéshozók hatásköre bizonyos helyi kérdésekre nem terjed ki.¹¹ A rendszer, bár hatékonyan működik, mégis komoly hátrányokkal küzd. Leginkább azzal, hogy nagy szervezetekként a ROC-oknak olyan feladatokat is magukra kell vállalniuk, amelyeket jellemzően más struktúrában, más alapokon nyugvó szervezetek végeznek, például: innováció, felzárkóztatás, pályaorientáció, a deviánsok problémájának kezelése. Magyarországon mindebből az egyintézményes, centralizált forma valósult meg a SZC-k létrehozásával, amelyek élére az igazgató mellé a gazdasági működést felügyelő kancellárokat is kineveztek (az egyetemi kancellári rendszer mintájára). A SZC-k és a TISZK-ek közötti fő különbség, hogy az intézmények fenntartója nem a helyi önkormányzat, hanem az állam. A rendszerből kivezették a vegyes képzést kínáló iskolákat, illetve a területiség is sokkal nagyobb hangsúlyt kapott. Ez utóbbi jellemző miatt a szakképzési rendszer képessé vált akár a helyi gazdasági igényekre is reagálni.

¹⁰ Mártonfi 2016.

¹¹ Mártonfi 2007.

1. ábra: A szakképzés rendszerének mérföldkövei 1989 és 2019 között

FORRÁS: SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

A hazai szakképzés szerkezete tehát nagymértékben függött a politikai irányítás lehetőségeitől, de legfőképp attól, hogy a döntéshozók milyen szerepet kívántak adni a szakképzés egészének. Ebben a tekintetben két alapvető irány volt meghatározó. A rendszerváltás után a szakképzés fő funkciójának a társadalmi esélyteremtés és felzárkóztatás is a célja lett. Ezt jelezte a tankötelezettség korhatárának 18. életévre emelése, amely a következő években csökkentette a lemorzsolódást, a tanulók nagyobb arányban jutottak szakképesítéshez.¹² Ez utóbbi eredménye viszont a később kritika tárgyává tett kínálatvezérelt képzés lett. Ezzel szemben az utóbbi évtized szakképzés-politikájának fókusza az volt, hogy egyre inkább a gazdasági szereplők igényeihez igazítsák a képzés struktúráját és a képzett szakembereket. Ez derül ki a 2011 óta néhány évente készülő szakképzési koncepciók címéből és tartalmából is, amelyek a szakképzésre mint a gazdaság szolgálatában álló alrendszerre tekintenek. Ennek a szempontnak az érvényesítése egyrészt versenyképessé teheti a vállalkozásokat, hiszen számukra értékes munkaerő érkezik, másrészt az állam szerepvállalását teszi hatékonyabbá azzal, hogy a költségvetési ráfordítások a magyar gazdaságba megtérülő módon bekerülő szakképesítéseket eredményeznek.

¹² Györgyi 2019.

A gyakorlati képzés jellemzői a 2011-es szakképzési törvényben

A gyakorlati oktatás mindig is alapvető eleme volt a szakképzés rendszerének, mint ahogyan az is, hogy a hazai rendszer nemzetközi – elsősorban német és osztrák – példák és minták alapján próbálta azt megszervezni. 2010 előtt a gyakorlati képzés elsődleges helyszínei az iskolákban létesített tanműhelyek voltak, amelyek évszázados hagyománnyal rendelkező szereplői a szakképzésnek.¹³ A munkáltatók részéről ugyanakkor kritikaként fogalmazódott meg, hogy a szakképzésből kikerülő tanulók felkészültsége nem megfelelő, sem technológiai, sem általános munkahelyi kompetenciák terén, miközben utóbbiak fontossága egyre nőtt a munkaadók elvárásai között is.¹⁴

A 2011-es szakképzési törvényben¹⁵ a gyakorlati képzés elsődleges helyszínei már a gazdálkodó szervezetek (vállalkozások) voltak, legyen szó szorgalmi időszak alatt végzett gyakorlatról vagy szorgalmi időszakon kívüli, összefüggő szakmai gyakorlatról. A tanulók és a cégek közötti megállapodás formája a tanulószerveződés, amelynek tartalmát a törvény szabályozta. Ami a témánk szempontjából lényeges: a tanulószerveződés időtartama a képzési idő, tehát ennél rövidebb, határozott időre nem lehetett tanulószerveződést kötni. Fontos az is, hogy már 9. évfolyamos tanulóval is köthető volt tanulószerveződés, amennyiben az iskolán kívüli, kizárólag gyakorlati képzést szolgáló (tehát termelést nem végző) tanműhelyben foglalkoztatta a cég.

A tanulószerveződés rögzítette a tanulónak adható juttatás mértékét is, melyet egyrészt a minimálbérhez kötötten számoltak, másrészt figyelembe vették a gyakorlati képzés arányát a teljes képzésben. A juttatások mértékét lásd az alábbi táblázatban. A törvény a juttatás mértékének emelését is meghatározta a tanulmányi eredmény függvényében, pontos mértékét miniszteri rendelet szabályozta.

A gyakorlati képzésben részt vevő vállalkozások a képzési tevékenységükkel kiválthatták a kötelezően fizetendő szakképzési hozzájárulást, a részletszabályokban meghatározott mértékig pedig visszaigényelhették a hozzájárulás összegét az adóhatóságtól.

¹³ Vörös 2014.

¹⁴ Vámosi 2017.

¹⁵ 2011. évi CLXXXVII. tv. a szakképzésről.

1. táblázat: Tanulószerződés alapján fizethető jutatások mértéke a gyakorlati képzésben

Gyakorlati képzési idő aránya	Pénzügyi juttatás mértéke*	
	Szorzó	Összeg
80%	1,3	193 700 Ft
70%	1,2	178 800 Ft
60%	1,1	163 900 Ft
50%	1	149 000 Ft
40%	0,9	134 100 Ft
30%	0,8	119 200 Ft
20%	0,7	104 300 Ft

* SZÁMÍTÁS ALAPJA: A 2019-BEN ÉRVÉNYES MINIMÁLBÉR 15%-A.
 FORRÁS: 2011. ÉVI CLXXXVII. TV. 63. §. (2) BEK., A)–G) PONT. SZÁZADVÉG-SZÁMÍTÁS ÉS -SZERKESZTÉS.

A gyakorlati képzés egy másik formája a tanulószerződés mellett az *együttműködési megállapodás*, amelyet akkor lehetett kötni, ha nem álltak fenn a tanulószerződés megkötéséhez szükséges feltételek. Ennek két tipikus esete, ha a gyakorlati képzés időaránya nem érte el a 40 százalékot, illetve ha a gazdálkodó szervezet csak lebonyolította az iskola által szervezett összefüggő szakmai („nyári”) gyakorlatot.

Az új szakképzési törvény és rendszer keretei: a hangsúlyosabb duális rendszer felé

Koncepciók és alapelvek az új szabályozás mögött

Míg 2019-ig a 2011-es szakképzési törvény és annak módosításai szabályozták a szakképzés rendszerét, 2019-ben egy teljesen új törvényt fogadott el az országgyűlés.¹⁶ Ennek alapja és koncepcionális háttere a *Szakképzés 4.0* címet viselő stratégia,¹⁷ amely a szakképzést a negyedik ipari forradalom kihívásaira szeretne volna felkészíteni. A stratégia kiindulópontja, hogy a negyedik ipari forradalom megváltozott foglalkoztatói elvárásokat szült, a szakképzés feladata pedig felkészíteni a tanulókat az

¹⁶ 2019. évi LXXX. tv. a szakképzésről.

¹⁷ <https://www.nive.hu/Downloads/Hirek/DL.php?f=szakkepzes-4.0.pdf> (Letöltve: 2022. 08. 14.)

ezen elvárásoknak való megfelelésre. A szakképzés-politika célrendszerében tehát továbbra is hangsúlyos elem a gazdaság igényeinek kiszolgálása. A korábbi szakképzés-konceptiókhoz hasonlóan, valamivel azonban mégis kritikusabban, a stratégia sorra veszi azokat a problémás területeket, amelyeknek megoldását célként tűzi ki. Ezek a következők:

- a duális képzéshez kapcsolódóan: ágazati kompetenciák hiánya, a részt vevő vállalkozások alacsony száma, a részt vevő diákok alacsony száma;
- kínálatvezérelt képzés;
- pályaaorientációs rendszer és szervezetek szétaprózottsága, az eredmények elmaradása;
- végzettség nélküli iskolaelhagyók magas aránya;
- csekély kapcsolat a felsőoktatással;
- a pedagógusokhoz kapcsolódóan: alacsony technológiai felkészültségi szint, elöregedő pedagógusállomány, a gazdaság elszívó hatása a magasabb bérek miatt.

A stratégia alapértékeiben az ideális szakképzés duális, karriert kínál, átlátható, megtartó és átjárható. A vízió szerint a szakképzés feladata, hogy minden munkavállaló-képes korú állampolgár számára versenyképes szakképesítést tudjon biztosítani. Mindennek érdekében a rendszer pillérei a vonzó környezet, a karrierlehetőség és a naprakész tudású oktatók. Ezenkívül komoly tartalmi változásokat is kilátásba helyez a koncepció: a sokat kritizált Országos Képzési Jegyzék (OKJ) helyett egy új, letisztult szakmastruktúrát felvonultató Szakmajegyzék létrehozását helyezi kilátásba.

Jól látszik, hogy az új elképzelés szerint az intézményi struktúrához nem, ugyanakkor a gyakorlati képzés rendszerében, a tanulók és a pedagógusok (oktatók) helyzetében, illetve a gazdasági szereplők szélesebb körű bevonása érdekében szükséges volt a változtatás. Ez megalapozta a 2019-es szakképzési törvényt, amely több lényeges ponton módosította a szakképzés rendszerét, mint például:

- a pedagógusok munkajogi helyzete;
- a szakképző intézmények felelősségi köre;
- a duális képzőhelyek feladatai, a duális képzés szabályozása;
- új szereplők és szervezetek létrehozása a hatékony működés érdekében.

Ebben az elemzésben a duális képzés szabályozásával foglalkozunk.

A duális képzés keretei

A duális képzés mindig is jelen volt a hazai szakképzésben (például tanulószerveződés), néhány más jellemzőt nem számítva azzal a különbséggel, hogy a hivatalos (törvény és rendeletek által előírt) terminológiában nem ezt a kifejezést használták, illetve hogy a szakképzésben tanulók sokkal kisebb hányada vett részt ilyen képzésben. Ennek megfelelően a kormányzat nagymértékben akarta növelni az abban részt vevő tanulók és vállalkozások számát.¹⁸ Eszközeivel a vállalkozások oldaláról közelített, és olyan kompenzációs és juttatási rendszert dolgozott ki, amelyben a vállalkozások számára is motiváló a duális képzésben való részvétel.

A 2019-es törvény teljes mértékben a duális képzőhelyek feladatává tette a gyakorlati képzés megvalósítását, kivételt csak az jelentett, ha az adott területen nem megoldható a duális képzőhelyen történő gyakorlati oktatás.

Az új rendszer előtérbe helyezte a duális képzőhelyek együttműködésének előmozdítását, azonban egy korábbi kutatás rámutatott, hogy a vállalatok nem kommunikálnak aktívan egymással, ami csökkenti a duális képzés hatékonyságát.¹⁹ Az intézményrendszerben így új elemként megjelenő ágazati képzőközpontok, a vállalati képzőközpontok és a tudásközpontok létrehozása a hasonló területen képző cégek mélyebb kapcsolódását célozza.²⁰

A törvény egyik nagy újítása volt, hogy a vállalatoknál gyakorlati képzést végző tanulókat a munka törvénykönyve hatálya alá helyezte át. Ennek köszönhetően valós munkavállalói felelősséget kaptak, valamint a gyakorlólhelyen eltöltött idejük nyugellátásra jogosító szolgálati időnek minősül. Számos ponton azonban a tanulók foglalkoztatását hozzá kellett igazítani az iskolában zajló elméleti képzéshez, az életkorukhoz és a tényhez, hogy középfokú oktatásban részt vevő tanulók, ezért a törvény bevezette a *szakképzési munkaszerződés* fogalmát. A szakképzési munkaszerződés tartalmát és kereteit a törvény részletesen szabályozza, azonban e szabályok kifejtése és értékelése nem témája jelen tanulmánynak.

Ahogy korábban is említettük, a 2019-es reformok egyik kiemelt célja volt a szakképzés vonzó választássá tétele a tanulók számára. Ennek egyik fontos eszköze a munkabér és az ösztöndíjak rendszerének újragondolása. A szakképzési munkaszerződés alapján adható munkabért a 12/2020 (II. 7.)

¹⁸ Mihucz 2014.

¹⁹ Vámosi 2017.

²⁰ Györgyi 2022.

korm.rendelet határozta meg 100 000 és 168 000 forint összeghatáron belül. Azaz egy szakképzésben tanuló diák a duális képzése során a 2022-ben hatályos minimálbér (200 000 Ft) akár 84 százalékát is megkeresheti.

Mivel a munkabér a vállalkozásnak kell fizetnie, lényeges kérdés a képzésben részt vevő vállalkozások kompenzációja. Ezt a cégek a képzésre fordított önköltség alapján adókedvezményben érvényesíthetik, melynek része az évfolyamszorító, amely a tanulók értéktérítő képességét is figyelembe veszi. Ezek alapján a cégnek nem jelent pluszkiadást a nála tanuló, de valós értéket még nem termelő tanuló.

A viszonylag magas munkabér mellett a tanulóknak járó ösztöndíjak rendszerét is átdolgozták. A *szakképzési ösztöndíj* a minimálbérhez kötött, a feltételeknek megfelelő minden tanulónak járó juttatás. Mértéke az ágazati alapoktatásban (tehát a képzés első két évében) intézménytípustól függően a minimálbér 5–10 százaléka, a szakirányú képzés ideje alatt pedig a tanulmányi átlagtól függően a minimálbér 5–35 százaléka.

Az *egyszeri pályakezdési juttatást* a sikeres szakmai vizsgát tett tanulók kaphatják, mértéke a vizsga érdemjegytől függően a minimálbér 80–180 százaléka.

A *rendvédelmi*, valamint a *Béri Balogh Ádám honvédkadét-ösztöndíj* a rendészeti és a honvédelem területén tanulóknak juttatott általános ösztöndíj. Mértékük a tanulmányi átlagon kívül az ellátott feladatoktól is függ.²¹

2. táblázat: Általános ösztöndíjak és munkabér a szakképzésben tanuló diákok számára

Juttatás típusa	Juttatás mértéke	
Szakképzési munkabér (duális képzőhelyen folytatott szakirányú oktatás esetében)	100 000 – 168 000 Ft	
Szakképzési ösztöndíj	Ágazati alapoktatás alatt	10 000 – 20 000 Ft*
	Szakirányú oktatás alatt	10 000 – 70 000 Ft*
Egyszeri pályakezdési juttatás	160 000 – 360 000 Ft*	
Rendvédelmi alapösztöndíj (a rendvédelmi illetményalap 200%-a)	77 300 Ft**	
Béri Balogh Ádám honvédkadét-ösztöndíj	14 000 – 58 000 Ft*	

* A 2022-BEN ÉRVÉNYES, 200 000 FT-OS MINIMÁLBÉRREL SZÁMOLVA. ** A 2021. ÉVI XC. TV. 62 § (2) BEK. ALAPJÁN
FORRÁS: SZAKKÉPZÉSI KORM.REND. 2020 ALAPJÁN IKK ÉS BKMİK SZÁMÍTÁSA^{22, 23} SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

²¹ 12/2020. (II. 7.) korm.rendelet.

²² Az Innovatív Képzéstámogató Központ honlapja: <https://ikk.hu/osztondijak>

²³ Bács-Kiskun Megyei Kereskedelmi és Iparkamara honlapja: <https://www.bkmik.hu/hu/aktualis-hirek/szakkepzesi-hirek/5194-szakkepzesi-munkaber-alapjan-jaro-munkaber-2022-tol>

Összefoglalva látható, hogy a szakképzés számos intézményi struktúra-váltás után a munkáltatók hangsúlyosabb bevonásával működik tovább. Egy széttöredezett intézményrendszerből lett egy központosított, hatékony, átláthatóan működő intézményi szerkezet. Ez önmagában viszont számos kérdést nyitva hagyott, mint ahogy arról a Szakképzés 4.0 korábban említett igen kritikus helyzetértékelése is tanúskodik.²⁴ Miközben a magas ösztöndíj és a viszonylag magas munkabér vonzó lehetőség a szakképzésben tanulók számára, számos tényező megnehezítheti a duális képzés működtetését. Jelen kutatásban a szakképzésben részt vevő duális partnerek bevonásával ezeket a területeket vizsgáljuk az alábbi kutatási kérdések mentén:

- Mi a duális partnerek véleménye az új szakképzési rendszerről?
- Milyen elvárásai vannak a szakképzés szereplőinek az új rendszerben?
- Milyen tapasztalatai vannak eddig a szakképzés szereplőinek az új rendszerről?
- Milyen motivációk mentén csatlakoznak a vállalkozások a duális képzéshez?

Minta és módszerek

Mint a szakképzés magyarországi helyzetének történeti áttekintéséből láthattuk, a jelenlegi szabályozási környezetben a duális képzés a korábbiakhoz képest hangsúlyosabb elemként jelenik meg. A duális képzésben részt vevő vállalatok új feladatköröket is ellátnak, így kutatásunk során a középfokú duális képzésben részt vevő vállalatok képviselőivel készítettünk félig strukturált interjúkat. Az interjúk célja az volt, hogy megismerjük a cégek új szakképzési rendszer, valamint a duális képzés terén szerzett tapasztalatait. Az adatfelvétel két hullámban történt: 2021 decemberében a középfokú duális képzésben részt vevő nagyvállalatok körében, 2022 februárjában pedig a kis- és középvállalkozások körében.

²⁴ Györgyi 2022.

A kutatás keretében húsz interjút készítettünk, tízet nagyvállalatokkal, tízet kkv-kkal.²⁵ A vállalatok olyan munkavállalókat vagy vezetőket delegáltak alanynak, akiknek közvetlen rálátása és/vagy tapasztalata volt a duális képzésben. Az interjúalanyok kiválasztása során figyelmet fordítottunk arra is, hogy minél szélesebb körben jelenjenek meg a szakképzés ágazatai, így a kutatás során a műszaki területek (például: elektronika, gépészet, gép- és járműgyártás); a logisztikai, az értékesítési területek, a kereskedelem és a turizmus-vendéglátás is megjelent. Az alanyok heterogenitása a közös tapasztalatok mellett az ágazati sajátosságok megjelenését is lehetővé tette.

Eredmények

A kutatás eredményeit a fentiekkel összhangban két nagy témakör mentén mutatjuk be: az ismertetett jelentős, rendszerszintű változások miatt az új szakképzési rendszer megítélése mentén és a rendszer hangsúlyosabb duális képzés felé tolódása miatt a duális képzés megvalósulása terén szerzett tapasztalatok mentén.

Új szakképzési rendszer megítélése

A kkv-k, valamint a nagyvállalatok új szakképzési rendszerhez való viszonyulása két narratíva mentén mutatható be. Az első egyértelműen pozitívan tekint a bevezetett változásokra, az új rendszer célkitűzéseit és stratégiai pontjait nagyon jónak tartja, míg a másik narratívára inkább a tartózkodó megközelítés jellemző. Az első narratívába jellemzően a nagyvállalatok tartoznak, valamint azok a kkv-k, amelyek már régebb óta részt vesznek a duális képzésben. A tartózkodó narratíva azokra a kkv-kra jellemző, amelyek rövid ideje vesznek részt partnerként a duális képzésben,

²⁵ A félig strukturált interjú során egy téma mélyebb vizsgálatára van lehetőség egy előre meghatározott kérdéseket tartalmazó vezérfonal segítségével. Az interjúk során a válaszadónak a kérdőív válaszlehetőségeiből való választás helyett lehetősége van szabadon kifejteni a véleményét, gondolatait az adott témáról, ami mélyebb és árnyaltabb megismerést tesz lehetővé.

valamint azokra, amelyek úgy gondolják, még nem telt el elég idő ahhoz, hogy pontosan lehessen látni a rendszer működését.

Az új szakképzési rendszerről való gondolkodásban alapvető eltérés volt a nagyvállalatok és a kkv-k között, ugyanis az előbbiek az új rendszer társadalmi szerepére és hatásaira fókuszáltak, az utóbbiak azonban leginkább a saját munkájuk és munkavégzésük viszonylatában nyilatkoztak. A gondolkozási keretben tapasztalható alapvető eltérés ellenére is számos ponton ugyanazokat az előnyöket és nehézségeket emelték ki.

Az új szakképzési rendszer legnagyobb előnyeként a vállalatok tanmenetre és tananyagra való nagyobb ráhatását emelték ki a válaszadók. Rendkívül pozitívan élték meg azt a kkv-k, hogy lehetőségük van a cégre jellemző specifikációk tanmenetbe való beépítésére is. A nagyvállalatok a képzés *skillekre* fókuszálását, az áttekinthető karrierutat és azt emelték ki, hogy az új rendszerben kompetenciafejlesztésre is lehetőség van a szakmai ismeretek átadása mellett. Ezenkívül – véleményük szerint – a jelenlegi rendszerben jobban lehet igazodni a munkaerőpiaci elvárásokhoz is. Ez is mutatja, hogy a kkv-k és a nagyvállalatok eltérő keretben gondolkodnak az új szakképzési rendszerről. Ahogy korábban említettük, látható a rendszerszintű megközelítés (kompetenciafejlesztés lehetősége) és a saját munkavégzésre vonatkozó megközelítés (saját vállalati specifikumok beépítése a képzésbe).

Nehézségként három témakör azonosítható: az adminisztráció, a fenntarthatóság és a képzés minősége. A leghangsúlyosabb nehézségként mind a nagyvállalatok, mind a kis- és középvállalkozások az adminisztrációs terhek növekedését emelték ki. Problémaként élték ezt meg egyrészt az idő szempontjából, vagyis hogy a munkaidőből sokat elvesz (ez különösen a kkv-k esetében volt jellemző), másrészt pedig a gyakorlati helyen töltött idő adminisztrálásának nehézségei szempontjából. Ez különösen azoknál az ágazatoknál volt probléma, ahol nem csak vagy nem elsősorban tanítási időben zajlik a munkavégzés (például turizmus-vendéglátás, kereskedelem).

A nagyvállalatok számára az adminisztrációhoz kapcsolódó másik hangsúlyos nehézséget a törvényi szabályozás bizonytalanságai jelentették. A vállalatok tapasztalata szerint a szakképzési törvény és a munka törvénykönyvének szinkronizálása még nem történt meg, így bizonyos esetekben nem tudják, melyik szabályozáshoz kell igazodniuk.

„Ugyanis van egy szakképzési törvény, amely kimondja, hogy ez akkor már egy munkaszerződés, amit kötünk a tanulókkal, ami azt jelenti, hogy bizonyos esetekben a munka törvény-

könyve egyes szabályai vonatkoznak a tanulókra, de ez nincs összhangban a szakképzési törvénnyel. Tehát vannak olyan ellentmondások, amelyeket nagyon nehéz összefésülni most, mert az egyik rendeletben ezt mondjuk, miközben a munka törvénykönyvében pedig azt.” (Nagyvállalat.)

A második nehézségekhez kapcsolódó narratíva az anyagi szempontból való fenntarthatóság. Ez leginkább a kkv-kra jellemző, amelyek kiemelték, hogy a tanulóknak járó megnövekedett munkabér komoly anyagi terhet jelent a vállalatnak, és emiatt nem biztosak benne, hogy hosszú távon is részt tudnak venni majd a duális képzésben. Ezzel kapcsolatban fontos kiemelni, hogy – mint az új szabályozási rendszer bemutatása során látható volt – számos támogatás áll a duális partnerek rendelkezésére (például képzésre fordított önköltség alapján járó adókedvezmény). A tanulóknak járó munkabért anyagi teherként azonosító narratíva hangsúlyossága miatt feltételezhető, hogy a támogatások nem ismertek a kkv-k többsége számára. Szintén hangsúlyozandó, hogy megjelent az a narratíva is, mely szerint a támogatásokkal nem veszteségesen is részt lehet venni is a duális képzésben, de ez a megközelítés sokkal kevésbé volt jellemző.

„Ha valaki komolyan csinálja, akkor egyrészt lehet ezt nem veszteséggel csinálni, illetve egy utánpótlási bázist jelentenek azok a tanulók, akik nálunk töltik a gyakorlati idejüket.” (Kkv.)

A nagyvállalatok esetében is megjelent a bérezés fenntarthatóságáról szóló narratíva, de ők a problémát a bérfeszültségben azonosították. Megítélésük szerint a munkaszerződéssel foglalkoztatott tanulóknak járó bérezés mind a munkavállalók, mind a tanulósz szerződéssel foglalkoztatott tanulók bérezéséhez képest arányait tekintve magasabb. Kiemelték, hogy nehézséget okozhat a tanulók megtartása a végzettségük megszerzése után, mert nem tudnak nekik a korábbi munkabérükhöz képest annyival többet adni, mint amennyivel a munkaidejük és a feladataik nőnek. Szintén kiemelték a nagyvállalatok, hogy szükségesnek tartanak a tanulók képzőhely általi értékelésének beemelését az ösztöndíj és a munkabér meghatározásába, ugyanis vannak negatív tapasztalataik, valamint úgy gondolják, hogy ez tovább növelné a tanulók motivációját.

„Én a mai napig azért lobbizok, hogy minden tanuló, aki van, azt lehessen értékelni, de attól függjön az ösztöndíj, tehát aki értékelhetetlen, az nulla forintot kapjon, mert annyit ér a mun-

kája. Tehát az, hogy van orvosi igazolása, és sorra jár neki a betegszabadság meg a táppénz, de egy napon nem látom, az nem elfogadható szerintem.” (Nagyvállalat.)

Fontos azonban kiemelni: abban egyetértettek a vállalatok, hogy a tanulókat motiválja a munkabér mértéke, és a családoknak is nagy segítség lehet. Ez alapján a tanulók számára vonzó a duális képzésben kapott munkabér mértéke, ugyanakkor a vállalatok számára ez több szempontból is kihívást jelent.

A nehézségekről szóló harmadik narratíva a képzés minőségéhez, azon belül is az iskola és a pedagógusok felkészültségéhez kapcsolódik. Mind a nagyvállalatok, mind a kkv-k kiemelték, nagyon fontos, hogy a pedagógusok ismerjék az új technológiákat és tanítsák meg a tanulóknak, mert csak így tud hatékonyan működni a duális képzés. Ellenkező esetben ugyanis a képzőhelynek újra kell kezdenie az elméleti oktatást, és emiatt kevesebb idő jut a gyakorlati képzésre.

A kkv-k esetében még nehézségként merült fel a tanmenet kidolgozása, a tanterv írása, azonban pozitívként emelték ki, hogy ebben az iskoláktól nagyon sok segítséget kaptak.

A nagyvállalatok és a kkv-k egy része is kiemelte, nehézséget jelent az is, hogy a szülőket nehéz megszólítani és megfelelően informálni, ugyanis tapasztalatuk szerint nem rendelkeznek naprakész információval a szakképzésről és emiatt sok esetben nem ezt a képzési formát választják. A naprakész információ hiányát magyarázza, hogy mint a korábbiakból látható, számos változáson ment keresztül a szakképzés a rendszerváltás óta, és ezen változások nyomon követése nehézséget jelenthet a más területen dolgozók számára.

„Nagyon sok esetben a szülők nem rendelkeznek a szükséges információkkal, tehát nagyon gyakori az, hogy amikor én tartok egy prezentációt arról, hogy mit, milyen gépi berendezésekkel, milyen szakmai színvonalon – nem tudom én, sorolhatnám, milyen bérszínvonalon, ez is egy fontos kérdés, dolgozunk, akkor tömegével vannak azok a szülők, akik ott eszmélnek rá, hogy ez már nem az, amiben, mondjuk, az ő édesapja vagy a nem tudom én, nagyapája dolgozott.” (Kkv.)

Összességében tehát az látható, hogy az új szakképzési rendszert az átalakulással és egy új rendszer megtanulásával járó nehézségek ellenére a kis- és középvállalkozások és a nagyvállalatok is alapvetően pozitívnak

tartják, az új szakképzési rendszer céljaival egyetértenek. Fontos azonban kiemelni, hogy a pozitív viszonyulás ellenére a válaszadók szerint a rendszer működésében még változtatásokra van szükség. Problémás területként azonosítható a törvényi szabályozás, a támogatásokról való tájékoztatás (különösen a kkv-k esetében), az adminisztrációhoz kapcsolódó nehézségek, valamint az iskolában megtanított technológiák és az aktuális, használt technológiák összehangolása.

A duális képzéssel kapcsolatos tapasztalatok

Ezek bemutatása során a tanulók kiválasztásától a duális képzés megvalósulásán át a tanulók végzés utáni lehetőségéig mutatjuk be a folyamatot, hogy minél teljesebb képet kapjunk az új rendszer megvalósulásáról, valamint annak előnyeiről és hátrányairól.

A tanulók kiválasztásában mind a nagyvállalatoknál, mind a kkv-knál két megközelítés azonosítható: a valamilyen kiválasztási rendszer alkalmazása és a kiválasztás hiánya. A kiválasztási rendszert alkalmazó nagyvállalatok és kismértékben a kkv-k azzal indokolják ezt a döntést, hogy vannak olyan szakmák (elsősorban a műszaki és turizmus-vendéglátás területén), amelyekhez egyes képességek megléte elengedhetetlen (például nyelvtudás, alapvető matematikai ismeretek). A hatékony munkavégzés és tanulás biztosítása érdekében fontosnak tartják felmérni a hozzájuk érkező tanulók képességeit ezeken a területeken. A kkv-k, valamint kismértékben a nagyvállalatok is, a kiválasztási rendszer szükségességét abban is látták, hogy kölcsönös döntés legyen a tanuló és a vállalat között az, hogy az adott helyen vegyen részt a duális képzésben a tanuló, amihez pedig személyes elbeszélgetésekre, helyszínbemjárásra van szükség.

A duális képzés megvalósulását tekintve eltérés látható a nagyvállalatok, illetve a kis- és középvállalkozások között. Az előbbiek esetében nem kizárólagosan, de jellemzően valamilyen termelésen kívüli egységben zajlik a szakma tanulása, és vannak kifejezetten a tanulókkal foglalkozó oktató munkatársak. A tanulói idő növekedésével egyre több feladatba bevonják a tanulókat, és később bizonyos termelési folyamatokba is bekapcsolódhatnak. A kkv-knál ellenben a tanulók a kezdetektől fogva a termelésben vesznek részt, és jellemzően a termelésben is részt vevő munkavállaló foglalkozik velük. Ahogy a nagyvállalatok esetében, úgy a kkv-knál is megfigyelhető, hogy a képzési idő előrehaladtával egyre több feladatba bevonják a tanulókat.

A tanulók szempontjából is nagyon pozitívnak tartják a duális képzést a duális partnerek. A legnagyobb előnynek azt tekintik, hogy valós gyakorlati tudásra tesznek szert, és megismerkednek a munka világával is, ami előnyt jelent majd nekik a későbbiekben a munkaerőpiacon.

„Egy lépéssel közelebb kerültünk a munka világához, tehát hogy van lehetősége a tanulónak megtapasztalni azt, hogy egy ilyen tevékenység kapcsán mi vár majd rá akkor, amikor elhelyezkedik, hogyan is néz ki egy munkaszerződés, mire kell figyelnie, milyen kötöttségek, milyen kötelezettségek és előnyök származnak ebből.” (Kkv.)

„Hát nagyon pozitív, és a tanulók önmaguk is mondják, hogy az, hogy ilyen közel vannak a szakmához, benne vannak és látják azokat a felnőtt dolgozó kollégákat, akik eszméletlenül csinálják, az nagyon sokat dob a lelkesedésükön például, de a szakmai ismeretükön is, mert van kitől kérdezni.” (Kkv.)

Az új szakképzési rendszer felmenő rendszerben történő bevezetése miatt a duális partnerek többsége arról számolt be, hogy még vannak tanulószerveződéssel foglalkoztatott tanulók, de az új belépőket már szakképzési munkaszerződéssel foglalkoztatják, így a két foglalkoztatási forma összeegyeztetése is új feladatot jelent számukra. A duális partnerek megosztottak a tekintetben, hogy különbséget tettek-e a tanulók között a foglalkoztatás formája alapján vagy nem.

A nagyvállalatok jellemzően nem, mert meglátásuk szerint ugyanazon a tanulási folyamaton kell végigmenniük, nem lehet többet elvárni az éppen belépő tanulóktól csak azért, mert másik rendszerben tanulnak. Azok a kkv-k, amelyek nem tesznek különbséget a tanulók között a foglalkoztatás formája alapján, az előző mellett azzal indokolták a döntést, hogy a támogatások miatt nem jelent nagyságrendekkel nagyobb terhet a vállalatnak a tanulók magasabb bére. A kkv-kra jellemzőbb volt az, hogy különbséget tettek a tanulószerveződéssel és a szakképzési munkaszerződéssel foglalkoztatott tanulók között, illetve az utóbbi tanulók felé a munkavállalókkal szembeni elvárásokhoz hasonló elvárásokat fogalmaztak meg. Fontos azonban kiemelni, hogy természetesen megkapják ugyanazt a képzést és szakmai segítséget a tanulók, mint a korábbi rendszerben, de a magasabb bérezés miatt több az elvárás.

„Igen, akik most ebben az új rendszerben vannak, rájuk több feladatot tudunk bízni. És többet kérhetünk rajtuk számon, mivel ugye tudjuk, hogy a jövedelmezésük is magasabb, nyilván a szerződésük is más, több mindent lehet rajtuk számonkérni, meg elvárni tőlük, és ezt meg is tesszük.” (Kkv.)

Ahogy ismertettük, a duális képzés megvalósítása számos pluszfeladatot jelent a vállalatoknak, és a befektetett munka megtérülése is hosszú távon tapasztalható. Felmerül a kérdés: ennek ellenére, miért döntenek úgy mégis a vállalatok, hogy részt vesznek a duális képzésben? A nagyvállalatok és a kkv-k is egyöntetűen a munkaerő utánpótlásának biztosításával indokolták a duális képzésben való részvételt.

„Az a feladatunk, hogy felkészítsük őket a vizsgára, illetve mi alapvetően utánpótlást nevelünk, nekünk eddig is ez volt a célunk, hogy azokkal a tanulókkal, akikkel megtaláljuk a közös hangot, és akiknél azt látjuk, hogy motiváltak, azoknak állást tudjunk ajánlani.” (Nagyvállalat.)

„Tulajdonképpen egyrészt azért jó, mert azok a diákok, akik nálunk tanulnak, azok már nálunk látják és tapasztalják azokat a specializációkat, ami csak nálunk van. [...] Azért jó, mert azok a diákok, akik már beleszagolnak a mindennapokba, abba a munkába, amit nálunk végeznek, azok gyakorlatilag végzés után már úgy jönnek hozzánk, hogy tudják, hogy mit vállalnak, illetve mi is megismerjük őket, és ez egy nagyon jó módszer arra, hogy a fluktuációt csökkenteni tudjuk azzal, hogy kész embereket képzünk és veszünk fel az iskolai évek elvégzése után.” (Kkv.)

Összegzés

A szakképzési rendszer a rendszerváltás óta számos változáson ment keresztül. Ezek részben a szakképzés funkcióját érintették: elsősorban esélyteremtő vagy a gazdasági igényeit kiszolgáló alrendszer. A változások másik oka a természetszerűleg jelen lévő politikai változások. Ebben meghatározó mérföldkőnek tekinthető a 2010-et követő szabályozás, amely szélesebb jogkörrel alakíthatta a szakképzés rendszerét (például

fenntartói szerkezet törvényben rögzített változtatása). Az intézményrendszer és irányítás töredezettségeinek rendezése után a szakképzés-politika nagyobb szerepet kívánt adni a vállalkozásoknak, ezzel megerősítve a gyakorlati képzés duális jellegét. Emellett a tanulókat is a szakmatanulás irányába akarta terelni. Előbbieknek adókedvezményekkel és más jutatásokkal tette megtérülővé a duális képzésben való részvételt, utóbbiaknak magas munkabér és ösztöndíjak bevezetésével igyekezett vonzóvá tenni a szakképzést.

A fentieket a duális képzőhelyként is működő vállalatok véleményén keresztül vizsgálva arra jutottunk, hogy az új szabályozási rendszert pozitívnak tartják, azonban a rendszer újdonsága miatt még több nehézséget is azonosítanak a szereplők. Ilyen az adminisztrációs és anyagi terhek növekedése, a törvényi szabályozás bizonytalanságai, illetve az iskolák és pedagógusok ismeretei a modern technológiák terén.

Az új szabályozás legnagyobb előnyének a nagyvállalatok és kkv-k is a tanmenetre való nagyobb ráhatás lehetőségét tartják, valamint hogy a *skill*ekre fókuszál a képzés. A kkv-k kiemelték, hogy a nagyobb mozgástér miatt lehetőségük van a saját specifikációikat is megtanítani a tanulóknak, így a végzettség megszerzése után egyből teljes értékű munkavállalókat tudnak felvenni. Elmondható tehát, hogy a vállalatok duális képzésben való részvételének legnagyobb motivációja a munkaerő-utánpótlás biztosítása.

A tanulók szempontjából is pozitívnak tartják a duális képzést a válszadók. Meglátásuk szerint a munkaerőpiacon előnyökkel indulnak a

szakképzésben tanult fiatalok, mert már rendelkeznek tapasztalattal a munka világából, láttak már munkaszerződést, van tapasztalatuk a feltesszel való kommunikációban stb. Emellett szakmai téren is hasznos nekik a duális képzés, hiszen valós gyakorlati ismeretekre tehetnek szert.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a 2019-es módosításoknak köszönhetően a szakképzés és a vállalati szféra jelentősen közelebb került egymáshoz. Képesek kölcsönösen hatni egymásra, ami a képzés és a vállalkozások számára egyaránt komoly előnyökkel jár. A jövőben orvosolandó kihívás azonban, hogy a rendszer képes legyen kezelni az iskolák és a vállalkozások eltérő működését (például az adminisztrációs rendszer rugalmassága). További kihívás, hogy a szabályozási környezet stabil és kiszámítható maradjon, mert az új szabályozás vívmányai így tudnak igazán érvényesülni, és elérni eredeti céljaikat.

Irodalom

Benedek, A. 2018: Szakképzési szabályozási környezetünk változásai – 25 év lehetőségei és korlátai. *Opus et Educatio*, 5(3). <https://doi.org/10.3311/ope.277>

Borbély, M. 2019: Az Ausztria és Magyarország között fennálló gazdasági különbségek hatása a hazai szakképzési struktúrákra. In Nagy, Sz. – Salamin, G. (szerk.): *Geopolitikai tényezők hatása a Kárpát-medencei magyar oktatási struktúrákra*. http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4127/1/Geopolitikai_tenyezok.pdf#page=76

Farkas, P. 2019: Tanügyigazgatás gazdasági szereplőkkel, a német szakképzés példája. *Educatio*, 28(2), 273–283. <https://doi.org/10.1556/2063.28.2019.2.5>

Györgyi, Z. 2019: Változások a hazai szakképzésben 2004–2019. *Educatio*, 28(1), 105–120. <https://doi.org/10.1556/2063.28.2019.1.8>

Györgyi, Z. 2022: A negyedik ipari forradalom és a hazai szakképzés. *Educatio*, 31(1), 56–69. <https://doi.org/10.1556/2063.31.2022.1.5>

Mártonfi, Gy. 2007: A TISZK rendszer kiépítésének első szakasza. OFI–KKEK. http://www.oktatasikerekasztal.hu/hattertanulmanyok/04/martonfi_tiszk.pdf

Mártonfi, Gy. 2011: *Térségi Integrált Szakképző Központok. Adalékok az iskolarendszerű szakképzés intézményrendszerének átalakulásáról*. Budapest, Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.

Mártonfi, Gy. 2016: A szakképzés intézményrendszerének átalakulásai. *Educatio*, 25(1), 46–57. <http://www.edu-online.eu/hu/letoltes.php?fid=tartalom/sor/2489>

Mártonfi, Gy. 2019: Tanügyirányítás és struktúraváltás a hazai szakképzésben 2010 után. *Educatio*, 28(2), 240–254. <https://doi.org/10.1556/2063.28.2019.2.3>

Mihucz, S. 2014: A gyakorlati képzés a szakképzésben. *Opus et educatio*, 2(4), 245–257. <http://opuseteducatio.hu/index.php/opusHU/article/download/79/93>

Sós, T. 2016: Az átalakuló szakképzés és a munkaerőpiac kereslet-kínálati folyamatai Észak-Magyarországon. *Opus et Educatio*, 2(3). <https://doi.org/10.3311/ope.57>

Stomp, Á. – Móré, M. 2021: A szakképzés intézményirányítási rendszerének strukturális felépítése a Mintzberg-modell tükrében. *Multidiszciplináris Kihívások, Sokszínű Válaszok*, 2, 73–94. <https://doi.org/10.33565/mksv.2021.02.04>

Szakképzés 4.0. 2019: Szakképzés 4.0 – A szakképzés és felnőttképzés megújításának középtávú szakmapolitikai stratégiája, a szakképzési rendszer válasza a negyedik ipari forradalom kihívásaira. Budapest, Innovációs és Technológiai Minisztérium. https://www.nive.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1024

Vámosi, T. 2017: A középfokú szakképzésből kikerülő fiatalok potenciális munkáltatóinak szakképzési folyamattal és kimenettel kapcsolatos elvárásai és részvételi jellemzői. *Képzés és Gyakorlat*, 15(1–2), 195–216. <https://doi.org/10.17165/TP.2017.1–2.11>

Vörös, K. 2014: A duális szakképzés múltja Magyarországon. Jegyzet az átalakuló szakképzéshez. *Új Pedagógiai Szemle*, 64(7–8), 38–43. <https://folyoiratok.oh.gov.hu/uj-pedagogiai-szemle/a-dualis-szakkepzes-multja-magyarorszag-on>

Jogszabályok

Szakképzési korm.rend. 2020: 12/2020. (II. 7.). korm.rendelet a szakképzésről szóló törvény végrehajtásáról. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a2000012.kor>

Szakképzési tv. 2011: 2011. évi CLXXXVII. törvény a szakképzésről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100187.TV&timeshift=20170101&txtreferer=A1100190.TV>

Szakképzési tv. 2019: 2019. évi LXXX. törvény a szakképzésről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1900080.tv>

Várady Eszter – Kelemen Gábor
*Kibervédelmi tanúsítási
rendszerek és egy egységes uniós
kibervédelmi rendszerrel kapcsolatos
vállalati attitűdök*

A Századvég primer kutatásának összefoglalója

1. Bevezetés

A digitalizáció, az innovatív technológiák megjelenése és megállíthatatlan terjedése gyökeresen alakítja át a lakosság, a vállalkozások és a közigazgatás mindennapi működését, munkafolyamatait. Ennek a fundamentális változásnak az origójában az IKT-szektor és az ott tevékenykedő vállalkozások állnak.

Tekintve, hogy a digitális megoldásokkal szembeni bizalom közvetve egy ország nemzetgazdaságát és versenyképességét is érdemben befolyásolja, illetve hiánya vagy elvesztése egy ország fejlődését is visszavetheti, kiemelt nemzetgazdasági érdek, hogy az IKT-szektor által előállított eszközök és szolgáltatások a felhasználói bizalom megtartása és megerősítése érdekében megfelelő biztonságot nyújtsanak.

A digitális megoldások biztonsági szintjét Európa-szerte számos biztonsági tanúsítási rendszer értékeli, ugyanakkor egységes, uniós szintű tanúsítási rendszer egyelőre eddig még nem jött létre. Ezt a helyzetet kezelendő az Európai Bizottság már dolgozik egy ilyen kiberbiztonsági tanúsítási keretrendszer kidolgozásán, amelynek bevezetése vélhetően minden európai uniós tagállamban kötelező lenne, ami új helyzet elé állíthatja a hazai IKT-szektorban tevékenykedő vállalkozásokat is.

Fentiek okán a Századvég Konjunktúrakutató Zrt. Digitális Üzletága az Innovációs és Technológiai Minisztérium megbízásából kvantitatív és kvalitatív eszközökkel kutatást végzett az IKT-szektor vállalkozásai körében. A kutatás azt vizsgálta, hogy az érintett magyar piaci szereplők miként viszonyulnak az uniós szabályozási törekvésekhez, hogyan fogad-

nának egy egységes, minden érintettre kiterjedő szabályrendszert, illetve az milyen hatást gyakorolna a mindennapi működésükre, az általuk előállított termékekre/megoldásokra.

1.1. A kutatás indíttatása

A digitális eszközöket és szolgáltatásokat fejlesztő és forgalmazó vállalkozások számos biztonsági megoldást kínálnak ügyfeleik számára az eszköz-höz, szolgáltatáshoz való fizikai hozzáférés korlátozásától a távoli illegális hozzáférés elleni védelmen át a vírusok, spamek és malware-ek elleni védelemig. Ezek biztonságossá tétele az irántuk való bizalom fontos feltétele, ennek hiánya pedig súlyosan korlátozza e technológiák elterjedését.

Mivel a digitalizáció az innováció, s ezzel a gazdasági fejlődés egyik motorja, a digitális megoldásokkal szembeni bizalom hozzájárul egy ország innovációs potenciáljának növekedéséhez is, míg annak hiánya a közigazgatással és az általa nyújtott elektronikus szolgáltatásokkal szembeni bizalmat is alááshatja (például a személyes adatok megfelelő védelmére vonatkozó garanciák hiányában).

Az IKT-szektor növekedési potenciálját tehát érdemben befolyásolja az, hogy a felhasználók bíznak-e a szóban forgó termékekben, szolgáltatásokban, és ez különösen fontos egy olyan országban, mint Magyarország, ahol az IKT-szektor nemzetgazdaságban betöltött szerepe uniós összehasonlításban is jelentősnek mondható. Az Eurostat¹ adatai szerint 2019-ben az IKT-szektor a teljes GDP 6,1 százalékát adta, ami egyértelműen az átlagon felül teljesítő országok közé sorolja Magyarországot. Hasonló eredményt mutatnak a KSH 2020-ra vonatkozó számai is, amelyek nem a GDP-hez, hanem a bruttó hozzáadott értékhez (GVA) viszonyítják a szektor teljesítményét, és amelyek szerint 2020-ban a szektor a teljes hazai GVA 7,2 százalékát adta.² 2020-ban összesen 234,4 ezer embernek biztosított munkát közvetlenül, ami a nemzetgazdaságban foglalkoztatottak 5,3 százalékát jelentette abban az évben. Az IKT-szektor két alágazatába tartozó regisztrált és működő vállalkozások száma 2020-ban meghaladta az 52 ezret (ez az összes működő vállalkozás valamivel több mint 6 százaléka). Mennyiségi értelemben az IKT-szektorba sorolt vállalkozások több mint 97 százalékát az IKT-szolgáltatást nyújtók ad-

¹ <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tin00074/default/table?lang=en>

² Az eltérést egyrészt az egyes évek között bekövetkezett fejlődés, másrészt a GDP és a GVA eltérő tartalma okozza. A GDP már tartalmazza a termékadók és terméktámogatások egyenlegét is, míg a GVA nem.

ták, ugyanakkor a kibocsátásból, hozzáadott értékből és foglalkoztatásból való részesedésük aránya jóval kisebb. Mindkét alkategóriában látványos a (különösen az 1–4 főt foglalkoztató) mikrovállalkozások dominanciája: az IKT-feldolgozóiparban működő vállalkozások több mint 72, az IKT-szolgáltató szektorban tevékenykedőknek pedig több mint 91 százaléka ebbe a létszám-kategóriába esik. 250 fő felett mindössze nyolcvan vállalkozást találunk, de az összes IKT-cégen belüli több mint 97 százalékos súllyal szemben itt csak kétharmadot tesznek ki az IKT-szolgáltató cégek.

1. táblázat: A hazai IKT-szektor elemei a TEÁOR '08 besorolás szerint

IKT-feldolgozóipar („C”: feldolgozóipar nemzetgazdasági ág)	IKT-szolgáltatás („J”: információ, kommunikáció nemzetgazdasági ág)
C.26: Számítógép, elektronikai optikai termék gyártása C.26.1: Elektronikai alkatrész, áramköri kártya gyártása C.26.2: Számítógép, perifériás egység gyártása C.26.3: Híradástechnikai berendezés gyártása C.26.4: Elektronikus fogyasztási cikk gyártása C.26.5: Műszer, óragyártás C.26.6: Elektronikus orvosi berendezés gyártása C.26.7: Optikai eszköz gyártása C.26.8: Mágneses, optikai információhordozó gyártása	J.58: Kiadói tevékenység J.59: Film-, videógyártás, televízióműsor gyártása, hangfelvétel-kiadás J.60: Műsor-összeállítás, műsorszolgáltatás J.61: Távközlés J.62: Információtechnológiai szolgáltatás J.63: Információs szolgáltatás

FORRÁS: KSH, SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

Az Európa-szerte működő számos biztonsági tanúsítási rendszer mellett egységes, uniós szintű tanúsítási rendszer egyelőre nem jött létre, az Európai Bizottság a 2019-ben elfogadott ún. Cybersecurity Act alapján dolgozik egy ilyen keretrendszeren, ami az EB véleménye szerint minden érintett szereplő számára egyszerűbb és egyértelműbb helyzetet teremtené. Egy ilyen rendszer nem megfelelően előkészített és/vagy túlságosan erőltetett ütemű bevezetése és alkalmazásának kötelezővé tétele versenyhátrányba hozhatja a hazai IKT-szektor kevésbé tőkeerős szereplőit a korlátlan erőforrásokkal rendelkező piacvezető globális szereplőkkel szemben.

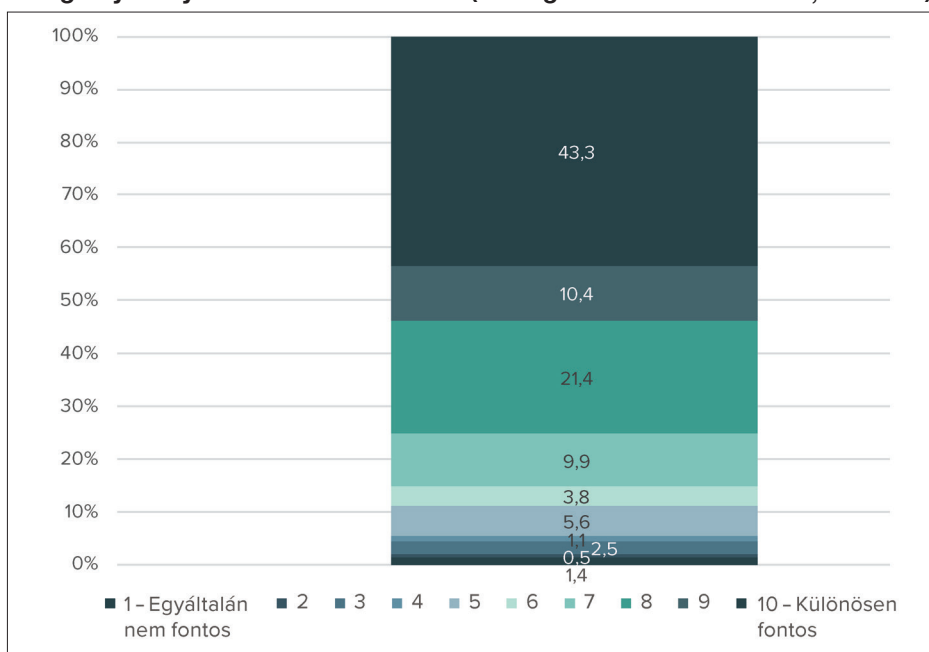
2. A primer kutatások eredményeinek összefoglalása

2.1. A kvantitatív felmérés eredményei

A Századvég Digitális Gazdaságfejlesztési Üzletága több mint 440 hazai IKT-vállalkozás és több szakértő megkérdezésével kutatást végzett annak felmérésére, hogy a hazai IKT-cégek mennyire ismerik és alkalmazzák termékeik, szolgáltatásaik előállításuk során a kiberbiztonsági megoldásokat,

illetve hogyan fogadnák egy uniós szintű keretrendszer bevezetését. Alapvetően fontosnak tartják a kiberbiztonsági kérdéseket: 88,8 százalékuk fontosnak (6 és 10 pont közötti értékelés a tízes skálán), a cégek háromnegyede nagyon fontosnak (8 és 10 pont közötti érték), ezen belül 43,3 százalék kiemelten fontosnak (10 pontos értékelés) tartja. További 5,6 százalék közepesen fontosnak (5 pont) tekinti a témát, és mindössze minden huszadik cég tartja kevésbé lényegesnek ezt a területet (1 és 4 közötti pontérték).

1. ábra: Értékelje egy 1-től 10-ig terjedő skálán, hogy az Önök vállalkozása számára mennyire fontosak a kiberbiztonsági kérdések, milyen hangsúlyt helyeznek erre a témára? (A megkérdezettek %-ában, n = 443)

FORRÁS: SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

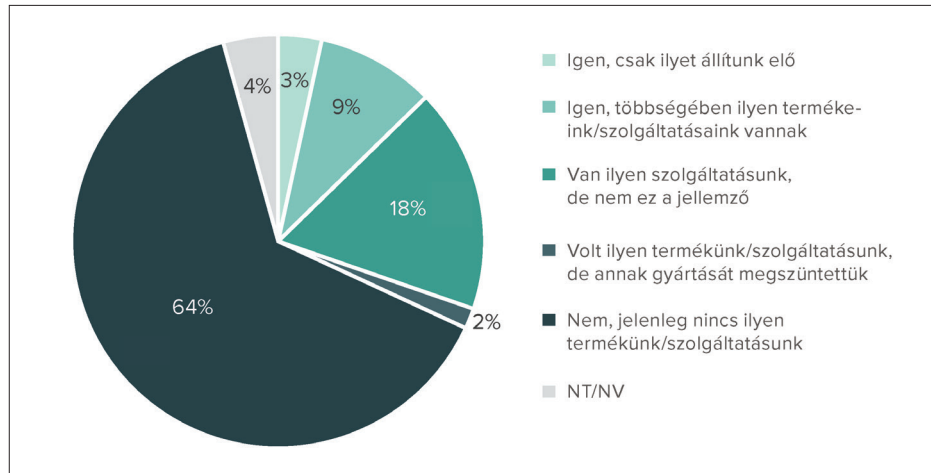
A kutatásból az derült ki, hogy kiberbiztonsági tanúsítványt a megkérdezett IKT-cégek mintegy harmada használ saját termékei, szolgáltatásai minősítésére, jellemzően a megrendelői elvárásoknak való megfelelés miatt, illetve az iparági sztenderdekhez való igazodás érdekében.

A kibervédelmi tanúsítványok, illetve kibervédelmi megfelelőségértékelési rendszerek alkalmazása az interjúk keretében megfogalmazott szakértői becslésekhez képest némiképp magasabb a felmérésbe bevont

hazai IKT-vállalkozások körében: 30,3 százalékuk jelenleg is használ valamilyen kiberbiztonsági tanúsítványt saját termékei, illetve szolgáltatásai minősítésére. Közülük minden tizedik vállalkozás kizárólag (3 százalék), minden harmadik (9 százalék) pedig többségében kibervédelmi tanúsítvánnyal értékelhető terméket vagy szolgáltatást állít elő. A többségüknél azonban nem az ilyen termékek, szolgáltatások a meghatározóak: a vállalkozások kétharmada jelenleg nem használ ilyen megoldásokat, mert vagy nincs releváns terméke, szolgáltatása, vagy megszüntette már az ilyen termék gyártását (2 százalék).

A jelenség hátterében az a lehetséges magyarázat áll, hogy a megkérdezett vállalkozásoknak az az 51,5 százaléka, amelynek szüksége van ilyen típusú megoldásokra, nem kizárólag a saját gyártású termékek, szolgáltatások auditálására használja, hanem vagy a termékek, szolgáltatások előállítása vagy például a cég mindennapi működése (vállalatirányítási rendszer, hálózati eszközök, központi IT-infrastruktúra stb.) során alkalmazza.

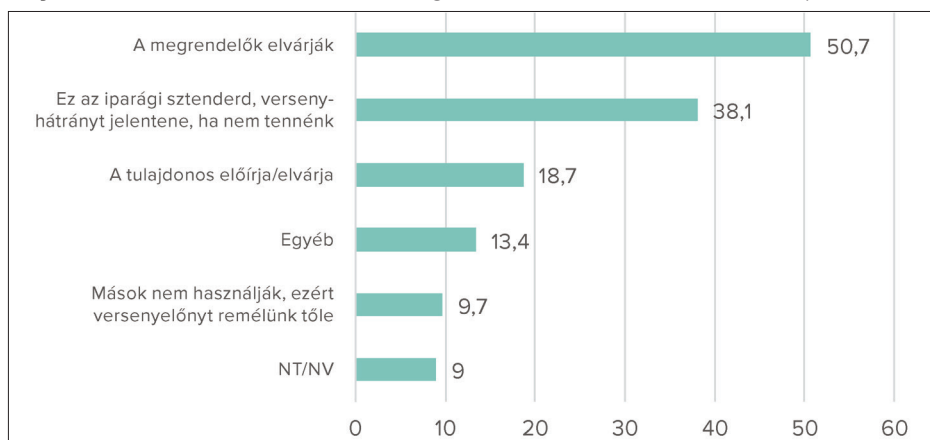
2. ábra: Az Önök vállalkozása állít-e elő olyan terméket/szolgáltatást, amelynek kiberbiztonsági megfelelése értékelhető és igazolható tanúsítvánnyal? (A megkérdezettek %-ában, n = 443)

FORRÁS: SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

A kiberbiztonsági tanúsítvány használatát leginkább a megrendelők elvárásai, illetve az iparági sztenderdekhez való igazodás motiválja: a 134 vállalkozás fele (50,7 százalék) az előbbi, 38,1 százaléka pedig az utóbbi miatt. A tulajdonosi elvárás miatt alkalmazott tanúsítványok aránya csekélyebb (18,7 százalék).

3. ábra: Miért alkalmaznak kiberbiztonsági tanúsítványokat az érintett termékek vagy szolgáltatások értékelésére? (A kiberbiztonsági tanúsítvánnyal ellátható termékeket és szolgáltatásokat előállítók %-ában, n = 134)

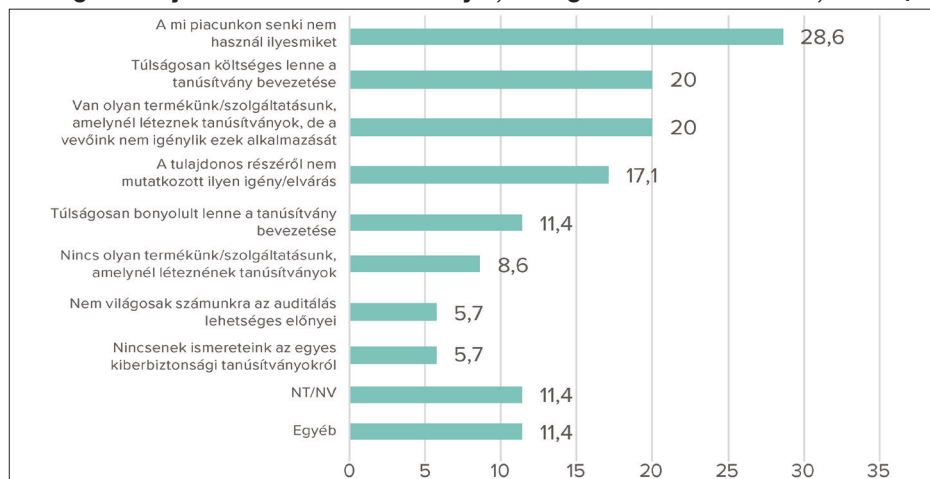
FORRÁS: SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

Kutatásunk során azt is felmértük, milyen okokra vezethető vissza, hogy az IKT-vállalkozások, melyek állítanak ugyan elő kibervédelmi tanúsítvánnyal értékelhető termékeket vagy szolgáltatásokat, mégsem teszik. Legjellemzőbben az iparági gyakorlat, a vevői és tulajdonosi elvárások hiánya, valamint a tanúsítási eljárással járó magas költségek képeznek akadályt. A használat ellen szól továbbá, hogy a bevezetés költségessége és erőforrásigénye miatt jelenleg nem feltétlenül jelent rövid távon üzleti előnyt a vállalatok számára. Az ilyen megoldásoktól való távolmaradást a megkérdezettek emellett az egységes tanúsítási rendszer, illetve a megrendelői és tulajdonosi elvárások hiányával indokolták. A kiberbiztonsági tanúsítványok elterjedését a megkérdezett vállalkozások szerint elsősorban az erre vonatkozó megrendelői elvárások erősödése, az e célra elérhető támogatások rendelkezésre állása és/vagy a jogszabályi kötelezés gyorsíthatná fel.

Egy esetleges uniós szintű, egységes kibervédelmi tanúsítási rendszer bevezetésének a kiberbiztonsági tanúsítással értékelhető termékeket és szolgáltatásokat előállító vállalkozások 38,8 százaléka örülne, mert az várakozása szerint hozzájárulna a piac átláthatóbbá válásához. További 44 százalék nem örülne ugyan, de alávetné magát a döntésnek, és eleget tenne a jogszabályi előírásoknak. Minden huszadik érintett cég (5,2 százalék) megfontolná a kötelező tanúsítvánnyal érintett termék gyártásának beszüntetését ilyen fejlemény esetén, 0,7 százalékuk pedig kategorikusan kijelentette, hogy kivonulna a piacról. A válaszadók mai tudása szerint tanúsítványt igénylő termékkel, szolgáltatással nem rendelkező cégeket

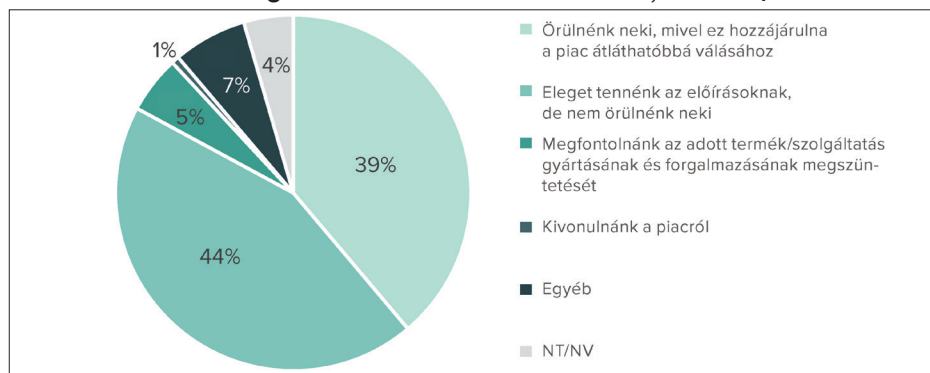
az egységes tanúsítási rendszer fogadtatásáról nem kérdeztük, mivel válaszaik relevanciáját nehéz volna megítélni.

4. ábra: Ha az Önök vállalkozása nem használ kiberbiztonsági tanúsítványokat, akkor ez milyen okokra vezethető vissza? (Azok körében, akik állítanak elő kiberbiztonsági tanúsítvánnyal értékelhető termékeket, szolgáltatásokat, de mégsem látják el azokat tanúsítvánnyal, a megkérdezettek %-ában, n = 35)

FORRÁS: SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

5. ábra: Hogyan reagálnának Önök arra, ha a termékeik/szolgáltatásaik valamelyikét akár európai uniós, akár hazai jogszabályi előírás alapján kötelezően kiberbiztonsági tanúsítvánnyal kellene ellátni? (A kiberbiztonsági tanúsítvánnyal ellátható termékeket és szolgáltatásokat előállítók %-ában, n = 134)

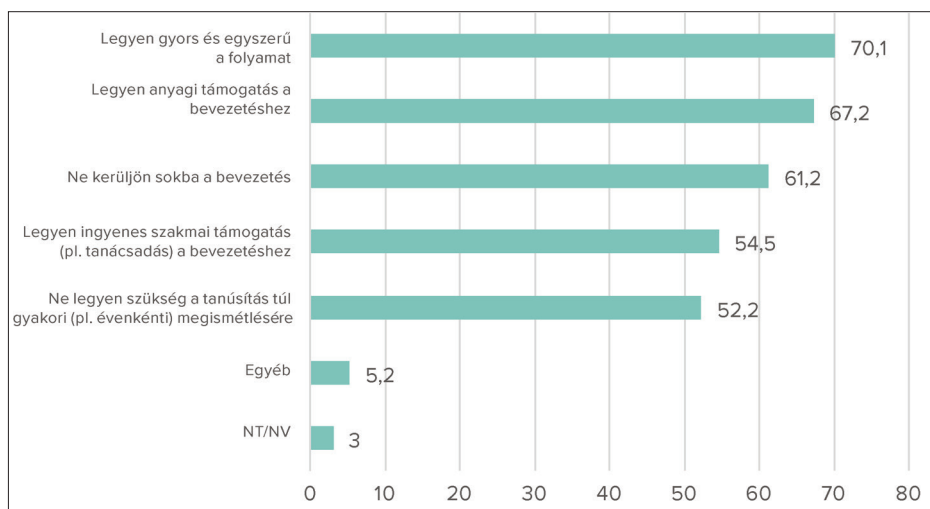

FORRÁS: SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

Az egységes rendszer bevezetése a megkérdezett szakértők szerint rövid távon minden bizonnyal szűkítené a piaci kínálatot, ugyanakkor emelné az érintett termékek, szolgáltatások minőségét és megbízhatóságát, nemzetközi szinten is versenyállóbbá téve őket – akár új piacokat is megnyitva előttük. Továbbá piactisztító hatása is lenne, mivel kikopnának az európai piacról az olcsó, de nem biztonságos termékek, illetve azok a vállalkozások, amelyek nem tudnak és/vagy nem akarnak megfelelni egy ilyen kötelezettségnek.

Egy esetleges uniós szinten kötelező, egységes kiberbiztonsági értékelési folyamat bevezetésétől a válaszadók elsősorban a folyamat gyorsaságát és egyszerűségét várják el (70,1 százalék). Emellett a bevezetéssel járó anyagi terhek alacsony szintje (61,2 százalék), illetve a bevezetéshez kapható anyagi támogatás (67,2 százalék) is az elvárásaik között szerepel. Az ingyenes szakmai tanácsadást a válaszadók több mint fele (54,5 százalék) említette, de többségben (52,2 százalék) vannak azok is, akik szerint „ne legyen szükség a tanúsítás túl gyakori megújítására”. Az önálló válaszok között többen is említették, hogy a már meglévő tanúsítások integrálása az egységes uniós rendszerbe kiemelt fontosságú volna a tanúsítványokat már használók körében.

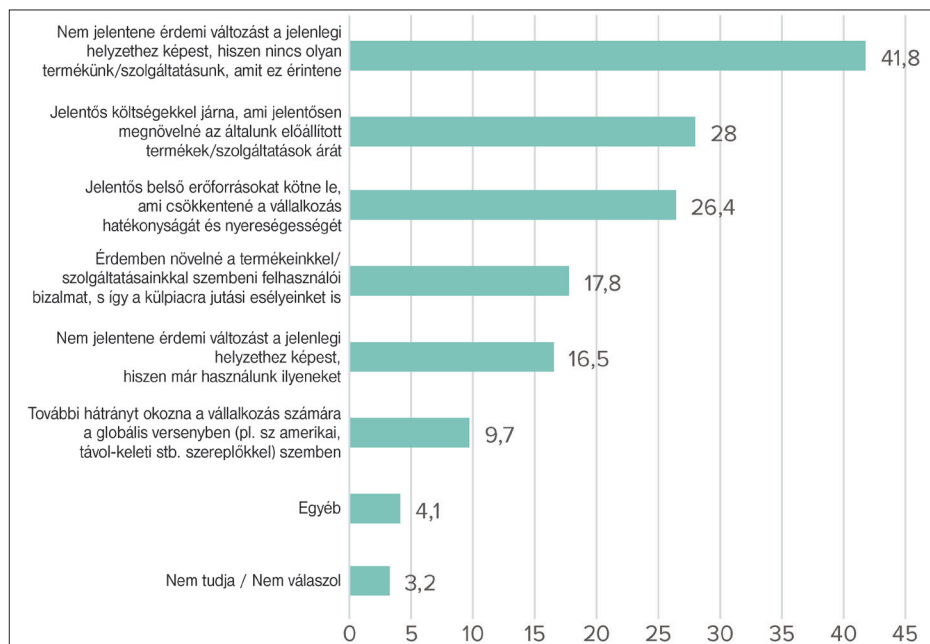
6. ábra: Ha kötelezővé válna valamely termékükre/szolgáltatásukra a kiberbiztonsági tanúsítvány, akkor milyen elvárásokat támasztana egy ilyen értékelési folyamattal szemben? (A kiberbiztonsági tanúsítvánnyal ellátható termékeket és szolgáltatásokat előállítók %-ában, n = 134)

FORRÁS: SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

Az egységes uniós rendszer vállalati működésre gyakorolt hatását a teljes mintán kérdeztük le, mivel ez azokat a cégeket is érinti, amelyek a tanúsítványok felhasználói, ha saját maguk nem is rendelkeznek tanúsítást igénylő termékkel vagy szolgáltatással. A hazai IKT-vállalkozások több mint felének (58,3 százalék) nem befolyásolná a mindennapi működését. Ennek oka, hogy nincs érintett terméke vagy szolgáltatása (41,8 százalék), vagy már most is használ valamilyen kibervédelmi tanúsítványt. További 28 százalék vélekedik úgy, hogy a tanúsítási rendszer bevezetése jelentős költségekkel járna a szektor szereplői számára, ami tovagyrűző hatásként az IKT-szektor által előállított termékek és szolgáltatások árát is emelné. A megkérdezettek több mint negyede (26,4 százalék) tart attól, hogy jelentős belső erőforrásokat emésztene fel a tanúsítási rendszer bevezetése, ami csökkentené a vállalkozás hatékonyságát és nyereségeségét. Az IKT-vállalkozások alig 10 százaléka nyilatkozta azt, hogy további versenyhátrányt jelentene számára az egységes rendszer bevezetése a globális versenytársakkal szemben (amerikai, távol-keleti stb. szereplők).

7. ábra: Hogyan befolyásolná az Önök vállalkozásának működését a kiberbiztonsági tanúsítványok rendszerének kötelezővé tétele (Az összes megkérdezett %-ban, n = 443)

FORRÁS: SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

2.2. A kvalitatív felmérés eredményei

A kibervédelmi szakértőkkel folytatott interjúk alapján öt olyan szempont rajzolódott ki, melyek motiválhatják a hazai vállalkozásokat a tanúsítványok használatára: versenyelőny megszerzése, megrendelői vagy vásárlói elvárásoknak való megfelelés, tulajdonosi elvárások teljesítése, jogszabályi előírásoknak való megfelelés, pályázati, illetve ágazati előírások kielégítése.

Több interjúalanyunk is megjegyezte, hogy a tanúsítások használata jelenleg nem feltétlenül jelent előnyt a vállalatok számára, ezek ugyanis rendkívül erőforrás-igényes folyamatok, költségeik érthető módon a termékek és szolgáltatások árában jelennek meg, amelyek jellemzően drágábbak a nem tanúsított (adott esetben harmadik országból importált) megoldásoknál. A magyar piacra jellemző érzékenységi miatt jelenleg akár versenyhátrányba is kerülhetnek a tanúsított termékek és szolgáltatások a tanúsítvánnyal nem rendelkező konkurenciával szemben.

Egy vállalkozásnak alapvetően akkor származik előnye a tanúsításból, ha nem a hazai, hanem az európai vagy a globális piacra szállít. Ebben az esetben viszont a tanúsítás megléte nem versenyelőnyt jelent, hanem a piacra lépés egyik alapfeltétele. A magyar IKT-szereplők a globális környezetben csak akkor érvényesülhetnek, ha van a piac által elvárt tanúsításuk. Egy nemzetközileg elfogadott keretrendszernek való megfelelés előírása előrelépést jelentene a hazai piacon, hiszen ezek a keretrendszerek általában tárgabb elvárásokat fogalmaznak meg, gyakorlatiasabbak, ugyanakkor széles körben elfogadottak. Nemzetközi (de legalább európai szintű) tanúsítvány birtokában jóval nagyobb piac felé nyithatnának a hazai vállalkozások.

2. táblázat: A kibervédelmi tanúsítások használata, illetve nem használata mögött meghúzódó megfontolások a hazai vállalkozások körében – szakértői vélemények alapján

	Tanúsítvány használata	Tanúsítvány nem használata
Előnyök	• minőségi garancia (termék/szolgáltatás biztonsági kompromittálásának garantált elkerülése) • nemzetközi/globális piacra lépés feltétele	• a termék/szolgáltatás ára alacsonyabb marad a tanúsítvánnyal szemben • csak rövid távon jelenthet előnyt
Hátrányok	• versenyhátrány a hazai piacon: drágább termék (az ár meghatározóbb a biztonsággal szemben) • drága befektetés • lassú megtérülés • hosszú távon viszont a tanúsítással rendelkező megoldásoké lesz a jövő	• rendkívül szigorúan ellenőrzött piacra lépés akadályozott (egyáltalán nem jellemző) • versenyhátrány: iparági sztenderd elvárás esetén • támadás esetén ügyfélbizalom és ügyfélvesztés kockázata áll fenn

FORRÁS: SZÁZADVÉG-SZERKESZTÉS

Az egységesen bevezetett, kötelező tanúsítási rendszer a szakértők egybehangzó véleménye szerint rövid távon biztosan szűkítené a kínálatot, ugyanakkor piactisztító és konszolidációs hatása is jelentős lenne. Közép- és hosszú távon ugyanakkor számítani lehetne a tanúsítvánnyal ellátott megoldások kínálati piacának bővülésére. Az egységes biztonsági rendszernek köszönhetően a kínálati oldal minősége mindenképpen növekedne, összességében maga a kibertér válhatna biztonságosabbá, ami pedig a fogyasztói oldalon a legfontosabb eredmény.

Nemzetközi összehasonlításban a magyar termékek és szolgáltatások versenyképesebbé, versenyállóbbá válhatnának. A keresleti oldal jelentős változására ugyanakkor nem kell számítani, egy egységes, minden érintett szereplőre nézve kötelező tanúsítvány bevezetését követően nyilván csak a tanúsítással rendelkező termékek és szolgáltatások maradhatnak piacon (konszolidációs hatás).

Jelenleg a magyar cégek árazásában jellemzően nem vagy minimális mértékben jelenik meg a kiberbiztonság, illetve az ezzel kapcsolatos fejlesztések költsége. Ha megjelenik a kényszer (egy egységes tanúsítási rendszer bevezetésével), az a költségekben is szemmel láthatóvá válik. Ennek ellentételezésére többen is javasolták az ilyen típusú fejlesztések költségeinek esetleges állami támogatását. A szakértői vélemények ebben a kérdéskörben konszenzust mutattak: a megkérdezett interjúalanyok rövid távon a tanúsítvánnyal ellátott termékek és szolgáltatások árának 5-10 százalékos növekedésére számítanak, ugyanakkor ezt egyszeri hatásnak tartják; a későbbiekben az árat alapvetően a piaci folyamatok alakítanák organikusan.

Az európai (és a magyar) piacon jelenleg hatalmas mennyiségű importált (elsősorban kínai, amerikai, dél-koreai) IKT-termék érhető el. Egy egységes rendszer bevezetésével a harmadik országból származó eszközök is ellenőrizhetővé válnának az EU piacán, ami európai termékek számára versenyelőnyt is hozhatna, hiszen az európai gyártók átállását minden bizonnyal támogatná valamilyen formában a kormányuk. Az evolúciós folyamat végén a valódi nyertesek a felhasználók lennének, akik garantáltan jobb minőséget kapnának.

Az interjúk során elhangzott válaszokból egyértelmű, hogy a szakértők mindenképpen javasolják állami ösztönző rendszer kialakítását, amennyiben sor kerül egy egységes európai tanúsítási rendszer bevezetésére, mert enélkül nem lenne jó a rendszer fogadtatása a piaci szereplők között, ezért fontos lenne a bevezetéshez valamilyen kormányzati segítséget nyújtani.

A primer kérdőíves és szakértői mélyinterjúk kutatásokból levont következtetések alapján az uniós keretszabályozástól függetlenül is szükség volna a hazai IKT-vállalkozások kiberbiztonsággal és kiberbiztonsági tanúsítványokkal kapcsolatos tudatosságának, ismereteinek és attitűdjeinek fejlesztésére a tanúsítással rendelkező hazai termékek és szolgáltatások körének bővítése érdekében. Ahhoz, hogy a hazai cégek az egységes rendszer esetleges bevezetésének a nyerteseivé, és ne elszenvedőivé váljanak, kutatásunk szerint az alábbi feltételek megteremtésére volna szükség: biztonságos fejlesztési kultúra kialakítása (edukáció a vállalkozások körében); társadalmasítás és edukáció; támogató jogszabályi környezet megteremtése; a bevezetés szakmai és anyagi támogatása; a fokozatosság garantálása, tesztidőszakok és állami ajánlások bevezetésével; a bevezetés egyszerűsége, az indokolatlanul gyakori megújítás mellőzése; oktatási rendszer fejlesztése; egyéb ösztönzők (például versenyelőny biztosítása, közbeszerzési elvárások módosítása).

3. Összefoglalás

Kiberbiztonsági tanúsítványt a megkérdezett IKT-cégek mintegy harmada használ saját termékei, szolgáltatásai minősítésére, jellemzően a megrendelői vagy tulajdonosi elvárásoknak való megfelelés miatt, illetve az iparági sztenderdekhez való igazodás érdekében. A használat ellen szól, hogy a bevezetés költségessége és erőforrásigénye miatt jelenleg nem feltétlenül jelent rövid távon üzleti előnyt a vállalatok számára. Az ilyen megoldásoktól való távolmaradást a megkérdezettek emellett az egységes tanúsítási rendszer, illetve a megrendelői és tulajdonosi elvárások hiányával indokolták.

A kiberbiztonsági tanúsítványok elterjedését a megkérdezett vállalkozások szerint elsősorban az erre vonatkozó megrendelői elvárások erősödése, az e célra elérhető támogatások rendelkezésre állása és/vagy a jogszabályi kötelezés gyorsíthatná fel. Egy esetleges uniós szintű, egységes kibervédelmi tanúsítási rendszer bevezetésének az érintett vállalkozások 38,8 százaléka örülne, mert az várakozásaik szerint hozzájárulna a piac átláthatóbbá válásához; további 44 százalék nem örülne ugyan, de alávetné magát a jogszabályi előírásoknak.

Az egységes kiberbiztonsági tanúsítási rendszer bevezetése a megkérdezett szakértők szerint rövid távon minden bizonnyal szűkítené a piaci kínálatot, ugyanakkor emelné az érintett termékek, szolgáltatások minőségét és megbízhatóságát, nemzetközi szinten is versenyállóbbá téve őket – akár új piacokat is megnyitva előttük, illetve piactisztító hatása is lenne.

Irodalom

Common Criteria (CC). <https://www.commoncriteriaportal.org/>

Common Criteria Recognition Arrangement (CCRA) 2014: Megállapodás a közös kritériumok tanúsítványainak elismeréséről az információtechnológiai biztonság területén. <https://www.commoncriteriaportal.org/files/CCRA%20-%20July%202,%202014%20-%20Ratified%20September%208%202014.pdf>

Európai Bizottság 2019a: Az EU kiberbiztonsági törvénye. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/cybersecurity-act>

Európai Bizottság 2019b: Az uniós kiberbiztonsági tanúsítási keretrendszer. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/cybersecurity-certification-framework>

Eurostat 2022: Az IKT-ágazat GDP-hez viszonyított aránya. <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tin00074/default/table?lang=en>

KSH TEÁOR '08-kódok. https://www.ksh.hu/teaor_kereso

National Institute of Standards and Technology (NIST). <https://www.nist.gov/cyberframework/framework>

NIST 800-53. <https://csrc.nist.gov/publications/detail/sp/800-53/rev-5/final>

ISO 15408. <https://www.iso.org/standard/50341.html>

ISO 17420-1. <https://www.iso.org/standard/74979.html>

ISO 27000. <https://www.iso.org/isoiec-27001-information-security.html>

ISO 9000. <https://www.iso.org/iso-9001-quality-management.html>

ETSI EN 303645. https://www.etsi.org/deliver/etsi_en/303600_303699/303645/02.01.01_60/en_303645v020101p.pdf

Szabályozott Tevékenységek Felügyeleti Hatósága. <https://sztfh.hu/tevekenysegek/kiberbiztonsag-felugyelete/>

